

Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Publications de la Société Royale Historique et Archéologique dans le Limbourg

Jaarboek 2015

deel 151

Koninklijk
Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

Bureau van LGOG, Brusselsestraat 10 D
Postbus 83, 6200 AB Maastricht
Tel. 0031 (0)43-321 25 86

E-mail: info@lgog.nl – Website: www.lgog.nl

Publications de la Société Royale Historique et Archéologique dans le Limbourg,
Jaarboek 2015, deel 151

Redactie per 31 december 2015

mr. dr. Th.J. van Rensch, voorzitter

dr. R.M. de la Haye, secretaris

dr. P.A.J. Caljé, dr. C.F.H.A. Dols, drs. R.A.M.J. Dückers, dr. E.W. G. Lemmens,
en drs. H. Stoepker

Redactieadres

Bureau LGOG, Postbus 83, 6200 AB Maastricht
(t.a.v. dr. Régis de la Haye, redactiesecretaris)

Bijdragen

De redactie ontvangt graag bijdragen die op enigerlei wijze in betrekking staan tot de geschiedenis of archeologie van Limburg. Artikelen in elektronische vorm zenden naar de redactiesecretaris (zie ook redactieadres). Bijdragen dienen conform de huisregels te worden aangeleverd. Richtlijnen voor auteurs zijn via de redactiesecretaris te verkrijgen, of op de website van het Genootschap: www.lgog.nl.

Diverse rechten

Illustraties dienen vrij van rechten te worden aangeleverd. Bij plaatsing van een bijdrage wordt de auteursrechtelijke economische exploitatiebevoegdheid geacht in zijn geheel aan LGOG te zijn overgedragen. Het LGOG kiest ervoor om het auteursdeel (50%) van de ontvangen reproductievergoden, mede vanwege de relatief bescheiden omvang van deze gelden, niet door te betalen aan de desbetreffende freelance auteurs. LGOG maakt gebruik van de mogelijkheid geboden door Stichting Reprorecht om deze gelden te besteden aan een collectief auteursdoel: de gelden worden toegevoegd aan het redactiebudget, ter verdere verbetering van de uitgaven van LGOG.

© Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 2016
issn 0167-6652

Vormgeving en druk

5nul8 Grafische Producties, Valkenburg a/d Geul, www.5nul8.nl

provincie limburg

Het werk van Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap wordt in belangrijke mate financieel ondersteund door de Provincie Limburg

Inhoud

Woord vooraf	7
Titus Panhuysen <i>De archeologie rond het Maastrichtse Vrijthof in de historie</i>	9
Jaap Ligthart <i>De verpanding van Valkenburg door Jan IV. Nieuw of staand beleid van Brabantse hertogen?</i>	75
Gerard Venner <i>Het officialaat, de kerkelijke rechtbank van het eerste bisdom Roermond 1569-1797</i>	103
Joris Roosen <i>Tussen winstmaximalisatie en continuïteit</i>	173
Marion Aarts, Béatrice de Fraiture, Karen Jeneson, Leo Verhart <i>Archeologische Kroniek van Limburg over 2014</i>	209
Theo Bovens <i>Habetslezing 2015</i>	275
Hans Mol, Maarten Duijvendak, Margit van der Steen <i>Bij de aanbidding van Limburg. Een geschiedenis</i>	305
Hans Mol <i>Een paar kanttekeningen bij het eerste deel van de middeleeuwse geschiedenis van Limburg</i>	306
Maarten Duijvendak <i>Reflectie op de regionale geschiedenis van Limburg; de ontwikkeling van economie en samenleving</i>	313
Margit van der Steen <i>De moderne politieke geschiedenis in Limburg. Een geschiedenis.</i>	322
<i>Personalia van de auteurs</i>	329

Henk Boersma

Verslag van het Genootschap

331

Régis de la Haye

Register van plaatsen, eigennamen en zaken

381

Woord vooraf

Op 28 maart 2015 werd in de aula van de Universiteit Maastricht, *Limburg. Een geschiedenis*, de nieuwe drielidige geschiedenis van onze provincie gepresenteerd. Dat vormde de afsluiting van het 150-jarige jubileum van ons Genootschap, dat zich sinds 27 mei 2013 “Koninklijk” mag noemen. In dit deel van het jaarboek publiceren wij de toespraken die door een drietal referenten van buiten de provincie over dit collectieve geschiedwerk zijn gehouden.

Evaluatie is ook de insteek van de bijdrage van Titus Panhuysen, die alle opgravingen op en rond het Vrijthof in Maastricht bespreekt, en daarmee laat zien hoe onze kennis van de geschiedenis verrijkt is. Het is een volledige documentatie geworden.

Jaap Ligthart neemt ons mee naar het middeleeuwse Valkenburg en de financiële problemen van Jan IV, hertog van Brabant en ook heer van Valkenburg.

Joris Roosen bespreekt het beleid van de abdij Hocht in verband met haar pachthoeves, tussen maximalisatie van de winst enerzijds en een voorzichtige continuïteit om de pachters te behouden.

De Archeologische Kroniek van Limburg over 2014 beschrijft de belangrijkste opgravingen in de provincie en laat ook zien hoe de resultaten daarvan bijdragen tot een betere kennis van het verleden.

In de Habetslezing op 18 juni 2015 in Roermond vraagt Theo Bovens, zelf historicus van opleiding, zich af of hij “gouverneur van Limburg” is of “Commissaris des Konings”. Aan de Limburgse “identiteit” wordt in ieder geval niet getwijfeld.

De aandachtige lezers zullen opmerken dat alle bijdrage in dit jaarboek worden gevolgd door een Engelstalig “abstract”. Daarmee sluiten we aan bij een tegenwoordig in alle wetenschappelijke tijdschriften en jaarboeken gebruikelijke praktijk om iedere studie te laten volgen door een korte samenvatting, “summary” of “abstract” genoemd. Ook in de toekomst zal aan auteurs worden gevraagd een samenvatting van ca. 200 woorden van hun artikel te maken.

Voorts heeft de redactie besloten, ten behoeve van de leesbaarheid en de evenwichtigheid van de bijdragen, de maximale omvang van de artikelen in de *Publications* te stellen op ongeveer 20 à 50 bladzijden. Het beleid van de redactie is er immers op gericht een jaarboek te maken met een zo breed mogelijke variatie aan onderwerpen.

De samenstelling van de redactiecommissie van de *Publications* kende in 2015 verschillende wijzigingen. Per 1 december 2014 ontstond een vacature door het beëindigen van de

zittingstermijn van dr. E.D. (Erwin) Stegen, en per 1 januari 2015 zag dr. D. (Dries) Lyna, wegens drukke werkzaamheden in zijn nieuwe functie, zich genoodzaakt terug te treden. Per 11 december 2014 werd dr. C.F.H.A. (Chris) Dols benoemd tot redactielid.

In het verslagjaar beëindigde prof. dr. P.M.J.E. (Paul) Tummers, zijn termijn als voorzitter. Hij werd per 1 september 2015 opgevolgd door (toen nog) mr. Th.J. van Rensch. Dr. Jacques van Rensch is in de hoedanigheid van voorzitter van de redactiecommissie tevens adviseur van het hoofdbureau van het LGOG.

De redactie van de *Publications*

De archeologie rond het Maastrichtse Vrijthof in de historie

Titus Panhuysen

In 2004 ging het Sint Servatius Project van start dat tot doel had alle belangrijke archeologische onderzoeken die in de vorige eeuw in de omgeving van de Maastrichtse Sint-Servaasbasiliek zijn uitgevoerd in onderlinge samenhang te bestuderen, gedetailleerd uit te werken en te publiceren.¹ In de loop der jaren waren bij de verschillende opgravingen grote delen van vroegmiddeleeuwse grafvelden blootgelegd, die nog nooit wetenschappelijk waren uitgewerkt en gepubliceerd. Hun belang stond echter voor archeologen in binnen- en buitenland vast, waardoor die lacune als een groot gemis werd ervaren. Enerzijds bood hun ligging in de nabijheid van de binnenstad en binnen de contouren van een van de grote abdijen van Merovingisch Austrasië aanzienlijke mogelijkheden voor vergroting van historische, demografische en topografische kennis. Anderzijds was door de kwaliteit en de hoeveelheid van de aangetroffen grafobjecten van meet af aan duidelijk dat innoverend onderzoek ook kansen kon bieden aan moderne archeologische theorievorming. Ten behoeve van de projectafbakening van het Sint Servatius Project heb ik alle archeologische waarnemingen in de wijde omgeving van de Sint-Servaasbasiliek, tot aan legendarische vermeldingen uit de vroegste tijden toe, geïnventariseerd en in een catalogus (bijlage 1 en afb. 33) bijeengebracht.² Ook is het interessant om na te gaan wat de huidige stand van kennis is, hoe het archeologisch onderzoek zich in de loop van de tijd heeft ontwikkeld en wat de voornaamste vraagstellingen zouden kunnen zijn voor toekomstig onderzoek. In dit artikel zal ik de belangrijkste feiten en onderzoeksthema's benoemen. Op enkele in de vakliteratuur nog onderbelichte 'highlights' zal ik nader ingaan, maar voor de onderzoeksresultaten van de grote opgravingen die onderwerp van het Sint Servatius Project zijn, verwijs ik naar de monografieën die in voorbereiding zijn.

De grond van het Maastrichtse Vrijthof en van de gebouwen in zijn directe omgeving is in de loop van de tijd regelmatig omgewoeld voor bouwactiviteiten waarbij soms vondsten zijn gedaan. Ook hebben individuele personen zich schuldig gemaakt aan schatgraverij, maar tot ons geluk is er in de vorige eeuw een aantal serieuze opgravingen uitgevoerd met belangwekkende resultaten.³ Eind jaren zestig was de bouw van een parkeergarage onder het plein aanleiding voor maandenlange onderzoeken door de

toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Vers in het geheugen ligt nog het archeologisch onderzoek in de bodem van de Sint-Servaasbasiliek in de jaren tachtig door de archeologische dienst van de gemeente, toen de kerk haar jongste grootscheepse restauratiebeurt onderging. Maar er hebben nog veel meer onderzoeken plaatsgevonden, bijvoorbeeld toen het gebouw van de Staa werd afgebroken (1955), of toen de Zusters onder de Bogen verbouwden (1980), of toen het Theater aan het Vrijthof werd gebouwd (1988-1989) en Entre-Deux werd vernieuwd (2005), en nog veel meer. In de bijlage worden alle in de literatuur en in de dossiers van het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek Maastricht (anno 2015 gehuisvest in het Centre Céramique) vindbare vondsten, waarnemingen en opgravingen vermeld. In het artikel wordt slechts op een selectie ingegaan, enkele *capita selecta* die een beeld geven van de Vrijthof-archeologie.

Grofweg kan voor het nut van de ontdekkingen in het verleden als historische informatiebron een grens worden getrokken tussen de incidentele meldingen en waarnemingen van vóór 1950, die ons interessante maar vaak moeilijk te interpreteren en slecht gedocumenteerde gegevens hebben opgeleverd, en de resultaten van wetenschappelijk onderzoek door middel van verantwoorde opgravingen en gedocumenteerde waarnemingen die overwegend van na 1950 dateren.

Waar elders in de stad aanvankelijk alle aandacht tot het midden van de jaren zeventig van de twintigste eeuw uitging naar het Romeinse verleden van Maastricht, zien we dat de interesse in de omgeving van het Vrijthof en de Sint-Servaasbasiliek vooral gericht is geweest op de Middeleeuwen, van de vroegste eeuwen tot de latere tijd. Het is niet verwonderlijk dat de oudste vermeldingen van spoorwerk en vondsten betrekking hebben op de kerk zelf. Maar de eerste waarnemingen uit de moderne tijd stammen van de bebouwing aan het plein en richtten de aandacht op de behuizing van de middeleeuwse Rooms-Duitse vorsten die in oude geschriften wordt genoemd.

Legende en werkelijkheid in de Sint-Servaaskerk

Op zoek naar de relieken van Sint Servaas

De oudste naspeuringen, die ons zijn overgeleverd, gaan terug tot de Vroege Middeleeuwen en ze betreffen uitsluitend de Sint-Servaaskerk. Volgens Jocundus, de elfde-eeuwse schepper van de uitgebreide Servaaslegende, werd er al eeuwen vóór zijn eigen tijd gespeurd naar de stoffelijke resten van Sint Servatius en naar de schatten van de bisschopskerk van Tongeren.⁴ De kern van zijn verhaal kan op waarheid berusten, maar we weten niet of geloof gehecht moet worden aan de versie, waarin Karel de Grote, koning en keizer tussen 768 en 814, de hoofdrol speelt, of aan een moderne interpretatie, waarin Karel

Martel, hofmeier van 717 tot 741, of – veel later – Karel van Lotharingen, hertog van 977 tot 991, de instigator van het zoekwerk zou zijn geweest. Hoe het ook zij, vóór de bouw van de huidige Sint-Servaaskerk in het begin van de elfde eeuw is er in de krochten en in de vloeren van allengs verdwenen kerkgebouwen gegraven naar de stoffelijke resten van de heilige bisschop. En zelfs nog vroeger, voorafgaande aan de bouw van de eerste kerk door bisschop Monulfus in het midden van de zesde eeuw, zou op de oude Romeinse begraafplaats van de nederzetting langs de weg naar Tongeren kunnen zijn gezocht naar de resten van bisschop Servatius om diens gebeente te verheffen tot de eer der altaren.⁵ Dergelijke gerichte ‘opgravingen’ of zoektochten naar stoffelijke resten van heiligen, kwamen al voor vanaf de opkomst van de heiligencultus in het Westen omstreeks het einde van de vierde en het begin van de vijfde eeuw, om zich daarna te verveelvoudigen vanaf de Karolingische periode.⁶

De *Miracula sancti Servatii* van de priester Jocundus uit ca. 1088 begint met een prachtig verhaal, waarin een overwinning op de Saracenen door Karel (Martel?) beschreven wordt:⁷ *‘Hierna trokken zij met hun roemrijke vorst Karel naar Parijs, terwijl zij Hem [...] prezen [...] en vooral de glorievolle bisschop, de eerbiedwaardige Servatius, omdat op de dag dat de kerk zijn feest viert (= 13 mei) de ondergang der heidenen werd beslist. [...] de Verlosser, die alles op zo wondere wijze beschikt, [...] heeft toegestaan, dat de Saracenen binnendrongen in ons land, opdat deze glorierijke bisschop die wij tot hiertoe weinig kenden, door de heerlijkheid van een zo grote macht ons meer bekend zou worden.’*⁸ Een zekere bisschop Vulvegisis, waarvan we nog altijd niet weten wie hiermee bedoeld is, werd vervolgens door de keizer (*sic!*) naar Maastricht gezonden om de vervallen kerk te vernieuwen. Hij bracht geschenken mee voor de heilige en herbouwde de vervallen grafkerk. Ook schonk hij een nieuwe en schitterende met goud en edelstenen versierde troon boven het graf.⁹ Jocundus zegt dat dit gebeurde in de tijd dat Hubertus bisschop van Maastricht was.¹⁰ Vulvegisis wilde op last van God Servatius uit de aarde verheffen en begon na veel dralen, bidden en talmen aan een echte ‘archeologische’ speurtocht, waarover Jocundus ons in detail vertelt. Het leuke van zijn verhaal is dat ons een architectonische werkelijkheid wordt voorgesteld, waarvan Jocundus zegt dat het in een ver verleden speelde, maar waarvan wij ons kunnen voorstellen dat het de herkenbare werkelijkheid uit de tijd van Jocundus zelf was, of eventueel, een werkelijkheid uit de herinnering van nog levende mensen. *‘Vergezeld van de bisschop van de stad, namelijk de voornoemde Hubertus, [...] trad hij de crypte binnen, die op het oosten uitzag, gelegen als het ware buiten de eigenlijke basiliek. [...] Want hem was een engel verschenen, die hem had gewezen hoe onder het priesterkoor, nog uit de tijd van bisschop Monulfus die deze kerk had gebouwd, een geheime ruimte bestond, ontoegankelijk en aan niemand bekend. In dit verblijf dacht hij hem (Servatius), [...] te vinden. Tegen middernacht beval hij de westelijke muur van de crypte door te breken, waarboven heel het bouwwerk van de kerk zich verhief. Toen deze muur doorgebroken was, ontdekten zij een plaats vol zoete geur en als de sterrenhemel schitterend van de kostbaarheden. De beide bisschoppen en enkele priesters traden naar binnen en zie, daar vonden zij rondom, op lage banken geplaatst, heel de schat*

van de kerk van Tongeren en al haar ornamenten, terwijl een trede hoger de relikven van de heiligen waren opgesteld. In het midden stond de zerk van kostbaar marmer, in welke volgens ieders mening de edele bisschop [...] rustte. Gij weet echter, hoe de zalige kerkvorst Monulfus hem van deze plek iets hogerop had overgebracht, waar hij hem een schoon bewerkte troon had opgericht, die de vrome gezant van de vorst, Vulvegisus, geheel had hersteld. [...] Zij gingen nu op naar het kleine vertrek, waarin Servatius had begraven gelegen, namen de steen weg, en toen zij naar binnen keken, vonden zij niets. [...] Eindelijk namen zij op wat zij hadden gevonden, en droegen het heen, sloten de grafstede weer als vroeger door een nieuwe muur, en plaatsten vóór de plek, waar zij de muur hadden doorgebroken, een altaar als een bewijs en een teken aan allen van hetgeen zij hadden verricht.⁹ 11

Een toevallige ontdekking middenin de kerk

Uit latere eeuwen, toen de belangstelling voor oudheden al groeiende was, maar de archeologie nog lang geen wetenschap, kennen we verhalen over merkwaardige vondsten en vooropgezette graafpartijen.

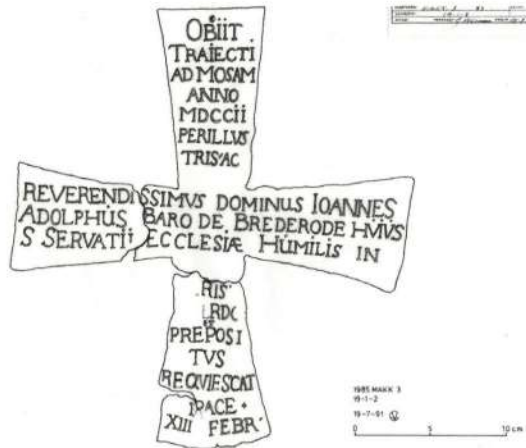
Op 14 februari 1702 stootte men bij de aanleg van het graf voor proost Jan Adolf van Brederode van Bolswart¹² in het midden van de Sint-Servaaskerk per toeval op de sarcofaag van de elfde-eeuwse bouwer van de kerk, proost Geldulfus.¹³ Het voorval is geboekstaafd in de protocollen van het kapittel.¹⁴ Daarin komen we zelfs een nauwkeurige tekening tegen van het loden grafkruis dat in de stenen kist werd aangetroffen (afb. 1). Jan Adolf werd na de ontdekking toch maar iets verderop begraven ten westen van het graf van Geldulfus en kreeg zelf ook een grafkruis mee. Opmerkelijk werd zijn grafkruis gemaakt naar het model van de vondst uit de elfde eeuw (afb. 2). Op basis van de achttiende-eeuwse protocolltekst stelde archivaris P. Doppler (1861-1938) in augustus 1903 opnieuw een bodemonderzoek in waarbij hij gericht zocht naar het kruis van Geldulfus en het ook terugvond (afb. 3). Hij haalde het uit het graf en stelde het veilig.¹⁵ In augustus 1988 werd het graf van Geldulfus voor de derde keer opengelegd en dit keer in zijn geheel gedocumenteerd, waarbij overigens nauwelijks resten van het gebeente van de proost werden aangetroffen, maar wel het loden tekstplaatje dat Doppler op zijn beurt in 1903 in de kist had achtergelaten.¹⁶ In historiografisch opzicht is deze reeks van tijdgebonden gebeurtenissen en reacties veelzeggend!

Gesanctioneerde schatgraverij in de Franse Tijd

Uit het begin van de negentiende eeuw is een prachtig voorbeeld bekend van gesanctioneerde schatzoekerij door een zekere Willem Heck. Heck was een leidcker, die bij werkzaamheden in de kerktorens van de Sint-Servaaskerk een aanwijzing had gevonden waar de mythische schat van het kapittel te vinden zou zijn, die al verdwenen was sinds

Afb. 1. Loden grafkruis van proost Geldulfus (tekening Wim Veldman, gemeente Maastricht).
Tekst: + K(A)L(ENDAS) APRILIS OBIT GELDVLVVS HVMILIS IN X(CH)R(IST)O PREPOSITVS. Vertaling: op 1 april is overleden Geldulfus de nederige proost in Christus.

Afb. 2. Loden grafkruis van kanunnik Jan Adolf van Brederode (tekening Wim Veldman, gemeente Maastricht). Tekst: OBIT TRAECTI AD MOSAM ANNO MDCCII PERILLVSTRIS/ AC REVERENDISSIMVS DOMINVS IOANNES ADOLPHVS BARO DE BREDERODE HVIVS S(ANCTI) SERVATII ECCLESIAE HUMILIS IN [C]HRIST[O] [SAC]ERDO[S] ET PREPOSITVS REQVIESCAT IN PACE XIII FEBR(UARIS).
Vertaling: op 13 februari 1702 is te Maastricht overleden de aanzienlijke en eerbiedwaardige heer Jan Adolf Baron van Brederode, van deze kerk van Sint-Servaas nederig priester en proost in Christus, hij ruste in vrede.

Afb. 3. Zinken plaatje dat door P. Doppler in het door hem op 31 augustus 1903 geopende graf van Proost Geldulfus is geplaatst. Tekst: GELDULFUS PRAEPOSITUS / HOC SEPULCRUM APERTUM EST 31 AUG. 1903. Vertaling: Geldulfus proost - dit graf is geopend op 31 augustus 1903.

het beleg van Maastricht in 1579 door Alessandro Farnese (1545-1592), hertog van Parma.¹⁷ In 1810 kreeg Heck toestemming van de kerkmeesters om te gaan graven in de katholieke kerk, maar na het aantreden van een aantal nieuwe leden in het kerkbestuur moest hij stoppen, omdat hij protestant was. Vervolgens wendde hij zich in 1811 tot de Franse overheid in Parijs en slaagde hij erin opnieuw toestemming te verkrijgen. Begin januari 1813 hervatte hij zijn zoektocht onder het toezien van een architect. Hij maakte echter zulke grote kuilen, dat gevreesd werd voor de stabiliteit van het kerkgebouw, en hij moest opnieuw stoppen (afb. 4). Na de Franse overheersing probeerde hij het in 1815 weer, ditmaal door een brief te schrijven aan de net aangetreden koning Willem I, maar hij kreeg geen toestemming meer. Willem Heck heeft een vermogen in zijn onderneming gestopt, zonder enig resultaat. Toch leverde zijn actie hem eeuwige roem op, misschien mede door de bekendheid van het hieronder deels afgedrukte, 29 strofen tellend spotdicht, dat in 1814 werd gepubliceerd in de *'opregten Antwerpschen Almanach'*. De oude volkslegende rondom de legendarische schat van de Sint-Servaas leeft overigens voort in Maastrichtse sagen en legenden. Tijdens de opgravingen van 1981-1989 in de Servaasbasiliek werd aan de opgravers nog regelmatig de vraag gesteld of ze op zoek waren naar de 'Twaalf Zilveren Apostelen'.¹⁸

Afb. 4. Het Vrijthof omstreeks 1790 volgens Philip van Gulpen (omstreeks 1840) met de barokke bekroning van de Sint-Servaaskerk, de Maternuskapel (tegen het zuidtransept links) en de Koningskapel (links van de Hoofdwacht). Rechts is de kloosterkerk van de Witte Vrouwen getekend, links onder het Servaasgasthuis (RHCL, Maastricht, prentencollectie no. 107).

FAMA CRESCIT EUNDO. Virg.

MASTREEGTER LOF-DICHT OP EINEN SCHAT-GRAUVER.

*Dau druimden in seinen op en nagt
Dat aun de kant van de Huitwagt (=Hoofdwacht),
Of in de Kerk van Sint Servaus
Ein auwe Schat verborge waus :*

*Ach tou erme mensch !
Biste dan verkins (=verkindst)?*

*Zonder get te zekken aun zien vrouw
Leep heer nau de Kerkmeisters tou
Um permissie (=toestemming) te verzeuken
Van de Schat te durven zeuken :*

*Ach tou erme mensch !
Biste dan verkins ?*

*Mair wie (=toen) heer (=hij) permissie hauw,
Waus heir wie eine duvel zou gauw,
Heit heir geliek vief knegts genomen
En met iver aun 't grauve begonnen :*

*Ach tou erme mensch !
Biste dan verkins ?*

*Wie heir drei maunden hauw gezeuk
Doe zaug er dat heir waus verneuk,
En zie doegen heum dreum versaaken,
En zien looker (=gaten) weer tou maaken :*

*Ach tou erme mensch !
Biste dan verkins ?*

Etc., etc.

Archeologie in de kinderschoenen

Vondsten in een bouwput in 1821

Het eerste ernstig te nemen bericht over de ontdekking van oudheidkundige sporen aan het Vrijthof gaat over het jaar 1821, toen opmerkelijke vondsten werden aangetroffen in de ondergrond van het oude Sint-Servaasgasthuis in de zuidoostelijke hoek van het Vrijthof, tussen de Bredestraat en de Platielstraat (cat. nr 1; afb. 5).¹⁹ Het betrof een toevallsvondst bij de sloop van oude panden en de daarop volgende nieuwbouw. Het een en ander was zo bijzonder dat de Maastrichtse historicus M. van Heylerhoff (1776-1854) (afb. 7) in twee artikelen uit 1825 en 1829 een poging deed de vondsten te interpreteren en er een historische context aan te geven.²⁰ Bijna tweehonderd jaar later wordt hij nog altijd geciteerd en in het wetenschappelijke discours betrokken, omdat hij als eerste een poging heeft gedaan aan de hand van archeologische resten het vermoede vroegmiddeleeuwse wereldlijke machtscentrum van Maastricht te localiseren.²¹ Van Heylerhoff was een exponent van de opbloeiende interesse bij de stedelijke elite voor het verleden, overigens een internationaal verschijnsel sinds het midden van de achttiende eeuw en vooral sinds de

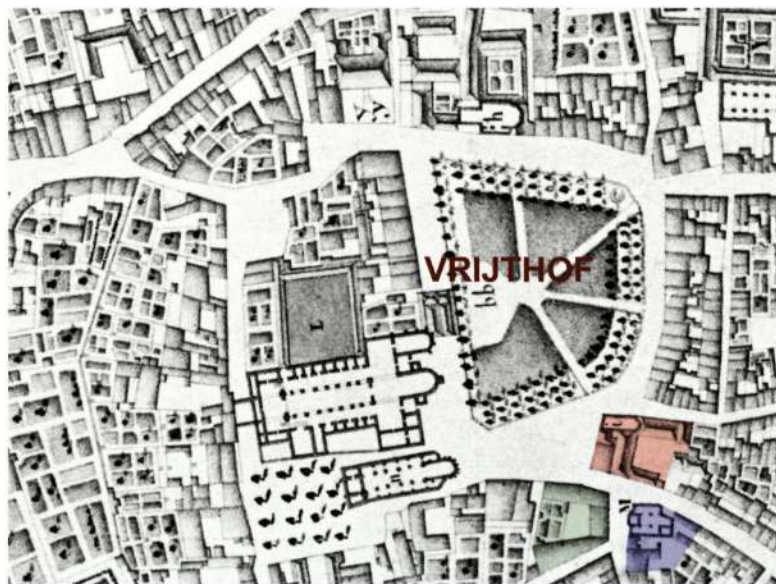
Afb. 5. De oostzijde van het Vrijthof met de ingang van de Platielstraat en in het midden de kapel van het Servaasgasthuis die ver op het plein uitsteekt. Pentekening door Josua de Grave uit 1669 (Collectie Teylers Stichting, Haarlem, no. R. 74).

Napoleontische tijd. In Maastricht was in 1822 de *Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts* opgericht die in de jaren 1824-1831 een aantal jaarboeken (*Annuaire de la province de Limbourg*) uitgaf met fundamentele bijdragen van Van Heylerhoff over de geschiedenis en de monumenten van de stad.²²

In 1825 beschreef Van Heylerhoff hoe de vroege stadsontwikkeling volgens geleerden uit de voorafgaande eeuwen, zoals de jezuïet Henschenius, zou zijn verlopen: straten haaks op de Maas en dwarsverbindingen die latere uitbreidingen in westelijke richting markeerden.²³ Langs de oostzijde van het Vrijthof zou een gracht hebben gelopen, die bij de aanleg van kelders en funderingen van de huizen regelmatig werd aangetroffen in de vorm van een vette kleilaag. Hij noemt als recent voorbeeld uit 1821 de ontdekking van een dik pakket klei op meer dan zes meter diepte bij de werkzaamheden voor de nieuwbouw op de plaats van het voormalige Sint-Servaasgasthuis. In de modder vond men resten van houten palissades en oudheidkundige voorwerpen, zoals aardewerk en gebeeldhouwde stenen.²⁴

In 1829 beschreef hij de ontdekkingen van 1821 in een van zijn volgende artikelen veel precieser en met meer details, zelfs met maten en verloop van muren, feiten over de stratigrafie, grondsoorten en vondsten.²⁵ Eigenlijk waren zijn observaties van een buitengewoon niveau voor zijn tijd. Bovendien probeerde hij de vondsten te duiden en in een historische context te plaatsen. Ook leren we uit zijn beschrijving het een en ander over het Sint-Servaasgasthuis dat toen jammerlijk is afgebroken. Zijn verhaal is nog altijd van belang, hoewel het moeilijk is alle details exact te situeren en te begrijpen (afb. 6).

Afb. 6. Plattegrond van het centrum van Maastricht met het Vrijthof, vervaardigd in 1748 door de Franse militaire ingenieur Larcher d'Aubancourt ten behoeve van de stadsmaquette die in 1749 vervaardigd is. Het Servaasgasthuis is rood gemarkeerd, het Jacobsgasthuis blauw. De originele tekening berust in het Musée des Plans Reliés te Lille (Fr.).

We kunnen proberen een reconstructie te maken van zijn waarnemingen. Het Sint-Servaasgasthuis lag tot 1821 in de zuidoostelijke hoek van het Vrijthof en stak vrij ver uit op het Vrijthof vanuit de oostelijke rooilijn. De kapel van het gasthuis lag aan de noordzijde van het complex met zijn noordmuur aan de Platielstraat. De zuidmuur van het gasthuis lag precies in de noordelijke rooilijn van de Bredestraat, tegenover de Sint-Jacobskapel van het Jacobsgasthuis op de andere hoek van Bredestraat en Vrijthof.²⁶ Het Sint-Servaasgasthuis werd in zijn geheel afgebroken in 1821 om op de oostelijke helft van het perceel nieuwbouw te realiseren achter de nieuwe, recht getrokken oostelijke rooilijn van het Vrijthof. Op het bouwperceel werden op geringe diepte twee zeer zware muren aangetroffen, één die vanonder de Platielstraat aan de noordkant kwam (aan de kant van het secretariaat van de armen aan de oostkant van het bouwperceel²⁷) en nog vijf meter in zuidelijke richting doorliep, en een tweede, die een haakse hoek maakte vanaf het zuidende van de eerste en in oostelijke richting liep, maar hiervan werd slechts anderhalve meter gezien omdat hij verdween onder de resterende substructies van het gasthuis naast het bouwperceel. Het ging dus duidelijk om de zuidwesthoek van een stevig gebouw. De muren werden beschreven als 'oud muurwerk' van een onbekende grofkorrelige steensoort, in het onderste derde deel 1.40 m dik en erboven versmallend tot één meter dikte. De overgang van het bijna twee meter hoge fundament naar het gladdere en smallere (dagziende?) werk erboven zat bijna vier meter beneden straatniveau en kan een oud maaiveldniveau hebben gemarkeerd. Het muurwerk was volgens de beschrijver over een totale hoogte van bijna zes meter (!) bewaard, wat hoe dan ook erg veel is. De ondergrond van de fundering beschrijft Van Heylerhoff als 'vaste leem', een herkenbaar verschijnsel voor moderne 'Vrijthof'-archeologen, maar we weten niet op welke exacte diepte de laag begon, vermoedelijk pal onder de fundering. De leem liep wel door binnen het gebouw, maar erbuiten was de grond kleiachtig en vette modder, wat Heylerhoff interpreteerde als een oude slotgracht.²⁸ Hij zegt overigens, dat die vochtige grond aan het korte stukje bij de zuidkant zat, op één meter afstand van het zuidelijke tracé van de muur. Als het een gracht was, zou die daar van oost naar west hebben gelopen. De vondsten, die in de bovenste laag van die natte grond werden gedaan, maken de indruk dat het om architectuurfragmenten, kapitelen en beelden uit de Romeinse of Gotische periode gaat. Vondsten van ijzeren hoefijzers en ruitersporen komen in het algemeen voor vanaf de tiende eeuw, soms ook wel eerder. De beschrijving van hoeveelheden complete aardewerken potten doet denken aan gebruikelijke Maastrichtse vondstensembles uit laat-middeleeuwse beerputten vanaf de elfde eeuw, niet aan vroegmiddeleeuwse contexten. Het overige muurwerk en de ronde constructie van vier meter doorsnede (waarschijnlijk een beerput) lijken in de minder diepe grondlagen te zijn aangetroffen en tot de laatmiddeleeuwse bouwfasen van het Sint-Servaasgasthuis gerekend te moeten worden.

Het is heel goed mogelijk dat zich nog resten van hetzelfde gebouw in de negentiende-eeuwse substructies van het huidige pand of in de directe omgeving – ook onder de Platielstraat en het moderne Vrijthofterras – bevinden. De beschrijving van de gebouw-

resten doet denken aan ofwel een oudere fase van het gasthuis, maar ook een 'stenen huis' of versterkte woontoren is mogelijk.²⁹ Het in noordelijke richting doorlopende muurwerk betekent in elk geval dat de middeleeuwse Platielstraat een stuk smaller was dan de huidige en dat de voormalige bebouwing slechts door een nauw steegje gescheiden was van het aan de noordkant van de straat vermoede stenen huis 'Schönecken'.³⁰

Voor Van Heylerhoff waren de muren, houtresten en grachtsporen onder het Sint-Servaasgasthuis de overblijfselen van een 'kasteel', of in elk geval van een versterkte plaats. Dit bracht hij vervolgens in verband met de overlevering dat er in Maastricht ooit een koninklijk paleis in de buurt van de Sint-Servaaskerk had gestaan.³¹ Hij wilde het oude muurwerk maar al te graag interpreteren als het legendarische paleis van de Merovingische en Karolingische vorsten.³²

Afb. 7. Portret van Martinus van Heylerhoff
(RHCL, collectie LGOG, nr 671).

Vondsten in een bouwput een eeuw later

De afbraak van het middeleeuwse Sint-Servaasgasthuis in de negentiende eeuw was geen op zichzelf staand incident. De meeste panden aan het monumentale Vrijthof zijn in de achttiende en negentiende eeuw vervangen door nieuwbouw (afb. 8). De rooilijnen zijn daar waar nodig recht getrokken.³³ Aan de noordzijde was de oude kapel van het Witte Vrouwenklooster in 1804 vervangen door het neoclassicistische stadspaleis van P.F. de Ceuleneer (1743-1816).³⁴ Het kapitale pand werd in de tijd van de Belgische Opstand bewoond door de Hollandse generaal Baron B.J.C. Dibbets (1782-1839) en staat sindsdien bekend als het 'Generaalshuis' (tegenwoordig vormt het de monumentale entree van het 'Theater aan het Vrijthof').³⁵ Aan het Vrijthof vond tot in de eerste helft van de twintigste eeuw en ook daarna nog incidentele nieuwbouw plaats, langs de zuidzijde, de noordzijde en in de noordwestelijke hoek van het plein. Toch hebben al die bouwactiviteiten zelden geleid tot enige ophef over de ontdekking van zaken van oudheidkundige aard, althans niet voor zover dat bekend is bij officiële instanties.³⁶

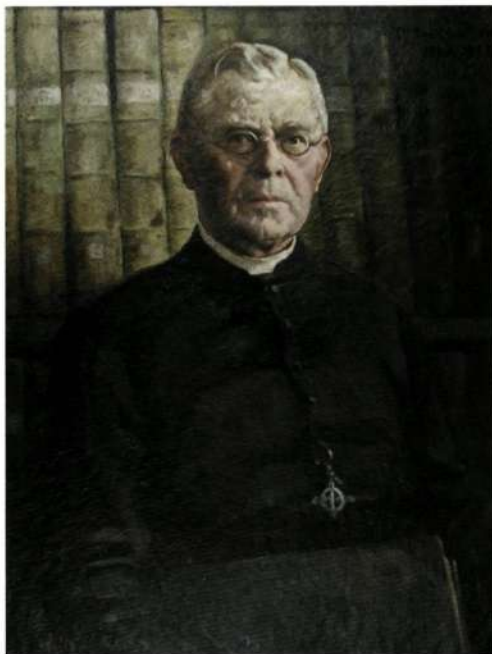
Afb. 8. Kadastraal minuutplan uit 1830 van het Vrijthof na de sloop van het Servaasgasthuis (rode omlijning). In groen is de bouwput gemarkeerd die in 1920 door W. Goossens regelmatig werd geïnspecteerd.

Elders in de stad had er als gevolg van bouwactiviteiten wel eens een echte opgraving met 'state-of-the-art' archeologische documentatie plaatsgevonden, namelijk in 1840, toen de Romeinse thermen werden ontdekt onder een pand aan de Stokstraat.³⁷ Daar werd niet alleen de stadsbouwmeester, maar zelfs het Rijksmuseum van Oudheden uit Leiden bij betrokken.³⁸ In de tweede helft van de negentiende eeuw volgde rijksarchivaris J. Habets (1829-1893) veel verstorende bodemingrepen in de stad, zoals de aanleg van riolering en andere nutsvoorzieningen, en hield daarvan aantekening.³⁹ Een van zijn opvolgers was de historicus W. Goossens (1869-1933) (afb. 10), die uitstekende contacten met binnen- en buitenlandse archeologen onderhield en een der eersten was in Maastricht die zich met verstand van zaken toelegde op archeologische onderzoeken, vooral in het 'Romeinse' Stokstraatkwartier.

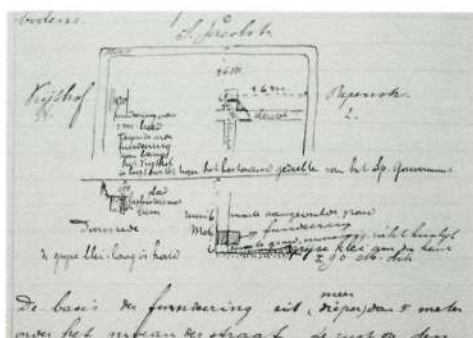

Afb. 9. De Sint-Jacobskerk (blauw gemarkeerd) bij de uitgang van de Bredestraat, tegenover het Servaasgasthuis (rood). Rechts de deels afgebroken stukken van het Spaans Gouvernement. Pentekening van V. Klotz (?) uit 1671 (RHCL, Collectie LGOG, no. 42).

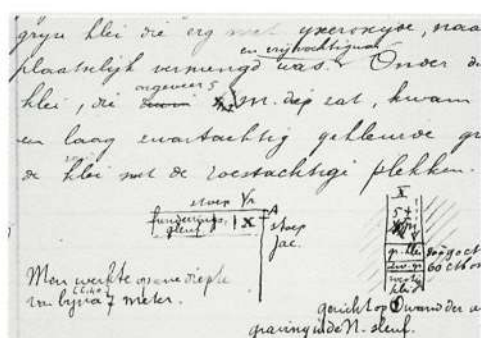
tier, maar ook in de Sint-Servaaskerk.⁴⁰ Hij was het die, toen de oude bebouwing naast het Spaans Gouvernement op de hoek van het Vrijthof, de Sint Jacobstraat en de Papenstraat in 1920 werd gesloopt, regelmatig de bouwplaats ging bezoeken (afb. 9). Hij zag onderin de bouwput zwaar muurwerk en middeleeuws schervenmateriaal en maakte daarvan aantekeningen en schetsen in zijn dagboek (cat. nr 11).⁴¹ Hij was zich er natuurlijk terdege van bewust dat de vindplaats niet meer dan enige tientallen meters verwijderd lag van de door Van Heylerhoff beschreven vondsten uit 1821. We hebben dagboekantekeningen van Goossens van vrijdag 16 juli 1920⁴², maandag 30 augustus 1920 (afb. 11)⁴³, zaterdag 18 september 1920 (afb. 12)⁴⁴, vrijdag 24 september (afb. 13)⁴⁵, dinsdag 28 september 1920⁴⁶ en ten slotte van vrijdag 15 oktober (afb. 14).⁴⁷

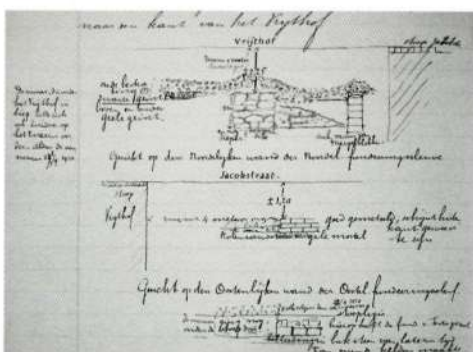
Afb. 10. Portret van Willem Goossens (Collectie RHCL).

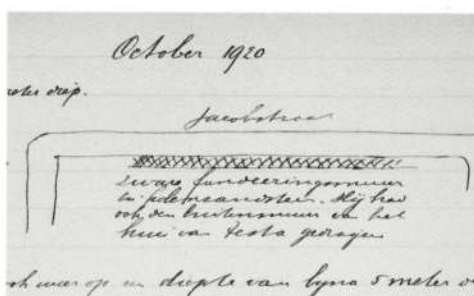
Afb. 11. Fragment uit het dagboek van W. Goossens, 30 augustus 1920 (RHCL, archief Goossens, 16.0536, Hs. 37).

Afb. 13. Fragment uit het dagboek van W. Goossens, 24 september 1920 (RHCL, archief Goossens, 16.0536, Hs. 37).

Afb. 12. Fragment uit het dagboek van W. Goossens, 18 september 1920 (RHCL, archief Goossens, 16.0536, Hs. 37).

Afb. 14. Fragment uit het dagboek van W. Goossens, 15 oktober 1920 (RHCL archief Goossens, 16.0536, Hs. 37).

Goossens zag midden in de bouwput op een diepte van 5 meter (!) een diagonaal in zuidwestelijke richting verlopende muur van 80-90 cm dikte, bestaande uit kolenzandsteen en gelige kalkmortel. Bovendien zaten er muren van hetzelfde materiaal tegen de rooilijnen van het Vrijthof aan de noordkant van de bouwput en tegen de oostkant van de bouwput langs de St. Jacobstraat, waar zij dienst hadden gedaan als fundament voor de afgebroken huizen; de eerste muur was 1.20 m breed en stak tot tweeëneenhalve meter diepte, de tweede was 80-90 cm breed en stak nog een meter dieper. Er was geen samenhang tussen de muren en Goossens heeft zich ook niet aan een verklaring gewaagd, zoals Van Heylerhoff een eeuw eerder wel had gedaan.⁴⁸

Toevalsvondsten vóór 1950: graven, aardewerk en muren

Op het plein zelf zijn voorts af en toe waarnemingen gedaan van stukken muur van het armenkerkhof ten oosten van de apsis van de Sint-Servaaskerk en van muren van het Sint-Servaasgasthuis in de zuidoostelijke hoek van het plein. Uit de ruimere omgeving van het Vrijthof kennen we enkele negentiende-eeuwse meldingen van toevalsvondsten van aardewerk, die, wanneer ze van Romeinse oorsprong waren, meestal werden toegeschreven aan brandgraven. Dergelijke vondsten zijn voornamelijk afkomstig van de straten Sint-Servaasklooster, De Kommel, Keizer Karelplein en de Brusselsestraat, die ten noordwesten van de Sint-Servaaskerk liggen. Hun topografische context maakt de aanwezigheid van meer graven aannemelijk langs de Romeinse weg naar Tongeren, die daar aan de noordkant voorbij liep onder het tracé van de Brusselsestraat.⁴⁹ Mogelijk lag hier een van de grafvelden die bij de Romeinse nederzetting hoorden. In 1926 werd in de kelder van het toenmalige Bankgebouw aan Servaasklooster 8 zelfs een compleet Romeins tegelgraf ontdekt (cat. nr. 12). Merovingisch aardewerk, dat in 1931 bij de afbraak van de oude muziekschool tussen de Lantaarnstraat en de Sint Jacobstraat werd gevonden, is wel geïnterpreteerd als een aanwijzing voor de aanwezigheid van een vroegmiddeleeuwse begraafplaats, maar komt met grotere waarschijnlijkheid uit een nederzettingscontext (cat. nr. 14).⁵⁰ Verspreide vondsten van laatmiddeleeuws aardewerk bevestigen wat ook afgelezen kan worden aan de oudste plattegronden van de stad, namelijk dat er hier overal sprake was van middeleeuwse stedelijke bewoning. Rijk glaswerk uit de twaalfde en dertiende eeuw, dat in 1955 bij de verbouwing van het voormalige Staargebouw aan het Henric van Veldekeplein werd verzameld, zegt iets over de levensstandaard van de kanunniken, die daar hun eigen huizen hadden (cat. nr. 20).⁵¹

Verantwoord archeologisch onderzoek door het Rijk

Na 1950 is de organisatie van het archeologisch onderzoek in Nederland veranderd. In 1947 was de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) opgericht, feitelijk de basis voor een gerichte en wetenschappelijke aanpak van de vaderlandse archeologie. De dienst werd centraal in het land gevestigd in Amersfoort. Aan de universiteiten nam de aandacht voor de Nederlandse archeologie snel toe, evenals voor de verwetenschappelijking van methoden en technieken. In samenwerking met de stad Maastricht kwam er in de saneringsplannen van het Maastrichtse Stokstraatkwartier een voorwaarde te staan dat de bouwwerkzaamheden vergezeld moesten gaan door archeologische opgravingen en documentatie door de Rijksdienst. Maar de dienst was in die tijd wel nog erg beperkt in haar mogelijkheden en de medewerkers stelden vooral onderzoeksprioriteiten op basis van eigen kennis en voorkeuren. Hoewel Maastricht

ver van Amersfoort lag, zien we vanaf de vroege jaren vijftig toch vaak archeologen van de Rijksdienst in Maastricht aan het werk, een situatie die bijna een kwart eeuw zal aanhouden. Op archeologen heeft het begraven verleden van Maastricht altijd een grote aantrekkingskracht uitgeoefend.

Hoewel onder auspiciën van de Rijksdienst gedurende een kwart eeuw bijna jaarlijks archeologisch onderzoek in Maastricht is verricht, heeft dat niet geleid tot de publikatie van wetenschappelijke rapporten, zoals dat tegenwoordig gebeurt op basis van de nieuwe archeologische wetgeving (2007) in het kielzog van het Verdrag van Malta (1992). Ja, er is veel gedocumenteerd, getekend en gefotografeerd en alles is keurig terecht gekomen in de archieven en ladenkasten van de Rijksdienst, maar de berichtgeving van alle onderzoek is nooit veel verder gekomen dan korte overzichten in de rubriek *Archeologisch Nieuws* van het *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* en algemene overzichtsartikelen in de *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*. Natuurlijk drongen de belangrijkste feiten en vondsten ook door in algemene werken en handboeken, zodat de verrijking van onze kennis door de onderzoekingen in Maastricht algemene bekendheid kreeg. De archeologische organisatie na 1950 leidde wel tot een intensivering van het veldonderzoek in Nederland, maar de grotelijkse onderschatting van het wetenschappelijke werk na de opgraving en het tekort aan gekwalificeerd personeel om daarmee aan de slag te gaan hebben geresulteerd in enorme achterstanden in de verwerking en publikatie van opgravingen uit die periode.

Het Sint Servatius Project is in 2004 geïnitieerd om de oude opgravingen van de Rijksdienst in en rondom de Maastrichtse Sint-Servaaskerk, alsook de opgravingen door de stad in het kader van de restauratie van de kerk, compleet en in onderlinge samenhang te bestuderen, uit te werken en te publiceren.⁵²

De opgraving Sint-Servaaskerk, Pandhof (1953-1954)⁵³

In de eerste decennia van de twintigste eeuw waren in het muurwerk van de westbouw van de Maastrichtse Sint-Servaaskerk vroegchristelijke grafsteentjes uit de vijfde en zesde eeuw ontdekt.⁵⁴ In 1919 had Goossens in het midden van de Sint-Servaaskerk een graf blootgelegd met Frankische bijgaven (cat. nr 10).⁵⁵ Dit alles was goed gepubliceerd. Hierdoor kon bij landelijke archeologen de overtuiging groeien dat het in Maastricht mogelijk moest zijn bewoningscontinuïteit aan te tonen vanaf de eerste Romeinse nederzetting tot de moderne tijd, en dat er in Maastricht ook archeologisch onderzoek mogelijk moest zijn naar de oudste sporen van het christendom in Nederland.

Afb. 15. Opgraving Sint-Servaaskerk, Pandhof 1953-1954 (RCE, collectie ROB).

Afb. 16. Opgraving Sint-Servaaskerk, Pandhof 1953-1954. In het midden staat veldarcheoloog Arie van Pernis met tekenbord (RCE, collectie ROB).

Toen in het begin van de jaren vijftig van de twintigste eeuw de plannen bekend werden om de pandtuin van de Sint-Servaaskerk opnieuw in te richten, had de jonge Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek grote belangstelling om vooraf een diepgaand archeologisch bodemonderzoek uit te voeren. De dienst had onder leiding van directeur P. Glazema al tal van in de oorlog verwoeste kerken onderzocht, waarvan vele in Limburg.⁵⁶ Volgens de schriftelijke bronnen – Gregorius van Tours – kon in de ondergrond van de Sint-Servaaskerk een kerk uit de zesde eeuw worden verwacht, het *magnum templum* van bisschop Monulfus. Behalve Glazema waren bij de ROB ook J. Renaud, H. Halbertsma en J. Ypey geïnteresseerd in vroegmiddeleeuwse (kerk)archeologie. Het werd een opgraving ‘in de stad’ van een voor Nederlandse begrippen bijzonder fenomeen. De personele organisatie van de Rijksdienst was er helaas niet op ingericht dat er op de opgraving een archeoloog permanent aanwezig was. De opgraving werd in 1953 en 1954 uitgevoerd en werd in onvoldoende mate wetenschappelijk begeleid.⁵⁷ Feitelijk was de leiding van de opgraving in handen van de aanwezige veldtechnici, mensen die in die jaren geen specifieke vakopleiding hadden genoten omdat die nog niet bestond. Het eigenlijke graafwerk werd uitgevoerd door gratis ter beschikking gestelde arbeiders van de gemeentelijke Sociale Dienst. De binnentuin werd volgens de geldende archeologische normen verdeeld in een aantal rechthoekige werkputten, laagsgewijs afgegraven en getekend (afb. 15 en 16). De opgravingstekeningen geven voldoende informatie, maar de aantekeningen in de dagboeken zijn uiterst mager. De Pandhofopgraving heeft destijds veel indruk gemaakt door het prachtige vondstmateriaal en de ontdekking van verrassende bouwsporen. De bewijzen voor de aanwezigheid van vroeg christendom en van continuïteit op de overgang van de

laat-Romeinse naar de vroegmiddeleeuwse periode waren overtuigend. In 1956 werd de helft van een aantrekkelijk platenboek over Merovingische vondsten in Nederland en over hun behandeling in het laboratorium van de Rijksdienst aan de vondsten van de Maastrichtse Pandhof gewijd.⁵⁸

Tijdens het Sint Servatius Project is de aanvankelijk onoverzienbare hoeveelheid graven van de Pandhof zo goed mogelijk en in onderlinge stratigrafische samenhang gereconstrueerd. De bijbehorende vondsten zijn gedetermineerd en beschreven, er zijn dateringen toegekend en het daarvoor in aanmerking komende skeletmateriaal is wetenschappelijk onderzocht. In totaal zijn er in de Pandhof 498 graven geteld en 332 mogelijke graven (samen 830 stuks). In 152 graven werden bijgraven aangetroffen, 104 graven zijn hierdoor dateerbaar (voornamelijk zesde en zevende eeuw, maar ook enkele graven uit de vijfde eeuw). Uit 315 graven werden skeletresten geborgen, die in 75 gevallen vergezeld waren door grafobjecten. De dataset die het geheel heeft opgeleverd is opgenomen in het basismateriaal voor de studies en syntheses van het overkoepelende project, waarbinnen alle nadruk ligt op vernieuwend onderzoek van de vroegmiddeleeuwse grafcultus en de materiële grafcultuur.⁵⁹ Problematisch blijven overigens de interpretatie en de datering van het aangetroffen muurwerk, dat uiteindelijk vooral vanuit de context van de latere ontdekkingen tijdens de campagnes van de jaren tachtig begrepen zal moeten worden.

Afb. 17. Laat-tiende-eeuwse sarcofaagdeksel met inscriptie, gevonden tijdens de opgraving in de Pandhof in 1953-1954. Geëxposeerd in de oostcrypte van de Sint-Servaasbasiliek. Op het platte deksel staat het volgende gedicht in Leonijnse verzen (lezing van prof. Dr. Sebastian Scholz, Zürich, 14 oktober 2008):
 + ISTE LAPIS NE VELLAT(VR) QVIA ALIVS SVBTENDATVR / O LEC[T]O[R LIJTTERAS QVI VIS
 INTENDERE SCR[IP]TAS / SIS MEM[OR] HIC ANIMAE CVIVS REQ[VI]ESCERE TER[RAE] /
 [C]ORPVS [IN H]OC ANTRO SCIMVS QVOD PRO DOLO[R ...] / [.]VTINAM [....V]O NVNC
 ABSTRAXISSE V[...]/ [--]JOM[...]. Vertaling: niet weggenomen mag deze steen want
 de plek is bezet – o lezer die deze woorden lezen wil – gedenk de ziel van hem wiens lichaam hier
 rust – in deze krocht in de grond weten wij – tot smart [--] nu teruggetrokken -- (foto: auteur).

De opgraving Vrijthof, ondergrondse parkeergarage (1969-1970)⁶⁰

Meer dan vijftien jaar later, toen de Rijksdienst al veel archeologische bodemonderzoeken naar Romeins Maastricht had uitgevoerd in het op de Maasoever gelegen Stokstraatkwartier, kwamen de al langer bestaande gemeentelijke plannen voor de bouw van een ondergrondse parkeergarage onder het gehele Vrijthof in een stroomversnelling. Voor de overbelaste Rijksdienst was het niet mogelijk deze dreigende aantasting van het Maastrichtse bodemarchief te negeren en zo was er een nieuwe kans archeologisch onderzoek te doen naar de transformatie van de Romeinse tijd naar de Vroege Middeleeuwen. Helaas was het uit lokaalpolitieke en strategische overwegingen niet mogelijk een ideaal opgravingsconcept te ontwikkelen en bleek de door de opgravingspraktijk gekozen weg achteraf minder gelukkig (cat. nr 24). De archeologische wetenschap was intussen behoorlijk geëvolueerd en (inter)nationaal groeide sinds het begin van de jaren zestig de aandacht voor het zogenaamde stadskernonderzoek waarin alle ontwikkelingsfasen van de stad onderwerp van studie moesten zijn, ook de middeleeuwse.⁶¹ Bij het Vrijthofonderzoek was het nog niet zover en de hoofddoelen bleven beperkt tot de Romeinse en vroegmiddeleeuwse perioden.⁶²

Afb. 18. Opgraving Vrijthof, winter 1969/70, aanleg van de grootste opgravingsput 3, dwars over het plein van west naar oost (RCE, collectie ROB).

Afb. 19. Start van het grondwerk voor de parkeergarage onder het Vrijthof, terwijl de opgraving nog niet is afgesloten (begin 1970).

Centraal stonden de vragen over de uitgestrektheid van het grafveld, dat bekend was van de Pandhofopgraving, het verloop van de Romeinse weg uit Tongeren en de kwestie van de continuïteit van de bewoning.⁶³ Ook ditmaal kon de opgraving niet dagelijks begeleid worden door de verantwoordelijke wetenschappers. De feitelijke leiding was weer in handen van veldtechnici van de ROB. De gravers werden ook weer ter beschikking gesteld door de stedelijke Sociale Dienst.⁶⁴ De wijze van opgraven en documenteren resulteerde wel in een betere dataset dan bij de opgraving van de Pandhof (afb. 18). Spraakmakende vondsten werden pas in de eindfase van het onderzoek gedaan, toen de randbebouwing van de Romeinse weg werd aangesneden en een Romeinse kelder met fraaie bronzen plastieken werd ontdekt.⁶⁵ Ook werd pas op het laatst een vroegmiddeleeuws grafveld met rijke bijgaven aangesneden, waarvan, doordat het daadwerkelijke grondwerk voor de garagebouw intussen was gestart, waarschijnlijk veel ongezien in de uitkomende grond naar het stort is afgevoerd (afb. 19). Na de opgraving werd een kleine tijdelijke tentoonstelling in het Bonnefantenmuseum ingericht.⁶⁶

Pas tijdens de uitwerkfase in het kader van het Sint Servatius Project is inzicht verkregen in het enorme belang van deze opgraving, die enerzijds veel informatie heeft geleverd over de opbouw en ontwikkeling van het landschap en het gebruik ervan door de mens in de loop der eeuwen, en waar anderzijds in zijn horizontale gelaagdheid toch nog ongeveer 320 graven en 136 mogelijke graven zijn gedocumenteerd van het vroegmiddeleeuwse grafveld. Dateerbaar zijn 90 graven (zesde en zevende eeuw), 262 graven bevatten skeletresten, en daarvan zijn er weer 106 graven met skeletresten én grafobjecten. Ook alle data van de Vrijthofopgraving zijn weer geïntegreerd in het overkoepelende project. In 2011 is overigens al een dissertatie aan de Universiteit van Amsterdam verschenen die de materiële grafcultuur van de vroegmiddeleeuwse grafvelden binnen dit project tot onderwerp heeft.⁶⁷

Archeologisch bodemonderzoek door de gemeente

In 1979 is de stad Maastricht zelf met archeologisch onderzoek begonnen en de gemeente verwierf na korte tijd ook de wettelijke opgravingbevoegdheid.⁶⁸ Niet langer ging het om incidentele opgravingen in de stad, maar thematische archeologie van de stad, voorafgaande aan nieuwbouw, was van nu af leidraad.⁶⁹ Een van de speerpunten van het Maastrichtse onderzoek was de ontwikkeling van de nederzetting in het eerste millennium, in het bijzonder de overgangperiode van de Romeinse bewoning naar de vroegmiddeleeuwse nederzetting. Daarbij hoorde ook het gebied van de Sint-Servaaskerk, omdat daar resten te verwachten waren van oude en nieuwe infrastructuur, Romeinse en middeleeuwse graven, kerk- en kloosterbebouwing en mogelijk sporen van middeleeuwse nederzettingsactiviteiten. Bovendien mochten in dit gebied aanwijzingen verwacht worden van de oudste versterkingen van de stad en van de kloosterimmunititeit.

Afb. 20. Opgraving Sint-Servaasklooster 18. Merovingische graven tegen de zuidelijke belendingsmuur (foto: Jef Bastiaens, Maastricht).

Afb. 21. De opgraving Servaasklooster 18 met op het onderste niveau de dubbele muur die de abdij omringde omstreeks 900, oversneden door diverse muren van de latere proosdij en kanunnikenhuizen (foto: auteur).

De opgraving Servaasklooster 18 (1980).⁷⁰

De eerste mogelijkheid voor archeologisch bodemonderzoek deed zich vrij onverwacht voor als gevolg van de gedeeltelijke sloop en nieuwbouw op het terrein van de Zusters 'Onder de Bogen' aan het Servaasklooster, ten westen van de Sint-Servaaskerk (cat. nr 30). In januari 1980 werden afspraken gemaakt om de werkzaamheden archeologisch te begeleiden. Van een professionele aanpak was nog geen sprake, daarvoor was de beginnende stadsarcheoloog onvoldoende geëquipeerd en daarvoor was de voorbereidingstijd te kort. Met assistentie van veldtechnicus Arnold de Haan van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek lukte het om in februari, mei en eind juli-begin augustus 1980 gedurende vijf weken op te graven tussen de sloop- en grondwerken door.

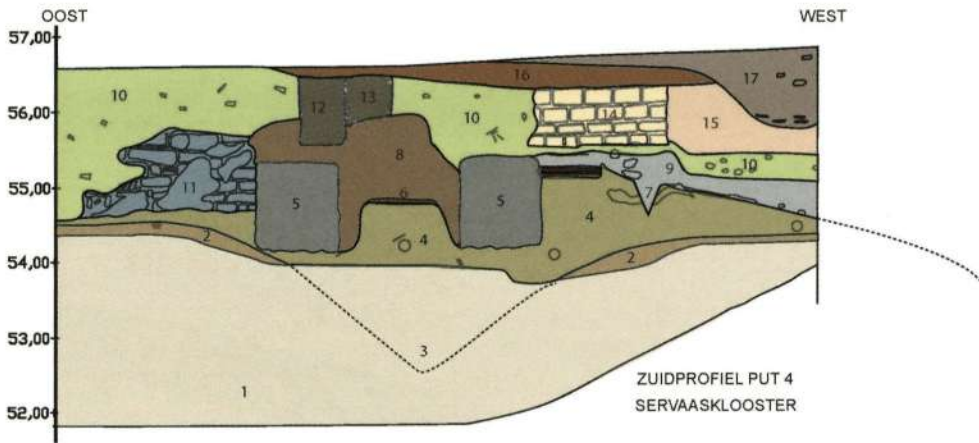
Uitgangspunt van het onderzoek was de traditionele vraagstelling naar de uitgestrektheid en de begrenzing van de bekende vroegmiddeleeuwse grafvelden van het Servaascomplex. Verrassend bij de eerste machinale ingreep in de bodem was de vondst van een gawe biconische pot uit een Merovingisch graf (afb. 20). Het graf moest dus pal onder het

bestaande maaiveld hebben gelegen. In totaal zijn er tijdens het vlakonderzoek minstens veertien graven gevonden, waarvan twee uit de vierde eeuw, één uit de vijfde eeuw, zeker vijf uit de late zesde en beginnende zevende eeuw en de rest waarschijnlijk eveneens van Merovingische oorsprong. Het opgegraven, aaneengesloten stukje grafveld laat nauwelijks gevolgtrekkingen toe over zijn relatie met de bekende grafvelden van het Servaascomplex, noch over de eigen structuur. Alleen lijkt het zeker, dat de graven verder naar het westen toe ophouden. De bodem was overal flink verstoord door (post)middeleeuwse bebouwing en door recente slooptactiviteiten. De top van het oorspronkelijke landschap moet al in de Middeleeuwen zijn afgegraven, te oordelen naar de zeer ondiepe ligging van de graven aan de westkant van het terrein en de resten van kloosterbebouwing daar vlak onder het bestaande maaiveld. Uit de opspit van Merovingisch schervenmateriaal dat meer naar het noorden werd opgedolven, waaronder herkenbare grafgiftten, kon opgemaakt worden dat er ook aan die kant van het terrein oorspronkelijk graven moeten hebben gelegen. Bijzonder was de ontdekking van een compleet noord-zuid georiënteerd inhumatiegraf op een diepte van twee meter onder het huidige loopniveau (en drie schedels van vergelijkbare graven in een profielwand), waarin geen bijgaven werden aangetroffen en dat geen duidelijke grafkuil vertoonde of andere context had. Ook die graven bleken een Merovingische datering te hebben, evenals de ophoging (of grachtvulling) waarin zij waren aangelegd.⁷¹

Schervenmateriaal en een waterput uit de Karolingische periode getuigen van bewoning op het terrein in de achtste en negende eeuw. Het oude grafveld was toen niet meer in gebruik. Een zeer zware 'dubbele' muur, die niet eerder dan tegen het einde van de negende eeuw kan zijn aangelegd, lijkt de loop van een toen allang verdwenen en opgevolde gracht te volgen (afb. 21-23). De dubbele muur, die bijna evenwijdig loopt met de westgevel van de Sint-Servaaskerk en duidelijk defensief was bedoeld, zou misschien verklaard kunnen worden in samenhang met de door Jocundus in zijn *Miracula sancti Servatii* beschreven bouwactiviteiten van Giselbert tussen 922 en 939.⁷²

In vertaling luidt de betreffende passage:⁷³ c. 40: *'[...] Toen hij nu het geschikte, lang verhoopte ogenblik gekomen zag Sint Servaas op een waardige wijze te eren en te verheerlijken, bouwde hij om diens klooster en het paleis een nieuwe muur. Want voordien was de stad, nadat de bisschop van Tongeren daarheen was gekomen, volkomen vervallen; deze muur zou een onneembare bescherming voor nu en altijd blijven. Maar de geest van de mens kan niet bevroeden, wat Gods macht beschikt. Daarom voltooidde de hertog met grote zorg hetgeen hij begonnen had, niet, mijns inziens, tot zijn eigen heil, maar omdat hij bevreesd was voor de andere edelen, die hij in het paleis van de keizer met wijze raad voorging. Want zij waren rijk en immer te vrezen, vooral in het eigen huis. Men weet immers, dat de vijand binnen de muren erger is dan die erbuiten.*

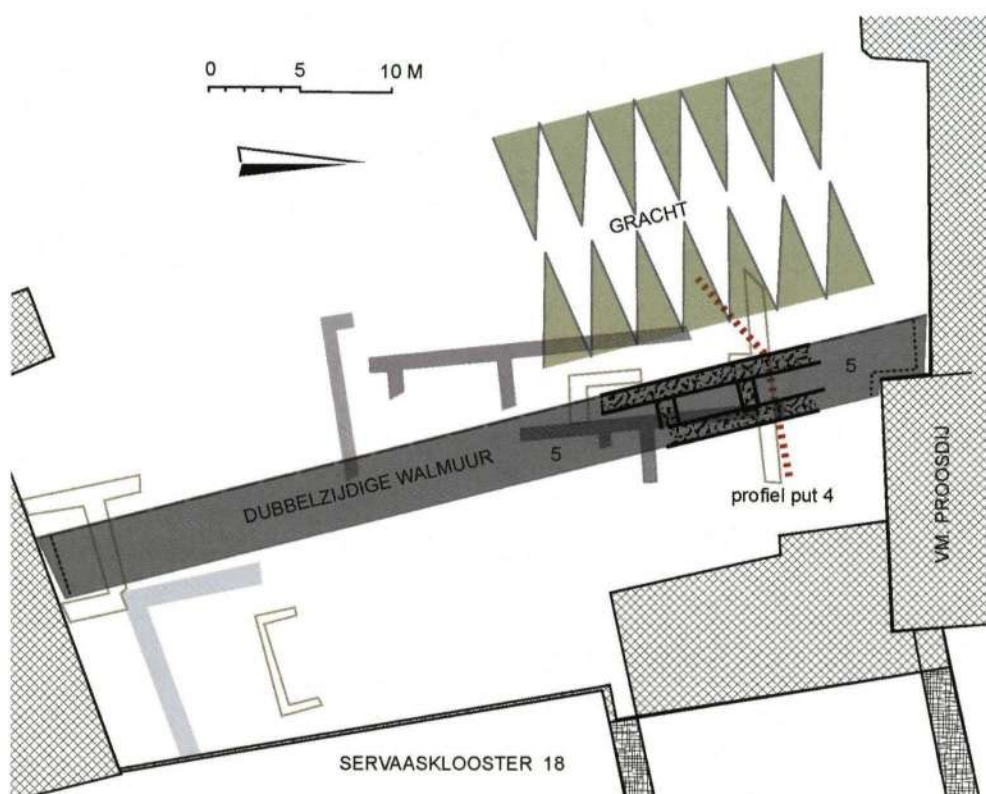
c. 41: *Op een dag echter, dat de hertog met dit bouwwerk bezig was, verscheen Sint Servatius hem in een visioen en sprak hem minzaam toe, en vroeg hem waarom hij een ander fundament plaatste dan dat hij zelf had gelegd. De hertog herkende hem aan de gelijkenis met het vergulde beeld dat in de kerk stond, en antwoordde: 'Ik heb niet gezien of vernomen, heer, dat er andere gelegd zijn. Te*

Afb. 22. Opgraving Sint-Servaasklooster 18. Dwarsprofiel van oost naar west in put 4 (zie rode stippellijn in plattegrond afbeelding 23 (tekening: auteur). Legenda: 1) maagdelijke lössbodem (niet opgegraven); 2) schone leem; 3) gereconstrueerde dwarsdoorsnede Romeinse gracht – Romeins of later; 4) lemige vulling en ophoging met latere Merovingische begravingen (550-750); 5) gekoppelde walmuren van kolenzandsteen en vuursteen; 6) vastgelopen loopniveau; 7) hinderpalen in talud van gracht; 8) grondaanvulling walmuur, na sloop naar het oosten weggezakt; 9) egalisering met leem en puin – elfde eeuw; 10) ophogingen met puin – twaalfde eeuw en later; 11-14) muren van proosdij en kanunnikenwoningen – twaalfde eeuw en later; 15-17) laatmiddeleeuwse ophogingen (tekening: auteur).

uwer ere kwam ik en begon ik dit werk, en als het in uw ogen genade vindt, zal ik het voltooien, meer voor uw dan voor mijn glorie.' Op deze nederige woorden gaf de goede vader dit wonderlijke minzame antwoord: 'Wanneer om de zonden van het volk de Allerhoogste de verheven torens en de versterkte steden verwoest en vernietigt, zal hetgeen Gods rechterhand stichtte, in eeuwigheid hecht en sterk blijven staan'. Na deze woorden gebood hij op te houden met het werk. De hertog ontwaakte, en na vurige dankgebeden deed hij zoals hem bevolen was en voegde geen enkele steen meer toe. Hetgeen de vrome edelman nog aan de muur had willen besteden, gebruikte hij nu om de kerk van de heilige te versieren, steeds wensend en verlangend, dat deze, zijn woorden indachtig, zijn belofte van heil en zegen aan de bevolking zou gestand blijven. [...]' ⁷⁴

Hertog Giselbert zou het klooster (en het paleis) volgens dit relaas van een 'nieuwe' om-muring hebben (willen) voorzien en wellicht ook niet voltooid hebben. De teruggevonden muurconstructie lag op een afstand van ongeveer 23 meter ten westen van de Romaanse westbouw van de Sint-Servaaskerk en liep daaraan bijna evenwijdig met een lichte afwijking in noordwestelijke richting. Een muurtracé van ongeveer twaalf meter lengte kon tijdens de opgraving worden gedocumenteerd (afb. 22 en 23). Het bestond uit twee evenwijdig lopende (funderings)muren die waren opgebouwd uit vuursteenknollen, veldkeien en breuksteen (kolenzandsteen) en die gebonden waren met een wittig-okergele

Afb. 23. Opgraving Sint-Servaasklooster 18. Plattegrond met hypothetisch verloop van de dubbele laat-Karolingische walmuur met gracht rond de abdij. De rode stippellijn markeert de plaats van de zuidelijke profielwand van put 4 (zie afbeelding 22). In lichte kleuren zijn de blootgelegde laatmiddeleeuwse muren aangegeven van de proosdij en daarop volgende kanunnikenhuizen (tekening: auteur).

specie. Beide muren waren massief en maximaal 1.20 m dik. Ze lagen op een afstand van maximaal 1.60 m uit elkaar met een opvulling van leem ertussen. De hele constructie, waarin ook twee dwarsmuren werden aangetroffen, had een gemiddelde breedte van drieëneenhalve meter, voorwaar een indrukwekkende sterkte! Buiten de muur, aan zijn westzijde, begint een dalend talud met sporen van ingegraven hinderpalen, vermoedelijk een kant van de bij de ommuring horende gracht. De muur loopt naar het noorden toe omlaag en volgt daar het oorspronkelijke hellende bodemprofiel. In de zuidoosthoek van het terrein zijn echter op een veel hoger niveau en vlak onder het huidige maaiveld resten van een vertrek en een smalle poortdoorgang aan de kant van de straat Servaasklooster aangetroffen. Het muurwerk ervan bestond eveneens uit breuksteen en okergele mortel.

Het is niet mogelijk dat dit muurwerk in verbinding heeft gestaan met de dubbele muur. Het moet tot de eerste fase van de bebouwing langs Servaasklooster behoren, die na de sloop van de ommuring en na een volledige egalisering van het terrein tot het huidige maaiveldniveau, omstreeks het midden van de elfde eeuw tot stand is gekomen, wellicht een kanunnikenhuis. De resten van de twee gesloopte parallelmuren werden voorts oversneden door latere, lichtere muren en bouwsporen met veel resten van vakwerkwanden en kalkpleister, die door hun plattegrond, oriëntering, bouwwijze en het rijkelijk aanwezige schervenmateriaal eveneens in verband gebracht kunnen worden met de proosdij en kanunnikenhuizen uit de elfde en twaalfde eeuw. De hoge leenzaal van de proosdij, bovenop de tongewelfde benedenverdieping, die opvalt door het sterke muurwerk van kolenzandsteen, bestaat nog altijd en maakt deel uit van het klooster van de Zusters Onder de Bogen.

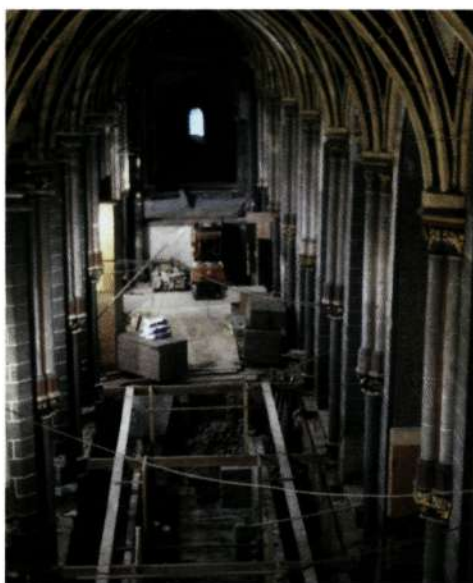
De opgravingen in de Sint-Servaaskerk (1981-1982 en 1985-1989)⁷⁵

In 1981 startte de eerste fase van de restauratie van de Sint-Servaaskerk, die voornamelijk de rondom de Pandhof en de kloostergang gelegen dienst ruimten en kapellen omvatte. Archeologisch onderzoek werd pas op het allerlaatste moment geregeld, toen duidelijk werd dat de middeleeuwse grafzerken in de Stiftskapel, ten noorden van de noordelijke transeptarm, verplaatst zouden worden. Het kleinschalige onderzoek van de graftombes onder de zerken leidde tot de ontdekking van een zware veelhoekige muurconstructie, die lange tijd abusievelijk geïnterpreteerd werd als een deel van een centraalbouw naar het model van de Karolingische paleiskapel in Aken, nauwelijks kleiner dan die en functioneel mogelijk daarmee samenhangend (cat. nr. 32).⁷⁶ De verrassende eerste resultaten en voorlopige conclusies werden enigszins overhaast opgepikt door vooraanstaande kunsthistorici en kregen een onbedoeld vervolg in artikelen en handboeken.⁷⁷ De opgravingsresultaten van de eerste campagne in de Stiftskapel zouden enige jaren later het uitgangspunt vormen voor het plan van aanpak van het archeologisch onderzoek in de kerk zelf (1985-1989), waarbij 55 meter verderop naar het zuiden een tegenhanger van de veelhoekige muur werd gevonden (afb. 24). De veronderstelde centraalbouw bleek nooit te hebben bestaan, maar wel een ouder transept van de huidige kerk met een zeer verrassende plattegrond met polygonale uiteinden waarover het laatste woord voorlopig nog niet geschreven is (cat. nr 37).⁷⁸

Bij de langdurige opgravingen tussen 1985 en 1989 in de kerk zelf werden daarna bijna overal sporen, muren en vloerresten gevonden van een totnogtoe onbekende vroegmiddeleeuwse *basilica* en haar voorgangster uit de zesde eeuw, wellicht het befaamde *magnum templum* van bisschop Monulfus uit de zesde eeuw. Ook werden onder de elfde-eeuwse grafkelder van Sint Servaas de onderste steenlagen van een laatantiek mausoleum gevon-

Afb. 24. Sint-Servaaskerk, bovenaanzicht van de opgraving in het noordtransept van werkputten 1 t/m 3. Put 4 is hier nog niet ontgraven (foto: gemeente Maastricht).

Afb. 25. Sint-Servaaskerk, blik in de noordelijke zijbeuk na de opgravingen en tijdens de bouw van de verwarmingskelders (foto: gemeente Maastricht).

den. Voorts zijn resten en sporen van ongeveer 400 graven en graftombes gedocumenteerd, weliswaar grotendeels verstoord, maar sommige met fraaie bijgaven. De oudste graven dateren uit de vijfde eeuw, maar het merendeel dateert ook hier uit de zesde, zevende en achtste eeuw. De opgravingen in de kerk zijn gepland en uitgevoerd in nauw overleg met de directie van de restauratiewerkzaamheden en moesten in kleine compartimenten van telkens enkele tientallen vierkante meter worden verricht (afb. 25). Alles gebeurde handmatig door een ploeg ervaren opgravers onder permanent toezicht van de uiterst kundige veldarcheoloog Piet Boyens en onder wetenschappelijke leiding van de schrijver van deze bijdrage. De gehele campagne is gedocumenteerd in honderden tekeningen van profielen en vlakken, uitgebreide dagboeken en duizenden foto's. De verwerking van alle stratigrafische informatie zal in de lopende eindfase van de publikatievoorbereiding leiden tot goed onderbouwde hypothesen over de chronologie van de opeenvolgende bebouwing, evenals tot een verfijning van onze kennis van allerlei details betreffende de decoratie van de gebouwen en van de ontwikkeling van aardewerkgroepen die in de stratigrafie werden aangetroffen.⁷⁹

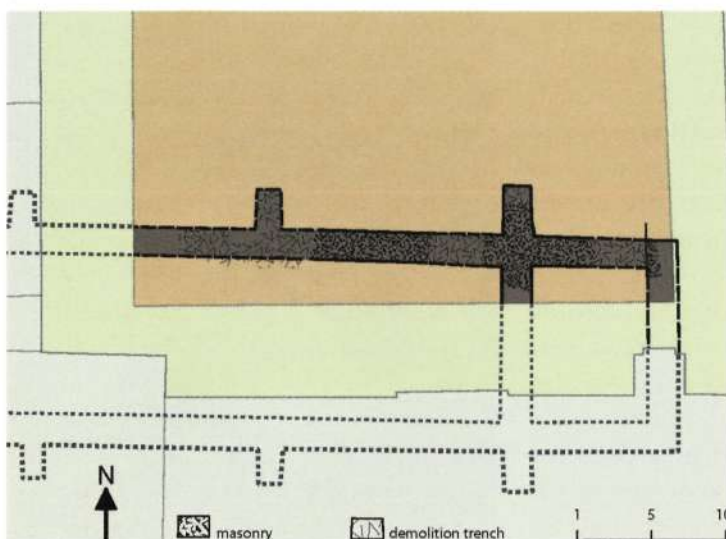
De Theateropgraving (1988-1989)

In 1988 en 1989 werd aan de noordzijde van het Vrijthof een grote opgraving uitgevoerd. Deze ging vooraf aan de bouw van een nieuw stadstheater, het 'Theater aan het Vrijthof', aan de achterzijde van het zogenoemde Generaalshuis (cat. nr. 39). Hier stonden nog enkele panden uit de zestiende en zeventiende eeuw overeind die deel hadden uitgemaakt van het laatmiddeleeuwse klooster van de Witte Vrouwen. Organisatorisch en financieel was het onderzoek een voorloper van de in 2007 ingevoerde wettelijke praktijk ten aanzien van de archeologische monumentenzorg. Het onderzoek was onderdeel van het bouwproject en werd ook daaruit gefinancierd. Voor het project werd een apart opgravingsteam geformeerd waarvan de leider ook zorg moest dragen voor het eindrapport.⁸⁰ Het geheel stond zoals gebruikelijk onder de wetenschappelijke supervisie van de stadsarcheoloog.

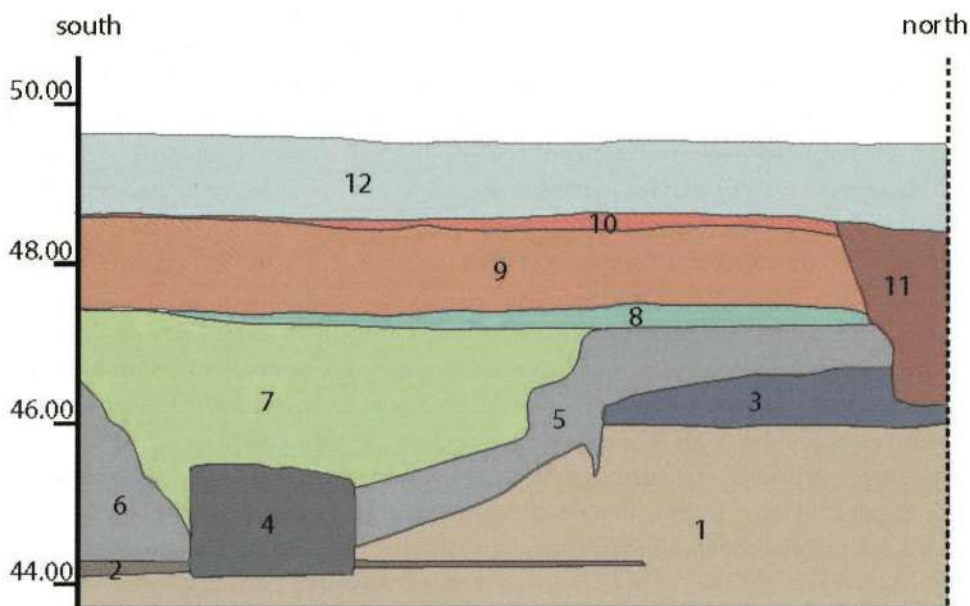
Eén doel van het onderzoek was om in aansluiting op het voorafgaande bouwhistorisch onderzoek⁸¹ een zo compleet mogelijke documentatie aan te leggen van de onder de grond verborgen bouwgeschiedenis van het klooster. De oudste kloosterbouw dateert van na 1224, toen de orde van de H. Maria Magdalena door Rudolf van Worms te Hildesheim gesticht werd.⁸² Maar een ander oogmerk was het om inzicht te verwerven in de voorafgaande gebruiks- en bewoningsgeschiedenis van het terrein en in de relatie van de landschappelijke ontwikkeling met het dijkvormige weglichaam aan de zuidkant van het bouwperceel (= noordelijke rijbaan van het Vrijthof). Dat wegpakket was gegroeid bovenop de eerste wegaanleg ter plaatse en maakte deel uit van de oude Romeinse heerbaan vanuit Tongeren naar Keulen.⁸³ Ten noorden van die weg lag de top van het oorspronkelijke landschap nauwelijks lager dan aan zijn zuidkant en het daalde zelfs nog iets in noordelijke richting.⁸⁴ Hoewel er een ophogingspakket werd aangetroffen met Romeinse en enkele vroegmiddeleeuwse scherven, ontbraken alle sporen van bebouwing of graven uit die bewoningsperioden. De Romeinse wegophoging stak vanaf haar eerste aanleg een stuk uit boven de drassige (moeraskalk) wegbermen.⁸⁵

Afb. 26. Opgraving Theater aan het Vrijthof. De vrijgelegde noordmuur van de vermoedelijke Lotharingse palts vanuit het noordoosten. Links is het grondtalud te zien tegen de achterkant van de kelders van het voormalige Generaalshuis (foto: gemeente Maastricht).

Afb. 27. Opgraving Theater aan het Vrijthof. Plattegrond van het muurwerk van de palts aan de achterzijde van het voormalige Generaalshuis (gemarkeerd in de vloer van het souterrain van de foyer van het Theater) (tekening: auteur).

Afb. 28. Opgraving Theater aan het Vrijthof. Doorsnede van de westwand van de opgraving achter het Generaalshuis. Legenda: 1) maagdelijke bodem bestaande uit leem met moeraskalk; 2) natuurlijke grindlaag; 3) cultuurlaag – Karolingisch; 4) zwaar muurwerk – palts; 5) bouwinstek – palts; 6) ophogingspakket van bouwpuin en leem; 7) uitbraakspoor van de paltsmuur 8) egaliseringslaag – begin dertiende eeuw – begin dertiende eeuw; 9) vlechtwerkwanden – eerste kloosterbouw; 10) kloosterbrand 1268; 11) uitbraakspoor eerste kapel; 12) ophogingspakket – Late Middeleeuwen (tekening: auteur).

Ongeveer viereneenhalve meter onder het moderne maaiveld, met de onderkant nog een tot anderhalve meter dieper, werden stukken muur en uitbraaksporen ontdekt van het zwaarste muurwerk dat tot dan toe in de Maastrichtse bodem was opgegraven.⁸⁶ Het bij de muur horende maaiveld lag gemiddeld op 47.00 +NAP (afb. 26-28). Een oost-west lopende muur in kistwerk, 1.70 tot twee meter breed, opgebouwd uit breuksteen en bruingele, kalkrijke mortel kwam te voorschijn over de maximale breedte van het opgravingsterrein en is minimaal 35 meter lang geweest.⁸⁷ De muur moet zich verder naar het westen hebben voortgezet. De muur loopt evenwijdig aan de Romeinse weg, ongeveer op 25 meter afstand van de hedendaagse noordelijke rooilijn van het Vrijthof. Aan de oostkant eindigt ze en sluit daar in een rechte hoek aan op een muur die naar het zuiden afbuigt. Op een afstand van 7.80 m westwaarts volgt een dwarsmuur, die van de kant van het Vrijthof komt en er haaks op staat. In de plattegrond kan zo het noordelijke deel van een vierkante (?) ruimte van een gebouw worden herkend. Verder naar het westen zijn geen volgende dwarsmuren getraceerd die op de lange muur aansluiten. Daar kan dan zonder problemen een grote zaalvormige ruimte gereconstrueerd worden. Tegen de noordkant van de lange muur zijn voorts de basementen van ten minste twee zware, drie meter lange contraforten of steunberen aangetroffen, wellicht ten behoeve van tongewelfde ruimtes in de onderste verdieping van het gebouw. Het eindrapport van de opgraving geeft als voorzichtige bouwdatering: *'ten laatste in de eerste helft van de elfde eeuw'*.⁸⁸ De afbraak van het gebouw moet gedateerd worden in het eerste kwart van de dertiende eeuw, waarna het terrein enige tijd heeft braak gelegen voordat de eerste kloosterbouw tot stand kwam.

De buitengewoon zware fundamenteën, de mogelijke reconstructie van de plattegrond (en de overeenkomsten met diverse goed bekende gebouwen in Duitsland en België), de ligging ten opzichte van het plein en de rijksonmiddellijke abdij aan de westkant daarvan, en tot slot de tijdsperiode waarin het gebouw moet hebben gefunctioneerd liggen ten grondslag aan de hypothese dat bij dit onderzoek een paltsgebouw van de Rooms-Duitse koningen kan zijn teruggevonden.⁸⁹ Het zou dan de Maastrichtse palts betreffen van de Salische en Staufische vorsten uit de elfde en twaalfde eeuw. Van hen is bekend dat zij Maastricht met enige regelmaat bezochten en er een onderkomen (lees: palts of paleis) hadden. Of de gevonden muurresten tegelijkertijd geïdentificeerd zouden kunnen worden met het paleis dat hertog Giselbert van Lotharingen al in de tiende eeuw tot verblijf gediend heeft, is op grond van de archeologisch gegevens niet te zeggen, maar hoeft ook niet te worden uitgesloten (afb. 29).

Na Malta (1992): archeologie door bedrijven

In de jaren omstreeks de eeuwwisseling verkeerden de opzet en de organisatie van het archeologisch onderzoek landelijk, maar zeker ook lokaal, in woelig vaarwater in het kielzog van het Verdrag van Malta uit 1992. Alles moest veranderd worden vanwege de op stapel staande

Afb. 29. De elfde-eeuwse Kaiserpfalz van Goslar uit het oosten (foto: auteur).

nieuwe wetgeving op het gebied van de archeologische monumentenzorg.⁹⁰ Enerzijds koos de gemeente Maastricht ervoor om deze verregaand te volgen en archeologisch onderzoek conform de nieuwe richtlijnen procedureel een plaats te geven binnen de ontwikkeling van bouwplannen. Anderzijds gaf de gemeente er de voorkeur aan de opgravingen voortaan uit te besteden aan particuliere opgravingsbedrijven. De nieuwe opzet bood grote voordelen voor de verantwoordelijke overheid, omdat wettelijke middelen werden gecreëerd om archeologische bodemzorg af te dwingen en omdat tegelijkertijd het kostenregime volgens het nieuwe veroorzakerprincipe bij de initiatiefnemer werd gelegd. Een grote vooruitgang is de verplichting tot rapporteren binnen twee jaar na afloop van het onderzoek door het uitvoerende bedrijf. Ook de veelheid van betrokken disciplines en specialisten is een groot goed. Maar wellicht zijn de nadelen even groot, zoals de dreigende afname van inhoudelijke betrokkenheid en vakkennis van de onderzoeksbegeleiders van de uitvoerende bedrijven, de kostenbesparingen uit concurrentieoverwegingen en het verlies aan wetenschappelijke kennis, continuïteit en ervaring bij het lokale team, dat zich nauwelijks nog met wetenschap, archeologisch veldwerk of bestudering van de resultaten kan bezighouden.

Opgraving Vrijthof, ingang parkeergarage (2003)

Toch konden op basis van de nieuwe uitgangspunten op en rond het Vrijthof al twee mooie onderzoeken worden uitgevoerd. Eén onderzoek was uitsluitend gericht op de verwerving van gedetailleerde wetenschappelijke kennis over de opbouw van de oude Romeinse weg langs de noordzijde van het Vrijthof en haar relatie met het zuidelijk aanpalende Vrijthoflandschap. Het onderzoek werd, niet toevallig, uitgevoerd door het opgravingsbedrijf van de Amsterdamse universiteit onder de wetenschappelijke supervisie van professor Theuws, de initiator van het Sint Servatius Project (cat. nr. 45). De geplande graafwerkzaamheden voor een nieuwe ingang van de parkeergarage aan de

noordwestkant bood een uitgelezen kans om aanvullende informatie te verkrijgen voor de reconstructie van het Vrijthoflandschap vanaf de Romeinse periode. Voor de vragen uit 2003 was de documentatie van het grote Vrijthofonderzoek uit 1969/1970 onvoldoende, omdat er intussen andere en diepgaandere vragen worden gesteld dan meer dan één generatie van onderzoekers ervoor.⁹¹ De resultaten van het onderzoek zijn in een opgravingsrapport gepubliceerd en zullen een belangrijke rol spelen in de aan het Vrijthof gewijde monografie van het Sint Servatius Project bij de behandeling van het landschap en de stratigrafie van de archeologische deposities.⁹²

Opgraving *Entre-Deux*, Dominicanenklooster (2005-2006)

Twee jaar later werd een onderzoek uitgevoerd ten noorden van het Vrijthof op de open plaats vóór de dertiende-eeuwse Dominicanenkerk (cat. nr. 46). Hier werd de uit 1970 daterende winkelkolos *Entre-Deux* gesloopt en vervangen door nieuwbouw, waarbij ook buiten de grenzen van de oude – destijds niet onderzochte – bouwput zou worden gegraven en gebouwd. Het Sint Servatius Project was niet betrokken bij dit onderzoek. Een concurrerende marktpartij had de opdracht verworven en van interactie met het Sint Servatius Project was nauwelijks sprake. De locatie heeft behalve twee begravingen uit de zesde en zevende eeuw overigens weinig relevante informatie opgeleverd voor een betere kennis van de Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode aan de noordzijde van de Romeinse weg.⁹³

Enkele gedachten naar aanleiding van de opgravingsgeschiedenis ...

Over de verhalen van Gregorius en Jocundus ...

Gregorius van Tours verhaalt over zijn tijdgenoot (!) bisschop Monulfus van Maastricht min of meer dat hij de instigator was van de Servaascultus, maar nergens maakt hij melding over een zoektocht naar het gebeente van Servatius, zoals dat bij deze zesde-eeuwse schrijver soms wel te lezen is in het geval van andere heiligen.⁹⁴ Je zou kunnen concluderen dat Monulfus geen opgraving nodig had, omdat het graf immers bekend was! Monulfus bouwde een grote kerk bij de bestaande, maar verwaarloosde grafkapel van de heilige waar wonderbaarlijke dingen gebeurden. Het feit dat de stoffelijke resten van de heilige ooit zouden zijn gevonden en zijn opgegraven ten behoeve van diens verheffing tot de eer der altaren, berust feitelijk op latere interpretaties en op een heilig geloof in de kerkelijke overlevering.⁹⁵ Eigenlijk vervolmaakt Jocundus op het eind van de elfde eeuw de oude

Servaaslegende in de traditie van zijn illustere voorganger Gregorius, waarbij voor ons de antiquarische beschrijving van de zoektocht van de bisschoppen Hubertus en Vulvegisus extra interessant wordt. Wanneer we dat verhaal precies volgen, was eeuwen na de bouw van de grafkerk van Servatius door bisschop Monulfus niet meer bekend waar het gebeente van de heilige was. Men zocht immers naar zijn graf, wat er ook op kan duiden dat Monulfus de relieken van Servatius nooit heeft opgegraven en dat de aanwezigheid van de grafkapel voor hem meer dan voldoende was.

De speurtocht in het verhaal van Jocundus beschrijft wellicht de elfde-eeuwse bouwkundige situatie van de kerk of maakt gebruik van de herinneringen aan de voorafgaande afgebroken basiliek uit de Karolingische tijd. We moeten ons realiseren dat Jocundus, die zelf uit de abdij van Fleury (Saint Benoît-sur-Loire) kwam, schreef in een tijd waarin er eerst een compleet nieuwe kerk was neergezet waarvan het transept en het koor ook nog eens tijdens zijn leven helemaal zijn verbouwd. Waarschijnlijk was het terrein van de abdij gedurende decennia een grote bouwwerf. Onder dergelijke omstandigheden moeten de middeleeuwse kloosterlingen zich terdege bewust zijn geworden van in de grond verborgen 'schatten', onderaardse ruimtes en muren, graftombes en botten – wellicht relieken van heiligen – uit vervlogen tijden. Het was bovendien de tijd waarin de wondere wereld van legendevorming en pelgrimage hoogtij vierde. Bij de recente opgravingen kon geverifieerd worden hoe vaak de kerkbouwers van de tiende en de elfde eeuw op resten van oudere gebouwen moeten zijn gestoten en hoeveel oude graven en graftomben – inclusief het vermeende laatantieke mausoleum van Servatius!

– door hen zijn geraakt, geopend, 'be-roofd', verstoord en vernield. Overal in de fundamenteën, de muren en de pijlers van de elfde-eeuwse kerk en de westbouw zijn in de twintigste eeuw *spolia* gevonden of kunnen ze vermoed worden. Het gaat zowel om vroegchristelijke grafstenen als om fragmenten van in stukken geslagen sarcophagen van kalksteen.⁹⁶ Niet voor niets kregen 'heilige' personen uit die tijd een naamkruis van onvergankelijk lood mee in hun graf. Bij een eventuele toekomstige grafopening zouden die naambordjes het bewijs vormen voor de echtheid van de 'heilige' stoffelijke resten. De vondst in het begin van de achttiende eeuw van het graf van Geldulfus illustreert duidelijk wat de bedoeling van die teksten op lood was. Informatiever en overtuigender dan onze vondst van het grafkruis

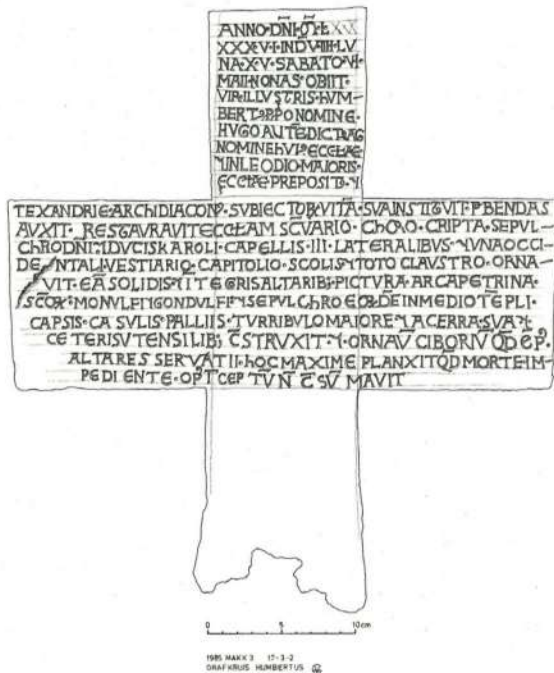

Afb. 30. Loden grafkruis van proost Humbertus (geconserveerd en gerestaureerd door Paul Rossel, gemeente Maastricht).

Afb. 31. Loden grafkruis van
Humbertus. Tekst: ANNO.D(OMI)
NI.M.L. / XXX.V.I.IND(ITIONE)
V.III.LV / NA.X.V.SABATO.V.I.
/ MAII.NONAS.OBIT. / VIR.
ILLVSTRIS.HVM. / BERT(VS)
P(RO)P(RI)O NOMINE. /
HVGO AVTE(M).DICT(VS).AG
/ NOMINE HVI(VS) ECCL(ESI)
AE. / (ET) IN LEODIO.MAIORIS. /
ECCL(ESI)AE.PREPOSIT(VS).(ET) /
TEXANDRIE.ARCHIDIACON(VS).
SVBIECTOR(VM) VITA(M).
SVA INSTITVIT.P(RE)BENDAS /
AVXIT.RESTAVRAVIT ECCL(ESI)
AM S(AN)C(T)VARIO.CHORO.
CRIPTA.SEPVL. / CHRO D(OMI)
NI.(ET) DVCIS KAROLI.CAPELLIS.
III.LATERALIBVS.(ET) VNA OCCI- /
DE NTALI.VESTIARIO.CAPITOLIO.
SCOLIS.(ET) TOTO CLAVSTRO.
ORNA- / VIT.EA(M) SOLIDIS.
(ET) I(N)TEGRIS ALTARIB(VS).
PICTVRA.ARCA PETRINA. / S(AN)
C(T)OR(VM):MONVLF(ET)

GONDVLFI:(ET) SEPVLCHRO EOR(VN)DE(M) IN MEDIO TE(M)PLI. / CAPSIS.CASVLIS.PALLIIS.
TVRRIBVLO MAIORE.(ET) ACERRA.SVA.(ET). / CETERIS VTENSILIB(VS) C(ON)STRVXIT.(ET).
ORNAV(IT) CIBORIV(M) Q(VO)D E(ST) P(OST). / ALTARE S(ANCTI) SERVATII.HOC MAXIME
PLANXIT Q(VO)D MORTE.IM- / PEDIENTE.OP(VS) I(N)CEPTV(M) N(ON) C(ON)SV(M)MAVIT.

- Vertaling: In het jaar Onzes Heren 1086, het negende van de indictie, is op de vijftiende dag na nieuwe maan, op zaterdag, de zesde dag voor de nonae van mei, overleden een aanzienlijk man, Humbertus, zoals hij eigenlijk heet, maar ook gekend onder zijn bijnaam Hugo, proost van deze kerk en van de kathedraal in Luik, en aartsdiaken van Texandrië. Door zijn levenswijze heeft hij zijn broeders onderricht. Hij heeft hun prebenden vergroot. De kerk heeft hij vernieuwd voor wat betreft het koor, de crypte, het graf van de heer en hertog Karel, de drie vleugelkapellen en de kapel aan de westkant, de kleedruimte, de kapittelzaal, de kloosterschool en de gehele kruisgang. Hij heeft de kerk versierd met nieuwe vaste altaren, met schilderwerk, met een stenen cenotaaf voor de heilige Monulfus en Gondulfus en met hun graf in het midden van de kerk. Hij heeft de kerk uitgerust met reliekhouders, kazuifels en kleden, met het grote wierookvat en het bijbehorende wierookscheepje en met de overige liturgische voorwerpen. Hij heeft het baldakijn, dat boven het altaar van de heilige Servaas staat, laten bouwen en versieren. Het is met het grootste leedwezen dat hij het werk, waaraan hij was begonnen, wegens zijn verscheiden niet heeft kunnen afmaken (tekening: Wim Veldman, gemeente Maastricht)

van Humbertus kan een archeologisch grafobject niet zijn (afb. 30-31).

Over de fantasieën van Van Heylerhoff ...

Pas in het begin van de negentiende eeuw zijn er sporen van de eerste, wat je mag noemen 'archeologische' interesse voor het verleden van Maastricht. Het is de amateur-historicus M. van Heylerhoff die in een reeks artikelen in de *Annuaire de la province de Limbourg* beschrijvingen geeft van het ontstaan, de stadsomsluitingen en de belangrijkste gebouwen van Maastricht.⁹⁷ Het geheel vormt een boeiende en leerzame verzameling. Het is ook een eerste poging tot een synthese van de stadsgeschiedenis. Zijn benadering is antiquarisch en historisch van aard, maar zijn oudheidkundig en kunsthistorisch inzicht is beperkt. Van Heylerhoff is de eerste moderne geschiedkundige die 'archeologische waarnemingen' opschrijft, nog niet volmaakt en voorzien van eigentijdse, naar huidig inzicht wat al te 'fantasierijke' interpretaties. Van Heylerhoff beschrijft de zichtbare monumenten van Maastricht, bijvoorbeeld de Sint-Servaaskerk, maar ook wat al verdwenen is, zoals de in 1810 gesloopte crypten van die kerk. En vanuit zijn wens om de vergane glorie van de stad kenbaar te maken is hij de eerste die bij bouwwerkzaamheden blootgelegde muurresten, zoals onder het afgebroken Servaasgasthuis, probeert te duiden. Het hoeft ons niet te verwonderen dat hij er vanuit de toen beschikbare historische kennis de resten van de commandantswoning van de Romeinse legerplaats in ziet, waar volgens hem later de Merovingische vorsten, Karel de Grote en diens Rooms-Duitse opvolgers verblijf hebben gehouden. Die moesten volgens de overlevering en schriftelijke aanwijzingen immers een paleis in Maastricht hebben gehad. Het is een kwestie die de Maastrichtse historici en archeologen nooit meer heeft los gelaten. Helaas kunnen de onderzoekers van nu niet zoveel meer aanvangen met de notities van Van Heylerhoff.

Over de waarnemingen van Habets en Goossens ...

De eerste opgravingen in Maastricht die gedocumenteerd zijn, vonden plaats in 1840 onder een pand aan de Stokstraat. Daar werden door stadsarchitect M. Hermans vertrekken van een Romeins badgebouw getekend.⁹⁸ In de wijde omgeving van het Vrijthof werden in de negentiende eeuw enkele vondsten gedaan, waarvoor vanuit de lokale kring van liefhebbers van geschiedenis en oudheidkunde antiquarische belangstelling bestond. Rijksarchivaris J. Habets (1829-1893) beschreef in de tweede helft van de eeuw alle hem bekende vondsten in bijdragen in de *Publications*, maar zijn interpretaties dienen met omzichtigheid te worden gelezen.⁹⁹ Hij heeft zeker zijn verdienste gehad voor de Maastrichtse archeologie, omdat hij vanuit historische kennis en belangstelling veel waarnemingen

deed waar gebouwd en gegraven werd.¹⁰⁰ En juist in die tijd werden voor de eerste keer tal van sleuven gegraven en nutsvoorzieningen onder het straatplaveisel gestopt. Bij het Rijksarchief bleef er na Habets antiquarische belangstelling bestaan om materiële zaken terug te vinden die op basis van archiefonderzoek 'vindbaar' waren. Dit leidde tot naspeuringen in het middenschip van de Sint-Servaaskerk door archivaris P. Doppler in 1890 en 1903. Het was tevens de tijd van de grote restauraties van de Maastrichtse hoofdkerken en er werden tal van onverwachte vondsten van stenen met inscripties en beeldhouwwerk gedaan in de muren en in de bodem van die gebouwen. De architecten P. Cuypers (1827-1921) en W. Sprenger (1875-1944) legden een bijzondere belangstelling aan de dag voor de bouwgeschiedenis van beide kerken. Sprenger onderzocht bovendien nauwgezet de Romeinse resten onder de Onze Lieve Vrouwekerk en omgeving.¹⁰¹ Hij zette daarbij de traditie voort van zijn negentiende-eeuwse voorganger Hermans om deugdelijke opmetingen en beschrijvingen te vervaardigen.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw werd bibliothecaris en archivaris W. Goossens archeologisch actief in Maastricht. Hij was misschien wel meer archeoloog dan archivaris.¹⁰² Hij had tal van goede contacten in archeologische kringen, zoals met J. Holwerda, M. Daniëls, W. Ludowici en anderen. In die tijd was het nog gebruikelijk dat opgravingen vanuit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden werden geëntameerd en geleid.¹⁰³ Ook de provinciale Genootschappen voor Geschiedenis en Oudheidkunde waren sinds het midden van de negentiende eeuw op dat vlak actief. In Maastricht verrichtte Goossens vanuit de gemeentelijke Commissie voor de Bewaring van Geschiedkundige Gedenkstukken diverse opgravingen tussen 1918 en 1926, voornamelijk rondom de Onze Lieve Vrouwekerk, maar éénmaal ook in de Sint-Servaaskerk. Hij onderzocht er in 1919 een Frankisch graf dat archivaris Doppler in 1890 had aangetroffen onder het monument van Monulfus en Gondulfus.¹⁰⁴ Het was de eerste keer dat in de Sint-Servaaskerk wetenschappelijk archeologisch onderzoek werd uitgevoerd naar sporen van het vermoede vroegmiddeleeuwse grafveld, nadat er in de voorgaande jaren enkele vroegchristelijke grafstenen in het muurwerk van de kerk waren ontdekt. Het onderzoek van Goossens is uitstekend gedocumenteerd en gepubliceerd. Zijn inzichten hebben in hun algemeenheid de basis gelegd voor de archeologische theorievorming van de vroegste ontwikkeling van Maastricht in de Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode.

De archeologische onderzoeksthema's van het Vrijthof

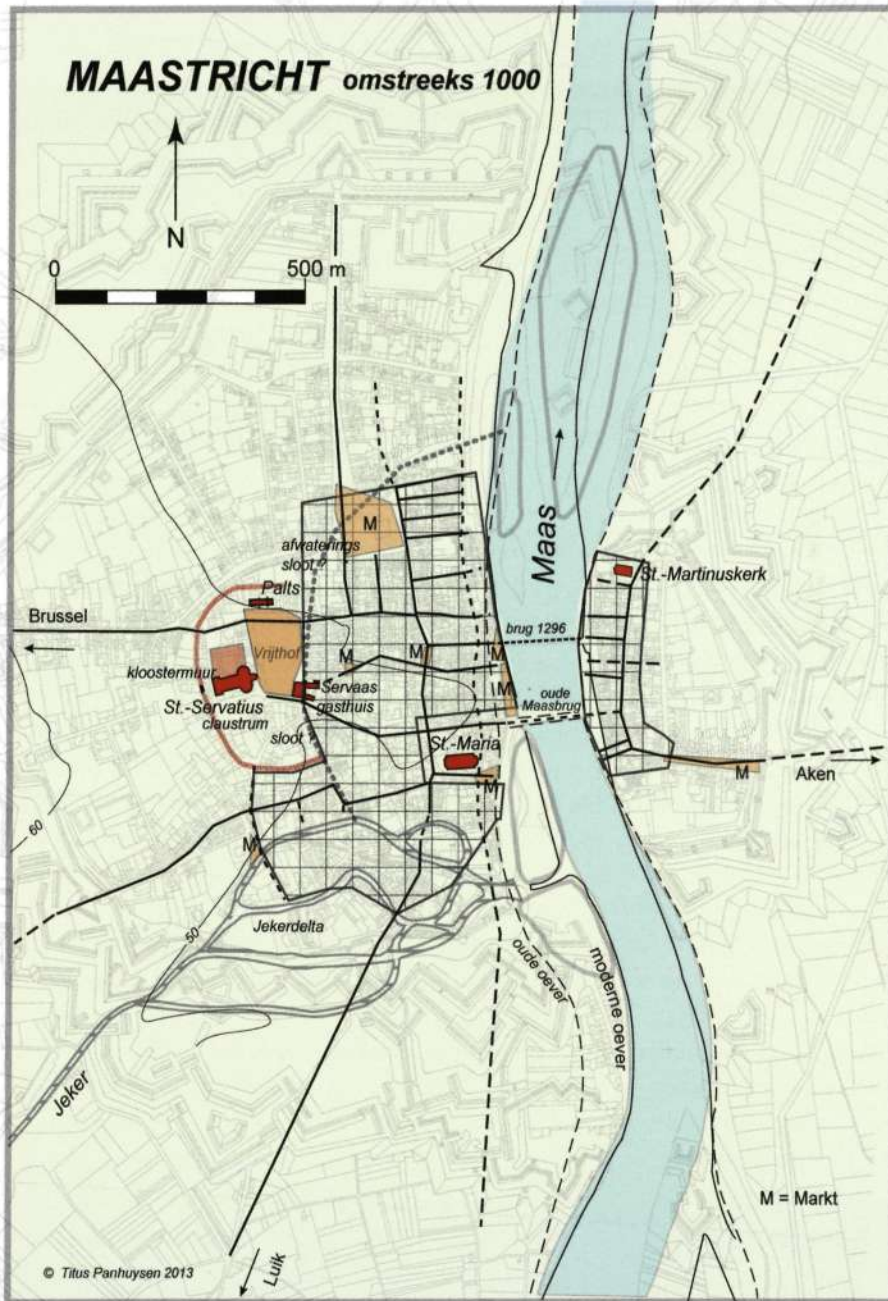
Het archeologisch onderzoek richtte zich in Maastricht heel lang op het Romeinse verleden van de stad, in het bijzonder op de nederzetting op de Maasoever in de omgeving van de Onze Lieve Vrouwekerk en het Stokstraatkwartier. De archeologische aandacht voor de omgeving van het Vrijthof bleef daarbij achter en betrof uitsluitend de Sint-Servaaskerk.¹⁰⁵

Van oudsher waren historici het er over eens dat de vroegmiddeleeuwse grafkerk van Sint Servaas buiten de oude Romeinse nederzetting had gelegen. Over de vorm en de omvang van de Romeinse nederzetting hebben de historici en archeologen zeer uiteenlopende modellen bedacht.¹⁰⁶ In alle gevallen zou zij zich niet westelijker hebben uitgestrekt dan tot de oostkant van het Vrijthof. Uit de belangstelling voor de Romeinse nederzetting en de door Monulfus gebouwde grafkerk van Servaas, hun onderlinge relatie én de historische overlevering van een palts ontwikkelde zich voor de omgeving van het Vrijthof in de loop van de jaren een aantal archeologische onderzoeksthema's.

Allereerst moet de *bouwgeschiedenis* van de Sint-Servaaskerk worden genoemd, waarvoor telkens nieuwe hypothesen zijn opgesteld, voornamelijk over de vraag welke elementen in het bestaande kerkgebouw terug te voeren zouden zijn tot de stichtingen van bisschop Monulfus of keizer Karel de Grote. Van Heylerhoff schreef zijn ideeën op in het eerste kwart van de negentiende eeuw, een eeuw later gevolgd door P. Cuypers, pastoor Schmeitz en J. Kalf en zovele anderen. Pas in de jaren tachtig van de vorige eeuw werd het door de omvangrijke opgravingen in de kerk mogelijk nieuwe, meer betrouwbare modellen voor de vroegste bouwgeschiedenis van de kerk te ontwikkelen.

Van Heylerhoff plaatste met zijn publicaties van 1825 en 1829, waarin hij zich baseerde op 'archeologische' waarnemingen, de kwestie van de vroegmiddeleeuwse *koningspalts* in het middelpunt van de belangstelling. Hij maakte geen onderscheid tussen een paleis voor de Merovingische koningen en een latere palts, die gebruikt zou zijn door de hertogen van Lotharingen en de Rooms-Duitse vorsten. Het duurde bijna anderhalve eeuw voordat H. Hardenberg dat verschil wel maakte en de oude hypothese ter discussie stelde, beide typen koningsverblijven scheidde en alternatieve locaties naar voren bracht. Daarna zijn historici zich weer regelmatig met de kwestie gaan bezighouden. Bij de moderne opgravingen kwam de vraagstelling naar de locatie tweemaal aan de orde. De eerste keer was dat bij de interpretatie van gebouwresten aan Servaasklooster 18 in 1980, één van de door Hardenberg aangedragen mogelijkheden. De tweede keer gebeurde dat na de ontdekking van een fragmentarische gebouwplattegrond onder het klooster der Witte Vrouwen aan de noordkant van het Vrijthof in 1988-1989.

Naar aanleiding van de aloude interesse in de Sint-Servaaskerk rezen vele vragen over haar vroegste bouwgeschiedenis en over mogelijke vroegchristelijke graven op het grafveld waar Servatius was bijgezet. Goossens maakte er in 1919 voor het eerst (graaf)werk van, na de tweede wereldoorlog gevolgd door de kerkarcheologen en de onderzoekers van vroegmiddeleeuwse grafvelden van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. De Pandhof-opgraving was een van de grootste in haar soort in de beginperiode van de Rijksdienst en ongekend in Maastricht. *Continuïteit* en het *vroegste christendom* waren twee hoofdthema's van het onderzoek. Bij alle opgravingen in en rondom het Servaas-complex, zoals bij de Vrijthof-opgraving van 1969-1970, maar ook bij de onderzoeken op het bouwterrein Servaasklooster 18 in 1980, bij de opgravingen in de Sint-Servaaskerk van 1981-1989 en bij alle andere opgravingen in de omgeving van het Vrijthof werden

Afb. 32. Kaartje van Maastricht in de elfde eeuw (tekening: auteur).

naderhand vragen gesteld naar de relatie van nieuw gevonden begravingen met het in 1953-1954 aangetroffen grafveld in de Pandhof.

De eerste die zich uitsprak over de plattegrond van Romeins Maastricht en het verloop van de Romeinse weg uit Tongeren in Maastricht was Van Heylerhoff. Hij behield zich uitsluitend met de bestaande topografische situatie en gebruikte vaak Romeinse dateringen voor middeleeuwse muren en poorten. Het belang van de kennis over het juiste verloop van de Romeinse weg is altijd voor alle historici duidelijk geweest vanwege de tekst bij Gregorius van Tours dat Servatius begraven werd bij de brug van de grote weg. Goossens was de eerste die met een betere archeologische bagage nieuwe hypothesen kon opstellen. Volgens J. Sprenger volgde de Romeinse weg het tracé Brusselsestraat – Keizer Karelplein – Bredestraat – Plankstraat en moest dwars het Vrijthof oversteken van NW naar ZO.¹⁰⁷ Het was in 1969 één van de opdrachten van het Vrijthofonderzoek om deze theorie te onderzoeken. Daarbij bleek dat de Romeinse weg zich vanuit de Brusselsestraat rechtdoor in oostelijke richting van de Grote Staat voortzette. Bij diverse opgravingen en waarnemingen sindsdien kon dat tracé nader worden ingevuld.

Pas in 1926 schetste E. Van Nispen tot Sevenaer een model voor de mogelijke *vroegmiddeleeuwse stadsontwikkeling* van Maastricht.¹⁰⁸ Hij ging uit van de aanwezigheid van twee centra, één in en rondom de versterking aan de Maas en een tweede rondom de door Van Heylerhoff bedachte Merovingische palts in de ZO-hoek van het Vrijthof. Pas vanaf 1979 zijn alle mogelijkheden om onderzoek te doen naar mogelijke nederzettingssporen uit de Vroege Middeleeuwen rondom het Vrijthof benut. De resultaten van de eerdere Vrijthof-opgraving waren niet bekend. Maar noch ten westen of ten noorden van de kerk en het Vrijthof zijn overtuigende nederzettingssporen uit de Merovingische of Karolingische tijd aangetroffen, slechts de dikke zwarte cultuurlagen met vroegmiddeleeuws vondstmateriaal uit de Lantaarnstraat-opgraving van 1988 wijst op bewoning ten zuidoosten van het Vrijthof.

Hoewel er van oudsher veel geschreven is over het *landschappelijke ontstaan* en het gebruik van het Vrijthof, gebeurde dat meestal uitsluitend op basis van historische gegevens.¹⁰⁹ Pas bij de Vrijthof-opgraving van 1969-1970 werd het een onderzoeksthema. De wetenschappelijke aanpak van de vraagstelling was destijds nog onvolkomen, reden waarom in 2003 een modern onderzoek in de noordwest-hoek van het plein bij de bouw van een nieuwe inrit voor de herbouwde ondergrondse garage werd ingesteld.¹¹⁰ Helaas leverde dit beperkte onderzoek ook slechts beperkte antwoorden op de vragen voor het één hectare grote plein.

Tot slot ...

De omgeving van het Vrijthof met de Servaasabdij is de tegenhanger van de oude Romeinse kern bij de Onze Lieve Vrouwekerk aan de Maas, zo wordt sinds het begin van de vorige eeuw het bipolaire karakter van de middeleeuwse stad Maastricht gedefinieerd.¹¹¹ (afb. 32)

De kennis over de Romeinse agglomeratie ontwikkelt zich maar heel geleidelijk als gevolg van de diepe ligging van de Romeinse bewoningslagen en vanwege al de beschermde monumenten die er bovenop staan. Opgravingen kunnen slechts mondjesmaat worden uitgevoerd en zijn altijd beperkt van oppervlakte. Een grote sprong voorwaarts werd gemaakt door het jarenlange archeologische onderzoek in het kader van de sanering en vernieuwing van het Stokstraatkwartier. Er zijn nu wel essentiële feiten bekend over de Romeinse infrastructuur (heerbaan Tongeren-Keulen en Maasbrug), globale gegevens over de aard en de uitgestrektheid van de bebouwing uit de eerste tot de derde eeuw (tussen de rivier en het Vrijthof), en bovenal het inzicht in een nieuwe ontwikkeling sinds de vierde eeuw na de bouw van een versterking (*castrum*) bij de brug op de ruïnes van de oude *vicus*. Intussen is vastgesteld dat het 'stedelijke' weefsel van de laat-Romeinse bebouwing en infrastructuur een wezenlijke en nog altijd herkenbare rol heeft gespeeld in de middeleeuwse stadsontwikkeling van Maastricht.

Uit de overlevering dat de Sint-Servaaskerk was opgericht boven het antieke graf van de heilige Servatius werd al in de negentiende eeuw afgeleid dat de grafkerk en haar bijbehorende abdij buiten de voormalige Romeinse nederzetting hadden gelegen. In die zin onderscheidt de Vrijthofomgeving zich van oudsher als het landelijke gebied 'buiten de muren'. Dat lijkt tot vandaag voelbaar te zijn gebleven door het open karakter van het plein. Op enige afstand van de 'stedelijke' agglomeratie kwam in het (graf)veld de grafkerk voor de heilige tot stand, met enige dienstgebouwen, later uitgegroeid tot een grote abdij, de basis voor een echte stadstraditie en een eeuwig bindmiddel voor de inwoners van Maastricht.

Het 'excentrisch gelegen' Vrijthof met zijn kerken wordt ervaren als het hart van de stad (de '*hoeskamer*'), niet het Onze Lieve Vrouweplein, niet de Markt. Het Vrijthof is altijd een open plein geweest zonder gebouwen erop, heeft bebouwing eromheen die altijd minder dicht is geweest. Er is vaker en recenter verbouwd dan verderop in de binnenstad, en het bodemarchief is er minder moeilijk bereikbaar voor archeologen.

Er hoeft niet te worden getwijfeld aan de historiciteit van Servatius, toch was er vanaf het eerste begin van zijn verering behoefte aan 'bewijzen' in de vorm van relieken. Door zijn plaats als stadspatroon en de eeuwenlange pelgrimage naar zijn graf kan het voor niemand een verrassing zijn geweest toen een eeuw geleden grafstenen werden gevonden in de Sint-Servaaskerk, die erop duiden dat er kort na zijn overlijden al een christelijke gemeenschap was in Maastricht. Continuïteit van verering van een lokale 'held' of heilige, een gemeenschappelijk historisch bewustzijn van zestienhonderd jaar, voor de gewone Maastrichtenaar waren archeologische bewijzen om de tweeduizend jaar oude geschiedenis van Maastricht te beargumenteren niet echt nodig toen de Amersfoortse archeologen in de jaren vijftig in Maastricht neerstreken.

Maar hoezeer heeft de archeologische wetenschap zich sindsdien verdiept? Hoeveel meer kunnen we een halve eeuw later te weten komen uit archeologische opgravingen, vaak in samenhang met vernieuwend onderzoek van historische bronnen, door beter waar te nemen, beter te documenteren, te bemonsteren, bodemanalyses te doen, labo-

ratoriumonderzoek uit te voeren, skeletonderzoek tot in de kleinste details te doen (nu zelfs naar DNA), en door innovatieve theoretische modellen los te laten op onze datasets, waarbij allerlei computerprogramma's ons op onbetreden paden zetten. Die vooruitgang en innovatie van de archeologische wetenschap worden goed geïllustreerd door de relatief beperkte hoeveelheid nieuwe kennis van de grootschalige Vrijthof-opgraving van 1969-1970 te vergelijken met de gedetailleerde en rijke dataset van het kleinschalige onderzoek uit 2003 op de plaats van de nieuwe entree van de garage.

Komende publicaties zullen naar verwachting verrassend zijn door de nieuwe inzichten in de opbouw van het landelijke landschap dat aan het platte plein is voorafgegaan, door de enorme hoeveelheid nieuwe kennis over de vroegmiddeleeuwse Maastrichtenaren die hier gewoond hebben en begraven waren, over hun handelsrelaties en rituelen, door fijnmazige informatie over de voorgangers van de huidige Sint-Servaaskerk die al bijna duizend jaar 'onveranderd' over het plein uitziert.

Een vorstelijk plein ...

In 1980 werd aan het Servaasklooster een fragmentarisch stukje gevonden, dat mogelijkerwijs deel heeft uitgemaakt van de nieuwe 'klooster'muur van de Servaasabdij van hertog Giselbert. In 1988 werd aan de noordzijde van het Vrijthof een vijfendertig meter lang tracé gevonden van een gebouw uit de elfde (of zelfs tiende?) eeuw, dat moeilijk iets anders kan zijn geweest dan de palts van de hertog en zijn koning (van zijn oude betekenis ontdaan door de stichting van het Witte Vrouwenklooster op zijn ruïnes). Tijdens de Servaasopgraving werden de sporen blootgelegd van een zeer bijzondere nieuwe architectuur die in de late tiende of vroege elfde eeuw de voorafgaande Servaasbasilica moest vervangen en tevens tot laatste rustplaats zou moeten dienen van de hertog van Nederlotharingen (afb. 32). Bovendien kregen in de elfde eeuw de Servaascultus en de pelgrimage een enorme impuls door de schepping van de nieuwe legende van de heilige door de priester Jocundus. Ook uit deze tijd moet het oorspronkelijke Servaasgasthuis dateren, dat aan de overkant van het Vrijthof bij de ingang van de Bredestraat was gelegen en waarvan Van Heylerhoff waarschijnlijk de ruïnes op vier meter diepte heeft gezien in 1821. Er tegenover lag het Jacobsgasthuis voor de pelgrims die naar Santiago de Compostella onderweg waren. De mythische gracht langs de oostzijde van het Vrijthof was wellicht niets anders dan de gegraven waterloop vanaf de Jeker die altijd nodig is voor dergelijke gasthuizen. Ergens in die periode moet het Vrijthof in premature vorm bestaan hebben of bedoeld gecreëerd zijn als plein, als schouwplaats voor de toning van de Servaasreliken vanuit de dwerggalerij bovenin de apsis van de koorpartij van de Sint-Servaaskerk. De (hoogte van de) drempels van de ingangen van de kerk, van het afgebroken Servaasgasthuis, van de kapel van het klooster der Witte Vrouwen en van het Spaans Gouvernement geven verscheidene tijds- en aanknopingspunten waarvóór de open vlakte tussen de stadsbebouwing en de kerk kunstmatig is opgehoogd.

ABSTRACT*Titus Panhuysen***Historiography of the Archaeology around the Maastricht Vrijthof**

Urban archaeology in the city of Maastricht is mainly concentrated on two sites, not coincidentally surrounding the two medieval main churches, the Church of Our Lady and the Church of Saint Servatius. The first, located within the walls of the late Roman castrum, is recorded from the end of the seventh century as episcopal see of the Diocese of Tongeren-Maastricht. The second was, according to Gregory of Tours, built in the midst of the sixth century by the bishop himself as a memorial church for the fourth-century bishop Servatius, on the location of his burial chapel. A lot of research has focussed on the archaeology of the first – Roman – core. But traditionally also the second core has been studied and hypotheses on it have been put forward. This second core, located outside the Roman settlement, developed only from the early medieval period onwards. Between 1950 and 2005, excavations were undertaken in and around the Church of Saint Servatius and the Vrijthof. More recently, a team of young archaeologists, led by professor Frans Theuws (formerly University of Amsterdam, now Leiden University) has examined in detail the evidence and various aspects of the Merovingian burials, the ancient landscape and the Church excavation. In this contribution, all observations and surveys are listed, starting with the first medieval quests for the relics of Saint Servatius. From there, the possible discoveries of the so-called ‘Wall of Giselbert’ (10th century), the ‘Palace of the Duke’ (10th/11th century) and the underestimated importance of the two medieval hospitals in one corner of the Vrijthof square are drawn to attention.

Noten

- 1 Het Sint Servatius Project is in 2004 onder leiding van prof. dr. Frans C.W.J. Theuws van de Universiteit van Amsterdam geïnitieerd om de oude opgravingen van de Rijksdienst in en rondom de Maastrichtse Sint-Servaaskerk, alsook de opgravingen door de stad in het kader van de restauratie van de kerk, compleet en in onderlinge samenhang te bestuderen, uit te werken en te publiceren. Het project werd mede gedragen door de Gemeente Maastricht en gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Theuws is in 2012 overgestapt naar de Universiteit van Leiden, maar blijft eindverantwoordelijk voor het Sint Servatius Project
- 2 Dit artikel is een Nederlandse bewerking van mijn hoofdstuk in het eerste deel van de reeks die onder redactie van professor F.C.W.J. Theuws zal verschijnen onder de titel *The Vrijthof excavations. Roman infrastructure and Merovingian cemetery*. The Saint Servatius Project publications 1 (in voorbereiding).
- 3 Ubachs, P. en I. Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht* (Zutphen en Maastricht 2005) 566-567.
- 4 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 256.
- 5 Ibidem, 358.
- 6 Brown, P., *The cult of the saints* (Chicago 1981); Beaujard, B., *Le culte des saints en Gaule* (Paris 2000).
- 7 Door R. Köpke uitgegeven in de *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores XII*, 93-94 c. 2-4 onder de titel: *Translatio Sancti Servatii*. Vertaald naar het Nederlands door D. Sassen (in: R. de la Haye [red.], *Sint Servaas volgens Jocundus. Het Leven en de Wonderen van Sint Servaas door de priester Jocundus* [Maastricht 2006] 153-233).
- 8 Vertaling van Sassen, in: de la Haye, *Jocundus*, 153-154 c.4.
- 9 Jocundus, *Translatio*, 94 c. 5: ' [...] Venit ille Traiectum cum multis oblationibus, et ad verbum imperatoris munera preciosa patrono illi donavit. Post haec ipsam regiam, in qua reconditus erat, novis muris et tectis – erat enim nimia ex vetustate dilapsa – sicut decebat reparavit. Super ipsum beatissimum pontificem novum erexit thronum, auro et gemmis adornans eum preciosissimis, in tantum ut in oculis intrantium quasi solis speculum videretur lucidum. Cetera necessaria summo reedificavit studio; iusserat enim bonus imperator, ne quando cessaret, donec ad unguem omnia perduceret.'
- 10 Dat was van ca. 705-727.
- 11 Jocundus, *Translatio*, 94 c.7: 'Pontifex vero [...] assumpto secum eiusdem civitatis antistite, prefato beato videlicet Huberto [...], criptam, que respiciebat ad orientem, positam quasi extra basilicam, intravit [...]. Noverat per visionem angelicamque demonstrationem subter oratorium quoddam secretarium in terra haberi a tempore beati Munulfi, qui illam construxerat ecclesiam, nulli cognitum, nulli pervium. In hoc revera, quem [...] esse repositum putabat. Noctis vero circa medium fodi precepit murum contra occidentem positum, super quem imminabat totius sanctuarii machina. Cum ergo apparuissent illud, locus apparuit omni suavitate redolens, omnique ornatu quasi celum stellis refulgens. Intrabant pontifices paucique sacerdotes, et ecce, quasi sedilia in circuitu, in quibus omnis thesaurus Tungrensis ecclesiae omnisque ornatus eius, in excelsiori gradu reliquiae sanctorum, omnium in medio de marmore preciosissimo sarcophagus, in quo quia ipse nobilis presul, [...] sit reconditus omnes estimabant. Sed pius antistes beatus Monulphus hoc de loco in superiore, ut audistis, translulerat eum, ubi thronum miri artificii erexerat; quod ille fidelis nuntius regis tunc ad unguem reparaverat. [...] Hinc accedentes ad loculum quo clauderetur, lapidem tulerunt, respicientesque in eum, nichil invenerunt. [...] Ablatis demum quae invenerunt, clausurunt sarcophagum, clausurunt secretarium sicut prius muro, ponentes ante ostium altare, ut signum sit omnium que modo geruntur et certissimum.' (Vertaling van D. Sassen, in: de la Haye, *Jocundus*, 158 c. 7).
- 12 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 94.
- 13 Ibidem, 187.
- 14 Uit het protocollenboek van het Kapittel van Sint-Servaas, bewaard in het RHCL te Maastricht, RAL, archief kapittel Sint-Servaas, inv. nr. 6 (1702).

- 15 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 152; het loden kruis is tentoongesteld in de Schatkamer van de Sint-Servaaskerk, tegenwoordig in een wandvitrine van de kapel op de verdieping.
- 16 Panhuysen, T., 'In medio ecclesiae', in: *De Sint Servaas. Tweemaandelijks restauratie-informatiebulletin* 57-58 (1991) 454-455.
- 17 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 399 s.v. 'Parma'.
- 18 Flament, A., 'Graven naar schatten in de onderaardsche gewelven van Sint-Servaaskerk te Maastricht', in: *De Maasgouw* 6 (1884) 1006-1008; Blondin, G., 'Uit Maastrichts verleden. De verborgen schat van de St. Servaaskerk', in: *Limburger Koerier* (4 november 1933); Koreman, J., 'De Maastrichtse zilveren Apostelen', in: *De Maasgouw* 88 (1969) 53-56; de la Haye, R., 'Willem Heck en zijn schatgraverij in de Sint-Servaas', in: *De Sint Servaas. Tweemaandelijks restauratie-informatiebulletin* 22 (1985) 173-175; idem, 'De verborgen schat van het kapittel', in: *De Sint Servaas. Tweemaandelijks restauratie-informatiebulletin* 22 (1985) 175-176; Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 34 s.v. 'apostelen'.
- 19 Het Sint-Servaasgasthuis wordt voor het eerst genoemd in 1171, maar is waarschijnlijk veel ouder. Het lag binnen de immuniteit van de Sint-Servaasabdij (Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 477).
- 20 Heylerhoff, M. van, 'Notice sur l'origine de la ville de Maestricht et sur les enceintes qu'elle a eues à diverses époques', in: *Annuaire de la Province de Limbourg* 1825 (Maestricht) 95-127; idem, 'Continuation de la description des monumens de la ville de Maestricht, avec indication des principaux souvenirs historiques qui s'y rattachent', in: *Annuaire de la Province de Limbourg* 1829 (Maestricht) 105-111 (zie ook zijn bijdragen in de afleveringen van de *Annuaire* uit 1826, 1827 en 1828).
- 21 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 395-396 s.v. 'palts'; Hardenberg, H., 'De Maastrichtse Vroenhof', in: *Miscellanea Trajectensia. Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht* (Maastricht 1962) 33-36; Panhuysen, T.A.S.M. en P.H.D. Leupen, 'Maastricht in het eerste millennium. De vroegste stadsontwikkeling in Nederland', in: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem* (Brussel 1990) 441 en 446; Hulst, R., *De Theateropgraving in Maastricht* (1988-1989). Maastrichtse Opgravingsverslagen 1 (Maastricht 1994) 17; Theuws, F., 'Drie modellen voor de ontwikkeling van het middeleeuwse Maastricht', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden, op zoek naar een overzicht* (Hilversum 2005) 94-95, 108; Jenniskens, A., *De Struys en zijn kommitee. Maastrichts Silhouet* 63 (Maastricht 2005) 8-9.
- 22 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, s.v. 'Heylerhoff' 226-227 en s.v. 'Société des Amis' 490.
- 23 Ibidem, s.v. 'Hensen' 222.
- 24 Heylerhoff, 'Notice sur l'origine de la ville de Maestricht', 110: 'Des restes d'anciens fossés remplis d'une épaisse couche de vase spongieuse, qu'on a découverts en construisant les caves et les fondations de plusieurs maisons, qui vers l'est, bornent la Place-d'Armes (=Vrijthof), confirment l'opinion des savans que nous venons de nommer. Un exemple récent nous en à été offert, lorsqu'en 1821 on a fait les excavations nécessaires à la construction du grand bâtiment élevé sur l'emplacement de l'ancien hôpital de Saint-Servais. On a trouvé, à 6 aunes 5 palmes (= 6,50 m) sous terre, une quantité considérable de vase, entre-mêlée de palissades et d'autres objets qui indiquent manifestement l'existence ancienne d'ouvrages défensifs en cet endroit.'
- 25 Heylerhoff, 'Continuation', 107-109: 'Lorsqu'en 1821, après la démolition de cet hospice et de la chapelle y attenante, on creusa le sol pour jeter les fondemens du bâtiment actuel, on découvrit, à quelques palmes sous le sol de la sacristie de la chapelle, un mur angulaire d'un aspect très antique, et construit en grès à gros grains, dont on ne connaît aucune carrière aux environs; ce mur était haut de 5 3/4 aunes; l'épaisseur du tiers inférieur était une aune 4 palmes et celle des deux tiers supérieurs d'environ une aune. Les faces de cette dernière partie étaient très unies, tandis que celles de la partie inférieure offraient beaucoup d'inégalités; d'où l'on peut aisément conclure que la partie inférieure seule avait servi de fondement, et que le reste, formant les deux tiers du mur, dut se trouver autrefois au-dessus du sol. L'angle de ce mur se dirigeait exactement vers le sud-ouest; par conséquent un de ses pans faisait face à l'occident et l'autre au midi. Il était impossible de suivre bien loin ce mur dans l'une ou l'autre de ces directions, puisque la partie qui se dirigeait vers le nord passait sous la rue près de l'angle du secrétariat actuel des pauvres, et que la partie qui se prolongeait vers l'est était couverte par les bâtimens encore

existans de l'hôpital. La longueur de la première partie, qu'on put seule découvrir, était d'environ cinq aunes, et celle de la seconde une aune et demie. Le mur était assis sur un fond d'argile très ferme, qui se continuait dans l'intérieur de l'angle aussi loin qu'on put creuser; mais il n'en était pas de même à l'extérieur. Le fond argileux ne se prolongeait vers le sud que d'environ une aune à partir du pied du mur; à cette distance, l'argile était remplacée par un terrain vaseux, qu'on sonda jusqu'à une profondeur de plus de sept aunes, sans rencontrer un fond d'une autre nature. Dans la première couche de cette terre vaseuse, on trouva une grande quantité d'objets très anciens: tels étaient des fragmens de statues, dont plusieurs de plus d'une aune de dimension, représentant des parties de vêtemens très bien drapés; des chapiteaux de colonnes assez bien conservés, le tout du même grès que le mur; des cruches de terre cuite et d'autres poteries de toute espèce, la plupart brisées; des fers à cheval et beaucoup d'éperons, en grande partie consumés par la rouille; une rame entière, et une grande quantité de palissades en bois de chêne, dont plusieurs encore avec leurs traverses. Tout fait présumer que le terrain vaseux provenait d'un fossé rempli d'eau, qui anciennement avait entouré le château, et qui dans la suite avait été comblé par les ruines du château même. On y découvrit en outre des parties de murs de hauteurs différentes et placées dans toutes sortes de directions, ainsi qu'un ouvrage en maçonnerie de forme ronde, construit en pierre de différente nature. On prit d'abord cet ouvrage pour un puits; mais sa dimension extraordinaire, qui était de plus de quatre aunes de diamètre, fit bientôt abandonner cette idée, et on supposa avec plus de fondement que c'était la partie inférieure d'une tour. Dans la même année, quelque temps avant la découverte dont nous venons de parler, on fit quelques réparations à une maison derrière l'hôpital de St.-Servais, qui, très probablement en était autrefois une dépendance; en y creusant, on trouva, à deux aunes sous terre, des souterrains voûtés, ayant pavés en carrelage d'un assez bon goût et assez bien conservé.

La réunion de toutes ces circonstances prouve à l'évidence qu'un château-fort, entouré de palissades et d'un fossé, a existé sur ce terrain. Or, comme il est certain que la ville de Maastricht possédait autrefois un palais royal, que ce palais était situé près de l'église de St.-Servais, nous avons tout lieu de penser que ce sont les débris de palais qui ont été mis au jour par les découvertes dont nous venons de parler.'

- 26 Oppergericht door het Kapittel van Sint-Servaas; de kapel werd gesloopt in 1803 (Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 250 s.v. 'Jacobsgasthuis' en 'Jacobskapel').
- 27 Niet vermeld bij Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, s.v. 'armenzorg' 38.
- 28 In zijn artikel van 1825 (Heylerhoff, 'Notice sur l'origine de la ville de Maastricht', 110) gebruikt hij dit verschijnsel als een argument voor het bestaan van een oudere stadsomsluiting dan die van 1229 en duidt het als deel van een westelijke stadsgracht, die van zuid naar noord zou hebben gelopen (zo: Hardenberg, 'Vroenhof', 34; vergelijk Theuws, 'Modellen', 94). Onlangs is deze oude theorie weer nieuw leven ingeblazen; zie hiervoor Wetzels, E., 'Entre-Deux-Places, een verloren gewaande geschiedenis is hervonden', in: W. Mes en A. Jenniskens (ed.), *Dominicanen, geschiedenis van kerk en klooster in Maastricht*. Maastricht Vierkant 42 (Maastricht 2006) 192-194.
- 29 Hulst, *Theateropgraving*, 17.
- 30 Zie de bespiegelingen over het stenen huis 'Schonecghen' aan de overzijde van de Platielstraat bij Jenniskens, (*De Struys*, 10), dat in de archieven voorkomt tussen 1309 en 1414, maar waarschijnlijk al veel ouder is.
- 31 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 395-396 s.v. 'palts'.
- 32 Panhuysen en Leupen, 'Maastricht in het eerste millennium', 441 en 446.
- 33 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 451 s.v. 'rooilijn'.
- 34 Ibidem, 586-587 s.v. 'Witte Vrouwen'.
- 35 Ibidem, 144 s.v. 'Dibbets'.
- 36 Interessante vondsten werden gedaan bij de nieuwbouw van de NMB-bank (nu ING) op de hoek van het Vrijthof en de Statenstraat, in 1974. Zie Van den Boogard, J. en S. Minis, *Het Generaalshuis*. Maastrichts Silhouet 25 (Maastricht 1987) 7 [afb.]; van Iterson, A. en G. Setola, *Het Vrijthof is een schouwtoneel* (Maastricht 1992) 12; Dijkman, W., *Munt en Muze* (Haarlem 1993) 14-15 (vondsten in de particulier verzameling van aannemer Knols).
- 37 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 526 s.v. 'Thermen'.

- 38 Leemans, C., *Romeinsche Oudheden te Maastricht* (Leiden 1843).
- 39 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 211 s.v. 'Habets'.
- 40 Ibidem, 199-200 s.v. 'Goossens'; Jamar, J., 'Het rijksarchief in Limburg en de archeologie', in: G. van Bree e.a. (eds.), *'Van der Nyersen upwaert'*. Werken LGOG 7 (Maastricht 1981) 351-363.
- 41 Dagboek W. Goossens, RHCL Maastricht, RAL inv.nr. 16.0536, archief Goossens, Hs. 37, 503, 516, 520, 522.
- 42 'Gezien bij het Spaansch Gouvernement, dat daar, 4 m onder het niveau van het Vrijthof eene laag grijze klei zit. De heer (W.) Sprenger had daarin schelpjes aangetroffen. Ook waren ter plaatse horens en zwijnstanden gevonden. Vestigia romana waren er niet.'
- 43 'Gezien op de hoek Vrijthof-S. Jacobstr-Papenstr. Alhier, waar het nieuwe bankgebouw gaat verrijzen, een zeer zware oude fundeering diep in den bodem. De basis der fundeering zit meer dan 5 meter onder het niveau der straat. Ze rust op den zwarten moerassigen kwalijk riekenden grond, die op de laag grijze klei ligt. De fundeering leek mij meer dan een meter breed te zijn. Ze bestond uit brokken kolenzandsteen met veel mortel die hoofdzakelijk uit gelen zand of savel met weinig kalk bestond. Die mortel was dan ook vrij los en niet sterk. De hoogte der fundeering bedroeg naar mij docht 80 à 90 cm. Het opgaand muurwerk, dat ze gedragen had was helemaal verdwenen. Aan de kant van het Vrijthof was nog een zeer oude fundeering die van binnen langs de oude fundeering van het afgebroken huis liep. Ze was 1m20 dik en aan de zuidzijde met leem glad bepleisterd. Ze zat niet bijzonder diep, haar basis kan ongeveer 2,50 onder het straatniveau geweest zijn. Ze was nog circa 1 meter hoog. De opzichter heeft mij beloofd, dat hij de gevonden fundeeringen op het situatieplan zou aantekenen. Bij het verder graven der sleuven zou men op de fundeering acht geven.'
- 44 'Toen ik langs het bouwterrein kwam van het voormalig Spaansch Gouvernement, constateerde ik, dat de zware fundeeringsmuur die van de Papenstraat naar de Jacobstraat liep niet verder meer doorging, dat langs de Jacobstraat ook een zware muur in kolenzandsteen en geelen mortel liep, die grootendeels tot fundeering van den buitengevel langs de Jacobstr. had gediend en dat in de richting van het Vrijthof eene zware fundeering uit hetzelfde materiaal zich voortzette, ongeveer in het midden van den gevel naar den kant van het Vrijthof. Ik zag ook dat aan den Z.O. kant de grijze klei weer opliep (hooger lag) naar den kant der Sint Jacobstraat.'
- 45 'Weer het Spaansch Gouvernement bezocht. In den hoek [X] Vrijthof-Jacobstraat ging men verbazend diep, omdat men nog geen vasten grond had. Men was door den grijzen kleilaag heen gedrongen tot op eene soort grijze klei die erg met ijzeroxyde, naar het scheen plaatselijk vermengd was en vrij vochtig was. Onder den grijzen klei, die ongeveer 5 m diep zat, kwam eerst nog een laag zwartachtig gekleurde grond en dan de klei met de roestachtige plekken.'
- 46 'Sp. Gouv.: muur in kolenzandsteen langs den stoep der Jacobstraat.'
- 47 'Ik bezocht nog eens de bouwplaats van het zg. Spaansch Gouvernement. Langs de stoep der S. Jacobstraat had eene zware fundeeringsmuur in kolenzandsteen met geelen zanderigen mortel gezeten. Hij was bijna geheel uitgebroken, ± 80 cm breed en 3 tot 4 meter diep. Ik zag ook weer op een diepte van bijna 5 meter den grijzen klei, dien men overal op het terrein, doch niet mooi gelaagd heeft aangetroffen. De opzichter toonde mij de scherven van een mooie drinkkroes in Siegburghs grijswit aardewerk. In reliëf waren daarop tafereelen uit de geschiedenis van Samson aangebracht. Een stelde voor hoe Samson (zijn kracht verloor doordat Dalila zijn haren knipte) door Dalila bedrogen werd, met onderschrift: DALILA / BEDREGT / SAMSVM. De andere, die voor de helft weg was, hoe Samson de poorten eener stad op zijn schouders weddroeg.'
- 48 'Berichten, Maastricht', in: *De Maasgouw* 40 (1920) 13, 78.
- 49 Panhuysen, T.A.S.M., *Romeins Maastricht en zijn beelden* (Maastricht en Assen 1996) 65-66.
- 50 Zie voor de eerste interpretatie van W. de Boone: Panhuysen, T., 'Wat weten we over de continuïteit van Maastricht?', in: *Sint-Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht*. Kunst en Oudheden in Limburg 28 (Borgloon-Rijkel 1986) 135 nr. VI-17. Vergelijk echter de nederzettingsvondsten uit de opgraving Lantaarnstraat 5-7-9 van 1987 op enkele tientallen meters afstand (Panhuysen, T., W. Dijkman en P. Boyens, 'Maastricht', in: H. Stoepker (ed.), *'Archeologische kroniek van Limburg over 1987'*, in: PSHAL 124 (1988) 384-387.
- 51 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 500 s.v. 'Staargebouw' en 266 s.v. 'kapittel'.

- 52 Zie noot 1.
- 53 De opgraving Pandhof wordt uitgewerkt en gepubliceerd in het kader van het Sint Servatius project (zie ook noot 2).
- 54 Boppert, W., 'Die frühchristlichen Grabinschriften aus der Servatiuskirche in Maastricht', in: *Sint-Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht*. Kunst en Oudheden in Limburg 28 (Borgloon-Rijkel 1986) 64-96 (met alle oudere literatuur). De grafsteen van *Amabeles* is in 1901 ontdekt door kapeiaan Rutten op een hoek van de noordwest-pijler van de narthex; de grafsteen van *Saturninus* werd in 1901 gevonden in de muur onderaan de trap naar de torens bij het breken van een doorgang; de grafsteen van *Aluvvefa* is in 1915 ontdekt door J. Kalf op de zuidwest-hoek van het vierkant onder de achthoek die de pendentiekoepel in de westbouw steunt; de grafsteen van *Felegaridus* werd ontdekt in 1931 door Jhr. E. van Nispen op de hoek rechts van de trap naar de verdieping van de noordelijke aanbouw tegen de westbouw en is *in situ* gelaten en bij de jongste restauratie door weglating van het stucwerk geaccentueerd.
- 55 Goossens, W., 'Een Frankische grafvondst in de St. Servaaskerk te Maastricht', in: *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 1 (1920) 64-65.
- 56 Glazema, P., 'Oudheidkundige opgravingen in door de oorlog verwoeste Limburgse kerken', in: *PSHAL* 84 (1948) 197-280.
- 57 Zeer betrokken bij de opgraving waren de lokale deskundigen van het Bonnefantenmuseum, de directeur professor J. Timmers (1907-1996) en de conservator archeologie J. Sprenger (1913-1989).
- 58 Glazema, P. en J. Ypey, *Merovingische ambachtskunst*. Het geheim van de spade, archeologie als bron van de historie (Baarn [1956]) afb. 44-92 (behalve de Servaas-Pandhof van Maastricht worden ook de grafvelden van Rhenen en Alphen [N.Br.] besproken).
- 59 Zie ook Kars, M., *A cultural perspective on Merovingian burial archaeology and the grave goods from the Vrijthof and Pandhof cemeteries in Maastricht* (Amsterdam PHD thesis 2011).
- 60 Hier komt de opgraving Vrijthof slechts summier aan bod, voor zover noodzakelijk is voor het totaalbeeld van de opgravingen op en rond het Vrijthof.
- 61 Heighway, C., *The Erosion of History. Archaeology and Planning in Towns* ([London] 1972); van Es, W., e.a., *Het bodemarchief bedreigd, archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland* (Amersfoort en 's Gravenhage 1982) 8-9, 72-76 (Maastricht).
- 62 Panhuysen, T., 'Zorg voor het bodemarchief', in: Stouthart, L., e.a., *Tussen twee bruggen. Maastricht in de tijd van Baeten* (Maastricht 1985) 87-88.
- 63 Van Es, *Bodemarchief bedreigd*, 73.
- 64 De Vrijthof-opgraving luidde ook een duistere periode van schatgraverij en illegale handel in archeologische vondsten in. Dit was mede het gevolg van de hectische eindfase, toen alle hulp welkom was en onbetrouwbare vrijwilligers gingen meewerken. Juist toen kwamen spectaculaire vondsten tevoorschijn uit Merovingische graven waarvan een groot deel naar het stort verdween met de grootschalige grondafvoer door vrachtauto's (zie Panhuysen, T., 'Hoe oud en hoe onverwoestbaar schoon: vijftig jaar omgang met oud Maastricht', in: Mes, W. (eindred.), *Vijftig jaar jaarboeken. Maastricht 1955-2005* (Stichting Jaarboek Maastricht, Maastricht 2005) 114.
- 65 Panhuysen, *Romeins Maastricht*, 50-51; idem, 'Vijftig jaar', 113; idem, 'Een opmerkelijke depotvondst uit Maastricht', in: *Van hun voetstuk. Romeinse beelden opnieuw ontdekt* (Bonn en Nijmegen 2015) 58-61.
- 66 Bloemers, J., *Opgraving Vrijthof*. Brochure Bonnefantenmuseum (Maastricht 1970).
- 67 Kars, *Cultural perspective* (zoals noot 59).
- 68 De auteur van deze bijdrage werd met ingang van 1 juni 1979 door de Maastrichtse gemeenteraad aangesteld als stadsarcheoloog, aanvankelijk zonder medewerkers die uit vrijwilligers gerecruteerd moesten worden. De door de minister verleende wettelijke opgravingsbevoegdheid volgde in december 1981 (Panhuysen, T., *Maastricht staat op zijn verleden*. Maastricht Vierkant 3 (Maastricht 1984) 21-24; idem, 'Zorg voor het bodemarchief'; idem, 'Hoe oud en hoe onverwoestbaar', 114-119).
- 69 Panhuysen, *Maastricht staat op zijn verleden*, 25-28.

- 70 Ook de opgraving Servaasklooster is onderdeel van het overkoepelende Sint Servatius Project, zeker voorzover het de westelijke uitlopers van het vroegmiddeleeuwse grafveld onder de Sint-Servaaskerk betreft. Voorlopig kan verwezen worden naar de Master-scriptie die Jantien Verduin aan de Universiteit van Amsterdam in 2008 over deze opgraving heeft geschreven. Zie Verduin J., *Sint Servaasklooster. Sporen uit de Karolingische en Ottoonse tijd* (Amsterdam - unpublished research-MA thesis University of Amsterdam - 2008).
- 71 Verduin (*Sint Servaasklooster*, [zie vorige noot] 29 noot 7) verwijst naar het rapport van J. van der Plicht (RUG) voor de drie ¹⁴C-dateringen ($\Sigma = 95\%$): 547-641 AD (individu 1, compleet skelet), 552-645 AD (individu 2), 667-775 AD (individu 3).
- 72 Leupen (Leupen, P., 'Viking-age Raids and Urban Settlement on the Rivers Rhine and Meuse in the 9th Century', in: Nilsson, L. en S. Lilja (eds.), *The emergence of Towns. Archaeology and early Urbanization in Non-Roman, North-West Europe* (Stockholm 1996) 79-94.) suggereert dat de term *castrum*, waarmee Maastricht in de negende eeuw een aantal malen in de bronnen wordt aangeduid, betrekking heeft op de ommuurde Servaasabdij, en dat ook de passage bij Jocundus op diezelfde ommuring doelt. Als de teruggevonden dubbele muur in deze zin geïnterpreteerd moet worden, versterkt dat misschien de theorie van het *castrum*-model van Theuws, 'Modellen', 106-108), die niets uitsluit ten aanzien van de grootte en de vorm van een dergelijke versterking. Overigens werden abdijen in de Karolingische periode vaak ommuurd.
- 73 Jocundus, *Translatio Sancti Servatii*, c. 40: '[...] Viden ille tempus nunc opportunum, quo beatum Servatium – quod semper optabat, semper querebat – ad gloriam eius magnifice honoraret et honorifice magnificaret, circa eius monasterium imperatoris et palatium novum construxit murum, quia prior civitas, postquam intravit idem Tungrensium presul, ex toto corruit et periit, ut ipse sit murus inexpugnabilis et firmus nunc et semper omne et in evum. Sed intellegere non valet mens humana quod virtus operatur divina. Ideo dux iste quod cepit, in hoc studiosissime laboravit, laboravit utique, nec ut estimem sine salute sui, quia timebat et alios principes, quos ipse prudentia et consilio preibat imperatoris in palatio. Sunt divites in hoc seculo, sed numquam sine periculo, et maxime in domo sua. Graviore enim sunt, ut legitur, domestici quam hostes etiam extranei.'
- c. 41: 'In una autem dierum, quibus dux in hoc desudabat edificio, apparuit ei in visione beatus Servatius, et blande illum alloquens, cur aliud quam a se positum est fundamentum locaverit, diligenter quesevit. At ille agnito eo ex imagine, que deformata in auro erat in sanctuario, respondens ait: Aliud esse positum nec novi, domine, nec vidi. Pro devotione autem accessi, hoc opus coepi, et tuis si placet oculis, devotus perficiam ad tuam, pater sanctissime, gloriam magis quam ad nostram. Huius humilitatis ad verba pius pater et mirae mansuetudinis verba reddidit dicens: Quod dextra fundavit Altissimi, dilectissime fili, nisi peccatis populi agentibus, quod quandoque turres excelsas, urbes munitas deicit et destruit, ruat et pereat, in eternum stabit firmum et solidum. His dictis, iussit desistere ceptis. Ille vero evigilans, post gratiarum actiones multas et condignas, sicut iussus fuerat, fecit, nec unum quidem hinc addidit lapidem. Conversus autem, quod prius expendat in murum ille dux benignissimus, modo tribuit ad ornandum huius beatissimi viri sanctuarium, id semper postulans, id semper adoptans, ne quando inmemor verborum sit ipse suorum, in quibus ibi habitantibus promiserat perpetuam consolationem et benedictionem. [...]'
- 74 Vertaling van Sassen, in: de la Haye, *Jocundus*, 192-193 c. 40.
- 75 Hier wordt de opgraving Sint-Servaaskerk slechts globaal benoemd. De gedetailleerde uitwerking is een van de onderdelen van het Sint Servatius Project. Voor de voorlopige resultaten verwijs ik naar een overzichtsartikel dat direct na de beëindiging van de opgraving is verschenen: Panhuysen, T., *De Sint-Servaaskerk te Maastricht in de Vroege Middeleeuwen*. Voorlopig eindverslag van de opgravingen door de dienst Stadsontwikkeling Maastricht in de periode 1981-1989', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 90 (1991) 15-24. Internationale overzichten: idem, 'Die Maastrichter Servatiuskirche im Frühmittelalter. Ein Vorbericht [...]', in: *Kunstchronik* 43 (1990) 541-553; Exner, M., 'Maastricht (Limburg), St. Servatius', in: Jacobsen, W., L. Schaefer en H.R. Sennhauser, *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. Nachtragsband* (München 1991) 257-260; Panhuysen, T. en R. de la Haye, 'Maastricht', in: Gauthier,

- N., e.a., *Province ecclesiastique de Cologne (Germania Secunda)*. Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIe siècle (éd. N. Gauthier) 12 (Parijs 2002) 106-115; Panhuysen, T., 'Maastricht', in: *Quarante ans d'enquête (1972-2012). Images nouvelles des villes de la Gaule* Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIe siècle (éd. F. Prévot, M. Gaillard en N. Gauthier) 16,1 (Parijs 2014) 158-159.
- 76 Panhuysen, T., '1981.MAKK.3. Een mijlpaal in het onderzoek van de Sint Servaas', in: *Campus Liber. Bundel opstellen voor H. Wouters*. Werken LGOG 8 (Maastricht 1982) 39-47; Mekking, A.J.J., 'Van Centraalbouw tot dubbelkapel', in: *Campus Liber. Bundel opstellen voor H. Wouters*. Werken LGOG 8 (Maastricht 1982) 56-85; Panhuysen, *Maastricht staat op zijn verleden* (Maastricht 1984) 82-95.
- 77 Koldewey, A.M., *Der gude Sente Servas*. Maaslandse Monografieën (groot formaat) (Assen en Maastricht 1985) 94-96; Untermann, M., *Der Zentralbau im Mittelalter* (Darmstadt 1989) 23-24.
- 78 Zie noot 75.
- 79 Het basiswerk voor de verwerking van het aardewerk is vastgelegd in de Master-scriptie van de Amsterdamse student Tom Beck, *Opgravingen in de St.-Servaaskerk te Maastricht (1981-1989). Het aardewerk* (Amsterdam - unpublished research-MA thesis University of Amsterdam - 2015) onder begeleiding van dr. A. Verhoeven en dr. T. Panhuysen.
- 80 Omdat deze opgraving in het kader van de publicaties van het Sint Servatiusproject niet compleet wordt behandeld, worden in de tekst enkele bijzondere details gegeven. Het onderzoek is overigens door de projectleider drs. Ron Hulst uitstekend uitgewerkt en gepubliceerd. Zie hiervoor: Hulst, R., *De Theateropgraving in Maastricht (1988-1989)*. Maastrichtse Opgravingsverslagen 1 (Maastricht 1994).
- 81 Uitgevoerd door medewerkers van de *Historische Structuuranalyse Maastricht (1988-1992)*, een samenwerkingsverband tussen de Universiteiten van Delft en Groningen, de Gemeente Maastricht en de Rijksdienst voor Monumentenzorg onder leiding van professor Frits van Voorden (TUD) en professor Ed Taverne (RUG). Het was gericht op een integrale benadering van het gebouwde en begraven erfgoed als basis voor moderne stadsplanologie (vooruitlopend op de zogenoemde Belvédère-gedachte).
- 82 Het klooster in Keulen bestond al in 1229, de eerste Maastrichtse akte dateert van 1253. Zie Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 586-587 s.v. 'Witte Vrouwen'.
- 83 Wegopgravingen tussen 47.10 en 49.75 + NAP.
- 84 Aan de noordkant: 46.30 / 46.60 + NAP tegenover een niveau van 46.80 + NAP aan de zuidkant.
- 85 Aanvankelijk lag de top van het wegdek op 47.95 + NAP tegenover 46.50 / 47.00 + NAP voor het maaiveld langs de noordkant.
- 86 Aan de achterkant van het Generaalshuis lag het maaiveld op 50.00 + NAP. De onderkant van het fundament ligt op een niveau van 44.00 / 44.40 + NAP.
- 87 Kolenzandsteen, maar ook silex, Romeinse dakpanfragmenten en een stuk maalsteen van basaltlava.
- 88 Hulst, *Theateropgraving* (zoals noot 80) 14. Er werd slechts één scherfje vroeg, maar slecht dateerbaar, Maaslands wit aardewerk aangetroffen onder de muur, die overigens ook niet echt is opgegraven, want hij is bewaard onder de vloer van het souterrain van de foyer.
- 89 Panhuysen, T.A.S.M. en P.H.D. Leupen, 'Maastricht in het eerste millennium. De vroegste stadsontwikkeling in Nederland', in: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem* (Brussel 1990) 449; Hulst, *Theateropgraving*, 18: 'geen definitieve toewijzing, wel de voornaamste kandidaat'.
- 90 In 2007 werd de nieuwe monumentenwet goedgekeurd door het Nederlandse parlement.
- 91 Dijkstra, M. en J. Flamman, *Onderweg naar gisteren. Archeologisch onderzoek naar 2000 jaar wegopbouw langs de noordzijde van het Vrijthof te Maastricht*. Publicaties AAC 24 (Amsterdam 2004).
- 92 Zie noot 2.

- 93 Mark, R. van der, e.a., *Maastricht Dominicanenkerk. Definitief Archeologisch onderzoek*. BAAC rapport 06.038 ('s-Hertogenbosch en Deventer 2007).
- 94 Weidemann, M., *Kulturgeschichte der Merowingerzeit nach den Werken Gregors von Tours, Teil 2*. RGZM, Monographien 3,2 (Mainz 1982) 11-13, 21; Beaujard, B., *Le culte des saints en Gaule. Les premiers temps. D'Hilaire de Poitiers à la fin du VIe siècle* (Paris 2000) 335-337.
- 95 Het blijft nog altijd een grote wens van historici en archeologen om het gebeente, dat in de twaalfde-eeuwse noodkist van Sint Servatius bewaard is, te onderzoeken op ouderdom, zodat tenminste zekerheid verkregen kan worden of het opgegraven skeletdelen betreft van een laat-antieke begraafplaats (de la Haye, R., 'Pleidooi voor reliekenonderzoek', in: *De Sint Servaas. Tweemaandelijks restauratie-informatiebulletin* 54 [1990] 430-431).
- 96 Panhuysen, T., 'De archeoloog', in: *De Sint Servaas. Tweemaandelijks restauratie-informatiebulletin* 48(1989) 386 afb. 12.
- 97 Zie boven noot 20.
- 98 Jamar, J., 'De beoefening van de archeologie in Limburg tot 1940', in: Jenniskens, A., e.a. (ed.), *Munsters in de Maasgouw. Archeologie en Kerkgeschiedenis in Limburg. Bundel aangeboden aan Pater A.J. Munsters M.S.C. bij zijn tachtigste verjaardag*, Werken LGOG 9 (Maastricht 1986) 115; Panhuysen, Romeins Maastricht (als noot 49), 34 (opgegraven door de conservator van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, C. Leemans).
- 99 Habets, J., *Découvertes d'antiquités dans le Duché de Limbourg. Tome II. Période préhistorique, âge de pierre, de bronze et de fer. Période romaine et franque. Routes, tombeaux, cimetières, substructions, objets d'art etc.*, (=PSHAL 18 [1881] 3-300)(Roermond 1882); Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 211 s.v. 'Habets'.
- 100 Jamar, 'Het Rijksarchief', 354-355.
- 101 Sprenger, W., 'Romeinsche bouwresten te Maastricht', in: *De Maasgouw* 36 (1914) 41-44, 65-67.
- 102 Jamar, 'Het Rijksarchief', 358-359; Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 199-200 s.v. 'Goossens'.
- 103 Jamar, 'De beoefening', 122-123.
- 104 Doppler, P., 'De grafzerk der HH. Monulphus en Gondulphus in de St. Servaaskerk te Maastricht', in: *De Maasgouw* 12 (1890) 9-10.
- 105 Van Es, *Bodemarchief bedreigd*, 73.
- 106 Heylerhoff, 'Notice sur l'origine de la ville de Maestricht'; Goossens, W. 'Het Romeinsche castellum te Maastricht', in: *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 4 (1923) 49-54; Van Nispen tot Sevenaer, E., 'Het grondplan en zijn ontwikkeling', in: *De monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg, Geïllustreerde Beschrijving. Eerste stuk: de monumenten in de gemeente Maastricht* ('s Gravenhage 1926) 23-25; Sprenger, J., 'Beknopt overzicht der voor en vroeghistorische oudheden en hun vindplaatsen in de gemeente Maastricht', in: *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 39 (1948) 15-42.
- 107 Sprenger, 36-37; A. Kessen gebruikte naar mijn weten de gegevens van J. Sprenger in *De historische schoonheid van Maastricht*. Heemschutserie 32 (Amsterdam 1943) 9-14, 28-31.
- 108 Van Nispen tot Sevenaer, E., 'Historische inleiding', in: *De monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg, Geïllustreerde Beschrijving. Eerste stuk: de monumenten in de gemeente Maastricht* ('s Gravenhage 1926) 4-5.
- 109 Ubachs en Evers, *Encyclopedie*, 566-567 s.v. 'Vrijthof'.
- 110 Dijkstra en Flamman, *Onderweg naar gisteren* (als noot 91).
- 111 Panhuysen en Leupen, 'Maastricht in het eerste millennium' (zoals in noot 21) 447-449; Panhuysen, T., *Eine kurze Geschichte Maastrichts. Von der Römerzeit bis ins Mittelalter*, in: von Haehling, R. en A. Schaub, *Römisches Aachen. Archäologisch-historische Aspekte zu Aachen und der Euregio* (Regensburg 2013) 382-383.

Afb. 33. Kaartje van het Vrijthof en omgeving met de cijfers van de catalogusnummers (ontwerp: Sint Servatius Project).

Bijlage

Catalogus van archeologische dossiers rond het Vrijthof te Maastricht

(nummers met een asterisk * worden uitvoeriger besproken in dit artikel)

In de catalogus wordt de volgende informatie gegeven per nummer:

- 1) het jaar en de omschrijving van de waarneming of opgraving, het adres van de vondsten, instituut of persoon, de topografische coördinaten, dossiernummer van het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek Maastricht (=GOBM);
- 2) de vermeldingen en literatuur;
- 3) karakteristiek van de waarneming, vermelding, vondst, opgraving.

Catalogusnummer 1*

1821: Sloop van het voormalige Sint-Servaasgasthuis op de hoek Platielstraat-Vrijthof-Bredestraat.

Coördinaten: X 176.272 - Y 317.692.

GOBM, dossier 13.

Heylerhoff, M. van, 'Notice sur l'origine de la ville de Maestricht et sur les enceintes qu'elle a eues à diverses époques', in: *Annuaire de la Province de Limbourg* 1825 (Maestricht) 110; idem, 'Continuation de la description des monumens de la ville de Maestricht, avec indication des principaux souvenirs historiques qui s'y rattachent', in: *Annuaire de la Province de Limbourg* 1829 (Maestricht) 105-111; Habets, J., *Découvertes d'antiquités dans le Duché de Limbourg. Tome II. Période préhistorique, âge de pierre, de bronze et de fer. Période romaine et franque. Routes, tombeaux, cimetières, substructions, objets d'art etc.* (=PSHAL 18 [1881] 3-300)(Roermond 1882) 84-86; Byvanck, A.W., *Excerpta Romana, de bronnen der Romeinsche geschiedenis van Nederland III*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën 89 ('s Gravenhage 1947) 7; Hardenberg, H., 'De Maastrichtse Vroenhof', in: *Miscellanea Trajectensia. Bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht* (Maastricht 1962) 33-36; Panhuysen, T.A.S.M. en P.H.D. Leupen, 'Maastricht in het eerste millennium. De vroegste stadsontwikkeling in Nederland', in: *Ontstaan en vroegste geschiedenis van de middeleeuwse steden in de Zuidelijke Nederlanden. Een archeologisch en historisch probleem* (Brussel 1990) 441 en 446; Hulst, R., *De Theateropgraving in Maastricht* (1988-1989). Maastrichtse Opgravingsverslagen 1 (Maastricht 1994) 17.

Na de afbraak van het Servaashospitium begon men met de aanleg van de fundamenten voor de nieuwe bebouwing. Er werden muren ontdekt, die er heel oud uitzagen, gebouwd in grove zandsteen, hier onbekend. Men kwam steenlagen van 'torens' of rondlopend metselwerk tegen in slijkachtige grond, waarin grote hoeveelheden oudheden werden gevonden, zoals stukken beeldhouwwerk van soms meer dan een 'aune' (=1 el = 1 meter) hoogte. Er waren stukken fraaie draperie bij en goed bewaarde kapitelen van zuilen, allerhande aardewerk en kruikjes, verroeste hoefijzers en ruitersporen, een hele roeispaan en veel eiken paalwerk met dwarsbalken. Alles doet veronderstellen dat het modderige terrein het

restant is van een met water gevulde gracht, die oudtijds een kasteel omringde (van Heylerhoff). Van Heylerhoff zag in de resten een van oorsprong Romeinse commandantswoning, naderhand gebruikt als verblijf door de voorouders en de nakomelingen van Karel de Grote. Habets bouwde op de theorieën van Van Heylerhoff voort.

Catalogusnummer 2

1857: Toevalsvondsten op het Henric van Veldekeplein.

Coördinaten: X 176.150 - Y 317.630.

GOBM, dossier 68.

Schaepkens, A., 'Antiquités découvertes à Maestricht', in : *Messenger des sciences historiques, ou archives des arts et de la bibliogr. de Belgique* (Gent 1858) 372.

'Des objets de toilette déterrés à proximité des églises de Saint-Servais et de Saint-Jean, aux enclôîtres dans les tranchées pratiquées pour l'établissement des conduits de gaz, des médailles romaines mises au jour par les mêmes travaux, sont autant de souvenirs qui refont de temps en temps l'époque reculée d'où l'ancien Mosae Trajectum tire son origine.'
Romeinse (graf)vondsten bij het leggen van de gasleiding in de buurt van de kerken op het klooster.

Catalogusnummer 3

1864: Toevalsvondst Henric van Veldekeplein / Sint Servaasklooster 33.

Coördinaten: X 176.100 - Y 317.618.

GOBM, dossier 68.

'Dons, échanges, correspondances', in: *PSHAL* 1 (1864) 362 (Dons no. 7); Habets, *Découvertes* (zoals in cat.nr. 1) 83; Goossens, W., 'Voor- en vroeghistorische oudheden', in: *De monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Limburg, Geïllustreerde Beschrijving. Eerste stuk: de monumenten in de gemeente Maastricht* ('s Gravenhage 1926-1953) 52; Byvanck, *Excerpta romana* (zoals cat.nr. 1) 8; Sprenger, J., 'Beknopt overzicht der voor- en vroeghistorische oudheden en hun vindplaatsen in de gemeente Maastricht', in: *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 39 (1948) 33.

'M(ême) de l'avocat Boots: trois urnes cinéraires, trouvées, en creusant le terrain pour établir les fondations de la maison de M. l'avocat van Oppen, aux enclôîtres Saint-Servais en cette ville.' Bij het graven van de funderingen van het huis Van Oppen zijn Romeinse voorwerpen uit een vierde-eeuws (?) graf gevonden

Catalogusnummer 4

1867: Toevalsvondst Sint Servaasklooster 32.

Coördinaten: X 176.118 - Y 317.556.

GOBM, dossier 67.

Habets, *Découvertes* (zoals in cat.nr. 1) 83-84; Goossens (zie cat.nr. 3) 59; Byvanck, *Excerpta romana* (zie cat.nr. 1) 8; Sprenger (zie cat.nr. 3) 33.

Bij tuinaanleg werden grafresten gevonden met een Romeinse lamp met fabrieksmerk *LCVPPI*.

Catalogusnummer 5

1868: Toevalsvondst aan westzijde van de Platielstraat.

Coördinaten: X 176.278 - Y 317.700.

GOBM, dossier 16.

Habets, *Découvertes* (zoals in cat.nr. 1) 86; Sprenger (zie cat.nr. 3) 29.

Vondst van een Romeins olielampje met fabrieksmerk *SOLLVS F.* bij rioleringswerkzaamheden.

Catalogusnummer 5a (toegevoegd)

1882: Vondsten en waarnemingen tijdens de restauratiewerkzaamheden van de Sint-Servaaskerk (P. Cuypers).

Habets, J., 'Frankische grafzerken in de St. Monulphuskrocht der kerk van St. Servaas te Maastricht, in: *De Maasgouw* 4 (1882) 693-695; ; Flament, A., 'Wedervinding van het grafmonument van de HH. Monulphus en Gondulphus in de St. Servaaskerk te Maastricht', in: *PSHAL* 27 (1890) 203.

Trapeziumvormige sarcofagen werden aangetroffen rondom het graf van Sevaas en werden nadien in de oostkrypte geplaatst.

Catalogusnummer 6

22 augustus **1890:** Onderzoek in het middenpad van de Sint-Servaaskerk (door P. Doppler).

Coördinaten: X 176.129 - Y 317.698.

Doppler, P., 'De grafzerk der HH. Monulphus en Gondulphus in de St. Servaaskerk te Maastricht, in: *De Maasgouw* 12 (1890) 9-10; Flament, 'Wedervinding' (zoals bij cat.nr. 5a) 187-224; Panhuysen, T., 'In medio ecclesiae', in: *De Sint Servaas, tweemaandelijks restauratiebulletin* 57-58 (1991) 456-457.

Onderzoek om het in 1628 begraven monument van Monulfus en Gondulfus terug te vinden.

Catalogusnummer 7

31 augustus **1903:** Onderzoek in het middenpad van de Sint-Servaaskerk (P. Doppler).

Coördinaten: X 176.129 - Y 317.698.

Doppler, P., 'La Croix sépulcrale de Geldulphie, prévôt de l'église Saint-Servais à Maestricht, datant du XIe siècle et retrouvée en cette église le 31 août 1903', in: *PSHAL* 39 (1903) 377-387; idem, 'Het loden grafkruis van Geldulfus', in: *De Maasgouw* 26 (1904) 7-8; Panhuysen (zie cat.nr. 6) 455-456.

Onderzoek op basis van achttiende-eeuwse archiefstukken naar het graf en loden grafkruis van de elfde-eeuwse proost Geldulfus, dat voor het eerst op 14 februari 1702 was teruggevonden.

Catalogusnummer 8

1908: Toevalsvondst Kruisherengang 10.

Coördinaten: X 175.855 - Y 317.685.

GOBM, dossier 90.

'Mélanges', in: *PSHAL* 45 (1909) 498 [1908]; Rutten, M., 'Voorwerpen, gedurende 1908 voor het Museum van het Provinciaal Geschied- en Oudheidkundig Genootschap in Limburg te Maastricht aangeworven', in: *De Maasgouw* 31 (1909) 9-10; Goossens, 'Voor- en vroeghistorische oudheden' (zie cat.nr. 3) 52; Byvanck, *Excerpta Romana romana* (zoals cat.nr. 1) 9; Sprenger, 'Beknopt overzicht' (zie cat.nr. 3) 33.

Romeins aardewerk, geïnterpreteerd als afkomstig uit graven: *'Een kruikje en schoteltje (Romeinsch) in bruikleen gegeven door het gemeentebestuur van Maastricht en gevonden in den Kruisheerengang aldaar. [...] alsmede een Romeinsch lepeltje en eene Romeinsche munt [...]'*

Catalogusnummer 9

ca. **1915:** Bouwhistorisch onderzoek in de Sint-Servatiuskerk (door J. Kalf).

Coördinaten: X 176.129 - Y 317.698.

Kalf, J., 'Nieuwe vondsten en ontdekkingen - Kunstberichten, Vroeg-christelijk grafscript te Maastricht', in: *Oud-Holland* 1(1915-1916)13-15; idem, Opgravingen in de St. Servaaskerk te Maastricht, in: *Bulletin Nederlandsche Oudheidkundige Bond*, ser. 2,9 (1916) 17-44.

Tal van proefgaten in de vloeren der crypten, de kerk en in de muren ten behoeve van bouwhistorische verkenningen.

Catalogusnummer 10

Juli-augustus **1919:** Onderzoek in het middenpad van de Sint-Servaaskerk (door W. Goossens, gemeentelijke monumentencommissie).

Coördinaten: X 176.129 - Y 317.698.

Flament, 'Wedervinding' (zie cat.nr. 5a), 187-224; Goossens, W., 'Een Frankische grafvondst in de St. Servaaskerk te Maastricht', in *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 1 (1920) 64-65.

Onderzoek naar de grafkamer van de bisschoppen Monulfus en Gondulfus, waarbij voor de eerste keer een graf met Frankische bijgaven werd gevonden.

Catalogusnummer 11*

16 juli - 15 oktober **1920:** Waarnemingen Jacobstraat 2, tussen Vrijthof en Papenstraat (door archivaris W. Goossens).

Coördinaten: X 317.645 - Y 176.250.

GOBM, dossier 108.

'Berichten, Maastricht', in: *De Maasgouw* 40 (1920) 13, 78; *Dagboek W. Goossens*, RHCL Maastricht, RAL inv.nr. 16.0536, archief Goossens, Hs. 37, pp. 503, 516, 520, 522, 523, 524, 525; Hulst, *Theateropgraving* (zie cat.nr.1) 17-18.

Zwaar middeleeuws muurwerk (80-120 cm breed) in kolenzandsteen en zandige, gele mortel tussen de vier en zes meter beneden maaiveld. Er zijn geen vroegmiddeleeuwse of Romeinse vondsten gezien.

Catalogusnummer 12

11 October 1926: Waarneming Keizer Karelplein / Sint Servaasklooster 8 (W. Goossens).

Coördinaten: X 176.055 - Y 317.764.

GOBM, dossier 66.

'Berichten, Maastricht', in: *De Maasgouw* 46 (1926) 70; Goossens, W., 'Vondst van een Romeinsch brandgraf te Maastricht', in: *Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 8 (1927) 55-59; Byvanck, *Excerpta romana* (zoals cat.nr. 1) 8; Sprenger, 'Beknopt overzicht' (zie cat.nr. 3) 33.

In de kelder van de Limburgsche Bankvereniging is een brandgraf van *tegulae* gevonden, met bijgaven (derde eeuw).

Catalogusnummer 13

1930: Toevalsvondst De Kommel / Kruisherengang (Bijzondere Scholen).

Coördinaten: X 175.855 - Y 317.685.

GOBM, dossier 90.

'Aanwinsten voor het Museum nr. 15', in: *De Maasgouw* 50 (1930) 60.

Middeleeuws aardewerk.

Catalogusnummer 14

1931: Toevalsvondst hoek Lantaarnstraat / Kapoenstraat / Sint Jacobstraat 13.

Coördinaten: X 176.305 - Y 317.575.

GOBM, dossier 134.

Nyst, E., 'Aanwinsten voor het Museum, nr. 1027b', in: *De Maasgouw* 52 (1932) 24; Vermeulen, W., 'Oud-Maastrichtsche vondsten in de laatste jaren', in: *De Maasgouw* 55 (1935) 62; De Boone, W., 'De Franken', in: *Limburgs Verleden I* (Maastricht z.j. [1960]) 176.

Bij bouwwerkzaamheden op terrein van Oude Muziekschool (1884-1924). Aardewerk, voornamelijk

middeleeuws, maar ook Romeins en Merovingisch materiaal. *'Een en twintig stuks Romeinsche, Frankische en Middeleeuwsche voorwerpen gevonden bij het maken der gebouwen op het terrein der oude Muziekschool te Maastricht. Geschonken door de heeren Meese en Godfroy aldaar.'*

Catalogusnummer 15

1932: Toevalsvondst Bredestraat 30.

Coördinaten: X 176.285 - Y 317.670.

GOBM, dossier 125.

Sprenger, 'Beknopt overzicht' (als in cat.nr. 3) 29.

Diverse vondsten (middeleeuws aardewerk), onder meer een Romeins haantje van brons.

Catalogusnummer 16

1932: Toevalsvondst Helmstraat 14.

Coördinaten: X 176.240 - Y 317.865.

GOBM, dossier 130.

'Aanwinsten voor het Museum, nr. 1064', in: *De Maasgouw* 52 (1932) 72; Sprenger, 'Beknopt overzicht' (zie cat.nr. 3) 29.

Bij de bouw van Hotel Du Casque zijn Romeinse vondsten gedaan, waaronder vierde-eeuwse terra sigillata.

Catalogusnummer 17

10 april **1934:** waarneming Vrijthof zuidwesthoek (J. Sprenger).

Coördinaten: X 176.190 - Y 317.715.

GOBM, dossier 64.

Sprenger, J., 'Oude muurresten op het Vrijthof te Maastricht, in: *De Maasgouw* 54 (1934) 35.

Er werden twee van noord naar zuid lopende mergelfunderingen aangetroffen ten oosten van de apsis van de Sint-Servaaskerk op 140-170 cm diepte en respectievelijk 90 en 120 cm breed. Tussen de muren en ten westen van de meest westelijke van de twee werden veel skeletresten gevonden.

Catalogusnummer 18

26 October **1952:** Losse vondst Vrijthof 47 (J. Sprenger).

Coördinaten: X 176.180 - Y 317.840.

GOBM, dossier 81.

Rapport in dossier.

Skeletvondst onder de vloer van de westelijke kelder van het voormalige Politiebureau (waar nu de entree van het Theater aan het Vrijthof is gehuisvest), in een laag met Romeinse scherven. Volgens de beschrijver ging het om een graf uit de derde eeuw, waarvoor echter geen overtuigende argumenten zijn gegeven.

Catalogusnummer 19

1953-1954: Opgraving Pandhof Sint-Servaaskerk (ROB).

Coördinaten: X 176.098 – Y 317.714.

Documentatie Rijksdienst Cultureel Erfgoed te Amersfoort (voorheen RACM/ROB).

Timmers, J., 'Twee vroege grafschriften uit de Pandtuin der Maastrichtse St. Servaas', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 8 (1955) 77-84; Glazema, P., en J. Ypey, *Merovingische ambachtskunst* (Baarn z.j. [1956]) afb. 44-92; Verwers, W., 'Het grafveld in de Pandhof van de Sint Servaas te Maastricht, een voorlopig verslag', in: *Munsters in de Maasgouw, Bundel Munsters*. Werken LGOG 9 (Maastricht 1986) 56-71; Soeters, G., *Het grafveld in de Pandhof van de St. Servaaskerk te Maastricht* (Maastricht [doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam] 1989); idem, *Gebouwresten in de Pandhof van de St. Servaaskerk te Maastricht* (Maastricht [doctoraalscriptie Univ. Utrecht] 1989); Kars, M., *A cultural perspective on Merovingian burial archaeology and the grave goods from the Vrijthof and Pandhof cemeteries in Maastricht* (Amsterdam PHD thesis 2011).

Vlakdekkend archeologisch onderzoek naar aanleiding van de herinrichting van de pandtuin. Meer dan achthonderd graven vanaf de laat-Romeinse tijd tot en met het *Ancien Régime*. Gebouwresten van oude kloostergangen en vroegmiddeleeuwse kerkplattegrond.

Catalogusnummer 20

1955: Toevalsvondsten Henric van Veldekeplein 25.

Coördinaten: X 176.140 – Y 317.610.

GOBM, dossier 86.

Renaud, J., 'Middeleeuwse glasfragmenten uit Maastricht', in: *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* ser. 6,11 (1958) 1-8; idem, 'Middeleeuws glas', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 82 (1983) 22-30; Baumgartner, E., en I. Krüger, *Phönix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters* (München 1988) 237 e.v., spec. 261, nr. 288.

Belangrijke glasvondsten uit de dertiende eeuw bij de verbouwing van het oude Staargebouw.

Catalogusnummer 21

Winter **1957-1958:** Toevalsvondst De Kommel.

Coördinaten: X 175.940 – Y 317.725.

GOBM, dossier 90.

Triëns van MADELINUS (Dorestat).

Catalogusnummer 22

Augustus **1958**: Waarneming Keizer Karelplein 12 (J. Sprenger).

Coördinaten: Y 176.070 - X 317.820.

GOBM, dossier 97.

Sprenger, J., 'Overblijfselen van de Romeinse Heerbaan en zeventiende-eeuwse woonsporen te Maastricht, Keizer Karelplein 12', in: *De Maasgouw* 77 (1958) 177-182

Plaveisel en ophogingslagen, abusievelijk geïnterpreteerd als fragment van de Romeinse weg (Tongeren-Maastricht).

Catalogusnummer 23

1961: Waarneming Vrijthof zuidwesthoek (J. Renaud, ROB).

Coördinaten: X 176.205 - Y 317.700.

GOBM, dossier 63.

Renaud, J., 'Archeologisch Nieuws, Limburg, Maastricht', in: *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 14 (1961) *94.

Middeleeuwse mergelfunderingen aangetroffen bij het leggen van buizen.

Catalogusnummer 24*

19 mei **1969** – 1 april **1970**: Opgraving Vrijthof (W. van Es en J. Bloemers, ROB).

Coördinaten: X 176.220 - Y 317.750.

Documentatie: Rijksdienst Cultureel Erfgoed (=RCE=RACM/ROB); GOBM, dossier 65 (kopie).

Jaarverslag ROB 1969, 11-12; Bloemers, J., 'Maastricht', in: *Nieuwsbulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 69 (1970) *140-*142; idem, 'Archeologische kroniek van Limburg over de jaren 1969-1970', in: *PSHAL* 107-108 (1971-1972) 52-54; idem, 'Twenty Five Years ROB Research in Roman Limburg', in: *Berichten ROB* 23 (1973) 244-252; idem, 'De opgravingen op het Vrijthof te Maastricht in 1969 en 1970', in: *Handelingen van Archeologisch congres Tongeren*, Publ. Gallo-Romeins Museum te Tongeren 19 (Tongeren 1974) 10-12; Ypey, J., 'Quelques aspects de l'archéologie mérovingienne aux Pays-Bas', in: *Centenaire de l'Abbé Cochet 1975, Actes du Colloque International d'Archéologie* (Rouen 1978) 573-585; Kars, *Cultural perspective* (zoals cat.nr. 19).

Romeinse heerbaan Tongeren-Maastricht, hout- en steenbouw langs de weg (eerste-derde eeuw), Merovingische grafveld met veel bijgaven, Karolingisch grafveld, vroegmiddeleeuwse bewoning, 'black layer' negende-veertiende eeuw, laatmiddeleeuwse sporen.

Catalogusnummer 25

1969-1970: Waarneming Helmstraat / Entre-Deux (J. Felder, Natuurhistorisch Museum Maastricht).

Coördinaten: X 176.270 - Y 317.875.

GOBM, dossier 62.

Aantekeningen in dossier.

Stroomgeul na de IJstijd.

Catalogusnummer 26

1969-1970: Waarneming op de hoek Grote Staat 58 / Helmstraat (J. Bloemers, ROB).

Coördinaten: X 176.270 - Y 317.820.

Documentatie: RCE (RACM/ROB); GOBM, dossier 61.

Bloemers, 'Kroniek 1969-1970' (zie cat.nr. 24) 49.

Verstoring van alle bodemniveaus tot ca. 2.60 m en zelfs tot 3.40 m beneden maaiveld. Slechts op één plaats gegevens over bodemopbouw in deze lagen, alle van Romeinse origine.

Catalogusnummer 27

13 mei en 16 september **1971:** Waarneming Vrijthof-zuidoost (H. van Ommeren [melding]; J. Bloemers, ROB).

Coördinaten: X 176.260 - Y 317.700.

GOBM, dossier 63.

Bloemers, 'Kroniek 1969-1970' (zie cat.nr. 24) 52.

Twee van West naar Oost lopende laatmiddeleeuwse funderingen van mergel (Servaasgasthuis); bij aanleg voetgangerstunnel parkeergarage naar Platielstraat.

Catalogusnummer 28

13 mei en 16 september **1971:** Waarneming Vrijthof-noordoost (H. van Ommeren [melding]; J. Bloemers, ROB). Coördinaten: X 176.260 - Y 317.795.

GOBM, dossier 63.

Bloemers, 'Kroniek 1969-1970' (zie cat.nr. 24) 52.

Enkele skeletten van het Merovingische grafveld; bij de aanleg van de voetgangerstunnel van de parkeergarage naar de Grote Staat.

Catalogusnummer 29

1974: Bouwkundig onderzoek van de Sint-Servaaskerk (architect C. v.d. Veken).

Coördinaten: X 176.000 - Y 317.000.

Van der Veken, C., *St. Servaaskerk te Maastricht. Rapport over de algemene technische toestand. Studie-rapport 1975* (Den Haag 1974).

Inclusief uitgebreid bouwhistorisch onderzoek met proefgaten en interessante conclusies/hypothesen.

Catalogusnummer 30*

1980 (11 februari – 7 maart, 12 – 30 mei, 29 juli- 5 augustus): Opgraving Servaasklooster 18 (T. Panhuysen, GOBM).

Coördinaten: X 176.060 - Y 317.660.

GOBM, dossier 218.

‘Berichten’, in: *De Maasgouw* 44 (1924) 34; ‘Aanwinsten voor het Museum’, in: *De Maasgouw* 50 (1930) 36 (nr. 3); *Openbare Werken Maastricht, Jaarverslag 1980*, 21; Engelen, F., ‘Maastrichtse bodem geeft heel wat geheimen prijs’, in: *Archeologie in Limburg* 9 (1980) 11; Panhuysen, T., 1981.MAKK.3. Een mijlpaal in het onderzoek van de Sint Servaas’, in: *Campus Liber. Werken LGOG* 8 (Maastricht 1982) 49; idem, *Maastricht staat op zijn verleden* (Maastricht 1984) 78-81, spec. 80; Ypey, J., ‘Enkele 5de-eeuwse vondsten uit Zuid- en Noord-Nederland’, in: *Westerheem* 34 (1985) 2-10, spec. 6 e.v.; Panhuysen, T., ‘Wat weten over de continuïteit van Maastricht?’, in: *Sint-Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht. Het vroegste christendom in het Maasland. Kunst en Oudheden in Limburg* 28 (Borgloon-Rijkel 1986) 125-146; Tagage, S. en W.A.A. Mes, *Onder de Bogen. Maastrichts Silhouet* 23 (Maastricht 1987) spec. 14-22; Panhuysen, R.G.A.M., *Demography and Health in early medieval Maastricht* (Maastricht 2005); Verduin J., *Sint Servaasklooster. Sporen uit de Karolingische en Ottoonse tijd* (Amsterdam - unpublished research-MA thesis University of Amsterdam – 2008).

Minstens veertien oost-west georiënteerde graven met grafobjecten zijn aangetroffen, waarvan twee uit de vierde eeuw dateren, één uit de vijfde eeuw en meer dan vijf uit het einde van de zesde tot het begin van de zevende eeuw. In de resten van een gracht uit de laat-Romeinse of vroegmiddeleeuwse periode zijn één of mogelijk drie noord-zuid gerichte inhumatiegraven uit de laat-Merovingische tijd gevonden. Op de grachtvulling is een zware dubbele muurconstructie gebouwd met een talud aan zijn westelijke buitenkant, daterend uit de periode tussen het einde van de negende en de vroege elfde eeuw. Het terrein loopt omlaag naar het noorden en het oude maaiveld is in de elfde en twaalfde eeuw in zuidelijke richting genivelleerd. De resterende muren zijn daarna verdwenen onder opeenvolgende bouwfasen van gebouwen van de Proosdij van Sint Servaas, waarvan veel muurresten zijn waargenomen.

Catalogusnummer 31

2-6 februari **1981**: Opgraving De Kommel (T. Panhuysen en P. Boyens, GOBM).

Coördinaten: X 175.995 - Y 317.727.

GOBM, dossier 231.

Panhuysen, *Maastricht staat op zijn verleden*, 97-101.

Documentatie van een dwarsdoorsnede van de dertiende-eeuwse stadsmuur en voorliggende gracht.

Catalogusnummer 32

1981-1982 (5 oktober – 19 januari): Opgraving dubbelkapel tegen het noordtransept van de Sint-Servaaskerk (T. Panhuysen en P. Boyens, GOBM).

Coördinaten: X 176.139 – Y 317.730.

GOBM, dossier 228.

Panhuysen, T., 'De archeoloog', in: *De Sint Servaas, tweemaandelijks restauratiebulletin* (Maastricht 1981-1991) 3, 5-7, 17; idem, '1981.MAKK.3. Een mijlpaal in het onderzoek van de Sint Servaas', in: *Campus Liber. Bundel opstellen voor H. Wouters. Werken LGOG 8* (Maastricht 1982) 21-55; idem, *Maastricht staat op zijn verleden* (Maastricht 1984) 82-95; gewijzigde interpretatie van het polygonale muurwerk: Panhuysen, T.A.S.M., 'De Sint-Servaaskerk te Maastricht in de Vroege Middeleeuwen. Voorlopig eindverslag van de opgravingen door de dienst Stadsontwikkeling Maastricht in de periode 1981-1989', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 90 (1991) 15-24. Zie voorts de literatuur bij Catalogusnummer 37.

Laatmiddeleeuwse graftombes en graven in benedenverdieping van de oude kapel tegen de noordkant van het transept, muurwerk van voorafgaande kloostervleugel, zwaar polygonaal muurwerk van oudere kerk, vroegmiddeleeuwse muren, Merovingische graven.

Catalogusnummer 33

16 maart **1982**: Toevalsvondst Sint Servaasklooster (melding bouwdirectie).

Coördinaten: X 176.071 - Y 317.749.

GOBM, dossier 228.

Bakje van ruwwandig grijsgeel aardewerk, laat-Romeins; op diepte van 80 cm beneden plaveisel, vijftien meter uit de noordwest hoek van de negentiende-eeuwse vleugel met de dagkapel; vermoedelijk afkomstig uit een graf.

Catalogusnummer 34

4 maart **1983**: Waarneming Vrijthof 27 (GOBM).

Coördinaten: X 176.132 - Y 317.756.

GOBM, dossier 246.

Beerput van een tot anderhalve meter doorsnede en zes meter diep, behorend bij zeventiende-eeuws woonhuis, gevuld met puin. Muurwerk in tuin kan niet van kloostervleugel zijn, die onder de achterrooilijn van nr. 27 en naastgelegen panden ligt. In de noordwesthoek van de kelder is een deel van middeleeuws muurwerk zichtbaar met kolenzandsteen, silex en veldkeien.

Catalogusnummer 35

29 mei 1985: Waarneming in de straat tussen de kerken 'Het Vagevuur' (GOBM).

Coördinaten: X 176.125 - Y 317.678.

GOBM, dossier 261.

Vondst van een vroegmiddeleeuwse sarcofaag bij de aanleg van een bluswaterreservoir aan de zuidzijde van de Sint-Servaaskerk. Ingegraven vanaf 50.90+NAP in de leem, botmateriaal niet 'in situ', vuile grond tot 52.20+NAP, daarboven tot maaiveld op 53.50+NAP bevindt zich een puin houdende laag.

Catalogusnummer 36

9 september 1985: Waarneming Vrijthof 47 (GOBM).

Coördinaten: X 176.184 - Y 317.839.

GOBM, dossier 47.

Beerput en een laag met Romeins materiaal onder 46.70 tot 46.00+NAP; onder de voorgevel van het pand keiharde leemmortel bovenop de natuurlijke leem (47.60+NAP), van 48.30 aan zuidkant aflopend naar 47.70+NAP aan noordzijde (mortelmonster lijkt ca. tiende-eeuws).

Catalogusnummer 37

18 november 1985 – 31 augustus 1989: Opgraving Sint-Servaasbasiliek (T. Panhuysen en P. Boyens, GOBM).

Coördinaten: X 176.129 – Y 317.698.

GOBM, dossier 263.

Panhuysen, T., in: *De Sint Servaas, tweemaandelijks restauratiebulletin* (Maastricht 1981-1991) 3, 5 7, 17, 181-182, 189, 200-201, 205-206, 216-217, 221-223, 239-240, 309-322, 383-386; Panhuysen, T., e.a., 'Maastricht, Sint-Servaaskerk', in: H. Stoepker (red.), 'Archeologische kroniek van Limburg over 1986', *PSHAL* 123 (1987) 207-211; idem, 'Maastricht, Sint-Servaaskerk', in: H. Stoepker (red.), 'Archeologische kroniek van Limburg over 1987', *PSHAL* 124 (1988) 380-384; Panhuysen, T., 'Bouwperiodisering van de voorlopers van de Sint Servaaskerk. Voorlopige resultaten van de Servaasopgraving 1981-1989', in: *De Sint Servaas, tweemaandelijks restauratiebulletin* 49 (1990) 391-394; Panhuysen, T., e.a., 'Opgravingen door het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek, Maastricht (GOBM), Keizer Karelplein 3, in: H. Stoepker (red.), 'Archeologische kroniek van Limburg over 1988 en 1989', in: *PSHAL* 126 (1990) 218-223; Panhuysen, T., 'Die Maastrichter Servatiuskirche im Frühmittelalter: ein Vorbericht über die jüngsten Grabungen des städtischen Amtes für Bodendenkmalpflege Maastricht', in: *Kunstchronik* 43 (1990) 541-553; idem, 'De Sint Servaaskerk te Maastricht in de vroege middeleeuwen: voorlopig eindverslag van de opgravingen door de dienst Stadsontwikkeling Maastricht in de periode 1981-1989', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 90 (1991) 15-24; De la Haye, R., 'La restauration de l'église de Saint-Servais à Maastricht', in: *Leodium*, 78 (1993) 29-40; Panhuysen, T. en R. De La Haye [met medewerking van N. Gauthier], 'Maastricht', in: N. Gauthier, e.a., *Province ecclesiastique de Cologne (Germania Secunda)*. Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du

VIIe siècle (éd. N. Gauthier) 12 (Paris 2002) 106-115; Panhuysen, R.G.A.M., *Demography and Health in early medieval Maastricht* (Maastricht 2005); Panhuysen, T., 'Wendepunkte in der Frühgeschichte der Maastrichter Servatiusabtei', in: Panhuysen, T.(ed.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000). Proceedings of the 60th Sachsensymposium 19-23 September 2009 Maastricht*. Neue Studien zur Sachsenforschung 3 (Hannover 2011) 67-89; idem, 'Sleutelfiguren uit de vroegste geschiedenis van de Sint-Servaasabdij te Maastricht', in: *PSHAL* 147 (2011) 9-62.

Bijna volledig onderzoek van het interieur van de elfde-eeuwse kerk, waarbij een oudere bouwphase van dat gebouw werd ontdekt, een daaraan voorafgaande basilicale bouw uit de laat-Merovingische of vroeg-Karolingische periode, een Merovingische kerkbouw uit de zesde eeuw en muurwerk van bijbehorende gebouwen, een laatantiek mausoleum en ongeveer vierhonderd graven.

Catalogusnummer 38

17 augustus – 18 september **1987**: Opgraving Lantaarnstraat 5-7-9 (T. Panhuysen en P. Boyens, GOBM).
Coördinaten: X 176.325 - Y 317.560.
GOBM, dossier 259.

Panhuysen, T., e.a., in: H. Stoepker, (red.) 'Archeologische kroniek van Limburg over 1987, Maastricht, Lantaarnstraat 5-9', in: *PSHAL* 124 (1988) 384-387.

Aanvankelijke invloed van een noordelijke tak van de Jeker, waardoor het terrein onbewoonbaar was. Een Romeinse afvalkuil. Bewoning vanaf de laat-Merovingische periode: plaveisel, stookplaats, afvalkuilen. Merovingisch en Karolingisch aardewerk. 'Black layer' met vondsten uit de negende tot veertiende eeuw. Grote beerput uit de veertiende eeuw. Afdekking door lagen uit de vijftiende eeuw en later, van waaruit beerputten waren geslagen.

Catalogusnummer 39*

1988-1989: Opgraving Generaalshuis / Vrijthof Theater (T. Panhuysen en R. Hulst, GOBM).
Coördinaten: X 176.180 - Y 317.865.
GOBM, dossier 286.

Panhuysen, T., e.a., 'Opgravingen door het Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek, Maastricht (GOBM), Vrijthof 46, in: H. Stoepker (red.), 'Archeologische kroniek van Limburg over 1988 en 1989', *PSHAL* 126 (1990) 226-230; Iterson, A. van en G. Setola, *Het Vrijthof is een schouwtoneel* (Maastricht 1992) 9-11, 49-51; Dijkman, W., *Munt en Muze* (Maastricht 1993); Hulst, R., *De Theateropgraving in Maastricht* (1988-1989). Maastrichtse Opgravingsverslagen 1 (Maastricht 1994).

Groot opgravingsterrein tussen de dertiende-eeuwse stadsmuur aan de noordzijde (achterkant bebouwing Grote Gracht) en het Vrijthof. Onderzoek van de stadsmuur en een oude muurtoren. De complete bouwgeschiedenis van het klooster der Witte Vrouwen (stichting na 1224) tot en met bouwhistorisch onderzoek van resterende en daarna afgebroken panden uit de zestiende en zeventiende

eeuw. Ontdekking van de fundamenteën van het noordelijke deel van een monumentale bouw uit de elfde en twaalfde eeuw, vermoedelijk een palts van de Duitse vorsten. Geringe cultuursporen uit de Romeinse en Karolingische tijd.

Catalogusnummer 40

22 mei **1997**: Opgraving Henric van Veldekeplein / afbraak Staargebouw (T. Panhuysen en R. Hulst, GOBM).

Coördinaten: X 176.155 - Y 317.595.

GOBM, dossier 291.

Zeer sterk verstoord terrein met enkele grondsporen met twaalfde-eeuwse scherven en één Karolingische scherf.

Catalogusnummer 41

26 januari – 6 februari **1998**: Opgraving Helmstraat 8 (T. Panhuysen en R. Hulst, GOBM).

Coördinaten: X 176.222 - Y 317.887.

GOBM, dossier 308.

Onderzoek in het tuinengebied van het Witte Vrouwenklooster (zeventiende eeuw).

Catalogusnummer 42

3 december **1998**: Toevalsvondst Vrijthof 6 (GOBM).

Coördinaten: X 176.281 - Y 317.775.

Rapport CIR, Groningen, ref. CIO/434-2001/HD, 28/9/2001.

Skeletvondst (1998.MAVR.6/1-1-1) op een diepte van drieëneenhalve tot vier meter beneden het maaiveld onder een keldervloer (48.50-49.00+NAP). Datering 1260 ± 45 BP (GrA-18792).

Catalogusnummer 43

1 oktober **2001**: Archeologische proefboringen Sint Servaasklooster 14 (GOBM).

Coördinaten: X 176.020 - Y 317.720.

GOBM, dossier 313.

Boringen tussen kloostercomplex langs de straat en de locatie van de dertiende-eeuwse stadsmuur met negatief resultaat.

Catalogusnummer 44

21 november **2001**: Waarneming Vrijthof zuidoosthoek (GOBM).

Coördinaten: X 176.260 - Y 317.700.

GOBM, dossier 314.

Twee muurdelen werden waargenomen van het Servaashospitaal; een noord-zuid georiënteerde muur van kolenzandsteen, een oost-west lopende muur van mergelblokken.

Catalogusnummer 45*

19 maart – 9 april 2003: Opgraving noordwestelijke inrit parkeergarage Vrijthof (AAC, projectopgraving o.l.v. F. Theuws).

Coördinaten: X 176.179 - Y 317.814.

Panhuysen, T., *Parkeergarage Vrijthof Maastricht, nieuwe inrit noordzijde. Programma van Eisen t.b.v. de uitvoering van een archeologische opgraving* (Maastricht 22 januari 2003); Dijkstra, M. en J. Flamman, *Onderweg naar gisteren. Archeologisch onderzoek naar 2000 jaar wegopbouw langs de noordzijde van het Vrijthof te Maastricht*. Publicaties AAC 24 (Amsterdam 2004).

Wetenschappelijk projectonderzoek gericht op de verwerving van gedetailleerde kennis over de wegopbouw van de Romeinse heerbaan, zijn latere ontwikkeling en zijn relatie met het landschap. Vaststelling van in totaal dertien gebruiksfasen. Romeinse wegdekken: fase 1-7; vernieuwing in twaalfde en dertiende eeuw (fase 9); volgende fase 10 pas uit vijftiende en zestiende eeuw (?); uiteindelijke ophoging en egalisering te dateren in de zeventiende eeuw (?); eindfase gerealiseerd midden achttiende eeuw.

Catalogusnummer 46

April 2005: Opgraving Dominicanenplein (BAAC, projectopgraving o.l.v. J. Arts).

Coördinaten: X 176.265 - Y 317.870.

Panhuysen, T., *Archeologisch onderzoek Entre-Deux. Programma van Eisen t.b.v. de initiatiefnemer van het verbouwproject Entre-Deux te Maastricht voor de uitvoering van de archeologische opgraving Entre-Deux te Maastricht, diverse onderdelen* (Maastricht februari 2004); Wetzels, E., 'Entre-Deux-Places, een verloren gewaande geschiedenis is hervonden', in: Mes, W. en A. Jenniskens (red.), *Dominicanen, geschiedenis van kerk en klooster in Maastricht* (Maastricht 2006) 183-203; Arts, J., *Maastricht Entre-Deux Archeologische Opgraving*. Baac Rapport 04.201. Archeologische Rapporten Maastricht 12 ('s-Hertogenbosch en Deventer 2007).

Onderzoek naar het landschap, onder andere naar een geul uit de laatste IJstijd, die van de kant van het Vrijthof dwars over het Entre-Deux-terrein in noordoostelijke richting naar het gebied van de latere Markt liep (zie cat.nr. 25). Geringe Romeinse bewoningssporen. Er werden twee vroegmiddeleeuwse graven ontdekt, oost-west gericht, op een niveau van 45.94 en 46.14+NAP en horende bij een maaiveld van 46.20 / 46.40+NAP. Een graf was van een kind (C14-datering 600-655), het andere van een volwassen man (C14-datering 660-670). Voorts kwamen enkele paal- en afvalkuilen met dierbotten in oorspronkelijk open terrein te voorschijn. In de Karolingische tijd werd er geakkerd. Een kelder van steen uit de (vroeg?) elfde eeuw werd aan de kant van de Spilstraat ontdekt; een gegraven noord-zuid lopende en zich versmallende geul van maximaal 3,60 m breedte en anderhalve tot twee meter diepte werd gedocumenteerd bij de Helmstraat, maar zijn oorspronkelijke functie blijft onduidelijk.

Wegdekken, greppels, kuilen, kelders uit de twaalfde en dertiende eeuw zijn ook aangetroffen, en natuurlijk sporen die met de kerk en het klooster van de Dominicanen te maken hadden (eind dertiende eeuw).

Catalogusnummer 47

April 2006: Opgraving in de Dominicanenkerk ter plaatse van de sanitaire eenheid (BAAC, projectopgraving o.l.v. J. Arts).

Coördinaten: X 176.328 - Y 317.853.

Wetzels, 'Entre-Deux-Places' (zie vorig cat.nr. 46), 183-203; Mark, R. van der, e.a., *Maastricht Dominicanenkerk. Definitief Archeologisch onderzoek*. BAAC rapport 06.038 ('s-Hertogenbosch en Deventer 2007).

Onderzoek naar de landschapsgeschiedenis die voorafging aan de bouw van de kerk op het einde van de dertiende eeuw. De oudste cultuurlagen werden gevonden op 46.90+NAP en dateren uit de Romeinse periode. Ze liggen ten noorden van de Romeinse weg op de maagdelijke bodem en lopen licht af naar het westen. Er zijn geen vroegmiddeleeuwse sporen gevonden. In de elfde en twaalfde eeuw werd het maaiveld opgehoogd met ongeveer anderhalve meter grond. Hierin werden gebouwresten aangetroffen uit de eeuw vóór de bouw van het Dominicanenklooster.

De verpanding van Valkenburg door Jan IV

Nieuw of staand beleid van Brabantse hertogen?

Jaap Ligthart*

In 1420 kwamen in Brabant delen van de Staten van Brabant, vooral de hoge edelen en de stad Leuven, in opstand tegen hun hertog, Jan IV (r. 1415-1427). De kiem van het conflict werd gelegd toen Jan, na de dood van zijn vader Antoon, als twaalfjarige op de Brabantse troon werd gezet. De jonge vorst stond tot en met 1417 onder de macht van een regentenraad, de Raad van Elf. In dat jaar verklaarde hij zichzelf meerderjarig en handelingsbekwaam en trachtte, gesteund door lagere adel en stedelijk patriciaat, de macht in handen te krijgen en de invloed van zijn voormalige raad terug te dringen. Zijn onafhankelijkheid was echter beperkt omdat hij voor zijn inkomen grotendeels afhankelijk was van financiële bijdragen van zijn onderdanen, vaak in de vorm van een bede. Toen de hertog in mei 1420 zijn onderdanen bijeen riep om hen om zo'n bede te verzoeken organiseerden Leuven en de meeste hoge edelen een eigen bijeenkomst en overstelpen van daar de hertog met klachten. Later kregen zij steun van de andere steden en kon gesproken worden van een algemene opstand van de Staten tegen de hertog.¹

Om hen bij te staan in hun verzet tegen de hertog lieten Leuven en de opstandige edelen in september 1420 de jongere broer van de hertog, Filips van Sint-Pol, naar Brabant komen. Klaarblijkelijk werd dit door Jan IV en zijn raadgevers als dusdanig gevaarlijk ervaren dat hij vertrok naar de landen van Overmaas – Limburg, Dalhem, Valkenburg en tussenliggende gebieden – om een leger op de been te brengen om zijn onderdanen onder de duim te krijgen.² De hertog kreeg hierbij vooral militaire steun van *Territorialherren* afkomstig van de randen van het Duitse rijk, die veelal door verpanding in het (tijdelijk) bezit waren van een Overmaas gebied. Een voorbeeld hiervan was Frederik van Meurs,

* Dit artikel is een bewerking van een paper geschreven in het kader van het MA-college 'A prince subjected' (2012) aan de Universiteit Leiden. Graag dank ik Robert Stein en de leden van de redactie voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

1 R. Stein, 'Vreemde vorsten op de troon', in: R. van Uytven e.a. eds., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004) 157-169, aldaar 166; André Uyttendaele, 'Brabant-Limburg 1404-1482', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden IV* (Haarlem 1980) 224-246, aldaar 242; Robert Stein, *Politiek en historiografie: het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994) 182-195.

2 Uyttendaele, 'Brabant-Limburg', 242; Stein, 'Vreemde vorsten', 166.

Het kasteel Valkenburg vanuit het oosten, pen in bruin, penseel in grijs, door Josua de Grave, 1669 (RHCL, collectie LGOG, nr. 30).

die op dat moment het land van Valkenburg in pand hield van de hertog.³ In januari 1421 nam de hertog Brussel in. Dit werd echter gevolgd door een opstand van de ambachtsgilden hetgeen resulteerde in de gevangenneming – en in sommige gevallen de terechtstelling – van de partijgenoten van de hertog. Filips van Sint-Pol werd aangesteld als ruwaard en de getroebleerde hertog kon pas weer in zijn functie aantreden nadat hij had verklaard dat hij, onder invloed van slechte vrienden, foute dingen had gedaan.⁴

In gevallen waarin een jonge vorst opvolgde, of wanneer een rechtstreekse (mannelijke) opvolger ontbrak werd het gezag van de vorst vaak ondermijnd. De vorst was genoodzaakt om zich van de steun van zijn onderdanen te verzekeren, en moest allerhande

3 K.J.TH. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de landen van Overmaze* (Bussum 1977) LI–LII; Jan van Boendale, *De Brabantsche Yeesten* (editie van J.F. Willems en J.H. Bormans) VII (z.p. 1839) 13130–13138.

4 Stein, *Politiek en historiografie*, 193–196.

toezeggingen doen.⁵ Ook in het geval dat de vorst zijn onderdanen om een financiële bijdrage verzocht en hij zich dus in een afhankelijk positie bevond, was dit het geval. Want behalve een waslijst aan verwijten richting Jan IV: dat hij zijn vrouw Jacoba van Beieren onheus bejegende, zich niet als een waardige zoon van zijn vader gedroeg en dat zijn financiële en territoriale beleid ronduit slecht was, werden in 1420 ook forse toezeggingen geëist van de hertog. De Staten eisten onder meer dat hij zijn goederen niet meer zou verkopen of anderszins vervreemden. Zij vreesden dat hij anders niet genoeg inkomstenbronnen over zou houden, omdat 'dmeeste deel vercocht, versedt ende enwech gegeven is ende zeere weynich bleven als men seeght'. Elders heet het 'dat hem niet veel bleven en es in te heffen als die fame loept [zoals het gerucht gaat]'.⁶ Specifiek lijkt het hier te gaan om (inkomsten uit) de landen van Overmaas. De Staten stelden namelijk als voorwaarde voor de bedde dat de opbrengsten hiervan worden ingezet om er zijn kastelen en landen van Overmaas mee af te lossen. Hieraan werd ook de voorwaarde gekoppeld dat deze niet opnieuw zouden worden verpand.⁷

Het verzet van de Staten tegen de verpandingen was ingegeven door drie consequenties van deze vervreemdingen. Ten eerste waren de onderdanen van mening dat dan de vorst zijn eigen uitgaven niet meer kon dekken en zich afhankelijk maakte van andere geldschieters.⁸ Ten tweede hadden de Overmaze gebieden een militair belang. Zij waren vaak verworven om te dienen als militair steunpunt of vooruitgeschoven post en dienden eventueel als verzamelaarsplaats voor hertogelijke legers.⁹ Een 'buitenlandse' machthebber die een vooruitgeschoven Brabantse positie in pandbezit had kon problematisch zijn.¹⁰ Ten derde hadden de gebieden een proto-nationalistisch belang. De benarde financiële situatie van de vorst zorgde ervoor dat hij niet meer de eer kon ophouden van een Brabantse vorst. In de visie van de onderdanen was de vorstelijke eer en de eenheid van het vorstendom voor de continuïteit van het hertogdom van belang, en die werden bedreigd door de verpandingen.¹¹

5 R. van Uytven, 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* (1976) 93–122, aldaar 97, 100.

6 Brussel, Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB), Manuscripts Divers (MD), inv.nr.1483, f. 1r–iv, 3v.

7 ARAB, MD, inv.nr.1483, f. 1r–4v.

8 Ibid.

9 Severin Corsten, 'Der Limburgische Erbfolgekrieg an Maas und Rur – Das Herzogtum Limburg und seine Nachbarn vor und nach der Schlacht bei Worringen', in: *Der tag bei Worringen 5.juni 1288. Veröffentlichungen der staatlichten archive des landes Nordrhein-Westfalen* 27 (Düsseldorf 1988) 211–266.

10 Bern. von Schwartzberg, 'Over de verpanding van het land van Rode aan de heren van Heinsberg', *PSHAL LXXXIII* (1947) 255–271, aldaar 262–263.

11 Robert Stein, 'Nationale identiteiten in de Late Middeleeuwen', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 28 (2002) 222–246, aldaar 229–230.

Jan IV was overigens niet de eerste hertog die met deze weerstand van zijn onderdanen kampte. Al sinds de Blijde Inkomst van Johanna en Wenceslas (1356) werd van Brabantse hertogen geëist dat zij geen territorium zouden vervreemden en raakten diverse vorsten hierover in conflict met hun onderdanen.¹² De vraag is daarom of de verpanding van Overmaze gebieden en de algehele financiële situatie van Jan IV, zoals de opstandige Staten stelden, nu echt zo sterk afweek van die van eerdere vorsten. Uit eerder onderzoek is bekend dat de landen van Overmaas ook onder eerdere hertogen veelal niet in handen waren van de vorst. En ook Karel V en Filips II zagen zich, in hun rol als hertog van Brabant, nog geconfronteerd met verpande Overmaze gebieden.¹³ Daar staat tegenover dat maar weinig inhoudelijk onderzoek gedaan is naar de verpandingen zelf, zeker in de bredere financiële context. Hierdoor ontbreekt veelal de kennis over de financiële en politieke implicaties van deze vervreemdingen. De Brusselse historicus André Uyttebrouck is weliswaar ingegaan op de verschillende verpandingen van Overmaas, maar beperkt zich tot een feitenrelas betreffende de pandnemers, -sommen en -data.¹⁴ Bernard von Schwartzberg heeft in 1947 wel de verpanding van 's-Hertogenrade geanalyseerd, maar plaatste die dan weer niet in die bredere context.¹⁵

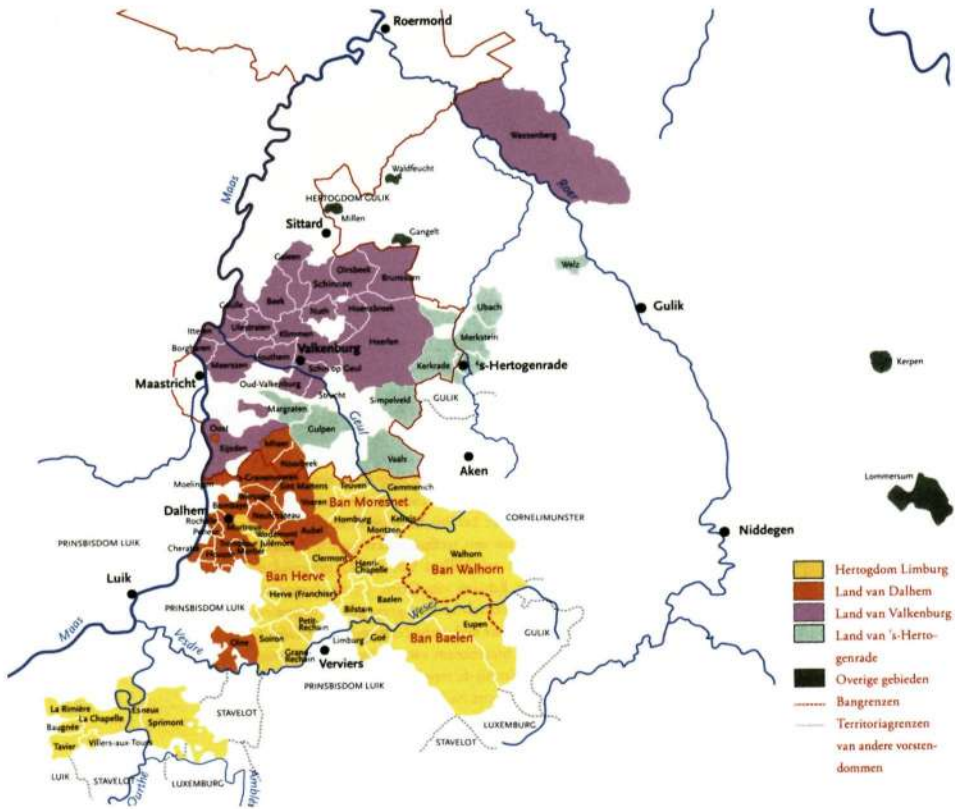
Het belang dat de Brabantse onderdanen, getuige hun klachten, kennelijk aan de gebieden hechtten, maakt verder onderzoek naar verpandingen van Overmaze gebieden van belang. Door de vervreemdingen onder Jan IV te vergelijken met die van zijn voorgangers kan ook meer licht op zijn positie als vorst worden geworpen. Vaak wordt hij in de historiografie als sul neergezet die compleet in de macht van zijn omgeving was. Door zijn vervreemdingen in te passen in de context van financiële problematiek van de vijftiende-eeuwse vorsten wordt meer duidelijk over zijn positie. Met een analyse van de verpandingen van Valkenburg tussen 1412 en eind 1420 wordt getracht hiertoe een

12 Ria van Bragt, *De blijde inkomst van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas* (3 januari 1356). Een inleidende studie en tekstuitgave. *Ancien pays et assemblées d'états / Standen en Landen XIII* (Leuven 1956) 98; R. Stein, 'Een vergeten crisis: over een conflict tussen hertog Antoon en de Staten van Brabant in 1407', *Les Pays-Bas bourguignons: histoire et institutions: mélanges André Uyttebrouck* (1996) 413-433, aldaar 417-417.

13 Overigens werden tot in de zeventiende-eeuw delen van Overmaas verpand .P.P.J.L. van Peteghem, 'De pandlossing van vorstelijke domeingoederen in het hertogdom Limburg en in de landen van Overmaze (1539-1544)', *PHAL* 129 (1993) 7-40; P.P.J.L. van Peteghem, A.M.J.A. Berkvens en A.F. Gehlen, '"Limburg" en het vorstelijke domein Kerpen-Lommersum. Keizer Karel gaat keihard door tegen Hermann von Wied, aartsbisschop van Keulen', in: "Flittich erforscht und gecolligeert ...": opstellen over Limburgse rechtsgeschiedenis (Maastricht 1995) 55-75, aldaar 55; P Doppler, 'Verpanding van de rijksheerlijkheid Slenaken, aan den heer van Mheer in 1638', *De Maasgouw* 26 (1904) 70-72; P Doppler, 'Verpanding der heerlijkheid Noorbeek in 1658', *De Maasgouw* 29 (1907) 57-59; André Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge, (1355-1430) I* (Brussel 1975) 82-87.

14 Uyttebrouck, *Le gouvernement I*.

15 Schwartzberg, 'Over de verpanding'.

Brabantse bezittingen ten oosten van de Maas tegen het einde van de Middeleeuwen (kaart bewerkt naar: Limburg. Een geschiedenis, deel 1 (Maastricht 2015), p. 328.)

eerste aanzet te geven. In 1412 ving het pandschap van Valkenburg, door Frederik van Meurs aan, eind 1420 werd Frederik via dit pandschap hechter aan de hertog gebonden.

In dit artikel staat de verpandingspolitiek van Jan IV ten aanzien van de heerlijkheid Valkenburg centraal. Belangrijkste vraag hierbij is of de verpanding van Valkenburg tijdens de regering van Jan IV nu zo afwijkend was van die door zijn vorstelijke voorgangers, als de opstandige Staten deden voorkomen. Hierbij ligt de nadruk op een vergelijking van de verpanding van Valkenburg onder Antoon en Jan IV. Daarbij wordt eerst ingegaan op de historische wortels van het bezit van de Overmaze gebieden, waarbij geanalyseerd wordt hoe de vorsten van Brabant voor 1412 met dit bezit omgingen. Na een bespreking van de werking van verpandingen, wordt de financiële situatie van Jan IV geanalyseerd. Hierna wordt de verpanding van Valkenburg in de periode 1412-1420 in de geschetste context geplaatst.

De landen van Overmaas

De term 'landen van Overmaas' sloeg op alle hertogelijke gebieden ten oosten van de Maas. De hertogen van Brabant hadden in de dertiende en de eerste helft van de veertiende eeuw Limburg met diens exclave Sprimont, Dalhem, Rolduc/'s-Hertogenrade, Kerpen en Lommersum verworven. Later werden hier Valkenburg, Wassenberg, Gangelt, Millen, Waldfeucht/Veucht en Bedburg aan toegevoegd.¹⁶ Hoewel al deze gebieden vanuit Brabant gezien over de Maas lagen, zouden in de Bourgondische tijd alleen Dalhem, Valkenburg en 's-Hertogenrade als landen van Overmaas worden aangeduid. Het hertogdom Limburg lijkt in het gebied een uitzonderlijke positie te hebben ingenomen. Er werd immers gesproken van het hertogdom Limburg én de landen van Overmaas. De landen bleven in pre-Bourgondische tijden bovendien staatsrechtelijk apart van elkaar staan en hadden ieder een eigen band met de hertog van Brabant. Pas onder invloed van de Bourgondische hertogen zijn de gebieden bestuurlijk aan elkaar gegroeid en wel zodanig dat de vier grotere gebieden – Limburg, Dalhem, Valkenburg en 's-Hertogenrade – die hun eigen standenvergaderingen hadden steeds meer gezamenlijk optrokken. Tegen het einde van de vijftiende eeuw was er dan ook een federatie tot stand gekomen van de aparte Staten van deze gebieden. Hierbij ging Maastricht, dat ten westen van de Maas lag en dus niet tot het Overmaze gebied hoorde, steeds meer als het administratief centrum van dit gebied gelden.¹⁷

De gebieden waren via verschillende wegen aan Brabant toegevalen. Dalhem werd in 1239 in een oorlog met Dirk II van Hochstaden veroverd. Kerpen en Lommersum waren in al 1282 gekocht door Jan I van Brabant en zouden na de slag bij Woeringen in 1288 definitief aan Brabant zijn gekomen. Limburg, Sprimont, 's-Hertogenrade en Wassenberg waren na de slag bij Woeringen aan de hertog van Brabant gekomen. Valkenburg werd door Wenceslas van Luxemburg, gemaal van Johanna van Brabant, in 1364 gekocht en later met de heerlijkheid Heerlen uitgebreid. Millen, Waldfeucht en Gangelt werden in 1378 door Wenceslas aangekocht.¹⁸

16 Bragt, *De blijde inkomst*, 97–98; Boendale, *Brabantsche Yeesten VII*, 5686–5689.

17 L. Hommerich, 'Standengroepering van Limburg-Overmaas in zijn Statencolleges 14e- en 15e eeuw', *De Maasgouw* 90 (1971) 99–112, aldaar 103–105; J.Th. Leerssen, 'Macht, afstand en culturele diversiteit: bijvoorbeeld Overmaas', *Theoretische geschiedenis: kritiek, samenvattingen, aanwinsten instituutsbibliotheek, bibliografie van tijdschriftartikelen: viermaandelijks uitgave van het Instituut voor Theoretische Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam* 18 (1991) 423–433, aldaar 428; P.C. Boeren, 'De middeleeuwen c. 1000–1543', in: E.C.M.A. Batta, e.a. ed., *Limburg's verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815 II* (Maastricht 1967) aldaar 58–60, 93; Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, XLV.

18 Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, XIX–XXVI, XXIX–XXX; Manfred Groten, *Handbuch der historischen Stätten*. (nord), *Nordrhein-Westfalen* (Stuttgart 2006) 1059–1062; Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 69–70, 81–83, 84–85; Corsten, 'Der limburgische Erbfolgekrieg', 261–265; M.J.M. Put, M. van Dijk en L. Augustus, 2000 jaar Heerlen: van Romeinse nederzetting tot moderne stad (Heerlen 1998) 58–69; Corsten, 'Der limburgische Erbfolgekrieg', 227.

Dat het verwerven van deze gebieden evenwel investeringen vergde die de hertogelijke schatkist te boven gingen bleek al snel. Voor het verwerven van bijvoorbeeld Millen, Gangelt en Waldfeucht moesten 17.000 oude schilden en 6.000 gouden Peters worden neergeteld. Naast de kosten van het aankoopbeleid van Wenceslas kwamen ook nog de enorme kosten van de rampzalig verlopen slag bij Baesweiler in 1371: 1.200.000 mottoenen. Onderwijl bleven de jaarlijkse inkomsten van de vorst gelijk, 50.000-75.000 mottoenen per jaar. De oplossing voor deze financiële problemen werd deels gevonden in de verpanding van de eerder verworven Overmaze gebieden.¹⁹ Aan deze verpandingen kwam in de periode 1387-1396 een einde toen de Bourgondische hertog Filips de Stoute, met toestemming van Johanna van Brabant, de verpande landen van Overmaas loste. In ruil hiervoor kreeg Filips de zeggenschap en na 1396 de landsheerlijkheid over de gebieden. Hij zou speciaal hebben ingezet op de pandlossing van deze gebieden om zijn claim op de Brabantse troon, in handen van de kinderloze Johanna van Brabant, kracht bij te zetten.²⁰

	Bedburg	Dalhem	Valkenburg	Millen, Gangelt, Waldfeucht	Kerpen, Lommersum	Limburg	's-Hertogenrade	Sprimont	Wassenberg
1355									
1360									
1365									
1370									
1375									
1380									
1385									
1390									
1395									
1400									
1405									

Tabel 1: De verpandingen van Overmaze gebieden onder Wenceslas, Johanna en Filips de Stoute.²¹

	Hertogelijke bezit
	Onbekend
	Verpand
	Niet (meer) in Brabantse handen

¹⁹ Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 71.

²⁰ Leo Hommerich, 'Filips de Stoute en zijn bedepolitiek in het hertogdom Limburg en de andere Landen van Overmaas (1387-1404)', *Anciens pays et assemblées d'États: études = Standen en landen: wetenschappelijke bijdragen* (1977) 161-182, aldaar 165-166, 172; Stein, *Politiek en historiografie*, 178; Corsten, 'Der limburgische Erbfolgekrieg'; A. van Nieuwenhuysen, *Les finances du duc de Bourgogne Philippe le Hardi (1384-1404). Économie et politique* (Brussel 1984) 455-461.

²¹ Gebaseerd op: Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 76-92.

Verpanding

Veel van de Overmaze gebieden waren door aankoop of verovering rechtstreeks aan de vorst toegefallen, waardoor ze als domeingoederen, het bezit van de vorst, golden. De domeingoederen – bestaande uit grondbezit, heerlijke, feodale, juridische en kerkelijke rechten – leverden de inkomsten van de vorst. Hiermee moest hij al zijn private en publieke uitgaven bekostigen. Volgens de invloedrijke middeleeuwse denker Thomas van Aquino mocht de vorst pas terugvallen op het kapitaal van de onderdanen indien zijn eigen inkomsten ontoereikend waren.²² De theorie van zelfvoorzienende vorst botste echter met de praktijk. Al vanaf de twaalfde eeuw werden de inkomsten uit domeinen minder van belang voor de vorstelijke financiën en kwam toegang tot het geld van onderdanen meer op de voorgrond te staan. Tot in de dertiende eeuw bleven de gewone (domein)inkomsten in grote mate voldoende om de kosten van het landsbestuur, oorlog en de hofhouding te betalen. Maar onder invloed van een modernisering van het landsbestuur stegen de uitgaven echter al snel tot zulke hoogten dat deze niet meer volledig uit domeininkomsten konden worden betaald. Omdat bovendien de munten waarin heerlijke rechten, zoals cijnsen, pacht en regalia, werden betaald en waarvan de hoogte vaak voor lange tijd vast stond, sterk in waarde konden dalen zorgden de inkomsten uit de domeinen op het eerste gezicht niet voor een stabiele of belangrijke bron van inkomsten voor vorsten.²³

In werkelijkheid bleven in de Nederlanden veel vorsten tot begin vijftiende eeuw in sterke mate afhankelijk van hun domeininkomsten, die evenwel nauwelijks konden groeien. De uitgaven van de vorst stegen ondertussen wel, voornamelijk door een mo-

22 Zie voor de verschillende functies van de landen van Overmaas: Hommerich, 'Bedepolitiek in het hertogdom Limburg', 165. Zie voor de verschillende visies op de bestanddelen van het vorstelijke domein: J.A.M.Y Bos-Rops, 'Kamerheer, kanselier, tesorier: financieel beheer in de Nederlandse gewesten vóór de overgang naar het Bourgondisch-Habsburgse statencomplex', in: Van tesorier tot thesaurier-generaal: zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager (Hilversum 1996) 3–15, aldaar 7–8; Tim Soens, De rentmeesters van de graaf van Vlaanderen: Beheer en beheerders van het grafelijk domein in de late middeleeuwen (Brussel 2002) 15–16; Remi van Schaik, Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen, 1350–1550. Middeleeuwse studies en bronnen 6 (Hilversum 1987) 40–41; Georg Droege, 'Die finanziellen Grundlagen des Territorialstaates in West- und Ostdeutschland an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit', Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 53 (1966) 145–161, aldaar 145–152; Eddy van Cauwenberghe, Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15e en 16e eeuw). Een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen. Historische uitgaven Pro Civitate 61 (1982) 7, 283–288.

23 H.M. Brokken en H. de Schepper, 'Beheer en controle van de overheidsfinanciën in de Nederlanden tot omstreeks 1600', in: Van Camere vander rekeninghen tot Algemene Rekenkamer: zes eeuwen Rekenkamer: gedenkboek bij het 175-jarig bestaan van de Algemene Rekenkamer ('s-Gravenhage 1989) 15–65, aldaar 16–19; Droege, 'Die finanziellen Grundlagen', 145–152; Soens, De rentmeesters, 13.

dernisering van de staat die gepaard ging met de opkomst van huurlegers en gesalarieerde ambtenaren. Daarnaast werd het ook hofleven steeds uitbundiger. De groeiende kloof tussen inkomsten en uitgaven dwong de vorst tot het zoeken naar nieuwe financieringsmogelijkheden. Deze werd deels gevonden in de buitengewone bede, waarvan de opbrengst afhankelijk was van de machtsverhouding tussen vorst en steden en de bereidheid van onderdanen om te betalen. Ook namen vorsten in toenemende mate hun toevlucht tot leningen, waarbij (on)roerende goederen als onderpand werden gebruikt.²⁴

Het gebruik van grond als onderpand kwam in het Duitse rijk in de twaalfde eeuw op. Bij verpanding van grond was een onderscheid te maken tussen het *Substanzpfand* en het *Nutzungspfand*. Het *Substanzpfand* was vooral bedoeld voor kortere tijd. Indien de eigenaar niet op tijd, of niet rechtmatig, zijn pand afloste verviel het aan de crediteur. Het *Nutzungspfand* liep daarentegen voor onbepaalde tijd en gaf de eigenaar dus ook tot in de eeuwigheid de tijd om het pand te lossen. Hoewel de crediteur gedurende deze tijd macht bleef uitoefenen over het pand werd het nooit diens eigendom. Beide pandsoorten konden worden gebruikt om toekomstige militaire of financiële steun te verzekeren, of reeds verleende diensten te belonen. Diverse Duitse vorsten die in de race waren om tot koning gekozen te worden beloofden delen van het vorstelijk bezit te verpanden (waar zij de jure nog niet over beschikten) om hun uitverkiezing veilig te stellen. In latere oorkonden werd dan gesteld dat de verpanding het gevolg was van vele hulp die de vorst had ontvangen. Maar het kon ook dat, in het kader van een schuldenreorganisatie, een debiteur uiteindelijk een goed in pand gaf aan de schuldeiser. Hierbij gold dat de crediteur de schuldenaar niet zou lastig vallen over terugbetaling van de schulden zolang hij het goed in pand had.²⁵

In het geval van een *Nutzungspfand* kreeg de crediteur als pandhouder het vruchtgebruik of Nutzungsrecht in handen, dat hem het recht gaf alle macht die de werkelijke eigenaar ter plaatse had uit te oefenen. Dit betrof vooral, maar was niet beperkt tot, het recht op allerlei inkomsten. Hiernaast werd de pandhouder soms een minimale inkomst uit een pandschap beloofd. In het geval dat het originele pand onvoldoende opbracht mocht dit uit andere bronnen worden aangevuld. *Nutzungspfanden* leverden in principe geen rente op voor de crediteur. De schuldeiser kreeg het vruchtgebruik uit het verpande goed ter vervanging van het kapitaal dat hij ter beschikking had gesteld en waarover hij dus niet kon beschikken. Hiermee werd in theorie het kerkelijke verbod op

24 Schaik, Belasting, 120; Remi van Schaik, 'Taxation, public finances and the state-making process in the late Middle Ages: the case of the duchy of Guelders', *Journal of medieval history* (1993) 251–271, aldaar 112; Bas van Bavel, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries, 500–1600* (Oxford 2010) 182–183.

25 *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* (HRG), III: List-Protonotar (Berlin 1984) Pfandrecht, Pfandschaft; Götz Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter. Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte* 5 (Keulen, Graz 1967) 153–160.

rente omzeild. Hier werd in religieuze kringen echter op gereageerd door al in 1163 vast te stellen dat, indien de inkomsten uit een onderpand de crediteur ten goede kwamen en niet gebruikt werden voor aflossing van de lening (of de pandsom), er toch sprake was van rente. Ondanks dit kerkelijke verzet vonden leningen en verpandingen waarbij de inkomsten uit het pand werden aangewend om de schuld af te lossen, in tegenstelling tot in Frankrijk, geen opgang in het Duitse rijk.²⁶

Een verpanding eindigde daarom pas als de pandgever het goed afloste door betaling van de pandsom. Dit bedrag was overigens niet altijd gelijk aan de schuld waarvoor het goed in onderpand was gegeven. Dit kwam vooral omdat verpanding ook werd gebruikt voor de beloning van diensten waarbij het, anders dan bij een lening, moeilijk was om de precieze kosten door te rekenen. Het kwam daarbij nog al eens voor dat een vorst het recht om het pand te lossen overdroeg aan derden. Dit waren vaak ook al schuldeisers van de vorst die door het overnemen van het pandgoed tijdelijk tevreden werden gesteld. Omdat de tweede schuldeiser het pand moest lossen door de eerste pandnemer/schuldeiser te betalen en bovendien zijn eigen vordering op de vorst had, steeg de pandsom naar nog groter hoogte. Verpanding van inkomstenbronnen zorgde bovendien voor een daling van de vorstelijke inkomsten, zodat de kans dat een pand ooit gelost werd vrij klein was. Het verkrijgen van verpande goederen was dan ook een geëigende manier voor kleinere territoriale heren om hun macht uit te breiden.²⁷

Volgens Uyttebrouck bestonden verpandingen in Brabant vooral uit *Nutzungspfanden*. Er waren zijns inziens bij deze verpanding twee opties: de eigenaar vervreemde de heerlijkheid zelf, of hij stond alleen het ambt van zijn plaatselijke vertegenwoordiger af. Dit laatste zou volgens Uyttebrouck vooral een juridische nuance zijn, want in de praktijk zouden de hertogen alle directe macht en toezicht op de gebieden en hun inkomsten verloren hebben.²⁸ P.C. Boeren ziet dit anders. In de praktijk bleek dat tijdens de verpanding van 's-Hertogenrade de bedehffing en het leenverhef door de hertog gewoon plaats vond. Volgens hem betekende de verpanding alleen dat de pandheer voor de inning van de inkomsten geen rekenschap was verschuldigd.²⁹ De vraag is natuurlijk of dit een grote inperking was van de macht van de pandheer. Immers, als deze geen rekenschap hoefde af te leggen over zijn financieel beheer van het verpande gebied, dan kon er genoeg aan de strijkstok blijven hangen. Voorgenoemde nadelen nemen niet weg

26 HRG III, Nutzpfund.

27 Landwehr, *Die Verpfändung*, 158–163, 315–333; Götz Landwehr, 'Die rechtshistorische Einordnung der Reichspfandschaften', in: *Der Deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert I. Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte XIII* (Sigmaringen 1970) 97–116, aldaar 105–111; *Lexikon des Mittelalters* (LdM); VI: *Lukasbilder bis Plantagenêt* (1993) Pfand, Pfandschaft; Uyttebrouck, 'Brabant-Limburg', 226; HRG III, *ibid*.

28 Uyttebrouck, 'Brabant-Limburg', 226.

29 Boeren, 'De middeleeuwen', 89–90.

dat de hertog gezien de vele verpandingen waarschijnlijk geen andere uitweg zag om aan geld te komen.

Zeker de verpandingen van Wenceslas lijken op leningen in de vorm van een *Nutzungspfand*. Na het verwerven van een gebied aan gene zijde van de Maas werd het al snel overgedragen aan een ander persoon die flink had bijgedragen aan de verwerving ervan. De pandheren hoefden hun Overmaze gebied namelijk pas weer in handen van de vorst te stellen indien hen een forse som betaald werd. Ook de gebieden zelf droegen bij aan de uitbreiding van de Brabantse macht aan gene zijde van de Maas. Zo waren Millen, Gangelt en Waldfeucht aangekocht met een bede die mede geheven werd in Valkenburg.³⁰ De lossing van de verpande gebieden werd, net zo min als de aankoop, door de vorsten uit eigen zak betaald. De eerste bede die Filips de Stoute na lossing van de gebieden in Overmaas hief was nog bedoeld voor de verdediging van het gebied, de primaire reden voor Johanna van Brabant om het recht op pandlossing af te staan aan Filips.³¹ Maar na 1394 waren steeds meer bedes bedoeld om Overmaze gebieden uit pandschap te lossen. Was de bede om de landen in verdedigbare staat te brengen vrijwel geruisloos toegewezen, de bede die in 1394 werd gevraagd om Dalhem te lossen stuitte op veel verzet binnen de Overmaze gebieden. Dit kan eraan hebben gelegen dat het verpande gebied zelf mee moest betalen om uit pandschap gelost te worden, maar het gegeven dat bestaande belastingvrijstellingen werden genegeerd zal een nog grotere rol in het verzet hebben gespeeld. Hoewel de bede toen uiteindelijk wel werd toegestaan, kon een gelijk verzoek in 1399-1400 op meer verzet rekenen en weigerde een aantal gebieden om te betalen. In 1403-1404 riep een bedeverzoek zoveel weerstand op dat er uiteindelijk, mede door de dood van Filips in 1404, helemaal niet werd betaald.³² In de daaropvolgende periode, waarin Antoon van Bourgondië optrad als ruwaard, tot hij in 1406 aantrad als hertog, trachtten de Staten van Brabant de verpande gebieden terug te krijgen.³³

De financiële uitgangspositie van Jan IV

Had Antoon nog het geluk dat zijn vader Filips de Stoute en later de Staten van Brabant de Overmaze gebieden uit pandschap hadden gelost nog voor zijn regering begon, zijn eigen zoon kon zich niet op dezelfde situatie verheugen. Antoon had bij zijn aantreden als hertog van Brabant moeten beloven dat hij de landen van Overmaze onverbrekkelijk met Brabant verbonden zou laten. Maar al in 1407 klaagden de Staten van Brabant bij de hertog dat hij zich meer moest inspannen om deze gebieden terug te brengen aan

³⁰ Ibid., 55.

³¹ Hommerich, 'Bedepolitiek in het hertogdom Limburg', 172-176.

³² Ibid.; Boeren, 'De middeleeuwen', 89-90.

³³ Uyttebrouck, Le gouvernement I, 75.

het vorstendom. Zij eisten zelfs dat er een zegelbewaarder zou worden aangesteld zodat de hertog niet meer zonder controle van de onderdanen gebieden kon vervreemden.³⁴ Dit kan erop wijzen dat Antoon al vlak na zijn aantreden pogingen heeft gedaan tot het verpanden van Overmaze gebieden. Hoewel dat voor Kerpen en Lommersum inderdaad aanwijsbaar is, geldt dit niet voor andere gebieden. Maar het vorstelijk gezag in de Overmaze gebieden was wel op een andere manier aangetast. Lokale gezagsdragers in Limburg, Valkenburg, Millen-Gangelt-Waldfeucht, 's-Hertogenrade en Wassenberg waren aangesteld met de belofte dat zij niet uit hun macht zouden worden gezet voor de hertog hen bepaalde bedragen terugbetaalde.³⁵ Waarschijnlijk was er sprake van ambtverpanding, waar de Staten zich dus tegen verzetten.

In het conflict met zijn onderdanen haalde de vorst uiteindelijk bakzeil en zegde toe om de vervreemdingen terug te draaien of de gebieden te lossen. Hoewel de vorst meer verwijten gemaakt werden, zou hij vooral ingegaan zijn op het verwijt dat zijn

	Bedburg	Daelhem	Valkenburg	Millen, Gangelt, Waldfeucht	Kerpen, Lommersum	Limburg	's-Hertogenrade	Sprimont	Wassenberg
1405									
1410									
1415									
1420									
1425									
1430									

Hertogelijke bezit
 Verpand
 Niet (meer) in Brabantse handen

Tabel 2: De verpandingen van Overmaze gebieden onder Antoon, Jan IV en Filips van Sint-Pol.³⁶

34 Stein, 'Een vergeten crisis', 417-418; P.Th.J. Kuyper en Jac Biemans, 'II Staatskundige verhoudingen en ontwikkelingen onder de hertogen van Brabant uit het huis Bourgondië (1406-1430)', in: 's-Hertogenbosch: stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629 (Zwolle, 's-Hertogenbosch 2000) aldaar 100.

35 Uyttebrouck, Le gouvernement I, 79, 82, 84, 86, 89.

36 Gebaseerd op de afbeelding in: Uyttebrouck, Le gouvernement I, 92.

domeinbezit in slechte staat verkeerde. Hoewel de hertog toezegde de Overmaze gebieden te behouden, bleek het weldra een loze belofte te zijn. Zeker na 1412 werden zij op grote schaal verpand. Dit zou het gevolg zijn van de pogingen van Antoon om Luxemburg te veroveren (1412-1414). Dat hertogdom was hem als onderpand geschonken voor de bruidsschat van zijn tweede vrouw, Elizabeth van Görlitz, maar de Luxemburgse adel verzette zich fel tegen inbezitname door Antoon.³⁷ In ruil voor militaire en financiële steun bij de verovering van het hertogdom verpandde de hertog bijna alle Overmaze landen, veelal aan *Territorialherren* uit het Maas-Rijngebied. Dit alles zorgde ervoor dat bij het aantreden van Jan IV in 1415 alleen Limburg en Dalhem nog in vorstelijke handen waren.³⁸

Dit was volgens Jan IV de reden van zijn slechte financiële situatie, door de giftige erfenis van zijn vader was hij vanaf het begin van zijn regering al niet in staat geweest om zijn uitgaven te dekken. De Staten van Brabant deelden het idee dat de vorstelijke financiële situatie bij het verscheiden van Antoon slecht was. Zij hadden echter, huns inziens, hun best gedaan om Jan IV met een schone lei te laten beginnen aan zijn regering. Er zou bij zijn aantreden door de Staten voorgesteld zijn om 60.000 kronen op te nemen om de vorstelijke schulden af te lossen. Ook zou er sprake zijn geweest van een bede van 100.000 kronen om daarmee de verpande kastelen te lossen. Daarnaast zouden uit de erfenis van Antoon nog huizen en juwelen resten ter waarde van 100.000 kronen.³⁹ Deze voorstelling van zaken lijkt moeilijk te rijmen met de benarde financiële situatie van Jan IV in januari 1417, iets meer dan een jaar na het overlijden van zijn vader. Toen sloten de Staten en de hertog namelijk een verdrag over de vergoeding van zijn hofraad. De kosten hiervan waren dusdanig opgelopen dat de vorst het zich niet meer kon veroorloven én al zijn raadgevers aan te houden én zijn vorstelijke 'staet', zijn levenswijze of eer en rang, op te houden. Vanwege het sluipende eerverlies van de vorst en daarmee van zijn land, waren de Staten bereid om een vijfjarige bijdrage te leveren aan het vorstelijk onderhoud. Bovendien zouden de verpande gebieden worden gelost door zijn onderdanen, zodat de hertog voortaan voldoende inkomsten genoot. In ruil hiervoor moesten de vergoedingen voor de raadslieden worden teruggeschroefd.⁴⁰ De voortzetting van de Brabantsche Yeesten, een vijftiende-eeuwse rijmkroniek die de Brabantse geschiedenis van 1356-1430 beschreef,⁴¹ zegt het aldus:

³⁷ Ibid., 91-92.

³⁸ Stein, 'Een vergeten crisis', 417, 422-23.

³⁹ Dit is althans de voorstelling van zaken zoals de hertog en de Staten die in 1420 schetsen in hun conflict. ARAB, MD, inv.nr.1483, f. 3v-4r.

⁴⁰ Stein, 'Nationale identiteiten', 229-230;

⁴¹ The encyclopedia of the Medieval chronicle, 1 (Leiden, Boston 2010) 198-199.

Gheraemt wert ende overdragen,
 Dat tlant van Brabant sonder wanc
 Hertoghe Janne haren heere vijf jaer lanc
 Elcs jaers tsier cost weert gheven soude
 XVI^m fransce cronen van goude,
 Om dat men daer met sonder verlaet,
 Houden soude sinen staet.
 Ende binnen dier tijt, hoordic ghewaghen,
 Daer hi dus jonc noch ware van daghen,
 Met sinen renten, forfeiten, vervallen,
 Soudemen sijn slote ende renten met allen
 Ende heerlicheiden, hoordic verclaren,
 Die te vele[n] inden becommert waren,
 Ontlasten, ontcommeren, los ende vri
 In sijn handen stellen, soe dat hi
 Op sijns selfs renten properliken
 Ende domainen mocht heerliken
 Ende princeliken staet houden voort,
 Als eenen hertoghe toebehoort.⁴²

Gezien het ontluisterende beeld dat door de onderdanen wordt geschetst van zijn financiële situatie – al zijn inkomstenbronnen waren vervreemd – restte de hertog geen andere optie dan het verdrag te accepteren. Er zat echter een addertje onder het gras, want in ruil voor deze vijf jaar durende toelage, moest de vorst de Staten naast zich dulden in het landsbestuur. Indien hij een einde wilde maken aan die situatie, en dus autonoom wilde regeren, moest hij dit een jaar tevoren melden. De Staten waren dan echter niet meer gehouden aan het bijdragen van de 16.000 Franse kronen.⁴³ Dat de Staten dit verdrag met de vorst sloten in dezelfde maand dat hij veertien jaar zou worden, op welke leeftijd hij volgens sommige staatsrechtelijke inzichten van die tijd in bepaalde zaken kon optreden als volwassene, zal geen toeval zijn.⁴⁴

42 Vrij vertaald: overeengekomen werd dat de vorst vijf jaar lang jaarlijks 16.000 Franse kronen kreeg, zodat hij zijn vorstelijke waardigheid kon behouden. De onderdanen zouden, omdat de vorst nog jong was, zijn renten, sloten en heerlijkheden die waren vervreemd terug aan hem brengen. Door deze weer in zijn handen te stellen, kon hij van de opbrengsten van zijn eigen renten en domeinen een prinselijke staat ophouden zoals het een (Brabantse) hertog behoorde. Boendale, *Brabantsche Yeesten* VII, 7048–7066.

43 Ibid., 7074–7087.

44 Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 28 noot 19, 497; A.W.E. Dek, *Genealogie der graven van Holland* (4e verbeterde druk; Zaltbommel 1966) 93; LdM, V, Johann IV; B.J.L. de Geer van Jutphaas, *De Saksenspiegel in Nederland II – vermeerderde tekst met de glosse* ('s-Gravenhage 1888) 24.

Toen Jan IV al in augustus 1417 zijn raad opzij schoof hoefden de onderdanen niet meer in het levensonderhoud van hun vorst te voorzien en moest hij dus op zoek naar andere inkomstenbronnen. Dat hij daarbij niet al te succesvol was bleek in 1420. Toen kreeg hij namelijk het verwijt dat hij de vorstelijke inkomstenbronnen, voornamelijk de landen van Overmaas, in groten getale had vervreemd. De opstandige onderdanen waren wel bereid de vorst een bede toe te staan, maar deze moest hij gebruiken om 'sijn slotte ende lande van Overmase mede te lossen, sonder die meer te versettene'. Alle overige opbrengsten mocht de vorst naar eigen inzicht inzetten ter meerdere eer en welvaart van het land, of om zijn schulden af te betalen.⁴⁵

De pandheren van Valkenburg tussen 1412 en 1420

Hoewel Johanna van Brabant al in 1389 het lossingsrecht en regering over Valkenburg had afgestaan aan Filips de Stoute nam deze het gebied niet daadwerkelijk in bezit. Hendrik van Gronsveld, die in het gebied was aangesteld als bewaarder van het land, stad en slot, werd juist in zijn functie bevestigd. Hieruit zou hij pas ontslagen worden indien hem ruim 11.500 oude schilden werden betaald. Dat gebeurde in 1406, bij het aantreden van Antoon als hertog van Brabant. Hoewel het gebied formeel gelost werd uit het pandschap van Gronsveld, nam de hertog het bestuur niet zelf op zich. Jan III van Cosselaer, die zich naar zijn heerlijkheid Wittem noemde, werd nu als slotvoogd aangesteld. Dit ging gepaard met de belofte dat hij deze functie ten minste dertien jaar mocht uitvoeren. Vermoedelijk had hij bijgedragen aan het uitkopen van Gronsveld en werd hij zo de nieuwe ambtman die de hertogelijke macht ter plaatse uitoefende. Naast deze slotvoogd trad Frederik van Meurs tussen 1412 en 1439 op als pandheer, tussen 1418 en 1420 vermoedelijk vervangen door Jan van Schoonvorst.⁴⁶ Beide pandheren waren zogenoemde *Territorialherren*, machthebbers over een relatief klein machtsgebied, die in naam onafhankelijk van de grote hertogdommen waren en rechtstreeks leenhorig waren aan de keizer. Hoewel hun gebieden in naam soms graafschappen waren viel hun machtsbereik in de praktijk in het niet bij dat van vorstendommen als Brabant. Vanwege hun beperkte gebied stelden heren van deze kleinere gebieden zich in dienst van grotere vorsten. In onderlinge strijd tussen die vorsten streden zij mee om geld, roem, macht en territoria te verwerven. Daarnaast konden zij als hulp of raadgever van de vorst invloed verwerven met als doel machtsuitbreiding.⁴⁷

45 ARAB, MD, inv.nr.1483, f.1r-1v.

46 Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 77-80; *Ibid.* *Le gouvernement*, II, 695, 748.

47 Het graafschap Meurs besloeg rond 1400 zo'n 200 km², dit was groter dan menige onafhankelijke heerlijkheid die soms maar 20 a 30 km² besloegen, maar viel in het niet bij Kleef (1.800 km²), Keulen (2.600 km²) of Gelre (6.000 km²). Max Barkhausen, 'Die Grafen von Moers als Typus kleiner Territorialherren des späteren Mittelalters', in: *Aus Territorial- und Wirtschaftsgeschichte. Ausgewählte Aufsätze von M. Barkhausen* (Krefeld 1963) 56-107, aldaar 58-60.

Frederik III van Meurs (r. 1392/1417-1448) was gedurende zijn hele leven een militaire steun en toeverlaat voor de hertogen van Luxemburg en Brabant. Al in 1392 zou hij roomsconing Wenceslas hebben bijgestaan in diens strijd om de macht in Luxemburg. Dit leidde tot grote vorderingen, die nog werden uitgebreid toen vanaf 1402 de hertog van Orléans pandheer van Luxemburg werd. Deze trachtte Frederik aan zich te binden in ruil voor een jaargeld, waarbij de betaling achterbleef bij de belofte. Na de dood van de hertog van Orléans nam Wenceslas het bestuur van Luxemburg weer op zich. Onderwijl liepen de vorderingen van Frederik van Meurs op de hertog verder op. In januari 1411 was de schuld opgelopen tot 18.000 rijnsgulden, waarvoor Frederik de Luxemburgse gebieden Durbuy, Bastogne en Marche-en-Famenne in pand kreeg. Tijdens de veldtocht die Antoon van Bourgondië ondernam om Luxemburg te veroveren stond Frederik de hertog militair bij. In 1412 loste Antoon het Luxemburgse pand deels af door Valkenburg in pand te geven.⁴⁸

Jan van Schoonvorst († 1434) was een soortgelijke edelman als Frederik van Meurs, maar waar Frederik grote vorsten vooral militair bijstond, lijken Jan en diens familie zich meer op financiële hulp aan in geldnood verkerende vorsten te hebben toegelegd. In ruil hiervoor kregen zij belangrijke functies aan het hof. Zo was zijn grootvader een belangrijke financier van Jan III van Brabant en diens opvolger Johanna van Brabant (en haar gemaal Wenceslas). Zelf was Jan van Schoonvorst, na Antoons aantreden als hertog van Brabant veel aan de zijde van de hertog te vinden. Ook diens opvolger Jan IV kon op de hulp van de edelman rekenen. Voor beide hertogen bekleedde hij diverse belangrijke functies als raad en kamerheer en was hij beheerder van de Overmaze gebieden Wassenberg, Dalhem en Limburg.⁴⁹

Reconstructie van de verpandingen van Valkenburg, 1412-1420

Hoewel hertog Antoon had beloofd om Jan van Wittem ten minste dertien jaar in functie te laten, was zoals vaak de belofte minder waard dan het perkament waarop het geschreven stond. Al in 1412 zou Frederik van Meurs in het pandbezit van Valkenburg zijn gesteld. Jan van Wittem bleef in eerste instantie wel aan als slotvoogd, maar werd in januari

48 Werner von Paravicini, 'Moers, Croy, Burgund. Eine Studie über den Niedergang des Hauses Moers in der zweiten Hälfte des 15. jahrhundert.', *Annalen des historischen vereins für den Niederrehein insbesondere des alte Erzbistum Köln* (1977) 7-113, aldaar 16-17; Barkhausen, 'Die Grafen von Moers', 73-75; Stein, 'Vreemde vorsten', 164; Guido Rotthoff, 'Zu den frühen Generationen der Herren und Grafen von Moers', *Annalen des historischen vereins für den Niederrehein insbesondere des alte Erzbistum Köln* 200 (1997) 9-22, aldaar 20-21.

49 T. Klaversma, *De heren van Cranendonk en Eindhoven ± 1200-1460. Bijdragen tot de geschiedenis van Eindhoven* (Eindhoven 1969) 34-39, 45-47; Uyttebrouck, *Le gouvernement II*, 732-735, 756-764.

1414 vervangen. Pas na betaling van 2.500 rijns gulden kon hij in maart 1415 terugkeren als drossaard van het slot.⁵⁰

Frederik hield, zoals gemeld, Valkenburg als gevolg van een uitruil van pandgoederen. Hij had onder andere Durbuy in pand gehouden voor 18.000 rijns gulden en was uit dit pandschap gelost door betaling van 6.000 rijns gulden en de belofte dat hij voor de resterende 12.000 rijns gulden Valkenburg in pand zou krijgen. Hiermee werd het probleem van de verpanding van Durbuy niet zozeer opgelost maar doorgeschoven. De vorst kon nu wel over Durbuy beschikken, maar niet over Valkenburg.⁵¹ Er is wel gepoogd om in maart 1415 de hele pandom te betalen en zo het pand te lossen. Frederik van Meurs kreeg in die maand 6.000 rijns gulden betaald. Volgens twee kwitanties die Frederik uitgaf voor deze betaling, een voor hertog Antoon en een voor de slotvoogd van Valkenburg, Jan van Wittem, zouden de resterende 6.000 rijns gulden worden betaald voor Kerstmis 1415 of Onze Lieve Vrouwe Purificatio (2 februari 1416).⁵²

Jan werd verantwoordelijk gemaakt voor de betaling en Frederik zou hem in functie laten indien hij op tijd betaalde. Dit was overeengekomen 'na ynnehalt sulchs briefs den wir [Frederik] van dem vurs. herre Johanne haiv'. Van die afspraak was de hertog getuige geweest. Er zijn twee mogelijke oorzaken voor deze afspraak waarbij de drossaard zich garant stelde voor betaling van de pandsom. De eerste mogelijkheid is dat de hertog trachtte Jan het pandschap van Frederik over te laten nemen. In dat geval was het immers logisch dat hij zou betalen, maar is de voorwaarde over zijn aanblijven als drossaard niet goed te verklaren. Bovendien zou er in dat geval waarschijnlijk melding zijn gemaakt van zijn beoogde overname van het pandschap. De tweede en waarschijnlijker mogelijkheid is dat Jan, door Frederik of hertog Antoon, onder druk werd gezet om zich garant te stellen voor de betaling. De dreiging om Jan uit zijn ambt te zetten zou in dat geval als stok achter de deur hebben gefungeerd om hem te laten betalen indien het de vorst niet lukte. Dat de hertog als getuige fungeerde bij de afspraken tussen Jan en Frederik wijst er vermoedelijk op dat hij ook betrokken was bij het opzetten van de afspraken.⁵³

Het lijkt erop dat Antoon, na de onderwerping van Luxemburg in 1414, getracht heeft om gebieden die hij verpand had om steun te verwerven bij deze veldtocht te lossen. De vraag is wel waarom dit met een omweg ging, namelijk door het omzetten van het pandschap van Durbuy naar Valkenburg, al snel gevolgd door het deels aflossen van de pandsom op Valkenburg. Bovendien moest een van zijn onderdanen zich garant stellen

⁵⁰ Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 79.

⁵¹ Den Haag, Nationaal Archief (ARA), Vilvoordse Charters 1.01.42.01 (VC), inv.nr.20.21.

⁵² ARA, VC, inv.nrs.14.2, 14.26.

⁵³ Dit roept wel de vraag op waarom de drossaard en niet de eventuele rentmeester verantwoordelijk werd gesteld voor de betaling. In 1418 zou er apart van de drossaard een rentmeester in functie zijn, in eerdere tijden waren deze functies soms gecombineerd maar soms apart, de situatie in 1415 is niet duidelijk. ARA, VC, inv.nrs.14.2, 14.26; Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 77-79.

voor het lossen van het laatste deel van de pandsom. Vermoedelijk was het voor de vorst moeilijk om op korte termijn over grote bedragen te beschikken en zette hij private geldschietters in. Hierdoor kon hij zijn goede wil tonen richting de Staten van Brabant, die al langer aandrongen op lossing van verpande (Overmaze) gebieden. Dit kan bedoeld zijn om hen warm te maken voor een bijdrage aan de kosten van de verovering van Luxemburg of de definitieve lossing van de verpande gebieden in Overmaas.

datum	pandhouder	pandsom	eventuele verhoging	aflossing
1412	Frederik van Meurs	12.000		
15-03-1415	Frederik van Meurs	12.000		6.000
23-12-1416	Frederik van Meurs	6.000		
11-01-1417	Frederik van Meurs	6.000	2.500	
<06-12-1418	Frederik van Meurs	9.704		
06-12-1418	Jan van Schoonvorst	12.704		
07-12-1420	Frederik van Meurs	10.000 ?	2.000	
08-12-1420	Frederik van Meurs	12.000	7.000	
13-12-1420	Frederik van Meurs	12.000		

Tabel 3: Veranderingen in het pandschap van Valkenburg 1412-1420. Bedragen in hele rijnguldens.

Na de dood van hertog Antoon veranderde het pandschap van Valkenburg op het eerste gezicht nauwelijks. Dit is opvallend omdat het aantreden van een nieuwe vorst over het algemeen gepaard ging met een bede. De opbrengsten hiervan zouden de Staten hebben kunnen bestemmen voor de lossing van de verpande gebieden, een lang gekoesterde wens. Zij beweerden daarbij in 1420 dat zij, in 1415, wel fondsen beschikbaar hadden gesteld voor dit doel.⁵⁴ Wel gingen Engelbert van Nassau en diens aangetrouwde oom Hen-

⁵⁴ ARAB, MD, inv.nr.1483, f. 3v-4r.

drik van der Leck, heer van Heeswijk,⁵⁵ in december 1416 een overeenkomst aan met Jan van Wittem en diens familie. Engelbrecht en Hendrik waren belangrijke edelen binnen Brabant, volgens de Brabantsche Yeesten waren zij in elk geval in januari 1417 raadslieden van de hertog. Zij werden namelijk naar Jacoba van Beieren gestuurd in verband met het voorgenomen huwelijk tussen Jacoba en Jan IV.⁵⁶ Zij waren evenwel later niet terug te vinden in de raad van elf.

Engelbert en Hendrik stelden zich, samen met andere niet met name genoemde personen, garant voor de betaling van de resterende 6.000 rijns gulden aan Frederik van Meurs.⁵⁷ Dit betekent dat Frederik niet, zoals beloofd, vóór februari 1416 betaald was. Dit kan te maken hebben met het sneuvelen van Antoon in oktober 1415, en de daaropvolgende moeizame opvolging van Jan IV. Enerzijds eiste de Bourgondische hertog Jan zonder Vrees het regentschap over zijn neefjes Jan en Filips op, anderzijds was er druk vanuit keizer Sigismund om de zoon van Antoon niet als hertog te erkennen. Het conflict met Jan zonder Vrees werd pas begin november 1416 afgewend, toen de Bourgondische hertog in ruil voor 25.000 Franse kronen afzag van voogdijschap en de Staten van Brabant steunde in hun keus.⁵⁸ Dat Jan IV en de Staten van Brabant pas vanaf die tijd hun handen vrij hadden zal oorzaak zijn van het uitblijven van de betaling aan Frederik van Meurs. Maar ondertussen gold nog steeds de borgstelling van Jan van Wittem voor de betaling van het resterende pandbedrag. Door de wanbetaling zou zijn functie in gevaar kunnen komen, wat hij koste wat kost zal hebben willen voorkomen. Hij had immers in 1414-1415 ook al betaald om zijn functie uit te mogen blijven oefenen.

In januari 1417, dus kort nadat Jan van Wittem borgen had gevonden voor zijn betaling, werden twee oorkondes uitgegeven waaruit naar voren komt dat Frederik bij de nieuwe hertog zijn beklag had gedaan over de afbetaling van de pandsom.⁵⁹ Hij meldde dat Jan van Wittem, die op dat moment het slot Valkenburg bemande, hem nog niet de eerder besproken 6.000 rijns gulden had betaald. Dit dus ondanks de garantstelling van Engelbrecht van Nassau en Hendrik van der Leck. Gevolg van de wanbetaling was,

55 Engelbrecht was getrouwd met Johanna van Polanen. De broer van haar vader, Jan III van Polanen, was de genoemde Hendrik. J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen 1962) 347-348.

56 Boendale, *Brabantsche Yeesten* LXII, 8015-8025.

57 Den Haag, Koninklijk Huisarchief, Oude Dillenburgse linie, Graaf Engelbert I van Nassau, A II, inv.nr.119.

58 C.A.A. Linssen, 'Keizer Sigismund, opperleenheer in de Nederlanden (1410-1437)', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje eds., *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 326-353, aldaar 330-331; Uyttebrouck, *Le gouvernement* I, 490-492.

59 De originele oorkonde uitgevaardigd door Jan IV is gedateerd op 10 januari, terwijl het afschrift hiervan, net als de oorkonde van Frederik van Meurs over deze kwestie, op 11 januari zijn gedateerd. Dit verschil in data is opvallend, zeker gezien het feit dat Jan IV op 11 januari 1417 veertien jaar werd. Zie ook noot 40.

volgens het charter uit 1415, dat Jan van Wittem uit zijn functie moet zijn gezet. Tegelijk was deze, zo blijkt uit de klachten van Frederik, nog steeds drossaard. Hiertegen lijkt de pandheer zich niet te hebben verzet. Wellicht was rond december 1416 wel sprake van ontzetten van Jan van Wittem, waarna hij op zoek ging naar personen die namens hem Frederik van Meurs wilden betalen. Frederik had in elk geval de heerlijkheid Valkenburg in bezit, nog steeds minus het slot, maar dit pandschap lijkt niet vlekkeloos verlopen te zijn. Andere betalingen die in relatie stonden met het pandschap waren nog niet gedaan. De situatie werd door Frederik aangegrepen om zich ook te beklagen over andere achterstallige betalingen, vooral bedragen die hertog Antoon hem schuldig was wegens de veldtocht naar Luxemburg. Jan IV beloofde dat Frederik binnen een half jaar ten minste 2.500 rijns gulden betaald zou worden van zijn achterstallige betalingen. Anders zou met dat bedrag de pandsom van Valkenburg worden verhoogd.⁶⁰ Wellicht het belangrijkste van deze afspraken was dat een deel van de vorstelijke Raad van Elf, die op dat moment nog de voogdij over de vorst had, optrad als getuige, namelijk de abten van Affligem en Tongerlo en de heren van Diest en van Bergen. Hiermee gaven zij expliciet hun consent aan de afspraken.

Dat ook deze beloften tot betaling weinig waard waren bleek bijna twee jaar later. Op 6 december 1418 werd het Jan van Schoonvorst toegestaan om Frederik van Meurs uit zijn pandschap af te lossen. Omdat de achterstallige schulden aan Frederik nooit waren afgelost, moest Schoonvorst voor de aflossing wel 9.704 rijns gulden en 1 groot op tafel leggen. Behalve met de 2.500 rijns guldens die in januari 1417 ter sprake kwamen, was de pandsom kennelijk nogmaals verhoogd. Waarom en wanneer dit gebeurde is niet overgeleverd. De reden dat Jan van Schoonvorst het pandschap overnam was mogelijk dat Frederik eindelijk het krediet dat hij verstrekt had terug wilde zien. De betalingen moesten er immers voor zorgen 'dat die greve des content sij'.⁶¹ Dat Jan van Schoonvorst een grote schuldeiser van de hertog was zal ook hebben meegespeeld. In de oorkonde wordt gesproken van een bedrag van 3.000 rijns gulden dat hij de hertog geleend had. Dit zullen kosten zijn geweest voor militaire hulp aan hertog Antoon, want volgens latere berichten was hij de vorst met honderdtwintig knechten met lansen te hulp gekomen tijdens diens veldtochten naar Luxemburg. De kosten voor deze inzet waren hem nooit vergoed. Dit bedrag kwam dan ook bovenop het bedrag kwam dat Frederik van Meurs betaald moest worden, waarmee de pandsom van Valkenburg opliep tot 12.704 rijns gulden en 1 groot.⁶²

Jan van Schoonvorst had anderhalf jaar, dus tot 6 juni 1420, om het pandschap van Frederik van Meurs af te lossen. Hij zou op het eerste gezicht het gebied ook maar voor

60 NL-NaHA, VC, inv.nr.20.21; ARAB, Chambres de Comptes (CC), inv.nr.14, f. 92r-92v.

61 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 100v-102r.

62 ARAB, MD, inv.nr.1483, f. 25v-26r.

die beperkte duur in pandschap houden. Voorwaarde was dat hij het gebied 'inhebben sal ende houden gelijc hier na verclaert staet, desen voirs. tijt lanck van anderhalven jaere'.⁶³ Dit wijkt sterk af van de normale gang van zaken waarin een pandhouder de macht hield tot hij was afgelost door de eigenaar of een derde namens hem.⁶⁴ Dit korte pandschap verwijst echter naar de periode waarin Schoonvorst de graaf van Meurs moest betalen. Indien hij niet betaalde moest hij, na deze anderhalf jaar, Valkenburg weer in handen van de graaf stellen. Betaalde hij wel, dan kreeg hij zelf het gebied in pand van de hertog en kreeg hij een volwaardige pandbrief.⁶⁵ Hierbij zullen de uiteindelijke voorwaarden waarschijnlijk weinig hebben afgeweken van degene die in de tijdelijke pandbrief werden opgesteld. Ook bij deze overeenkomst werd de hertog bijgestaan door leden van de (voormalige) voogdijraad, namelijk Jan van Wezemaal en Hendrik van Heverlee.

Jan van Schoonvorst heeft het pandschap niet blijvend overgenomen van Frederik van Meurs, want in december 1420 komt Frederik opnieuw naar voren als pandheer van Valkenburg. Bovendien bevond Jan van Schoonvorst zich in het conflict dat in juni 1420 losbarstte tussen de hertog en zijn opstandige Staten, aan de zijde van de Staten. Aangezien zij zich onder meer keerden tegen het hertogelijke vervreemdingsbeleid zal Jan van Schoonvorst niet meer in het bezit van een hertogelijk pand zijn geweest. De meest waarschijnlijke verklaring is dat Schoonvorst nooit de achterstallige pandsom heeft betaald aan Meurs. Hiermee werd zijn eigen pandschap nooit geëffectueerd. Frederiks schulden waren in dat geval niet afgelost, dus hoefde hij zijn pandbrieven en de macht over Valkenburg niet over te dragen. Hiermee zou hij na 6 juni 1420 automatisch weer hebben kunnen beschikken over Valkenburg. Een soortgelijke situatie trad rond die tijd op in 's-Hertogenrade.⁶⁶ Tussen december 1418 en december 1420 was de pandsom op Valkenburg wel aan fluctuatie onderhevig. Op 7 december 1420 verklaarde de hertog de pandsom te verhogen met 2.000 rijns gulden, voor dit bedrag werden Frederik en zijn nazaten leenman voor de hertog. De volgende dag beloofde de hertog om 7.000 rijns gulden te betalen vanwege achterstallige betalingen. Als dat niet gebeurde zou met dit bedrag de pandsom van Valkenburg, die op dat moment op 12.000 rijns gulden stond, wederom worden verhoogd.⁶⁷

63 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 100v-102r.

64 HRG III, Pfandrecht.

65 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 100v-102r.

66 Schwartzberg, 'Over de verpanding', 260-263.

67 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 99v-100v; ARA, VC, inv.nrs. 7.4, 20.22.

Verandering van pandvoorwaarden

De onder de regering van Jan IV waargenomen verandering van pandheren en het opheffen van de pandsom week op het eerste gezicht niet af van wat onder hertog Antoon plaatsvond.

Dit levert dan ook weinig gegronde redenen voor de Staten om zich tegen het vreemdingsbeleid van Jan IV te keren. Ook de inhoudelijke voorwaarden van de verpandingen die Antoon en Jan IV uitgaven verschilden in het geval van Valkenburg weinig. Een *Nutzungspfand* gaf het recht op het gebruik van al het bezit of de macht die een pandgever in het in pand gegeven gebied had. Het machtsbereik van de Brabantse hertogen verschildte echter per land, heerlijkheid en zelfs dorp en zij moesten die macht bovendien met anderen delen. Toch zijn in de pandoorkonden betreffende Valkenburg vier elementen van de vorstelijke macht te onderscheiden. De eerste was van fiscale aard, het recht op inkomsten uit belastingen en andersoortige heffingen. De tweede was juridisch van aard, het recht om recht te spreken, met alle inkomsten van dien. De derde was militair van aard, het recht om plaatsen te versterken, de leenmannen militaire dienst te laten verlenen en de plicht om het gebied te beschermen. De vierde was het benoemingsrecht, dat zich hier beperkte tot wereldlijke posities. Dit recht was een uitvloeisel was van de voorgenoemde rechten. Naast deze onderdelen van vorstelijke macht geven de pandoorkonden ook informatie over de beloning van de pandhouder.

pandhouder	opbrengsten	fiscaal	juridisch	militair	benoemingen
Frederik van Meurs	- alle inkomsten én handgeld			- geen macht over slot Valkenburg	- mag een andere slotvoogd voorstellen
Jan van Schoonvorst	- alle inkomsten, géén handgeld - inkomsten uit heergewade	- mag geen extra bedes, cijns en schattingen heffen	- moet Valkenburgers in het gebied berechten en behoeden tegen onrecht	- geen macht over slot Valkenburg - geen macht over de leenmannen	- mag slotvoogd en rentmeester voorstellen aan de hertog en na 14 dagen zelf aanstellen

Tabel 4: Rechten en plichten van de pandhouders van Valkenburg 1412-1420.

De beloningen die Frederik van Meurs en Jan van Schoonvorst kregen verschilden sterk. Zoals eerder gesteld was het vruchtgebruik dat uit een pand voortvloeide de beloning van de pandhouder. Deze had zijn geld of diensten beschikbaar gesteld en werd, zolang hij niet betaald werd, hiervoor beloond met de opbrengsten uit het pandgoed.⁶⁸ Maar Frede-

⁶⁸ HRG III, *Nutzpfand*.

rik van Meurs kreeg naast deze inkomstenbronnen ook nog eens een rente van 10% over het pandbedrag toegezegd van hertog Antoon. Dit bedrag was in lijn met *Rentepfanden* in het Duitse rijk.⁶⁹ De rente had de vorm van een handgeld, een jaarlijkse betaling voor de erkenning van de schuld en ging in theorie niet in tegen de doctrine van de kerk die gericht was tegen rente.⁷⁰ Jan van Schoonvorst kreeg, in tegenstelling tot zijn voorganger, uitdrukkelijk geen handgeld indien hij het pandschap van Frederik van Meurs overnam.⁷¹ Hij kreeg wel de beschikking over alle inkomstenbronnen in het gebied, te weten de 'renten, vervallen, opcomingen, baten, profijten, boeten, broeken ende forfayten'. Deze inkomsten werden, zoals te doen gebruikelijk, niet in mindering gebracht van de pandsom. Maar uit die inkomsten moest de nieuwe pandheer dan wel weer alle geldlenen betalen. Daarnaast legde de hertog bij de overdracht aan Schoonvorst beslag op de inkomsten die in de periode 10 januari 1417 tot eind 1418 aan Frederik van Meurs zouden moeten zijn gekomen. Met terugwerkende kracht stelde de vorst bovendien dat, indien Frederik van Meurs inkomsten uit die periode aan zich hield, deze de pandsom zouden verminderen.⁷² De reden voor de hertog om tot deze opmerkelijke stap over te gaan wordt niet genoemd. Gezien de veranderingen in de pandvoorwaarden bij de overdracht van Frederik van Meurs aan Jan van Schoonvorst kan gedacht worden aan wanbeleid van de pandhouders. Hierbij komt vooral Frederik in aanmerking, aangezien zijn inkomsten werden ingehouden door de hertog. Ook is er de mogelijkheid van politieke druk van de omgeving van de vorst tegen een te uitgebreide macht voor de nieuwe pandhouder.

De fiscale macht die de beide pandhouders over het gebied uitoefenden verschilde ook. Zoals gezegd waren zij beide in het bezit gesteld van alle inkomstenbronnen van het gebied. In de pandoorkonde van Jan van Schoonvorst wordt echter gesteld dat niet hijzelf, maar de lokale rentmeester over de inkomstenbronnen beschikte. Deze droeg de opbrengsten over aan de pandheer. Ook de inkomsten uit de 'heergewede', het bedrag dat leenmannen bij hun aantreden of dat van een nieuwe vorst betaalden, kreeg Jan van Schoonvorst niet direct in handen. De voogd van Valkenburg zou al deze inkomsten eens per jaar uitreiken aan de pandheer. Naast deze inperking van de macht over de inkomstenbronnen van de nieuwe pandhouder werd ook nog bepaald dat hij de inwoners van het gebied niet extra mocht belasten met schattingen, bedes of cijns boven de bestaande rechten. Bovendien moest de rentmeester bewijs van de inkomsten en uitgaven overleggen aan de rentmeester-generaal van Brabant opdat de inkomsten 'nyet verdonkert noch vervremdt en werden'.⁷³ Of dit verduisteren van inkomsten verwacht werd van Jan van Schoonvorst of de rentmeester is niet geheel duidelijk. In lijn met de andere voorwaarden

69 ARA, VC, inv.nr.20.21; ARAB, CC, inv.nr.14, f. 92r-92v; HRG III, Pfandrecht.

70 J. Verdam en C.H. Ebbinghe Wubben, *Middelnederlandsch handwoordenboek* ('s-Gravenhage 1994).

71 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 100v-102r.

72 Ibid.

73 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 100v-102r.

zal het gelegen hebben aan wantrouwen jegens de specifieke pandhouder(s). Het gegeven dat eenzelfde situatie tegelijkertijd in 's-Hertogenrade speelde kan er op wijzen dat het probleem breder speelde.⁷⁴

Ook op juridisch vlak werd de macht van Jan van Schoonvorst meer ingeperkt dan dat van Frederik van Meurs voor hem. In zijn voorlopige pandbrief staat de voorwaarde opgenomen dat hij de inwoners van Valkenburg niet buiten het rechtsgebied zou mogen voeren. Bovendien werd hij verantwoordelijk gehouden voor de bescherming van de onderdanen tegen onrecht en geweld.⁷⁵ Door bijvoorbeeld een strenger vervolgings- en veroordelingsbeleid toe te passen in het gebied kon Schoonvorst in theorie de inkomsten uit justitie laten toenemen. Omdat de rentmeester controle had over de inkomsten en hier bovendien verantwoording over moest afleggen in Brabant was het lucratieve karakter van de justitiële macht toch al sterk ingeperkt, mede omdat hij beloofd had om niet aan het recht te tornen. Hiermee lijkt de regeling dubbelop te zijn, maar dit wijst juist op het belang dat er blijkaar aan werd gehecht door de hertog of zijn omgeving.

De militaire macht en verantwoordelijkheid over het gebied was bij beide pandheren beperkt. Jan van Wittem was bij aanvang van het pandschap van Frederik van Meurs drossaard van het slot Valkenburg en bleef dat gedurende de gehele pandperiode, met uitzondering van zijn tijdelijke ontzetting uit het ambt. Omdat de belangrijkste versterking van het gebied in handen was van een persoon die door de vorst was aangesteld, was de militaire macht van de pandhouders over het gebied sterk ingeperkt. De pandheren konden mede hierom het gebied moeilijk gebruiken als militair steunpunt of vanuit het gebied omliggende landen bestoken. Dit werd in 1415 nog eens extra duidelijk gemaakt. Ook als Valkenburg, onder het drossaardschap van Jan van Wittem, verloren zou gaan behield Frederik zijn claim van 6.000 rijnsgulden op het gebied.⁷⁶ Indien de pandheer zelf de militaire macht over het gebied had gehad zou deze voorwaarde niet zijn opgenomen. In dat geval zou hij immers zelf verantwoordelijk zijn voor de verdediging van het gebied. De militaire macht van Jan van Schoonvorst over Valkenburg werd nog verder ingeperkt. Hoewel hij, indirect, de inkomsten genoot van heffingen die de leenmannen in het gebied betaalden, kon hij niet over de militaire capaciteit van deze personen beschikken.⁷⁷

Overigens hadden de pandheren toch nog enige invloed op de slotvoogd van Valkenburg. Bij de problemen die in 1417 rond de betaling van Frederik van Meurs naar voren kwamen gaf de hertog aan dat hij de drossaard van Valkenburg kon vervangen voor een persoon naar keuze van Frederik, indien de pandhouder niet betaald zou worden door de drossaard.⁷⁸ Dit recht was, in een uitgebreider vorm, ook voorbehouden aan Jan van

74 Schwartzberg, 'Over de verpanding', 260.

75 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 101v.

76 ARA, VC, inv.nr.14.26.

77 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 101v.

78 ARA, VC, inv.nr.20.21.

Schoonvorst. Hij mocht in heel Valkenburg de burggraven en ambtlieden voorstellen, behalve de voogd en rentmeester van Valkenburg. Indien deze functionarissen, die door de hertog waren aangesteld, hem niet bevielen mocht hij andere personen voor die functies voorstellen aan de vorst. Reageerde Jan IV niet binnen veertien nachten op dat voorstel, dat mocht de pandheer zelf de door hem gewenste personen aanstellen in het ambt.⁷⁹

Deze inperkingen van de macht van de pandnemer over het hem in pand toevertrouwde gebied staat op gespannen voet met het idee achter een verpanding: dat de pandnemer de complete macht kreeg. Opvallend is wel dat de pandmacht van Jan van Schoonvorst, volgens de voorlopige pandbrief uitgegeven door Jan IV, op veel punten sterker werd ingeperkt dan de macht van Frederik van Meurs die zijn pand van hertog Antoon had gekregen. Oorzaak van deze strenge eisen aan Schoonvorst kunnen verschillend zijn. Wellicht was (de omgeving van) de hertog bevreesd dat Jan van Schoonvorst een te grote machtspositie zou opbouwen. Gezien het feit dat hij in een conflict tussen Antoon en de Staten van Brabant in 1407 nog als 'buitenlander' werd weggezet, en als dusdanig ongewenst als raadgever van de hertog, is dat niet onmogelijk.⁸⁰ Maar aangezien Jan IV zich eind 1418 had losgemaakt van zijn hoogadelijke raad, die eerder tegen Schoonvorst ageerde, zal dit niet de voornaamste reden zijn geweest. Meer voor de hand liggend is, dat Frederik van Meurs zich als pandheer zodanig misdragen had, dat regels werden opgesteld om te voorkomen dat zijn opvolger hetzelfde zou doen. Aangezien Frederik tijdens zijn pandhouderschap verschillende conflicten had met lagere edelen in het gebied is dat niet ondenkbaar.⁸¹ Omdat Jan IV in 1418 ook de inkomsten die gedurende het pandschap van Frederik aan de pandhouder moeten zijn gekomen aan zich trok zijn er vooral aanwijzingen voor wanbeleid van de eerste pandhouder.

Zoals vermeld heeft Jan van Schoonvorst, hoogst waarschijnlijk, zijn voorganger niet afbetaald, waardoor Frederik van Meurs na 6 juni 1420 weer in het pandbezit van Valkenburg werd gesteld. Indien Frederik inderdaad niet betaald is, werd in juni 1420 zijn eerdere pandbezit gecontinueerd en zullen geen nieuwe voorwaarden zijn gesteld. Zijn pandbrieven uit 1412 waarin zijn afspraken met hertog Antoon waren neergelegd golden in dat geval onverkort. Aangezien er ook geen andere pandbrieven zijn overgeleverd is dit het meest waarschijnlijk. Pas in december 1420 werd het pandschap enigszins aangepast. Dit was een reactie op de opstandige houding van Leuven en een deel van de adel. Frederik werd namelijk leenman van Jan IV en beloofde de hertog met tweehonderd ruiters te helpen bij de militaire onderwerping van de opstandige Staten.⁸² In ruil hiervoor werd wel de pandsom verhoogd, maar de inhoud van het pandschap werd niet gewijzigd. Dit

79 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 101v.

80 Stein, 'Een vergeten crisis', 417.

81 Janssen de Limpens, Rechtsbronnen, LII, 442-449; K.J.TH. Janssen de Limpens, 'Geschiedenis der heerlijkheid Oud-Valkenburg', PSHAL CII (1966) 55-92, aldaar 56-60.

82 ARAB, CC, inv.nr.14, f. 99v-100v; ARA, VC, inv.nrs. 7.4, 20.22.

alles gebeurde na het opstandig worden van de Staten, maar paste in het patroon van verpandingen onder Antoon. Deze had immers ook omwille van militaire en financiële steun Overmaze gebieden verpand.

Besluit

Het verzet van Leuven en de hoge adel tegen Jan IV was in 1420 onder andere gericht tegen het financiële wanbeleid van de hertog. In de klachtenlijst die hem was toegezonden werd de vervreemding van zijn inkomstenbronnen, vooral de landen van Overmaas, als belangrijkste gebrek van zijn bestuur gezien. De door de hertog gevraagde bede zou, naar de mening van de Staten, immers moeten worden ingezet voor lossing van de verpande Overmaze gebieden. Het is echter de vraag of het beleid van Jan IV, ten aanzien van de Overmaze gebieden nu zo sterk afweek van dat van zijn voorgangers als de opstandige Staten voorstelden.

Uit analyse van het vervreemden van Overmaze gebieden blijkt dat Jan IV met de verpanding van deze gebieden in een langere traditie stond. De gebieden waren, zeker onder Wenceslas, met geleend geld verworven en spoedig vervreemd. Dit gold ook voor Valkenburg. Ook de redenen waarom de gebieden werden verpand verschilden niet sterk onder de verschillende hertogen. Het gebied was in 1412 door hertog Antoon overgedragen aan Frederik van Meurs, omwille van achterstallige schulden en hulp bij de verovering van Luxemburg. Ook de overdracht aan Jan van Schoonvorst in 1418 lijkt in eerste instantie ingegeven door de wens om een crediteur tegemoet te komen. In zijn geval lijkt geen sprake van militaire steun aan de hertog als doel van de verpanding. Dit was wel het geval in 1420. De verpandingsoorkonde die Frederik van Meurs in 1412 had verkregen gold nog onverkort, wel werden kleine aanvullingen gemaakt. In ruil voor militaire steun van Frederik van Meurs, aan de hertog en tegen de opstandige Staten van Brabant, werd de pandsom op Valkenburg verhoogd. Hiermee lijkt Jan IV het instrument van verpanding in essentie niet anders te hebben ingezet dan zijn vader, namelijk omwille van schuldafhandeling en het verkrijgen van militaire steun. Het grote verschil is dat Jan IV de met de verpanding verkregen militaire steun inzette tegen zijn eigen Brabantse onderdanen. Deze afspraken werden pas aan het perkament toevertrouwd in december 1420, terwijl de Staten al in juni van dat jaar bij de hertog klaagden over zijn verpandingsbeleid. De veranderingen in het pandschap van Frederik van Meurs kunnen de klachten dan ook niet hebben beïnvloed.

Na de initiële verpanding in 1412 is wel getracht om het pand te lossen door een aanbataling in 1415 en de belofte van complete aflossing. Vermoedelijk als gevolg van de dood van Antoon was het hier nooit van gekomen. Onder de regering van Jan IV zijn er wel beloften gedaan om het pand te lossen maar tot feitelijke lossing is het evenmin

gekomen. De, vergeefse, poging om Frederik van Meurs in 1417 uit zijn pandschap te lossen sloot aan bij wens van de Staten en kon dan ook op instemming van een deel van de Raad van Elf rekenen. In 1418 werd een nieuwe poging gedaan om het pandschap van Valkenburg te lossen, maar hierbij kwam het gebied niet in handen van de hertog. Er werd immers een nieuwe pandheer aangezocht die het pandschap overnam. Dit was niet anders dan de situatie zoals die onder eerdere hertogen had bestaan. Desondanks kon deze constructie niet op de goedkeuring van de Staten rekenen. Twee leden van de voormalige Raad van Elf steunden de overeenkomst, maar andere leden van de Brabantse elite werden niet in het besluit gekend.

Niettegenstaande de klachten van de Staten vond er in deze periode geen uitverkoop van vorstelijke rechten in Valkenburg plaats door Jan IV. Het pandschap van Valkenburg dat zijn vader initieerde zonderde het voogdijschap over het slot Valkenburg uit van de macht van de pandhouder. Deze situatie bleef onder Jan IV overeind. Bovendien werd bij de door Jan IV uitgevaardigde pandbrief ook de macht over de rentmeester van het gebied ontnomen aan de pandhouder. Ook verder werd de nieuwe pandnemer in 1418 aan strenge eisen gebonden. Op allerlei manieren werd getracht te voorkomen dat deze persoon in het verpande gebied zijn macht kon misbruiken. Rechtspraak moest worden gewaarborgd net als de hoogte van financiële bijdragen van de bewoners. Wellicht waren deze regels het gevolg van het slechte gedrag van de pandnemer die onder Antoon in Valkenburg aan de macht was gekomen. Hoewel het uiteindelijke effect van al deze voorwaarden moeilijk meetbaar is, lijkt het pandschap van Valkenburg, in elk geval in 1418, geen solide basis te hebben geboden om een eigen machtsgebied te stichten.

Of deze inperking van de macht van pandhouders gold voor alle verpandingen van Overmaze gebieden onder Jan IV is (nog) niet bekend. In elk geval in 's-Hertogenrade lijkt dit wel het geval. Dit roept de vraag op of het verzet de Staten van Brabant 1420 nu daadwerkelijk, zoals zij zelf stelden, vooral tegen het financiële beleid en de vervreemdingen van Jan IV gericht was. Zeker de vervreemding van Valkenburg week niet in negatieve zin af van de verpanding die onder zijn vader was geïnitieerd. Wellicht speelden de politieke klachten die ook aan het adres van de hertog waren gericht een grotere rol dan de opstandige Staten wilden laten blijken. Vervolgonderzoek naar verpandingen van Overmaze gebieden zou dan ook gericht moeten zijn op analyse van politieke omstandigheden die rond de vervreemdingen speelden.

ABSTRACT

Jaap Ligthart

The pawning of Valkenburg by John IV of Brabant. New or standing policy of the Brabantine dukes?

In 1420, duke John IV of Brabant got into conflict with part of his high nobility. They blamed him, among other things, for his financial politics, which they claimed were worse than those of his predecessors. In their opinion, the alienation of ducal lands east of the river Meuse (the so-called Landen van Overmaas/Pays de Outremeuse) was highly problematic. However, analysis of the acquisition and use of these lands by previous dukes – and specifically the pawning of the land of Valkenburg between 1412 and 1420 – show no significant changes in ducal policy. Like the other Brabantine lands in this region, Valkenburg was used as a way to reward military support or satisfy creditors, most of them nobles from the Rhine-area. In 1412 Valkenburg was given to Frederick, count of Moers, but in 1418 it was promised to John of Schönforst/Schönaue. In comparison to his predecessor, the power Schönforst could wield over the land was curtailed. Likely, political changes, rather than financial ones, were some of the main reasons for the conflict between the duke and the high nobility in 1420.

Het officialaat, de kerkelijke rechtbank van het eerste bisdom Roermond 1569-1797

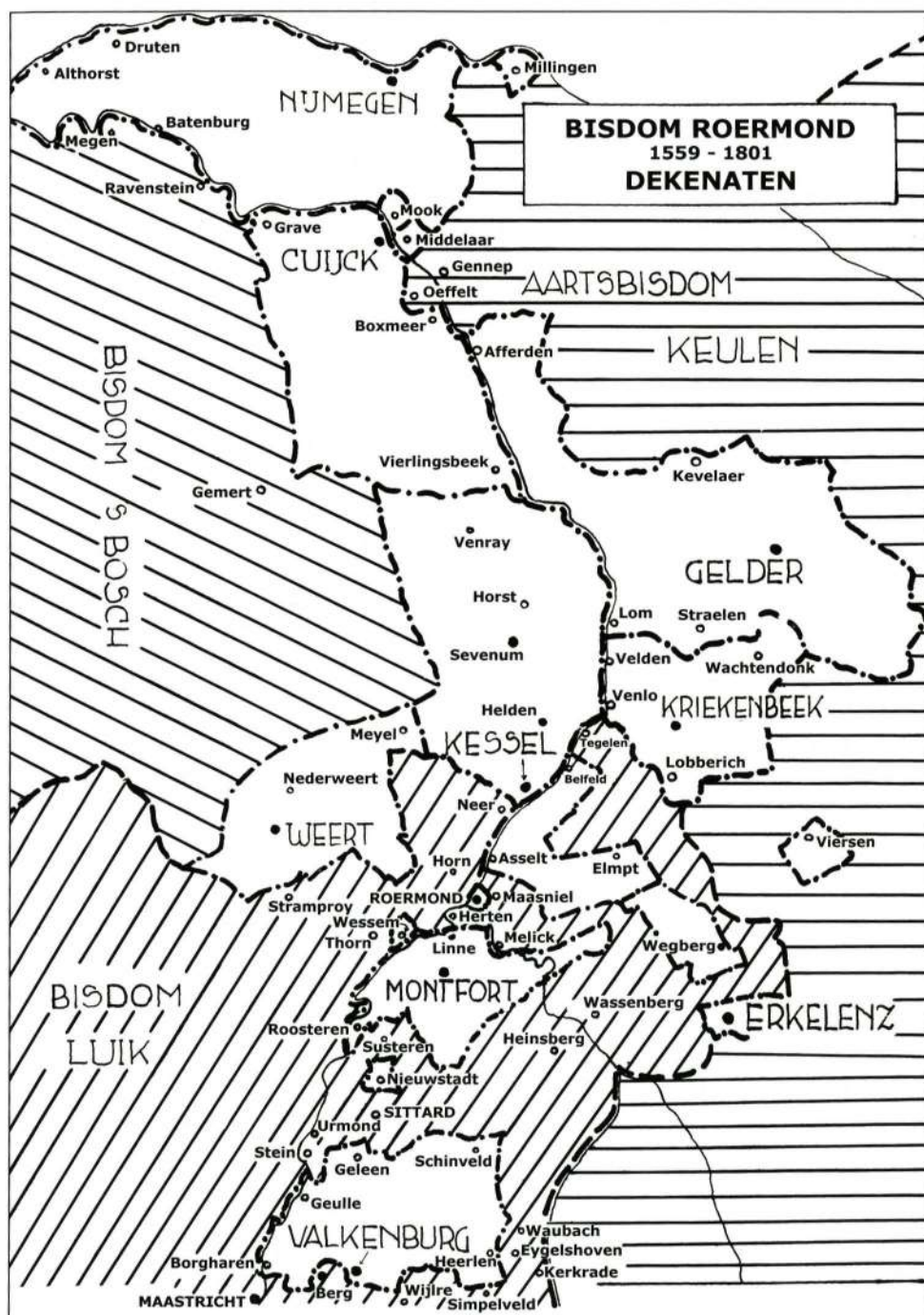
G.H.A. Venner

Het begrip officiaal had in eerste instantie de enigszins onbestemde betekenis van ambtenaar. In de context van de bisschop en zijn omgeving werd met deze term een functionaris met rechtsprekende bevoegdheid aangeduid. Sedert de twaalfde eeuw delegerden de bisschoppen de uitoefening van hun rechtspraak aan een ondergeschikte beambte die door hen werd benoemd en bij hun overlijden het ambt verloor. Een officiaal was dus werkzaam in middeleeuwse bisdommen als Doornik, Keulen en Luik. In laatstgenoemd bisdom beschikten niet alleen de bisschop, maar ook de aartsdiakens over een officiaal. De nieuwe bisdommen die in de Habsburgse Nederlanden na 1559 werden opgericht, kenden eveneens een eigen kerkelijke rechtbank die in ieder geval bestond uit een officiaal, een promotor en een griffier. De ordening van het archief van het officialaat van het eerste bisdom Roermond (1569-1801) bood de mogelijkheid om de geschiedenis en bevoegdheden van dit nogal onbekende gerecht te onderzoeken.

I Van oprichting tot opheffing van het officialaat

De oprichting

De geschiedenis van het officialaat, de kerkelijke rechtbank van het bisdom Roermond, hangt ten nauwste samen met het verleden van het bisdom zelf. Op de installatie van de eerste bisschop van Roermond, volgde de oprichting van de kerkelijke rechtbank. Een project tot stichting van nieuwe bisdommen in de Nederlanden was al in de jaren 1551-1552 opgesteld, maar had geen vervolg gekregen. Onderhandelingen te Rome vanaf mei 1558 leidden tot de bul *Super universas* van 12 mei 1559 die voorzag in de oprichting van drie nieuwe aartsbisdommen in de Habsburgse Nederlanden en in de uitbreiding van de bestaande bisdommen tot vijftien, waaronder het bisdom Roermond. In 1559 werd vervolgens een Commissie van vijf in het leven geroepen die moest vaststellen welke steden en dorpen elk bisdom zou omvatten. Twee jaar later, op 7 augustus 1561, werden te Rome de omschrijving en dotatie van de vier noordoostelijke bisdommen, waaronder het bisdom Roermond, goedgekeurd. Het zou nog tot in oktober 1562 duren, voordat de bullen en breven voor deze vier bisdommen in Brussel aankwamen. Van de installatie van de bisschop van Roermond was vooralsnog geen sprake vanwege het algemene ver-

Kaart van het eerste bisdom Roermond, bewerkt naar: Limburgse Kerkgeschiedenis. Deeltje II.
Het oude bisdom Roermond [typoschrift], kaart 6.

zet. Ook het stadsbestuur van Roermond was niet geporteerd van de komst van een bisschop, zo liet het op 28 maart 1563 weten aan de kanselier van het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem die speciaal naar Roermond was gekomen om de bezwaren te ontzenuwen.¹ Pas toen de politieke situatie na de komst van Alva in de Nederlanden was gewijzigd, kon deze op 29 februari 1568 aan de koning schrijven dat er geen bezwaren meer waren tegen de installatie van de bisschoppen van Roermond, Leeuwarden, Deventer en Groningen.² Zo kon Wilhelmus Lindanus op 11 mei 1569 als eerste bisschop van Roermond bezit nemen van de bisschopszetel. Het bisdom Roermond omvatte het hertogdom Gelder ten zuiden van de Waal, met inbegrip van het land van Weert, en verder het land van Cuijk en het land van Valkenburg.

Hetgeen Lindanus in zijn nieuwe bisdom aantrof, werd veertig jaar later door Havensius in donkere kleuren geschilderd: Het volk was zeer besmet door ketterij. Het opdragen van de H. Mis aan vernielde en niet herstelde altaren werd veronachtzaamd evenals het toedienen van de sacramenten van de biecht en het oliesel. Priesters werden geminacht. Iedereen, handwerklieden, edelen en niet-edelen, twistten overal, in gezelschap, herbergen, onderweg in karren en schepen, over geloofsartikelen tot slaande ruzie toe. Vaders en zonen, ook burens onderling, bestreden elkaar om het geloof, zodat er in een en hetzelfde huis wel drie of vier verschillende sekten te vinden waren. Onder de tweehonderd pastoors waren er maar zes die zich aan de regel van het celibaat hielden. Teneinde nu de bedorven zeden van de clerus en de daaruit voortvloeiende schandalen tegen te gaan en de kerkelijke discipline te herstellen die in Gelder al lang was afgestor-

Wilhelmus Lindanus, bisschop van Roermond (1561-1588), portret in de hal van het bisschopshuis in Roermond (foto Persdienst bisdom Roermond).

- 1 J.S. van Veen, 'Het verzet tegen de installatie van Wilhelmus Lindanus als bisschop van Roermond (1563-1569)', *PSHAL* 44 (1908) 149-171.
- 2 M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II 1559-1570* (Antwerpen-Utrecht 1950) 39, 51, 71, 106, 189-191, 275; W.A.J. Munier, *Kerkelijke circumscripctie van (de tegenwoordige provincie) Limburg en omliggende gebieden. Historische atlas van Limburg en aangrenzende gebieden II. Serie kerkhistorische kaarten* (Assen-Amsterdam 1976) 1-32.

ven, verwaarloosd en geruïneerd, richtte Lindanus met grote kosten een kerkelijke rechtbank op.³

Deze algemene karakteristiek die Havensius van de toestand in 1569 gaf, is volgens Van Beuningen te weinig genuanceerd. De biograaf Havensius wekt de indruk dat hij tot meerdere eer van zijn held Lindanus de achtergrond te donker kleurde. Nog veel minder waarde mag men hechten aan de bewering dat in 1569 slechts zes van de tweehonderd pastoors celibatair leefden. Er is geen enkele reden, zo meent Van Beuningen, om aan te nemen dat het landelijke gemiddelde van 25% van de priesters die met een vrouw samenwoonden, in het Overkwartier van Gelder, aanmerkelijk werd overtroffen.⁴ Hoe dit ook zij, met het instellen van een kerkelijke rechtbank door het benoemen van een officiaal (= kerkelijke rechter) en andere suppoosten reageerde Lindanus niet enkel op de wantoestanden op kerkelijk gebied die hij volgens Havensius aantrof, maar volgde de bisschop in ieder geval ook de praktijk die al enige eeuwen gebruikelijk was. Zeker vanaf de dertiende eeuw benoemde de bisschop een ambtenaar die in het bijzonder met de rechtspraak was belast, en wel over alle zaken die tot de bevoegdheden van de bisschop werden gerekend. Zodra de bisschop bezit had genomen van zijn bisdom, benoemde hij de officiaal en andere suppoosten. Bij overlijden of vertrek van de bisschop verviel hun opdracht en verloren zij van rechtswege hun ambt.⁵

Na zijn mededeling over de oprichting van de kerkelijke rechtbank geeft Havensius vervolgens zakelijk de samenstelling van het eerste uur weer. Aan het hoofd van de rechtbank, tot officiaal, benoemde de bisschop Joannes Daemen van Mierlo, licentiaat in de beide rechten, een jurist dus die een universitaire opleiding had genoten. Hij werd terzijde gestaan door twee advocaten, te weten meester Joannes Bertins van Leuven en Daniel van Dalem. Tot griffier werd Aegidius Tsungen benoemd, tot procureurs meester Daniel Laet van Vlierden en Theodoricus Hoek van Grave. Promotor, een functie te vergelijken met die van officier van justitie die in strafzaken als eisende partij optrad, werd Joannes Heyden van Asch, die twee gezworen uitvoerders (van de vonnissen), boden, onder zich had.⁶

3 A. Havensius, *Commentarius de erectione novorum in Belgio episcopatum deque iis rebus quae ad nos-
tram hanc usque aetatem in eo praeclare gestae sunt* (Keulen 1609) 108-109.

4 P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdrage tot zijn biografie*
(1525-1576) (Assen 1966) 257-259.

5 M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, *De officialiteit van Doornik. Oorsprong en vroege ontwikkeling*
(1192-1300) (Brussel 1985) 10-11, 57, 72, 126; J. de Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak en haar evo-
lutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795 I* (Tielt 1971-1972) 2, 10.

6 Havensius, *Commentarius*, 109.

De eerste conflicten met de wereldlijke rechters

De instelling van een nieuwe kerkelijke rechtbank leidde al spoedig tot klachten bij het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem dat onder andere toezicht hield op de uitoefening van de rechtspraak in de steden en op het platteland. Op 16 juli 1570 maakte Johan van Wittenhorst, drost van de ambten Kessel en Montfort, melding van de vele ongewoonlijke dagvaardingen die de bisschop naar de onderdanen liet uitgaan onder bedreiging van geldboeten, indien zij daaraan geen gehoor gaven. De bisschop of zijn officiaal richtten voorts verzoeken aan de rechterlijke ambtenaren om vonnissen van de kerkelijke rechtbank ten uitvoer te leggen. Het Hof begreep uit de brief van Wittenhorst niet om welke redenen de bisschop tegen onderdanen procedeerde, en evenmin in welk soort zaken de uitvoering van een vonnis door de wereldlijke ambtenaar werd gevraagd. Behoorden de zaken tot de competentie van de kerkelijke rechtbank, dan dienden de vonnissen met behulp van de wereldlijke arm te worden uitgevoerd. Waren er terechte bezwaren, dan moest men die met redenen omkleed laten weten, zo schreef het Hof op 25 september 1570.⁷

Enkele dagen later kwam een klacht binnen van het stadsbestuur van Roermond. Voor de schepenenbank aldaar was een proces aanhangig tussen kinderen uit het eerste en tweede huwelijk van hun gezamenlijke moeder. Toen de zaak in staat van wijzen was, wendde één der partijen zich tot de officiaal die vervolgens de tegenpartij dagvaardde en het stadsbestuur verbood zich nog met deze zaak bezig te houden. Het stadsbestuur vond deze handelswijze in strijd met de hoogheid van de landsheer en de privileges van de stad, aangezien "wir oever mynschen gedencken soe oever hylicxvurwairden und testamentzsaichen als anderen ercleert und sententiert" hadden. De schepenen van Roermond die deel uitmaakten van het stadsbestuur, vonden dat aan hen als vanouds de rechtspraak over huwelijkse voorwaarden en testamenten toekwam.⁸ Een jaar later beklagden de bisschop en de Munsterabdij te Roermond zich over de opstelling van de heer en schepenenbank van Stevensweert. Het Hof liet op 30 augustus 1571 aan laatstgenoemden weten dat de rechtspraak over tienden en acties tegen geestelijke personen aan de geestelijke rechter toebehoorde. In 1573 deed Bruno van Dalen, burger te Roermond, zijn beklag over de Munsterabdij die hem wegens de pacht van de molens voor de officiaal had gedaagd. Daar hij geweigerd had te verschijnen, was hij in de ban gedaan. Het Hof verwees hem evenwel terug naar de bisschop als de competente rechter.⁹

Ook op het terrein van de strafrechtspraak zou de bisschop zijn bevoegdheden te buiten zijn gegaan. Hij trad volgens de stad Roermond ten onrechte met hoge boeten op tegen de-

7 Gelders Archief Arnhem (GAA), archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1055 briefnr. 4150.

8 GAA, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1055 briefnrs. 4154, 4255. Zie ook: Van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus*, 322-326.

9 GAA, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nrs. 1055 briefnrs. 4278, 4590; 1056 briefnr. 4844; GA Roermond, Oud archief Roermond, inv.nr. 88 (brief van Hof van Gelre en Zutphen van 17 augustus 1573).

genen die op zon- en feestdagen slafelijk werk verrichtten. De bisschop bestreed deze mening. Het bestraffen van degenen die de zondagsheiliging schonden, kwam hem toe, terwijl de hoogte van de boeten tijdens het concilie van Mechelen was vastgelegd. In oktober 1574 legden de Staten van Gelre de klacht van Roermond over bevoegdheidsoverschrijding door de bisschop meer in het algemeen voor aan de landvoogd Requesens. De Staten waren overigens van mening dat de rechtsmacht van de bisschop zich diende te beperken tot processen over huwelijken en kerkelijke beneficies. Een beneficium was een vermogen waaruit inkomsten voortvloeiden voor de bezitter, de beneficiant, die daarvoor onder meer aan een bepaald altaar in de kerk een vast omschreven aantal missen moest lezen. De beneficiant of kapelaan was meestal niet tevens met zielzorg belast. Het antwoord van de landvoogd van 12 oktober 1574 luidde dat in geval van bevoegdheidsoverschrijding diende te worden voorzien, een antwoord waarnaar hij enkele dagen later verwees, aangezien de Staten geen concrete gevallen hadden aangedragen. In feite hadden de stad en de Staten met hun klachten niets bereikt. De landvoogd liet in januari aan Lindanus weten dat hij verder kon gaan met het uitoefenen van de rechtspraak zoals hem die toekwam.¹⁰

Waren het in het voorafgaande de plaatselijke schepenen die zich in hun rechtsmacht aangestast voelden, ook het Hof van Gelre en Zutphen zelf kwam in conflict met de bisschop. Naar aanleiding van een verzoek van Antoon Dryvener liet het op 21 mei 1572 aan de bisschop weten dat de kanselarij-instructie van 1547 uitdrukkelijk voorschreef dat zaken "in materia possessoria ter cognitie und judicature deses onses collegii tostaen und competeren". Het zou niet zonder bezwaar en gevaar zijn, als de bisschop de zaak aan zich wilde trekken.¹¹ Het Hof als competente rechter ten aanzien van bezitsacties en gewelddadige bezitsstoornis (spolie) moest nog enkele keren de bisschop op zijn eigen bevoegdheid wijzen. Op 16 mei 1573 meldde het Hof aan de bisschop dat de officiaal Christoffel van Wylich, heer van Lottum en Grubbenvorst, had gedagvaard, terwijl deze bovendien door de pastoor van Lottum in het bezit van de tienden werd gestoord. Aangezien nu processen over bezit en bezitsstoornis van kerkelijke goederen voor het Hof dienden te worden gevoerd, verzocht het Hof aan de bisschop om informatie te verschaffen, de dagvaarding te schorsen en het proces niet voort te zetten, totdat het Hof anders zou hebben beslist. De officiaal antwoordde op 28 augustus 1573 dat hij de procedure van Christoffel van Wylich niet aan het Hof kon overlaten, omdat niet over het bezit, maar over het eigendomsrecht werd geprocedeerd. Het Hof liet vervolgens naar aanleiding van een verzoek van de reeds genoemde Antoon Dryvener weten dat procedures over tienden, hetzij over eigendom hetzij over bezit, niet voor de kerkelijke rechtbank thuishoorden, een visie die het Hof ook met betrekking tot het proces van Christoffel van

10 GAA, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1055 briefnrs. 4706, 4722; Havensius, *Commentarius*, 156; J.S. van Veen, 'Verzet tegen de geestelijke rechtspraak van den bisschop van Roermond', *De Maasgouw* 41 (1921) 26-28, 33-37; Van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus*, 332-340.

11 GAA, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1055 briefnr. 4426.

Wylich naar voren bracht.¹² Nogmaals moest het Hof zich op 2 april 1575 tot de bisschop wenden, omdat de officiaal de pastoor en twee schepenen van Venray had gedagvaard wegens een vicarie aldaar. De bisschop werd gevraagd zijn officiaal te gelasten de procedure te schorsen, aangezien over deze vicarie al een bezitsactie bij het Hof was ingesteld.¹³

De verdere lotgevallen van het officiaalaat

Over het optreden van het officiaalaat in de eerste decennia van zijn bestaan is verder nauwelijks iets bekend. Het oudste voorhanden rolregister start immers in 1599 en loopt tot en met 1604, het oudste bewaard gebleven proces dateert van 1610.¹⁴ Het is zelfs zeer de vraag of de kerkelijke rechtbank omstreeks 1590 wel functioneerde. Uit de jaren 1588-1596, toen de bisschopszetel vacant was, is een niet nader gedateerd verzoekschrift van de vicaris-generaal Gherinx bewaard gebleven. Het is gericht aan het inmiddels sinds 1580 te Roermond zetelende Hof van Gelder en bevat het verzoek om de ondragelijke misbruiken onder het volk in het bisdom te verbieden. Dan volgt een litanie van klachten. De ambtenaren, de schepenen en gerechtsboden neigden te zeer naar de rebellen. Zij moesten hun ambtseed vernieuwen die mede de bescherming van het katholieke geloof diende te omvatten. Zij moesten afstand nemen van alle ketterij. De drossaarden en andere rechterlijke ambtenaren lieten ketters wonen in dorpen, gehuchten en schansen die ressorteerden onder steden onder het gezag van de koning. Echter, alleen de katholieke godsdienst mocht daar worden uitgeoefend. Kinderen werden op veel plaatsen niet binnen drie dagen, maar pas weken, maanden of jaren na hun geboorte gedoopt. Vrouwen ondergingen na de geboorte niet het voorgeschreven reinigingsritueel. Na het sluiten van huwelijkse voorwaarden leefden bruidegom en bruid als man en vrouw. Zij moesten evenwel binnen zes weken trouwen en dan pas onder één dak slapen. Veel ingezetenen kwamen nauwelijks of nooit in de kerk. Op zon- en feestdagen werd gewerkt, terwijl jonggezellen en maagden in de herberg bijeenkwamen tot laat in de avond. Tijdens de missen op zon- en feestdagen werd in de herbergen gedronken en muziek gespeeld of gingen men wandelen. Onder de mis kwam de gerechtsbode tijdens het evangelie de kerk binnen om bekendmakingen af te kondigen en de schepenen en gezworenen voor vergaderingen te convoceren. In herbergen werd op vrijdag, op zaterdag en op vastendagen vlees gegeten. Veel pastoors werden niet of te laat geroepen om aan stervenden de laatste sacramenten toe te dienen. Op veel plaatsen werden de overledenen zonder kerkelijke plechtigheid begraven.

Vermaningen en preken van de pastoors hadden geen effect en de vicaris-generaal had niet de middelen om tegen de geschetste overtredingen corrigerend op te treden zonder hulp van

12 GAA, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1055 briefnrs. 4565, 4579, 4581, 4589.

13 GAA, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1056, briefnr. 4802.

14 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 20, 37.

het Hof van Gelder. Het Hof werd gevraagd om de drosten en schouten te gelasten met behulp van de gerechtsboden de geschetste misbruiken tegen te gaan. De door het Hof voor te schrijven boeten zouden voor een derde gedeelte aan het Hof, een derde aan de bode of rechterlijk ambtenaar en voor een derde aan de parochie ter plaatse ten goede komen.¹⁵

Uit de laatste jaren van de zestiende eeuw kennen wij weer enkele vermeldingen van de kerkelijke rechtbank. In 1592 was Gregorius Gherinx niet alleen deken en vicaris-generaal van de vacante bisschopszetel, maar ook officiaal. Hij benoemde op 23 juni 1592 Guilielmus Stas tot promotor.¹⁶ De nieuwe bisschop Henricus Cuyckius stelde op 29 juli 1597 een lijstje op van aandachtspunten die de landdekens met de pastoors van hun dekenaat moesten bespreken. Zo mochten de pastoors geen ketterij of overtredingen van kerkelijke voorschriften dulden, maar zij moesten deze melden aan de landdeken of aan de bisschop of zijn officiaal, opdat straffend kon worden opgetreden. De pastoors mochten geenszins kennis nemen van kwesties over huwelijken, trouwbeloften, echtscheidingen of testamenten, maar partijen doorzenden naar de rechtbank van de bisschop te Roermond.¹⁷

Het bewaard gebleven rolregister vanaf 1599 toont in ieder geval aan dat de kerkelijke rechtbank toen zijn werkzaamheden (weer) uitvoerde. Van het bestaan van deze instelling wordt ook melding gemaakt in de verslagen omtrent het bisdom Roermond die de bisschop naar Rome stuurde. In de verslagen van 1615, 1619, 1633 en 1655 schreef de bisschop dat de Staten van het Overkwartier van Gelder en het Hof de rechtsmacht van de kerkelijke rechtbank trachtten te beknotten, waarover later meer.¹⁸ Blijkens deze verslagen ging het officiaalaat ook in de jaren dertig en veertig van de zeventiende eeuw door een dal. Na de capitulatie van Roermond voor de Staatse troepen in 1632 ondervond het officiaalaat minachting van de ketters. Het bleef bestaan voor degenen die zich vrijwillig aan zijn rechtspraak onderwierpen. Na de lange sedisvacatie van 1639 tot 1651 moest de nieuwe bisschop allereerst de schade zien te herstellen die aan de onachtzaamheid van de vicaris-generaal en officiaal werd geweten.¹⁹

De opheffing van de kerkelijke rechtbank

De Franse tijd begon voor Roermond op 4 oktober 1794, toen Franse troepen in de stad arriveerden. Het betekende het einde van het Ancien Régime. De oude staatkundige eenheden verdwenen van de kaart en veel instellingen werden opgeheven. Op 14 fructidor an III (31 augustus 1795) werd het departement van de Nedermaas opgericht met Maastricht

15 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 31, nr. 4, f. 39-41v.

16 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 31, nr. 4, f. 14.

17 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 80, nr. 14.

18 J.D.M. Cornelissen, "‘Relationes Status’ van het bisdom Roermond", *PSHAL* 64 (1928) 42, 45, 55, 64, 75-76.

19 Cornelissen, 'Relationes Status', 70-71, 73.

als hoofdstad. Het departement van de Nedermaas – de huidige Belgische en ten dele de Nederlandse provincie Limburg – werd met de andere departementen die min of meer het huidige België omvatten, vervolgens op 9 vendémiaire an IV (1 oktober 1795) ingelijfd bij de Franse Republiek.

Als gevolg van de inlijving werd ook de Franse wetgeving ten aanzien van de rechterlijke organisatie van kracht. Op 30 vendémiaire an IV (22 oktober 1795) namen de volksrepresentanten een besluit over het hoger beroep van vonnissen die door de oude rechtbanken waren gewezen. Dit besluit dat op 18 november 1795 in het departement van de Nedermaas werd geregistreerd en dus van kracht werd, bepaalde tevens dat kerkelijke en academische jurisdicties waren opgeheven. De volksrepresentanten regelden vervolgens bij besluit van 2 frimaire an IV (23 november 1795) de rechterlijke organisatie, welk besluit door registratie op 22 december 1795 in het departement van de Nedermaas gelding kreeg. Dit besluit, omvattend “Lois et arrêtés sur l’organisation de l’ordre judiciaire en matière civile”, bevatte bepalingen uit de wet van 11 september 1790, volgens welke “tous les tribunaux d’ancienne création sous quelque titre et dénomination que ce soit, demeurent supprimés”. De oude colleges zouden evenwel tot de installatie van de nieuwe rechtbanken hun werkzaamheden voortzetten.²⁰

Het Hof van Gelder te Roermond beëindigde zijn werkzaamheden vermoedelijk rond de jaarwisseling 1795/1796, de schepenbank Roermond op 11 april 1796, de dag vóór de installatie van het “tribunal correctionnel”. De kerkelijke rechtbank werkte, mogelijk clandestien, nog iets langer door. Tijdens de zitting van 4 oktober 1796 stelde de officiaal vast dat er na gedane kerkenroepen geen tegenkandidaten waren verschenen die rechten lieten gelden op het beneficie van de kapel bij de Helenabron te Viersen. Op 13 februari 1797 ontsloeg Joannes Theodorus Bemelmans Maria Catharina Wircher van de aangegane trouwbeloften. Tevoren in november 1796 had hij de officiaal aan de pastoor van Linne laten verbieden om een huwelijk van Maria Catharina Wircher met een ander in te zegenen. Bemelmans gaf nu zijn toestemming tot het intrekken van het verbod, hetgeen de officiaal op 24 februari 1797 deed.²¹

Daarna moet aan de werkzaamheden van het officiaalaat een einde zijn gekomen. L. Specken en zijn zuster M.H. Specken, kooplieden te Roermond, stelden in 1798 een vordering in tegen C.F. Leblanc, voormalig vicaris, wegens geleverde koopwaar. Dergelijke vorderingen tegen een priester werden voorheen voor het officiaalaat ingesteld. Nu werd deze behandeld door de vrederechter te Roermond die de zaak overigens verwees naar het “tribunal civil” te Maastricht.²²

20 A.J. Flament, ‘De archieven der gemeenschappen, collegiën en ambtenaren te Roermond die een rechterlijk of landsheerlijk karakter hadden of rechtstreeks invloed op het algemeen bestuur van de 13de eeuw tot in 1894’, *Verslagen omtrent ’s Rijks Oude Archieven* 17 (1894) 352; H.A. Kamphuis, *De invoering van de wetgeving in het Franse departement Nedermaas gedurende het eerste Directoire. Inleiding en regestenlijst van afgekondigde rechtsvoorschriften 1 oktober 1795 – 19 maart 1797* (Maastricht 1995) 326, 176-177; RHCL, Frans archief, inv.nr. 296, f. 76.

21 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 155; archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 194 procesnr. 2475.

22 RHCL, Nieuwe rechterlijke archieven, inv.nr. 2247.

II De samenstelling van de kerkelijke rechtbank

De officiaal

Functie en kwaliteiten

De officiaal was degene die de algemene volmacht van de bisschop bezat om kennis te nemen van alle zaken die tot de rechtsmacht van de bisschop behoorden. Hij had de bevoegdheid om definitieve vonnissen te wijzen en om deze ten uitvoer te leggen. Zijn vonnissen waren niet vatbaar voor beroep op de bisschop.²³ Ook in de benoemingsakten van de Roermondse officiaal uit 1710, 1719 en 1720 wordt melding gemaakt van de volmacht die hij kreeg om kennis te nemen van alle zaken - met name van criminele en burgerlijke, van zaken betreffende het huwelijk en betreffende beneficiëes - die tot de rechtsmacht van de bisschop behoorden, om vonnis te wijzen en deze ten uitvoer te leggen.²⁴ De vonnissen in de vonnisregisters staan bijna alle op naam van de officiaal (*officialis curiae episcopalis*), rekestten aan de kerkelijke rechtbank zijn aan de officiaal gericht. Men kan dus concluderen dat de officiaal een alleen-sprekende rechter was.

Zo'n rechter trad vóór 1800 maar zelden op in het gebied van de tegenwoordige provincie Limburg. Het Hof van Gelder te Roermond was een college van raadsheren die als rechters fungeerden. Ook de schepenbanken van de steden en het platteland waren colleges van rechters. Niettemin mocht de officiaal bij het concipiëren van vonnissen de hulp inroepen van andere juristen. Hij mocht zich ook in de overige werkzaamheden laten bijstaan door personen die verder in de bronnen nauwelijks naar voren treden. Havensius vermeldt dat Lindanus in 1569 Joannes Daemen aan het hoofd stelde van de kerkelijke rechtbank "met twee advocaten meester Joannes Bertins van Leuven en Daniel van Dalem". Toen de schoolmaster Henricus Gielen in 1764 werd benoemd om wegens de hoge ouderdom van de officiaal de zaken van de kerkelijke rechtbank te behartigen, kreeg hij de bevoegdheid om van een of meerdere assessoren gebruik te maken.²⁵

23 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 2, 35; J. Monballyu, 'Een kerkelijke rechtbank aan het werk tijdens de contrareformatie. De rechtspraak van de officialiteit van Brugge tussen 1585 en 1610', in: M. Decaluwé e.a., *Inter amicos. Liber amicorum Monique van Melkebeek* (Brussel 2011) 126; Vleeschouwers-Van Melkebeek, *Officialiteit Doornik*, 57, 72, 126.

24 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 35, nr. 1a; voorl.nr. 10, acta episcopalia 1718-1720, f. 179-181, 227-228: "dantes ei plenariam potestatem omnes causas criminales, civiles, matrimoniales, beneficiales ac quascumque alias tam principales quam incidentales ad nostram jurisdictionem spectantes quaeque ad officialatum quomodolibet pertinere cognoscuntur, audiendi, dirigendi nec non decidiendi ac exequendi". De bevoegdheden van de officiaal, de promotor en de suppoosten van het officiaal, alsmede de procesgang en de gerechtskosten, zijn omschreven in de in 1625 gedrukte *Statuta omnium curiarum ecclesiasticarum provinciae Mechliniensis*, gedrukt in: De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 395-462.

25 Havensius, *Commentarius*, 109; RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 49B, nr. 19.

Een ander punt van verschil tussen de wereldlijke rechtbanken en de officiaal was dat de laatstgenoemde enkel met rechtspraak was belast. Het Hof van Gelder was niet alleen de hoogste rechterlijke instantie in het Spaanse, later Oostenrijkse Overkwartier van Gelder, maar hield zich ook bezig met aspecten van bestuur van het gewest, zoals de schepenen naast rechterlijke taken ook bestuurlijke op lokaal niveau vervulden.

Het ambt van officiaal werd voor zover bekend vervuld door Joannes Daemen van Mierlo (1569-1575),²⁶ Gregorius Gherinx (1592-1601),²⁷ Guilielmus Moeits, benoemd in 1603,²⁸ Willem van Randenraedt (1609-1636), Theodorus Moeits (1638-1651), Henricus van Dilsen (1652-1680),²⁹ Jacobus van Merlo (1680-1688),³⁰ Gerardus Driessens (1689-1690),³¹ Joannes Ludovicus de Carvajal (1691-1700), Henricus Woestingh (1700-1708),³² Petrus Ludovicus Joly (1708-1713), Jacobus van Breugel (1713-1719), Guilielmus Gerardus Charles (1719), Joannes Judocus Charles (1720-1723),³³ Joannes Franciscus Dispa (1723-1724), Joannes Albertus Portz (1724), Theodorus Ludovicus Petit (1725-1741),³⁴ wederom Joannes Franciscus Dispa (1741-1746),³⁵ Petrus Henricus Petit (1746-1764),³⁶ Arnoldus Ignatius Costerius (1769-1793)³⁷ en Marcellus Albertus Sijben (vanaf 1793).³⁸

Op één uitzondering na hadden alle bekende officialen rechten gestudeerd. Zij waren licentiaat in de beide rechten, te weten het Romeins- en het canonieke recht, Jacobus van Merlo (1680-1686) was zelfs doctor in de beide rechten, Joannes Ludovicus de Carvajal (1691-1700) bezat een licentiaat in de beide rechten en in de theologie. De uitzondering vormt Joannes Franciscus Dispa (1723-1724, 1741-1746) die niet jurist, maar licentiaat in de theologie was.

Van de twintig bekende officialen waren er elf bij hun benoeming kanunnik van het kathedrale kapittel. Gregorius Gherinx (1592-1601) was tevens deken van het kapittel, de al genoemde Dispa tevens scholaster. Als kanunnik van het kathedrale kapittel kon de officiaal

26 Havensius, *Commentarius*, 109; RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 289 procesnr. 5.

27 RHCL, archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 8, p. 5; archief officiaal Roermond, inv. nr. 20; archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 601.

28 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 20, f. 108.

29 RHCL, archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 8, p. 4, 19, 20, 25, 161.

30 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 101 procesnr. 1112.

31 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 3, acta episcopalia 1677-1692, p. 211.

32 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 3, acta episcopalia 1677-1692, p. 272.

33 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 179-181, 227-228.

34 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 274-277, 324-325; portefeuille 48A, nr. 1a; portefeuille 115, nr. 2.

35 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 4, acta episcopalia 1692-1700, f. 227-227v; 17, acta episcopalia 1741-1742, p. 5.

36 RHCL, archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 5, f. 220-223; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 21, acta episcopalia 1746-1749, p. 192-193; portefeuille 49B, nr. 19.

37 RHCL, archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 6, p. 59; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 348, 566.

38 *Nieuwen Ruremondschen almanach voor het jaar 1794*.

tegelijktijd het ambt van vicaris-generaal uitoefenen, wanneer de Roermondse bisschopszetel vacant werd door vertrek naar elders of overlijden van de bisschop. De officialen die tijdens sedisvacaties fungeerden als vicaris-generaal waren Gregorius Gherinx (zeker vanaf 1592-1596), Joannes Franciscus Dispa (1741-1743), Arnoldus Ignatius Costerius (1769-1770 en 1775) en Marcellus Albertus Sijben (vanaf 1793).³⁹ In dit kader is het ook te begrijpen dat de officiaal Henricus van Dilsen in 1667 bij afwezigheid van de vicaris-generaal Jacobus van Oeveren als diens plaatsvervanger optrad. In deze hoedanigheid verleende hij dispensatie in huwelijks roepen, dispensatie om te werken op feestdagen en goedkeuring aan het testament van een kapelaan te Viersen.⁴⁰ Geen kanunnik, maar wel priester waren Gerardus Ignatius Driessens (1689-1690) en Joannes Ludovicus de Carvajal (1691-1700).

In het nog te behandelen geschil tussen Joannes Franciscus Dispa en de bisschop verweet Dispa in 1728 aan laatstgenoemde dat deze met de benoeming van Portz een gehuwde leek (*viro laico et maritato*) tot officiaal had benoemd. De bisschop gaf als antwoord dat gedurende vele jaren gehuwde leken in dit bisdom officiaal waren geweest, zoals de twee onmiddellijke voorgangers van Dispa.⁴¹ Inderdaad waren Guilielmus Moeits (1603), Jacobus van Merlo (1680-1688), Guilielmus Gerardus Charles (1719), Joannes Judocus Charles (1720-1723), Joannes Albertus Portz (1724) en Theodorus Ludovicus Petit (1725-1741) leken. Het aantal jaren waarin een leek officiaal was, bedraagt maximaal 29 jaar, dus nog geen kwart van de tijdsduur waarin de kerkelijke rechtbank werkzaam was (1569-1797). De opmerking "gedurende vele jaren" in het processtuk van de bisschop in 1728 moet dus gerelativeerd worden. Niettemin wijkt de situatie in het bisdom Roermond kennelijk af van die in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen, waar de officiaal steeds een geestelijke was.⁴² De leken-officialen werden gerekruteerd uit de advocaten die voor procespartijen voor het Hof van Gelder te Roermond werkzaam waren.⁴³ Tussen enkele officialen bestonden familiebanden. Guilielmus Gerardus Charles en Joannes Judocus Charles waren vader en zoon, Theodorus Ludovicus Petit en Petrus Henricus Petit waren broers.⁴⁴

Tenslotte valt nog te wijzen op de functie van vice-officiaal die af en toe in de bronnen wordt genoemd. De vonnissen in de vonnisregisters over de jaren 1656-1694 zijn bijna uitsluitend op naam van de officiaal uitgesproken. Soms staan zij op naam van de vice-officiaal, zoals in de perioden september 1686 – maart 1687, juli 1687, maart – april 1691 en febru-

39 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 31, nr. 4, f. 14; archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 4, f. 226v.-227; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 348, 375.

40 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 69v.-70; archief officiaal Roermond, inv.nr. 63 procesnr. 545.

41 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 48A, nr. 1a.

42 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 33.

43 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nrs. 111, f. 1v.-2 (J. van Merlo); 112, f. 95 (T.L. Petit); 113, f. 7v. (J.J. Charles), 26 (J.A. Portz); 292 procesnr. 102 (W. Moeits).

44 RHCL, archief familie Van den Bergh te Roermond, inv.nr. 51.

ari 1693.⁴⁵ Volgens een rekest van Theodorus Ludovicus Petit van 6 juli 1730 kwamen ook in het thans niet meer voorhanden vonnisregister over de jaren 1695-1729 vonnissen van de vice-officiaal voor. Blijkens een brief van de bisschop aan het Hof van Gelder van 26 juni 1724 had hij Joannes Franciscus Dispa "gemaect onse vice-official ende successive official". Aangezien de benoemingsakte van Dispa van 17 augustus 1723 de kort tevoren op 4 juni 1723 overleden Joannes Judocus Charles als voorganger noemt, zal zeker in dit geval Dispa voor Charles als vice-officiaal het ambt hebben waargenomen.⁴⁶

Benoeming

De officiaal werd, evenals de promotor en de griffier van de kerkelijke rechtbank, benoemd door de bisschop. Zoals elders verloor hij zijn functie bij vertrek of overlijden van de bisschop. Opdat de werkzaamheden gecontinueerd konden worden, benoemde het kathedrale kapittel in zo'n geval op korte termijn een officiaal, hetgeen in veel gevallen op een herbenoeming neerkwam. Henricus van Dilsen werd zelfs twee keer, in 1657 en 1666, door het kathedrale kapittel herbenoemd.⁴⁷ De door het kapittel benoemde werd vervolgens weer door de nieuwe bisschop gecontinueerd, zoals uitdrukkelijk blijkt ten aanzien van Petrus Henricus Petit. Hij werd op 14 januari 1746 door het kapittel benoemd, nadat bisschop Van Werbrouck afstand had gedaan van het bisdom Roermond. Zijn opvolger benoemde Petit opnieuw tot officiaal op 16 november 1747.⁴⁸ De officiaal legde na zijn (eerste) benoeming de eed af in handen van de bisschop en bij sedisvacatie in handen van de vicaris-generaal.⁴⁹ Een iets uitvoeriger verslag van de installatie van de officiaal is bekend van 15 november 1603. De bisschop zat toen het eerste gedeelte van de rechtszitting voor. De nieuw benoemde officiaal Guilielmus Moeits trad naar voren, raakte relieken aan en legde de eed op het evangelie af. Daarna nam hij gekleed in toga, tuniek en baret plaats op de verheven zetel.⁵⁰

In de jaren twintig van de achttiende eeuw werd twee keer de vraag opgeworpen of de bisschop een door hem benoemde officiaal ook weer naar welgevallen mocht ontslaan. Einde april 1724 wendde Joannes Franciscus Dispa zich tot de aartsbisschop van Mechelen met de klacht dat de bisschop van Roermond hem zonder reden uit het ambt van officiaal trachtte te verwijderen. Naar de mening van Dispa was zijn benoeming niet

45 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 226, f. 57-63v., 66v., 104-104v., 116.

46 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuilles 46, nr. 4; 48A, nr. 1a.

47 RHCL, archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 3, f. 73-73v.; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 27v.-28.

48 RHCL, archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 5, f. 22v.-23; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 21, acta episcopalia 1746-1749, p. 192-193.

49 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 3, acta episcopalia 1677-1692, p. 272; 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 324-325; portefeuille 31, nr. 1a.

50 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 20, f. 108.

Franciscus Sanguessa, bisschop van Roermond (1722-1741) die in de jaren 1732-1741 tevens als officiaal optrad. Bisschopshuis Roermond. Olieverf op doek (foto Persdienst bisdom Roermond).

aan tijd, welgevallen van of herroeping door de bisschop onderworpen. Het ambt zou enkel vacant komen door overlijden, vrijwillige afstand of het begaan van een misdrijf. Dispa verzocht de aartsbisschop om zijn afzetting ongedaan te maken. De bisschop van Roermond, Sanguessa, had inmiddels Joannes Albertus Portz tot officiaal benoemd. Portz vroeg op 4 mei 1724 aan het Hof van Gelder te Roermond om hem in het bezit van het ambt van officiaal te handhaven, maar het Hof besliste bij tussenvonnis van 13 mei 1724 in het voordeel van Dispa die dus zijn ambt van officiaal kon blijven uitoefenen.

De bisschop had een geheel andere versie van het voorgevallene. Hij schilderde allereerst het beeld van een jonge ambitieuze priester die er uiteindelijk niet voor terugschrok om zijn weldoener en superieur te bruuskieren. Sanguessa had Dispa aanbevolen bij zijn voorganger die hem eerst als schrijver en daarna als secre-

taris aantrok. Vervolgens had Dispa wel drie beneficies weten te verwerven waaronder die van kanunnik en scholaster van het kathedrale kapittel en tenslotte had Sanguessa hem tot officiaal benoemd, ofschoon hij geen rechten had gestudeerd en geen kennis had van de rechtspraktijk. Dispa die een “violente ende ijdele conduite” had, was nog niet tevreden. Hij dong naar het opengevallene ambt van deken van het kapittel. De bisschop wilde hem niet als eerste op de voordracht zetten, enerzijds omdat hij al drie beneficies bezat, zodat het onbetamelijk zou zijn hem nog een vierde te verlenen, en anderzijds omdat twee andere solliciterende kanunniken qua leeftijd en anciënniteit de voorrang hadden. Over de uitslag was Dispa “vermeynende dat alles voor hem ende niet voor iemand anders moet wesen” zeer misnoegd. Hij had de brutaliteit gehad om de bisschop onder de maaltijd in aanwezigheid van twee uitgenodigde jezuïeten en het personeel uit te maken voor zijn gezworen vijand en te bedanken voor alle functies (hem te bedancken ofte sich af te dancken van alle dinsten). De bisschop had Dispa daarop eveneens ontslagen uit alle functies en kort daarop Portz tot officiaal benoemd.

De bisschop achtte het onverantwoord een officiaal te moeten dulden die hij niet vertrouwde en die zich niet onzag hem als een weerspannige ondergeschikte te beledigen.

Voorts was Dispa geen jurist die de bisschop in rechtszaken kon vervangen en tenslotte had hij zelf ontslag genomen. De bisschop was er door geraakt dat zijn beslissing voor het Hof werd aangevochten. Hij was overigens van mening dat "aen ons geoorloft is oock sonder official onse judicature persoonlijk te exerceeren ende soo noodigh te delegeren aen dusdanige persoon dewelcke wij tot den dinst van ons bisdom het meest bequaem oordeelen".

Bij interlocutoir vonnis van 13 mei 1724 stelde het Hof vast dat partijen het oneens waren over de vraag of Dispa bedankt had voor zijn functies, inclusief het ambt van officiaal, en gaf partijen opdracht tot bewijs. Bij sententie van 27 oktober 1724 oordeelde het Hof dat genoegzaam bewezen was dat Dispa zelf ontslag had genomen. Het hief de bezitshandhaving van Dispa c.q. de schorsing van Portz van 13 mei 1724 op en bevestigde laatstgenoemde in het bezit van het ambt van officiaal. De bisschop bevestigde op dezelfde dag zijn eerdere benoeming van Portz.⁵¹ Dispa kwam kennelijk pas enkele jaren later tot actie. In een rekest aan de nuntius liet hij in 1728 weten dat de bisschop ten onrechte Portz en na diens dood Theodorus Ludovicus Petit tot officiaal had benoemd en dat het Hof tegen de verwachting in Portz in het bezit had gehandhaafd. Dispa restte nu slechts de mogelijkheid om een petitoire actie, een proces over het eigendomsrecht, te starten. Hij verzocht derhalve de nuntius om de officiaal van het aartsbisdom Mechelen en synodale rechter als gedelegeerd rechter aan te wijzen. Deze laatste, Amatus Ignatius de Coriache, dagvaardde op 7 augustus 1728 de bisschop en Petit, maar wees bij vonnis van 16 augustus 1729 de vordering van Dispa als ongefundeerd af. In een persoonlijke brief van 6 januari 1730 schreef De Coriache aan de bisschop over de beweegredenen van het vonnis. Onder de rechtsgeleerden die hij had geraadpleegd, waren er die zich uitspraken voor de afzetbaarheid van de officiaal, anderen waren, afgezien daarvan, van mening dat het gebrek aan respect ontslag rechtvaardigde. Bovendien lag er veel tijd tussen het vonnis van het Hof en het instellen van de petitoire actie, waardoor Dispa de schijn had gewekt dat hij zich bij zijn ontslag had neergelegd. De petitoire actie was dus veel te laat ingesteld.⁵²

De bisschop had kennelijk geen gelukkige hand in de keuze van de officiaal, want over de nieuw benoemde Theodorus Ludovicus Petit was hij na enige jaren niet tevreden. Petit was hem aanbevolen als een geleerd man en goede rechter, maar hij was volgens de bisschop geheel onbekwaam voor dit ambt. Hij had verschillende grove vergissingen gemaakt die door de "overrichter", in hoger beroep dus, moesten worden rechtgetrokken. De bisschop liet de volgende rechtsvragen formuleren: Is het aan de bisschop geoorloofd van officiaal te veranderen en een ander te benoemen? In de benoemingsakte was een voorbehoud opgenomen (...salva tamen nostra autoritate haec et personam ad libitum nostrum mutandi). Kon de officiaal afgezet worden op grond van deze clause? Zo nee, waren dan de gemaakte fouten

51 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 48A, nr. 1a; voorl.nr. 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 274-277.

52 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 48A, nr. 1a.

en klachten voldoende om hem te ontslaan? Antwoorden op deze vragen zijn niet bekend, maar wel de reactie van advocaat P.D. Caesmaker te Gent van 25 januari 1730 op de vraag hoe de praktijk in het bisdom Gent was ten aanzien van de afzetbaarheid van ambtenaren van het officialaat naar welgevallen van de bisschop. Caesmaker antwoordde dat onder de bisschoppen De Grobbendonck, Van Horenbeke, De Hornes en de huidige, dus sinds 1677, geen enkele beambte van het officialaat uit zijn functie was gezet, zodat zij in praktijk onafzetbaar waren.⁵³

Bisschop Sanguessa heeft uiteindelijk Petit opzijgezet, waarover later meer, maar hem niet ontslagen. In 1738 noemde Petit zich zelf nog officiaal van dit bisdom.⁵⁴ Het ambt dat hij nog slechts in naam bekleedde, verloor hij pas bij de sedisvacatie ontstaan door het overlijden van Sanguessa in 1741. Het kathedrale kapittel benoemde toen Joannes Franciscus Dispa tot vicaris-generaal en officiaal, die dit laatste ambt nu voor de tweede keer te vervullen kreeg. In mei 1764 bleek Petrus Henricus Petit wegens ouderdom niet meer in staat om het ambt van officiaal uit te oefenen. Hij werd niet ontslagen, maar de bisschop benoemde de kanunnik en scholaster Henricus Gielen om de zaken van het officialaat te behartigen.⁵⁵ Blijkens deze voorbeelden uit praktijk was ook de Roermondse officiaal in principe voor het leven benoemd.

De promotor

Zoals in de andere bisdommen in de Zuidelijke Nederlanden vervulde de promotor de rol van openbaar ministerie dat in strafzaken als eisende partij optrad.⁵⁶ Een overzicht van zijn taken biedt de benoemingsakte van Wilhelmus Stas van 23 juni 1592 tot promotor, procureur-generaal en momboir van de bisschoppelijke zetel. Hij moest waken over het recht en de rechtspraak van de bisschop. Hij moest de wezen, minderjarigen, maagden, weduwen en andere "miserabiles personas" beschermen en de delinquenten die onder de bisschoppelijke rechtsmacht vielen, beboeten c.q. voor het gerecht dagen. Op dezelfde dag werden met de nieuw benoemde die het ambt van promotor en momboir in het gehele bisdom zou uitoefenen, onder andere de volgende afspraken gemaakt. Hij diende het ambt getrouw uit te oefenen en te leven zoals het een priester betaamde. Hij mocht niemand dagen of gevangen nemen wegens excessen zonder medeweten en toestemming van de vicaris-generaal of officiaal, tenzij de omstandigheden het vereisten. In geval van ernstige overtredingen mocht de promotor pas optreden na voorafgaand ge-

53 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 48A, nr. 1a; voorl.nr. 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 324-325.

54 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 115, nr. 2.

55 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 49B, nr. 19.

56 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 49-50; Monballyu, 'Kerkelijke rechtbank', 126-127.

rechtelijk onderzoek, behalve wanneer deze overtredingen algemeen bekend waren of de officiaal zo'n onderzoek niet nodig achtte. De promotor zou een salaris ontvangen van 150 Brabantse gulden en een derde van de boeten. Hij zou eenzelfde woning krijgen in het bisschoppelijk hof als Medemblick, auditeur van de Gelders-Hollandse Rekenkamer te Roermond, en zijn gezin bezaten.⁵⁷

De vicaris-generaal zou de promotor een kerker voor de gevangenen ter beschikking stellen en voor voedsel zorgen. De sleutel berustte echter in handen van de promotor. Over deze gevangenis is verder maar weinig bekend. Havensius vermeldt dat eerder in 1575 een regulier priester wegens ernstige excessen gedurende 21 dagen in detentie zat in de kerker van de promotor en vervolgens door de bisschop tot levenslange kerkerstraf overeenkomstig de orderegel werd veroordeeld.⁵⁸

Overtredingen en misdrijven moesten uiteraard de promotor ter kennis worden gebracht. Op het reeds genoemde lijstje van aandachtspunten dat bisschop Cuyckius op 29 juli 1597 opstelde ten behoeve van de landdekens om deze met de pastoors van hun dekenaat te bespreken, bevond zich het gebod aan de pastoors om geconstateerde excessen binnen acht dagen aan de landdeken, de bisschop of diens officiaal te melden. Toen de vicaris-generaal Jacobus van Oeveren op 20 juli 1666 de landdekens herbenoemde, gaf hij tevens een overzicht van hun taken. Zij mochten niet optreden tegen excessen, overtredingen of nalatigheid in kerkelijke voorschriften, maar zij moesten deze melden aan de vicaris-generaal, de officiaal of de promotor. Ook de nieuw benoemde deken van het dekenaat Montfort, Joannes Christianus Oddaer, pastoor te Echt, moest blijkens zijn benoemingsakte van 10 december 1720 de namen van delinquenten doorgeven aan de bisschop of diens promotor.⁵⁹

Het ambt van promotor werd voor zover bekend vervuld door Joannes Heyden van Asch (1569-1592), Wilhelmus Stas (1592)⁶⁰ Adam Fabri (1610-1611),⁶¹ Joannes Hergraven

57 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 31, nr. 4, f. 14-15. Zie voor de auditeur en latere rekenmeester Medemblick: A. Vandenbulcke, *Répertoire des officiers des Chambres des comptes de Lille, Bruxelles et Ruremonde (XVIIe s.)* Studia 74 (Brussel 1998) 89.

58 Havensius, *Commentarius*, 164.

59 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 80, nr. 4; voorl.nrs. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 30v.; 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 362. Vergelijk: P. Bar, 'Le fonctionnement de la justice ecclésiastique liégeoise sous l'ancien régime: l'exemple des affaires matrimoniales', *Leodium. Publication périodique de la Société d'Art et d'Histoire du diocèse de Liège* 68 (1983) 34; M. Therry, 'Geloven in de kroeg. God, kerk en eer in de herbergen van het 17e-eeuwse bisdom Brugge', in: E. Put e.a. (red.), *Geloven in het verleden. Studies over godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd, aangeboden aan Michiel Cloet* (Leuven 1996) 180.

60 Havensius, *Commentarius*, 109; RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 31, nr. 4, f. 14-15.

61 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 37 procesnr. 1.

(1619-1627),⁶² Antonius Cruysancker (1633-1666),⁶³ Joannes Henricus Cox (1668-1695),⁶⁴ Hermanus de Haes (1695-1720),⁶⁵ Petrus Buyckman (1720-1723),⁶⁶ Joannes Josephus Habrix (1723-1736),⁶⁷ Theodorus Timmermans (1737-1756),⁶⁸ Hubertus van Namen (1758-1773),⁶⁹ en Franciscus Joannes Albertus Ramaeckers (1773-1794).⁷⁰

Aangezien de promotor Henricus Cox wegens ziekte zijn ambt niet meer kon vervullen tot nadeel van de bisschoppelijke rechtbank en partijen, werd Hermanus de Haes in 1693 tot vice-promotor benoemd. Eveneens werd Petrus Buyckman in 1715 tot vice-promotor benoemd, terwijl zijn benoeming tot promotor in 1720 volgde.⁷¹ De vice-promotor nam dus het werk van de promotor over, terwijl de laatste in ieder geval in naam zijn functie behield. Promotor en vice-promotor worden in de periode van 15 december 1693 tot 6 oktober 1694 naast elkaar in het vonnisregister genoemd. Een dergelijke overgangssituatie tussen Joannes Henricus Cox en Hermanus de Haes moet ook eerder in augustus-september 1667 tussen Antonius Cruysancker en Joannes Henricus Cox hebben geheerst. Het vonnisregister maakt dan melding van een tweede promotor.⁷²

De promotor werd benoemd door de bisschop. Hij verloor zijn ambt, wanneer de bisschopszetel door overlijden of vertrek van de bisschop vacant werd. De promotor werd daarop door het kathedrale kapittel herbenoemd. De nieuw benoemde legde de eed af in handen van de bisschop respectievelijk de vicaris-generaal.⁷³

62 Cornelissen, 'Relationes Status', 48, 64.

63 Cornelissen, 'Relationes Status', 71; RHCL, archief kathedrale kapittel, inv.nr. 3, f. 73-73v.; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 27v.-28.

64 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nrs. 64 procesnr. 556; 66 procesnr. 558; 113 procesnr. 1295; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 4, acta episcopalia 1692-1700, f. 15v.

65 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 4, acta episcopalia 1692-1700, f. 15v.; archief officiaal Roermond, inv.nrs. 113 procesnr. 1300; 141 procesnr. 1724.

66 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 37B, acta episcopalia 1709-1718 B, f. 246v.; 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 322; 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 122-124.

67 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 122-124; archief officiaal Roermond, inv.nr. 168 procesnr. 2065.

68 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 15, acta episcopalia 1733-1737, p. 487; 21, acta episcopalia 1746-1749, p. 127; archief kathedrale kapittel, inv.nr. 4, f. 228v.-229; archief officiaal Roermond, inv.nr. 184 procesnr. 2267.

69 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 184 procesnr. 2278; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 476.

70 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 476. Zie ook noot 38.

71 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 4, acta episcopalia 1692-1700, f. 5v.; 37B, acta episcopalia 1709-1718 B, f. 246v.

72 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nrs. 226, f. 121v.-130v.; 225, f. 162v.-165.

73 RHCL, archief kathedrale kapittel, inv.nrs. 3, f. 73-73v.; 4, f. 228v.-229; archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 27v.-28; 15, acta episcopalia 1733-1737, p. 487; portefeuille 35, nr. 1a.

Slechts één van de bekende promotores was priester, de in 1592 benoemde Wilhelmus Stas. Adam Fabri (1610-1611), Joannes Hergraven (1619-1627), Antonius Cruysancker (1633-1666) en Joannes Henricus Cox (1668-1693) waren jurist, licentiaat in de beide rechten. De graad van licentiaat werd in de zeventiende eeuw door de bisschop op prijs gesteld. In 1702 richtte de promotor Hermanus de Haes een verzoekschrift aan de vorst. Hij betoogde dat hij, nadat hij twintig jaar procureur bij het Hof van Gelder en het officialaat was geweest, door de bisschop benoemd was tot promotor op voorwaarde dat hij de graad van licentiaat in de beide rechten zou behalen. Omdat hij echter al vijftig jaar was, een groot gezin had en vele ambtsbezigheden, was hij niet in de gelegenheid geweest om, zoals andere Roermondse advocaten, te Rome of Pavia de titel te behalen. Bovendien was bij plakkaat van 27 april 1695 verboden iemand als advocaat toe te laten, wanneer de kandidaat niet gedurende vier jaar te Leuven met vrucht had gestudeerd. De Haes had nu op 3 april 1700 de graad van licentiaat aan de universiteit van Harderwijk behaald en was als advocaat bij het officialaat toegelaten. Teneinde nu ook voor het Hof van Gelder als advocaat te kunnen optreden, verzocht De Haes aan de vorst ontheffing van het vereiste om gedurende vier jaar te Leuven gestudeerd te hebben, welke hem op 27 juni 1702 werd verleend.⁷⁴

De bisschop had dus veel geduld gehad. Nadat De Haes in 1693 tot vice-promotor was benoemd, duurde het nog zeven jaar voordat hij licentiaat in de beide rechten werd. Ook de meeste opvolgers van De Haes waren bij hun benoeming geen afgestudeerde juristen, maar procureurs bij het Hof van Gelder, vaak tevens notarissen, die het geldende recht en de procesgang in de praktijk hadden geleerd.⁷⁵ Enkel de laatste promotor F.J.A. Ramaeckers (1773-1794) was wederom licentiaat in de beide rechten.

Het ambt van promotor kon gecombineerd worden met dat van advocaat of procureur van partijen in civiele procedures, ook voor het officialaat.⁷⁶ Een andere nevenfunctie had Joannes Heyden van Asch (1569-1592) die rentmeester van het ambt Kessel (1578-1602) en rentmeester van het ambt Krickenbeck (1582-1602) was.⁷⁷ De overige nevenfuncties van de promotores lagen in de sfeer van de rechtspraak. Antonius Cruysancker (1633-1666) was in de jaren 1637-1642 ook schepen te Roermond en zeker in de jaren 1653-1654 promotor van het kathedrale kapittel om voor dit kapittel acties te kunnen instellen tegen nalatige kanniken en suppoosten.⁷⁸ Petrus Buyckman was bij zijn benoeming tot promotor in 1720 ook schout van Swalmen. Ten aanzien van overtredingen die zowel door de officiaal als de

74 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 112, f. 110-111v.

75 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nrs. 111, f. 127v-129; 112, f. 21v., 113v.; 113, f. 51v., 126v.-128v.; 114, f. 153.

76 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 112, f. 110-110v.; archief officialaat Roermond, inv.nr. 119 procesnr. 1836.

77 RHCL, archief Gelderse Rekenkamer Roermond, inv.nrs. 537-540, 569-575.

78 G.H.A. Venner, 'De schepenen, raadsverwanten en burgemeesters van Roermond sedert 1637', *PSHAL* 124 (1988) 148; archief kathedrale kapittel, inv.nr. 3, f. 48-49.

wereldlijke rechter (de schepenbank) behandeld konden worden, de zogenaamde *causae mixti fori*, waarover later meer, kreeg hij voor Swalmen ontheffing om deze zaken voor de officiaal te brengen.⁷⁹

De laatste promotor, de jurist Franciscus Joannes Albertus Ramaeckers (1773-1794) was in de jaren 1772-1796 schepen van Roermond en raadsburgemeester in 1794. Ook in de Franse tijd zou hij rechterlijke ambten als vrederechter en president van de rechtbank in eerste aanleg te Roermond vervullen.⁸⁰ Een andere promotor, Joannes Hergraven (1619-1627), werd nadien in 1628 benoemd tot raadsheer van het Hof van Gelder te Roermond.⁸¹

De griffier

De griffier of actuator was verantwoordelijk voor het archief van het officialaat. Hij schreef het tijdens de rolzitting verhandelde in het rolregister in. Hij schreef de minuut-vonnissen in het protocol van vonnissen over. Hij vervaardigde de uittreksels uit het rolregister die deel uitmaakten van de procesdossiers, evenals de uitgaande stukken als dagvaardingen en vonnissen. De griffier bewaarde de door partijen geconsigneerde gelden.⁸² Op 4 februari 1771 beval de bisschop aan de officiaal, de promotor en de griffier om telkenjare vóór Kerstmis, in 1771 vóór Pasen, een overzicht in te dienen van de nog niet betaalde rechten op straffe van schorsing. De griffier moest dit bevel inschrijven. Of het besluit effect heeft gehad, is niet bekend.⁸³

Het ambt van griffier werd, voor zover bekend, vervuld door Aegidius Tsungen of Gillis Tsiongen (1569-1573),⁸⁴ Adam Fabri (1619-1656),⁸⁵ Henricus Diester (1656-1680),⁸⁶

79 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 322-323.

80 Venner, 'Schepenen, raadsverwanten', 151; H. van der Bruggen, 'Mr. Frans Ramaeckers, de eerste Roermondse rechtbankpresident (1800-1816)', in: A.M.J.A. Berkvens e.a. (red.), *Rechtspraak in Roermond. Van Soevereine Raad naar Rechtbank Limburg (1580-2012)* (Hilversum 2013) 133-138.

81 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 1332.

82 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nrs. 13, 14; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 16, acta episcopalia 1737-1741, p. 268-269.

83 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 428.

84 Havensius, *Commentarius*, 109; archief officialaat Roermond, inv.nr. 75 procesnr. 716.

85 Cornelissen, 'Relationes Status', 55, 64; RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 27A, p. 285-287; *Brieve déduction de fait avec quelques documens de la part de l'évesque de Ruremonde touchant la difficulté que luy font présentement les Estats de Gueldres* (1663) 9 (tweede telling).

86 RHCL, archief kathedrale kapittel, inv.nr. 3, f. 73-73v.; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 27v.-28.

Gerardus Driessens (1680-1689), Theodorus Goeseman (1689-1723),⁸⁷ Joannes Seerlings (1723-1755)⁸⁸ en Josephus Antonius Theunissen (1755-1794).⁸⁹

Antoon Meo wordt in de jaren 1688-1689 als plaatsvervangend griffier vermeld, maar is niet griffier geworden. Anderen, Joannes Seerlings, benoemd in 1723, en Josephus Antonius Theunissen, benoemd in 1755, traden enige jaren vóór hun benoeming als plaatsvervanger op. Seerlings schreef in 1747 dat hij al vanaf 1718 het ambt van griffier had vervuld. Na de dood van Goeseman had Seerlings zonder onderbreking het griffierschap uitgeoefend en werd dus in 1723 in dit ambt gecontinueerd. Nu in 1747 liet Seerlings aan de bisschop weten dat hij bij ziekte of andere verhindering gebruik had gemaakt van de diensten van Josephus Antonius Theunissen. Hij verzocht de bisschop om Theunissen tot plaatsvervanger te benoemen, hetgeen de bisschop op 8 maart 1747 deed. Toen Theunissen op 13 mei 1755 tot griffier werd benoemd, wees de bisschop in de benoemingsakte niet naar de voorafgaande periode waarin Theunissen plaatsvervanger was geweest.⁹⁰ Na zijn benoeming wendde Theunissen zich tot het stadsbestuur van Roermond met het verzoek om zoals zijn voorgangers vrijstelling van stadslasten en accijnzen te mogen genieten. Het stadsbestuur verleende de vrijstelling op 14 juli 1755.⁹¹

Zoals de officiaal en de promotor werd de griffier benoemd door de bisschop. Hij verloor zijn ambt, wanneer de bisschopszetel door overlijden of vertrek van de bisschop vacant werd. De griffier werd daarop door het kathedrale kapittel herbenoemd.⁹² In 1700 legde de herbenoemde Goeseman de eed af in handen van de vicaris-generaal. In 1747 en 1755 legde Theunissen de eed af in handen van de officiaal.⁹³ In rang stond de griffier in ieder geval vanaf 1750 waarschijnlijk een trede lager dan de officiaal en de promotor die door de bisschop werden beëdigd.

Van de bekende griffiers waren er drie priester, te weten Gerardus Driessens (1680-1689), Joannes Seerlings (1723-1755) en Josephus Antonius Theunissen (1755-1794). Adam Fabri (1619-1656), Henricus Diester (1656-1680) en Gerardus Driessens (1680-1689) waren licentiaat in de beide rechten, Theodorus Goeseman (1689-1723) zelfs doctor in de beide rechten. Gedurende de zeventiende eeuw waren dus in de regel de officiaal, de promotor

87 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 35, nr. 1; voorl.nr. 12, acta episcopalia 1722-1725, f. 122-124.

88 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 122-124; 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 31.

89 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 31; portefeuille 49B, nr. 19. Zie ook noot 38.

90 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 21, acta episcopalia 1746-1749, p. 99; 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 31; portefeuille 49B, nr. 19.

91 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 53D, nr. 2.

92 RHCL, archief kathedrale kapittel, inv.nrs. 3, f. 73-73v.; 4, f. 229-229v.; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 27v.-28.

93 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuilles 35, nr. 1; 49B, nr. 19.

en de griffier jurist, in de achttiende eeuw veelal enkel de officiaal. Van de griffiers die jurist waren, oefenden in elk geval Adam Fabri, Henricus Diester en Theodorus Goeseman tevens het ambt van advocaat bij het Hof van Gelder te Roermond uit.⁹⁴ Adam Fabri die in 1610-1611 het ambt van promotor vervulde, was in ieder geval sinds 1646 tevens vice-momboir van hetzelfde Hof van Gelder.⁹⁵ Omgekeerd werd de griffier Gerardus Driessens in 1689 promotor.

Van de griffiers die geen jurist waren, vervulde Gillis Tsiongen (1569-1573) naast of na het ambt van griffier dat van rentmeester van het ambt Montfort, Roermond en Erkelenz in de jaren 1578-1589/1590.⁹⁶ Josephus Antonius Theunissen (1755-1794) combineerde het griffierschap van het officialaat sinds 1771 met het ambt van secretaris van het kathedrale kapittel.⁹⁷

Overige functionarissen

Blijkens de mededelingen van Havensius had Lindanus in 1569 twee procureurs bij het officialaat benoemd, te weten Daniel Laet a Vlierden en Theodoricus Hoek van Grave. De eerstgenoemde komt later in de jaren 1579-1589 nog voor als notaris en in de periode 1582-1590 als procureur bij het Hof van Gelder.⁹⁸ Aangezien advocaten en procureurs voor het Hof én voor het officialaat werkzaam waren, was het gevaar aanwezig dat zij de rechtsmacht van de bisschop in gevaar brachten. Op verzoek van de promotor verbood de officiaal op 14 december 1689 aan de praktijzjns van het officialaat om een vonnis van de kerkelijke rechtbank voor de wereldlijke rechter aan te vechten of anderszins de rechtsgang te hinderen op straffe van schorsing. Een maand later, op 20 januari 1690, bepaalde de bisschop dat alleen advocaten en procureurs die in handen van de officiaal de eed hadden afgelegd, zouden worden toegelaten. Deze regel gold niet enkel voor de toekomst, maar krachtens beschikking van 31 januari 1690 ook voor de reeds fungerende advocaten en procureurs. De eed die inderdaad vanaf 1 februari 1690 door procureurs en advocaten werd afgelegd, omvatte de aanvaarding van de katholieke leer en het gezag van de paus, de afzwering van ketterij, het naleven van de statuten van de kerkelijke rechtbanken, gehoorzaamheid aan de bisschop, zijn vicaris-generaal en officiaal, en de belofte om niets tegen de kerkelijke rechtsmacht te

94 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nr. 71 procesnr. 692; archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nrs. 101; 112, f. 15v.-16; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 27A, p. 285-287.

95 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 27A, p. 285-287; Handschriftencollectie Rijksarchief in Limburg, inv.nr. 515.

96 RHCL, archief Gelderse Rekenkamer Roermond, inv.nrs. 647-656. Zijn weduwe wordt in november 1594 genoemd (RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 290 procesnr. 48).

97 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 54A; archief kathedrale kapittel, inv.nr. 6, f. 91.

98 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 289 procesnrs. 5, 8, 19, 24, 25, 29.

ondernemen, maar deze te verdedigen en te bevorderen.⁹⁹ In oktober 1690 bleek dat sommige advocaten weigerden de eed af te leggen, zoals de advocaat Steintgens, die een vervanger, in casu de procureur De Haes, ter rolzitting liet verschijnen. Procureurs en advocaten mochten voortaan alleen uit eigen naam, niet namens een onbeëdigde ambtsgenoot, voor het officiaalaat werkzaam zijn.¹⁰⁰

Een procureur die niet in de pas liep, was Seger Albert Ramaeckers. Hij viel al op door dat de bisschop op 21 maart 1738 op zijn rekest uitdrukkelijk verklaarde dat de hoogte van de dos, het geldbedrag verschuldigd na defloratie, altijd werd vastgesteld door de bisschop of zijn officiaal, vooral wanneer het proces tot het sluiten van een huwelijk of tot dotatie voor de kerkelijke rechtbank was aangespannen en aldaar was beslist.¹⁰¹ Op 19 november 1738 stelde de bisschop met leedwezen vast dat Ramaeckers in strijd met de afgelegde eed niet alleen de kerkelijke rechtsmacht aantastte, maar ook zijn gezag en de eer van de gedelegeerden die de rechtspraak uitoefenden. De bisschop schorste Ramaeckers als procureur, welk besluit de griffier aan de betrokkene en partijen bekend moest maken. Op herhaald verzoek van Ramaeckers hief de bisschop de schorsing op 6 januari 1739 weer op, nadat de gewraakte passages in het processtuk onleesbaar waren gemaakt.¹⁰² De procureurs en advocaten werden door de officiaal toegelaten en door deze beëdigd.¹⁰³

In de overeenkomst tussen de vicaris-generaal en de nieuwe promotor Wilhelmus Stas van 23 juni 1592 werd overwogen dat laatstgenoemde als priester geen daadwerkelijke uitvoering van beslissingen kon verrichten. Hij mocht daartoe twee, drie of meer helpers (satellites) aanstellen. Daarnaast is sprake van een of meer boden (literarum executorem) die door de vicaris-generaal op voordracht van de promotor zouden worden benoemd.¹⁰⁴ In de achttiende eeuw werd de bode door de bisschop benoemd en legde hij de eed af in handen van de officiaal.¹⁰⁵ De bode (apparitor) verloor in ieder geval tijdens de sedisvacatie van 1666 zijn functie. Hij werd door het kathedrale kapittel (her)benoemd.¹⁰⁶ Afgezien van de bode werden ook kosteren en (tevens) schoolmeesters ingeschakeld om dagvaardingen te betekenen.¹⁰⁷

99 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 2-4; 28, f. 289-290v.

100 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 5.

101 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 16, acta episcopalia 1737-1741, p. 79; archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 186 procesnr. 2086.

102 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 16, acta episcopalia 1737-1741, p. 140-141, 152-153.

103 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 6.

104 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 31, nr. 4, f. 14v.-15.

105 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 35, nrs. 1, 9; voorl.nr. 22, acta episcopalia 1750-1754, p. 424.

106 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 27v.-28.

107 Zie afgezien van de procesdossiers ook: RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 37B, acta episcopalia 1709-1718 B, f. 273; 86.

III De verhouding tussen de bisschop en de officiaal

De bisschop naast de officiaal

De officiaal was, zoals boven vermeld, de plaatsvervanger van de bisschop die kennis nam van alle zaken die onder de rechtsmacht van de bisschop vielen. Hij wees definitieve vonnissen waarvan geen beroep op de bisschop mogelijk was. Beroep tegen een vonnis kon slechts worden aangetekend voor de officiaal van een ander bisdom. De officiaal en de bisschop vormden samen slechts één rechtbank.¹⁰⁸ Zo werd het ook eigentijds geformuleerd in de exceptie van Joannes Pontanus, pastoor te Blerick, in 1670: De bisschop en de officiaal zijn één en dezelfde (*cum autem tribunal episcopi et officialis sit unum et idem*).¹⁰⁹ Niettemin kwam het voor dat de bisschop soms naast de officiaal als rechter optrad, zelfs in processen die voor de officiaal aanhangig waren (geweest).

Het optreden van de bisschop als rechter is tenminste een keer aanleiding geweest tot een twistpunt. In januari 1687 verzocht de pastoor van Erkelenz aan de bisschop om het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Aken te gelasten hem jaarlijks een bijdrage in het levensonderhoud te verstrekken uit de grote tienden die het kapittel te Erkelenz bezat. Aangezien het kapittel verstek liet gaan, bepaalde de bisschop op 27 maart 1687, alvorens een definitief vonnis te wijzen, dat het kapittel jaarlijks een hoeveelheid graan aan de pastoor moest uitkeren. Het kapittel wendde zich daarop op 10 september 1687 tot de officiaal met het verzoek te mogen bewijzen dat de pastoor de beschikking onder valse voorwendzelen had verkregen. De pastoor betoogde evenwel dat het kapittel zich tevergeefs verzette tegen het voorlopige vonnis. Nu de bisschop kennis had genomen van de zaak, kon deze niet terugkeren naar de officiaal. Aangezien de hogere rechter had gesproken, diende de lagere te zwijgen. Bovendien betrof het een voorlopig vonnis dat nageleefd diende te worden, voordat verzet toegelaten was. Het kapittel van Aken stelde op zijn beurt dat het absurd was dat bij afwezigheid van de bisschop – hij was naar het hof van de koning in Madrid vertrokken – geen recht zou worden gesproken. Aan de officiaal was de rechtspraak gedelegeerd, ook in zaken waarvan de bisschop kennis had genomen. In zijn dupliek van 11 november 1687 ging de pastoor van Erkelenz niet meer op de competentie van de officiaal in, maar gaf aan dat de bisschoppen overeenkomstig het Concilie van Trente beschikkingen konden treffen over het levensonderhoud van pastoors. De officiaal wees in zijn vonnis van 13 december 1687 de eis van het kapittel af. Aangezien het vonnis zoals gebruikelijk niet gemotiveerd is, blijft onbekend welke mening de officiaal over zijn rechtspraak had.¹¹⁰

108 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak* I, 2, 30; Vleeschouwers-Van Melkebeek, *Officialiteit Doornik*, 126.

109 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 69 procesnr. 640.

110 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 3, *acta episcopalia* 1677-1692, p. 152-153; archief officiaal Roermond, inv.nrs. 98 procesnr. 1056; 226, f. 72v.

De processen die voor de bisschop werden gevoerd, kunnen in verschillende categorieën worden ingedeeld. Allereerst zijn er processen waar van concurrentie met de officiaal geen sprake is, omdat zij niet het bisdom Roermond betreffen. De bisschop trad als gedelegeerd rechter op, veelal in zaken van hoger beroep. Te noemen zijn het proces tussen Joannes Fimbry en Ignatius l'Espee c.s. over de inbezitstelling van een prebende in het kathedrale kapittel te Brugge in 1693-1694, het proces tussen Henricus Pelzer en H. Krufft over de inbezitstelling van een prebende in het Sint-Martinuskapittel te Kerpen in 1697-1698, een proces over belediging tussen de proost te Kerpen en een kanunnik aldaar in 1708 en een proces tussen Carolus Josephus Coloma, graaf van Bornem, en Alexander Coloma uit de jaren 1710-1712.¹¹¹

In sommige gevallen droegen beide partijen de beslissing van hun geschil aan de bisschop dan wel aan de vicaris-generaal als arbiter op. Arnold Beumer, beneficiant van het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar te Vlodrop startte op 24 januari 1660 voor de vicaris-generaal een proces tegen zijn pastoor Ignatius Taillor over de vraag of bepaalde goederen tot zijn beneficie behoorden. Na een half jaar, op 12 juli 1660, noemde de vicaris-generaal zich scheidsrechter en rechter (in hac causa compromissario et iudice). Formeel werd de opdracht tot arbitrage pas op 15 december 1661 geregeld, toen partijen schriftelijk overeenkwamen de vicaris-generaal als arbiter te laten beslissen (*partes non valentes hanc causam via amabili componere eandem unanimi consensu per modum compromissi submiserunt iudicio et iudicaturae*).¹¹² Op 7 februari 1720 wees de bisschop vonnis over het onderhoud van de parochiekerk van Merkelbeek. Partijen, het kapittel van Sittard en de gemeenschap van Merkelbeek, hadden zich tevoren door compromis aan de bisschoppelijke uitspraak onderworpen.¹¹³ In 1738 startte Wilhelmus Janssen een procedure voor de bisschop tegen Renerus Deckers, pastoor te Nedercruchten, omdat de overleden broer Arnold Janssen van Deckers nog geld tegoed had wegens de bediening van het pastoorsambt van Nedercruchten. Arnold Janssen en Renerus Deckers hadden namelijk op 12 februari 1729 al vastgelegd eventuele geschillen ter arbitrage aan de bisschop op te dragen.¹¹⁴

Uit de praktijk blijkt dat ook processen waarbij het kathedrale kapittel en/of zijn kanunniken partij waren, voor de bisschop werden gevoerd. Te noemen is allereerst het proces tussen de kanunnik Gerardus Bosman en Johan Godfried Huyn, interveniënt voor Henricus van Dilsen, kanunnik, later officiaal, uit de jaren 1651-1653 over de inbezitstelling van een beneficie te Horst. Verder procedeerde Theodorus Roelofs, pastoor te Goch, tegen kanunnik Antonius Bosman over een grondrente in de jaren 1655-1656, het kathedrale kapittel tegen dezelfde Bosman over de ontruiming van een huis in 1657, het kathedrale kapit-

111 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 79-82.

112 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 64.

113 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 289-290.

114 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 16, acta episcopalia 1737-1741, p. 124, 165, 227; portefeuille 84, nr. 9.

tel tegen de executeur-testamentair van de kanunnik en cantor J. van Lith over vorderingen in 1688-1692, en de cantor Maximiliaan Antoon Gammans tegen het kathedrale kapittel over de uitkering van zijn prebende in de jaren 1691-1692.¹¹⁵

Vervolgens zijn enige gevallen bekend waarin de bisschop ingreep in de procedure die voor de officiaal aanhangig was, omdat de onpartijdigheid van de officiaal in het geding was. Op 8 maart 1720 wees de bisschop vonnis in het proces van Henricus van der Linden en Judocus Geuns tegen de kerkmeesters van Nederweert en Petrus van Huchten over de vergeving van een beurs. De pas benoemde officiaal had tevoren één van beide partijen als advocaat gediend. Hij kon dus moeilijk vonnis wijzen.¹¹⁶ In het in 1727 door Ambrosius Krekelmans c.s. voor de officiaal aangespannen proces tegen kanunnik Graffinger over het vergevingsrecht van de fundatie van Anna Krekelmans rees de vraag, of de advocaat Petrus Henricus Petit wel bekwaam was om voor het officiaalaat op te treden. Hij zou de vereiste eed niet hebben afgelegd. De advocaat was bovendien een broer van de officiaal Theodorus Ludovicus Petit. De kanunnik Graffinger verzocht de bisschop de beslissing van dit incident aan een andere onpartijdige rechter op te dragen, waarop de bisschop op 7 oktober 1727 de beslissing aan zich trok. Op verzoek van Graffinger evoceerde de bisschop op 10 december 1728 het proces ten aanzien van de hoofdkwestie. Hij trok met andere woorden het proces dat inmiddels in staat van wijzen was, naar zich toe om zelf vonnis te wijzen.¹¹⁷

In april 1750 wilde de Roermondenaar Gerardus Antonius Reypkens in het huwelijk treden met een juffrouw Deschorsin, maar Maria Francisca Vostermans maakte bezwaar. Reypkens en Vostermans zouden elkaar eerder beloofd hebben te trouwen. Reypkens vroeg de officiaal om Vostermans te dagen om een proces tegen hem in te stellen wegens trouwbeloften op straffe van eeuwig stilzwijgen. Maria Francisca Vostermans verzocht daarop uitstel tot het dienen van eis wegens drukke werkzaamheden. Het verzoek werd echter door de officiaal wegens niet nader genoemde omstandigheden afgewezen, zodat zij in grote haast op 10 april een eis moest (laten) formuleren. Zij liet het er niet bij zitten en wendde zich nog dezelfde dag tot de bisschop. De officiaal had niet kunnen aangeven, waarom haar verzoek was afgewezen. Er was blijkbaar haast geboden, want de officiaal had laten weten dat de tegenpartij al alles voor zijn bruiloft gereed had. Kennelijk stond voor de officiaal de uitslag al vast, zodat hij niet als onpartijdig kon gelden. Bovendien was hij verwant aan Reypkens. Vostermans verzocht de bisschop de officiaal van deze zaak te halen, waarop de bisschop op 14 april 1750 beschikte dat partijen op korte termijn, van drie tot drie dagen, voor hem zouden procederen. Het proces nam overigens een onverwachte wending, toen Reypkens de dag na de zitting van 23 juli 1750 plotseling overleed.¹¹⁸

115 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 43 procesnr. 179; archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 62, 63, 67, 70.

116 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 252.

117 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 157 procesnr. 1947.

118 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 179 procesnr. 2192; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 22, acta episcopalia 1750-1754, p. 40-41.

De boven besproken gevallen tonen aan dat de bisschop een proces naar zich toe kon trekken vóór het wijzen van het vonnis, wanneer er twijfel was over de onpartijdigheid van de officiaal. Wanneer de officiaal vonnis had gewezen, was er geen beroep mogelijk op de bisschop, maar deze kon wel "restitutio in integrum", herstel in de vorige toestand verlenen. Deze bevoegdheid bezat blijkens een schrijven aan de internuntius van 10 mei 1670 noch de vicaris-generaal van het bisdom Roermond noch de officiaal.¹¹⁹ Restitutio in integrum was een aan het Romeins recht ontleend rechtsmiddel om reeds ontstane gevolgen van dwang, bedrog, benadeling van crediteuren, soms ook dwaling, op te heffen.¹²⁰ Het middel werd ingezet door Petronella in gen Hoeck te Sevenum die door een vonnis van de officiaal van 17 februari 1688 veroordeeld was om krachtens trouwbeloften met Petrus van den Coppel te trouwen of schadevergoeding te betalen. Zij baseerde haar beroep op restitutio in integrum op haar minderjarigheid ten tijde van het aangaan van de trouwbeloften. Deze zouden overigens onder uitdrukkelijke voorwaarde van de toestemming van haar ouders tot stand zijn gekomen, maar die toestemming was door hen geweigerd. Petrus van den Coppel betoogde dat niet enkel van minderjarigheid, maar ook van bedrog sprake moest zijn, wilde een beroep op restitutio in integrum mogelijk zijn. De bisschop wees de vordering van de eiseres tot restitutio in integrum op 25 september 1688 af. Nu bleef voor haar nog de weg van hoger beroep over, die zij evenwel niet meer insloeg.¹²¹

Tenslotte is er een voorbeeld waarbij de bisschop een vonnis van de officiaal ten gunste van de veroordeelde bijstelde. Ten behoeve van Joannes van Laer, pastoor te Horst, die eigenmachtig bezit had genomen van het pastoorsambt van Montfort, beperkte de bisschop op 31 juli 1705 diens schorsing tot een week op voorwaarde dat de pastoor dagelijks de mis bijwoonde, en schold de boete van honderd gulden kwijt.¹²²

De bisschop in plaats van de officiaal

Uit het voorafgaande is gebleken dat de bisschop naast de officiaal rechtspraak kon uitoefenen en dat hij in principe zelfs kon ingrijpen in processen die voor de officiaal aanhangig waren. Zulks kwam echter maar sporadisch voor. Het geringe aantal bekende processen voor de bisschop, afgezet tegen de omstreeks 2500 processen die voor de officiaal werden gevoerd, laten de conclusie toe dat rechtspraak door de officiaal de regel was.

Geheel anders werd de situatie, toen de bisschop in de achttiende eeuw meende bevoegd te zijn kennis te nemen van zaken die tot dan toe enkel door de officiaal waren behandeld.

119 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 239v.

120 M. Kaser en F.B.J. Wubbe, *Romeins privaatrecht* (Zwolle 1971) 408.

121 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 98 procesnr. 1057.

122 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 7, acta episcopalia 1702-1709, f. 59v.-60. Vergelijk: De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 253.

Zegel van het officialaat aangetroffen op akten van 1667, 1668 en 1673 in gebruik tijdens de sedisvacaties van 1666-1672 en 1673-1677. Omschrift: 'SIGILL(um) OFF(icia)LIS RURAEMUNDENSIS S(ed)e V(acante)' (= zegel van de officiaal van Roermond tijdens de sedisvacatie). Diameter: 30 mm (foto Régis de la Haye).

Zegel van het officialaat aangetroffen op akten van 1660 en 1663 met het wapen van Eugenius Albertus d'Allamont, bisschop van Roermond (1659-1666). Omschrift: "SIGILLUM OFFICIALATUS RURAEMUND(ensis)" (= zegel van het officialaat van Roermond). Diameter: 35 mm (foto Régis de la Haye).

De aanspraak van de bisschop op kennisneming van processen in concurrentie met de officiaal treedt naar voren in het proces dat deze in 1724 voerde tegen Joannes Franciscus Dispa over diens ontslag als officiaal. De bisschop meende dat "aen ons geoorloft is oock sonder official onse judicature persoonlijk te exerceeren". Na het voor Dispa nadelige vonnis van het Hof van Gelder van 27 oktober 1724, maar vóór het aanspannen van de procedure ten petitoire voor de officiaal te Mechelen in 1728, werd een concept-overeenkomst opgesteld tussen de bisschop en Dispa. Dispa zou de procedure tegen de bezitter van het officialaatsambt te Mechelen of elders ten petitoire op eigen kosten voortzetten. De bisschop zou Dispa dan geen moeilijkheden in de weg leggen. Omgekeerd zou Dispa ter voorkoming van misverstand verklaren "dat het aen sijn hoochwaerde vrije sal staen de saecken die sijn hoochwaerde selver tot kennisse sal willen neemen, sulcx te moghen doen ende deselve mit ofte sonder assessseurs te mogen decideeren ofte laeten decideeren". De bisschop zou dus naast de officiaal naar welgevallen zelf zaken in behandeling mogen nemen. Diens vonnissen zouden bezegeld worden, niet met het zegel van het officialaat, maar met dat van de bisschop of met het zegel met de afbeelding van Sint Christoffel dat onlangs was vervaardigd.¹²³ Onbekend is of deze overeenkomst werkelijk is gesloten.

Over Dispa's opvolger, de in 1725 tot officiaal benoemde Theodorus Ludovicus Petit,

¹²³ RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 48A, nr. 1a.

was de bisschop niet tevreden. Enerzijds onderzocht de bisschop de mogelijkheid om Petit op grond van een voorbehoud in de benoemingsakte – *salva tamen nostra autoritate haec et personam ad libitum nostrum mutandi* – te ontslaan, anderzijds ging de bisschop er begin 1730 toe over processen aan zich te trekken. Een voorbeeld vormt het vonnis van de bisschop, ingeschreven in het besluitenregister van de bisschop, van 10 januari 1730 in het proces tussen de promotor enerzijds en Mathias Lumes en Anna Elisabeth Bonsels, gedaagden te Nedercruchten respectievelijk te Elmpt, anderzijds. Gezien de opgelegde boete van honderd Brabantse gulden en een bedevaart naar Kevelaer, betrof de aanklacht mogelijk concubinaat en incest.¹²⁴

De officiaal Petit wendde zich op 6 juli 1730 tot het Hof van Gelder te Roermond. Ofschon hij niemand geweigerd had recht te laten wedervaren, had de promotor buiten zijn weten om personen voor de bisschop gedaagd onder andere wegens buitenhuwelijks seksueel verkeer. De promotor moest goed weten dat hij al doende in strijd handelde met het oude gebruik sinds de oprichting van het bisdom, inhoudend dat dergelijke zaken door de officiaal en vice-officiaal werden berecht zonder bemoeienis van de bisschop. Het optreden van de promotor was in strijd met de benoemingsakte van de officiaal en vernietigde het recht van “dusdaenige saecken kennisse te nemen”, welk recht de huidige officiaal en zijn voorgangers altijd hadden bezeten. Petit verzocht het Hof hem te handhaven in het bezit van het recht om kennis te nemen van alle criminele, civiele en andere zaken die tot het officiaalaat behoorden.

Een week later, op 15 juli 1730, liet de bisschop via zijn secretaris Mooren aan de officiaal weten dat de promotor Habrix voor de bisschop in diens opdracht de criminele processen had aangespannen, waarover de officiaal bij het Hof had geklaagd. Deze zaken zouden door de bisschop worden beslist. De officiaal werd nu gevraagd of hij de rechtsmacht van de bisschop dacht te betwisten. Dat was inderdaad het geval, waarna de bisschop als procespartij, als interveniënt voor de promotor, voor het Hof optrad. De bisschop betoogde vervolgens dat hij krachtens algemeen recht en de bewuste clause in de benoemingsakte de uitoefening van de rechtspraak had behouden en dat deze alleen aan de officiaal was opgedragen, voor zover hij die niet kon of wilde uitoefenen. Het proces tussen de officiaal enerzijds en de promotor en bisschop anderzijds liep ten nadele van eerstgenoemde af. Bij sententie van 22 november 1730 verwierp het Hof de eis van de officiaal.¹²⁵

In 1732 nam de bisschop daadwerkelijk, maar geleidelijk, de rechtspraak van de officiaal over. Het eerste optreden namens de bisschop dateert van 30 april 1732, de laatste keer dat de officiaal Petit als rechter werd genoemd, was op 1 december 1732.¹²⁶ De bisschop

124 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 14, acta episcopalia 1729-1732, p. 141-142.

Vergelijk: RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 170 procesnr. 2089.

125 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 14, acta episcopalia 1729-1732, p. 233-237; porte-feuille 46, nr. 4.

126 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 162 procesnr. 1999; 163 procesnr. 2009.

maakte gebruik van de fungerende promotor en griffier van de kerkelijke rechtbank. Hij delegerde de rechtspraak, waarschijnlijk ten dele, aan assessoren die in ieder geval het horen van getuigen voor hun rekening namen. Enkel in september 1733 treden twee assessoren op, te weten Marcellus Albertus Sijben en Mathias Kroonenbroek.¹²⁷ Marcellus Albertus Sijben was schepen te Roermond in de jaren 1730-1734 en werd in 1737 momboir van de Raad van Gelderland. Mathias Kroonenbroek was schepen van Roermond van 1714 tot 1737 en daarna raadsheer van de Raad van Gelderland. In 1725, 1726, 1731 en 1732 vervulde hij de functie van raadsburgemeester van Roermond.¹²⁸ Het waren dus twee leken én juristen. Sijben trad zoals gezegd slechts in 1733 met Kroonenbroek als assessor op. Kroonenbroek was de enige assessor die in de jaren 1732-1737 in de stukken wordt genoemd.¹²⁹ Vanaf 1738 tot in 1741 trad Henricus Gielen, licentiaat in de theologie, kanunnik en scholaster van het kathedrale kapittel, als assessor op.¹³⁰ De functie van assessor was duidelijk geen zelfstandige. Telkens wordt immers vermeld dat hij speciaal voor deze betreffende zaak gemandateerd was (ad hoc specialiter deputato). Petit noemde zich zelf in 1738 officiaal. Hij was dus niet door de bisschop ontslagen, maar sinds 1732 feitelijk opzijgezet. De (eerste) periode van de zelf rechtsprekende bisschop eindigde in 1741, toen bisschop Sanguessa overleed. Petit verloor op dat moment van rechtswege het ambt van officiaal. Joannes Franciscus Dispa werd toen door het kathedrale kapittel tot vicaris-generaal en officiaal benoemd, welke laatste functie hij ook na de komst van de nieuwe bisschop tot in 1746 uitoefende.

Een volgende bisschop die zich zelf met de uitoefening van de rechtspraak bezighield, was Joannes Antonius de Robiano (1746-1769). Allereerst valt op dat hij in 1750-1751 niet bij vonnis, maar bij decreet op verzoek van één of beide partijen besloot tot scheiding van tafel en bed, totdat de echtgenoten weer in vrede met elkaar konden leven. Op 19 februari 1753 ontbond hij trouwbeloften, zodat man en vrouw met een ander konden huwen.¹³¹ Over dergelijke onderwerpen werd in de regel voor de officiaal geprocedeerd. Vóór 1750 en na 1753 werden dergelijke besluiten van de bisschop niet aangetroffen.

In mei 1764 bleek Petrus Henricus Petit wegens ouderdom niet meer in staat het

127 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 162 procesnr. 2000. Zie: RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 16, acta episcopalia 1737-1741, p. 140-141, 152.

128 Venner, 'Schepenen, raadsverwanten', 150.

129 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nrs. 163 procesnr. 2009; 169 procesnr. 2075.

130 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nrs. 170 procesnr. 2089; 171 procesnr. 2101; J. Habets, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan* 3 (Roermond 1892) 117.

131 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 22, acta episcopalia 1750-1754, p. 31, 36, 120, 252, 409. Vergelijk: M. Therry, 'Het gestrande huwelijksbootje. Aanvragen tot scheiding van tafel en bed of ongeldigverklaring van het huwelijk ingediend bij de Brugse officialiteit van 1615 tot 1690', *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming 'Société d'Emulation' te Brugge* 126 (1989) 7.

ambt van officiaal uit te oefenen. De bisschop benoemde de scholaster Henricus Gielen, die al eerder onder Sanguessa assessor was geweest, om de zaken van de officialiteit te behartigen met gebruikmaking van het zegel van de officiaal.¹³² Reeds op 7 augustus 1764, toen Petit nog in leven was, nam de bisschop formeel het ambt van officiaal waar. Nadat Petit op 12 augustus 1764 overleden was, benoemde de bisschop geen nieuwe officiaal. Vanaf augustus 1764 tot zijn overlijden in 1769 was de bisschop zelf officiaal met gebruikmaking van de fungerende promotor en griffier.¹³³ Als assessor trad in die jaren wederom de kanunnik en scholaster Henricus Gielen op, voor wie het horen van getuigen plaatsvond.¹³⁴

Gedurende twee perioden in de achttiende eeuw heeft de bisschop zelf het ambt van officiaal uitgeoefend, eerst in de jaren 1732-1741, toen de officiaal opzij werd gezet, en vervolgens in de periode 1764-1769, toen bij ziekte en overlijden van de officiaal geen opvolger werd benoemd. Men kan zich afvragen of de bisschop al niet veel eerder een poging heeft ondernomen om de rechtspraak aan zich te trekken. Op 16 april 1655 kwam immers het kathedrale kapittel op verzoek van de bisschop bijeen om twee kanunniken te kiezen die de bisschop gedurende een jaar zouden assisteren in de berechting van criminele zaken. Het kapittel besloot niemand af te vaardigen, omdat degenen die het aanging, weigerden ter vergadering te komen.¹³⁵

Joannes Antonius de Robiano, bisschop van Roermond (1746-1769) die in de jaren 1764-1769 tevens als officiaal optrad. Bisschopshuis Roermond. Olieverf op doek (foto Persdienst bisdom Roermond).

132 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 49B, nr. 19.

133 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nrs. 188 procesnr. 2338; 189 procesnr. 2367; 190 procesnr. 2370.

134 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nrs. 188 procesnrs. 2334, 2348; 189 procesnrs. 2359, 2367.

135 RHCL, archief kathedrale kapittel, inv.nr. 3, f. 58v.-59.

IV De bevoegdheid van de officiaal in de Zuidelijke Nederlanden

De bevoegdheid van de officiaal in de Zuidelijke Nederlanden c.q. in de bisdommen van de Mechelse kerkprovincie wordt ter introductie eerst geschetst aan de hand van de literatuur. Daarna wordt ingegaan op de competentie van de officiaal van het bisdom Roermond en op enige competentiekwesties waarbij hij betrokken was. De bevoegdheid van de officiaal was afhankelijk van twee criteria die elkaar konden overlappen, te weten de persoon van (een der) partijen (*ratione personae*) en het onderwerp van het proces (*ratione materiae*). Geestelijken in het bisdom vielen onder de rechtsmacht van de officiaal, zowel wegens misdrijven en overtredingen als wegens burgerlijke vorderingen uit verbintenissen, zoals vorderingen wegens geleverde goederen, diensten of rente. Uitgezonderd van de jurisdictie van de officiaal waren de kanunniken van de kapittels die door de collega's werden berecht. Onder de rechtsmacht van de officiaal vielen vervolgens de leden en suppoosten van het officialaat zelf, terwijl ook de zogenaamde "*personae miserales*", de wezen, weduwen, alleenstaande vrouwen en zestigjarigen een beroep op de officiaal konden doen.

Inhoudelijk (*ratione materiae*) was de officiaal bevoegd ten aanzien van bepaalde "burgerlijke" zaken en ten aanzien van bepaalde misdrijven en overtredingen. De officiaal nam kennis van processen betreffende het huwelijk, beneficië en testamenten. De huwelijkszaken omvatten de vordering tot het nakomen of verbreken van trouwbeloften. Aan de vordering tot het nakomen van trouwbeloften was vaak subsidiair de eis verbonden tot dotatie, alimentatie van het te baren of reeds geboren kind dan wel het aannemen van het kind, en vergoeding van de bevallingskosten. Onder huwelijkszaken vielen voorts de vordering tot nietigverklaring van een huwelijk en de scheiding van tafel en bed.

Een beneficië was zoals gezegd een vermogen waaruit inkomsten voortvloeden voor de bezitter, de beneficiant, die daarvoor onder meer aan een bepaald altaar in de kerk een vast omschreven aantal missen moest lezen. De beneficiant of kapelaan was meestal niet tevens met zielzorg belast. De processen betreffen de vraag wie van de kandidaten het meeste recht had om in het bezit van het vacante beneficië te worden gesteld, en soms ook de vraag wie het meeste recht had om kandidaten voor te dragen, wie met andere woorden het collatierecht bezat. In dit kader passen ook de processen over de inbezitstelling van pastoorsambten waaraan vermogen én zielzorg was verbonden. Voor de geschillen over kerkelijke goederen en inkomsten was er een compromis tussen de kerkelijke en wereldlijke rechtbanken. *Petitoire* geschillen of eigendomsvorderingen over beneficië, tienden en andere kerkelijke inkomsten kwamen voor de kerkelijke rechtbanken, terwijl *possessoire* vorderingen of bezitsvorderingen over deze rechten door de gewestelijke hoven als het Hof van Gelder werden behandeld. Het officialaat behandelde voorts de uitvoering van testamenten, in ieder geval voor zover het de uitkering van legaten ten behoeve van vrome doelen betrof.

Op het terrein van de strafrechtspraak berechtte de officiaal de overtredingen van het

religieuze leven zoals ketterij, bijgelovige praktijken waaronder waarzeggerij, het niet vervullen van de Paasplicht, het schenden van de zondagsheiliging, nalatigheid in het laten toedienen van sacramenten, ontheiliging van de boetetijd of gewijde plaatsen en processies, godslastering en het onbevoegd geven van onderwijs. Een belangrijk aantal processen betrof de overtredingen van de seksuele moraal en de huwelijkswetgeving, zoals buitenhuwelijkse gemeenschap van ongehuwden, concubinaat zijnde ongehuwd samenleven, overspel en incest. De promotor trad ook op tegen degenen die een ongeoorloofd of een ongeldig huwelijk hadden gesloten, tegen gehuwden die uit eigener beweging uit elkaar waren gegaan en tegen de partner die de ander had verlaten zonder het vereiste vonnis tot scheiding van tafel en bed. Een bijzondere groep strafprocessen is die waarbij de promotor priesters aansprak op nalatigheid in de uitoefening van het ambt en/of gedrag dat niet strookte met de waardigheid van het ambt als dronkenschap, herbergbezoek, agressief gedrag en verdachte omgang met vrouwen.

Sommige zaken, de zogenaamde *causae mixti fori*, de gemengde zaken, konden ook door de wereldlijke rechter worden behandeld. Zij gaven vaak aanleiding tot competentieconflicten. Het betrof ketterij, toverij, godslastering en meened, schending van de zondagsheiliging, prostitutie, concubinaat, overspel, incest, alle zaken die ook de openbare orde betroffen. Of de officiaal of de wereldlijke rechter, in casu de schepenbank, recht sprak, hing af van de preventie. Wie met andere woorden het eerst kennis nam van een dergelijke zaak, had het recht de zaak te behandelen.¹³⁶

V De bevoegdheid van de officiaal van het bisdom Roermond

De bevoegdheid van de officiaal blijkt met name uit de circa 2500 procesdossiers die vanaf 1610 zijn overgeleverd. In bijlage V van de inventaris van het archief zijn deze dossiers thematisch naar trefwoorden ingedeeld, zodat al snel blijkt op welke terreinen de officiaal in de praktijk rechtsprak.¹³⁷ Door zijn handelen kwam de officiaal soms in conflict met de wereldlijke rechtbanken als het Hof van Gelder en de schepenbanken. In deze conflicten waarin niet de officiaal zelf, maar de bisschop als partij optrad, werden vaak expliciet uitspraken gedaan over de wederzijdse competentie. Deze conflicten bieden derhalve de mogelijkheid om de bevoegdheid van de officiaal nader te omlijnen.

¹³⁶ Bar, 'Fonctionnement justice', 23; Vleeschouwers-Van Melkebeek, *Officialiteit Doornik*, 130-131; Monballyu, 'Kerkelijke rechtbank', 127-128, 154, 157-158; Van der Made, 'Jurisprudence pénale', 578, 580; De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 7-8, 10, 91-165. De bevoegdheid van de officiaal van het bisdom Luik reikte in strafzaken nog veel verder. Zie: Bar, 'Fonctionnement justice', 22; Van der Made, 'Jurisprudence pénale', 577.

¹³⁷ G.H.A. Venner, *Inventaris van het archief van het officiaalaat, de kerkelijke rechtbank van het eerste bisdom Roermond 1599-1797* (Maastricht 2014).

De bevoegdheid ten aanzien van personen

De officiaal was in de eerste plaats de bevoegde rechter in geval van (schuld)vorderingen ten laste van geestelijken – zij die tenminste de tonsuur hadden ontvangen – en priesters van het bisdom. Zo protesteerde de vicaris-generaal in 1741, toen Jan Vlessers voor de schepenbank Lobberich een proces aanspande tegen de priester Adams. “Personele actiën” tegen geestelijken dienden voor de kerkelijke rechtbank te worden ingesteld. Op 15 april 1750 verbood de bisschop aan een vicaris te Venray om gevolg te geven aan een dagvaarding voor de schepenbank op straffe van schorsing.¹³⁸ Ook in strafzaken van geestelijken en priesters was de officiaal de competente rechter. De uitzondering op deze bevoegdheid ten aanzien van geestelijken en priesters vormden in principe de kanunniken en kapelaans van het kathedrale kapittel. In 1675 vorderde Joanna Arensberg van vicaris Wanssum betaling van geleverde stof. De gedaagde stelde dat deze persoonlijke vordering tegen hem als kapelaan van het kapittel, voor het kapittel en niet voor de officiaal moest worden ingesteld. Arensberg bestreed deze visie. Wanssum had na dagvaarding op de eerste zitting verstek laten gaan en had zodoende zijn beroep op een andere rechter, de *exceptio fori declinatoria*, verspeeld. Volgens de statuten van het kathedrale kapittel waren deken en kapittel alleen competent ten aanzien van het gedrag en de verplichtingen van het ambt. Hoe het ook zij, de procedure werd met een vonnis van de officiaal afgesloten.¹³⁹ Op 26 mei 1719 legde het kathedrale kapittel op verzoek van het kathedrale kapittel van Doornik een verklaring af over zijn eigen bevoegdheid. De deken, kanunniken en vicarissen waren voor persoonlijke acties, voor burgerlijke én strafrechtelijke, onderworpen aan de rechtsmacht van het kapittel en zij konden niet worden gedaagd voor enige wereldlijke rechter. Op 18 augustus en 7 september 1725 werd Christianus van Berckelaer, vicaris van het kathedrale kapittel, door de promotor voor de officiaal gedaagd wegens het bezoeken van herbergen. Het kapittel verbood Van Berckelaer om zich aan de officiaal te onderwerpen. Hij zou door het kapittel worden bestraft.¹⁴⁰

Reeds in 1573 had het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem het stadsbestuur van Roermond geboden zich niet meer in te laten met het proces van de abdis van de Munsterabdij tegen Bruno van Dalen. Aangezien het een persoonlijke vordering betrof en de abdis oorspronkelijk gedaagde was, was de bisschop de competente rechter.¹⁴¹ Ook in de zeventiende en achttiende eeuw waren kloosters c.q. kloosteroversten partij in processen voor het officialaat. Een proces over een rente tussen Catharina van Gladbach, een zuster die het klooster te Aldekerk na een hervorming van de leefregel had verlaten, tegen de overste en de overige zusters kwam even-

138 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 17, *acta episcopalia* 1741-1742, p. 35-36; 22, *acta episcopalia* 1750-1754, p. 43.

139 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nr. 77 procesnr. 744.

140 RHCL, archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 4, f. 119v.-120, 170v.

141 GA Roermond, Oud archief Roermond, inv.nr. 88.

wel pas voor de officiaal, nadat hij als gedelegeerd rechter door de nuntius te Brussel was aangewezen.¹⁴² Havensius vermeldt dat in 1575 een regulier priester wegens ernstige excessen gedurende 21 dagen in detentie zat in de kerker van de promotor en vervolgens tot levenslange kerkerstraf overeenkomstig de orderegel werd veroordeeld.¹⁴³ In de zeventiende en achttiende eeuw zijn evenwel geen processen van de promotor, processen dus van strafrechtelijke aard, tegen kloosterlingen aangetroffen.

De bevoegdheid ten aanzien van burgerlijke zaken

Blijkens het lijstje van onderwerpen dat de landdekens met hun pastoors in 1597 moesten bespreken, mochten de pastoors zich niet bezighouden met zaken aangaande het huwelijk, trouwbeloften, scheiding of testamenten, maar moesten deze door de kerkelijke rechtbank te Roermond worden beslist.¹⁴⁴ In december 1613 betoogden de Staten van het Overkwartier van Gelder dat de geestelijke rechtspraak beperkt was tot drie terreinen: geestelijke testamenten, geestelijke lenen (*beneficia*) en huwelijkszaken. De bisschop en zijn officiaal zouden echter hun bevoegdheid trachten uit te breiden tot processen over beledigingen door wereldlijke personen jegens geestelijken geuit, en tot processen waarbij geestelijken betaling van achterstallige rente ten laste van wereldlijk onroerend goed vorderden. Beide categorieën processen behoorden voor de wereldlijke rechter te worden gevoerd.¹⁴⁵ Hoe dit ook zij, voor zover valt na te gaan, is in de bewaard gebleven burgerlijke processen over belediging niet een geestelijke, maar een wereldlijke persoon de beledigde partij. Nog in 1661 lieten de Staten aan de koning schrijven dat de geestelijke rechter alleen kennis mocht nemen van zaken over testamenten van priesters, het huwelijk en *beneficies*.¹⁴⁶

Onder de burgerlijke processen die voor de officiaal werden gevoerd, nemen die over het huwelijk, en met name die over het nakomen van trouwbeloften door het sluiten van het huwelijk, de belangrijkste plaats in. In de meeste gevallen betreft het processen aangespannen door vrouwen die na het wederzijds geven van trouwbeloften zwanger waren geraakt of al een kind hadden gebaard zonder dat de vader nog wenste te trouwen. Zij eisten dan dat het huwelijk alsnog werd voltrokken of, indien de officiaal zo'n vonnis niet wilde wijzen, dotatie van de vrouw, alimentatie van het kind c.q. het aannemen van het kind door de vader, eerherstel en vergoeding van de bevallingskosten. Een procedure over trouwbeloften kon ook indirect ontstaan. Een aanstaand huwelijk werd in de parochiekerk door

142 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 65 procesnr. 581.

143 Havensius, *Commentarius*, 164.

144 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 80, nr. 14.

145 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nrs. 186, f. 96, 101-101v.; 187, f. 25v.-26v.; Cornelissen, 'Relationes Status', 55.

146 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 80, f. 169v.-171v.

kerkenroep op drie zondagen afgekondigd, waarna een andere vrouw bezwaar maakte bij de pastoor tegen het huwelijk wegens eerder aan haar gegeven trouwbeloften. De man ontkende en daagde laatstgenoemde wegens verhinderd van zijn huwelijk. De officiaal kon door vonnis partijen veroordelen met elkaar te trouwen. Dergelijke opgelegde huwelijken werden tegen het einde van de zeventiende eeuw niet altijd als ideaal gezien. In een proces uit de jaren 1693-1694 wordt het als volgt omschreven: De dagelijkse praktijk leert dat gedwongen huwelijken moeilijk en triest eindigen. Immers waar de wederzijdse liefde van echtgenoten ontbreekt, kwetst tweedracht de geest, verhindert het aanroepen van God, stuurt het geregelde huishouden in de war en leidt tot vele zonden. Het gezin vormt niet een kerk van God, zoals het behoort te zijn, maar een poel van duivels. De arme mensen die in deze rampzalige omstandigheden verkeren, zijn op weg naar verachting voor God, wanhoop en eeuwige verdoemenis.¹⁴⁷

Daarnaast zijn er processen tot scheiding van tafel en bed, veelal wegens huiselijk geweld door de man. Het initiatief lag meestal bij de vrouw. Vaak had zij al een lange lijdensweg achter de rug en beoefende zij al jaren, zoals Therry het omschrijft, de door moralisten bij huwelijksperikelen vooral aan de vrouwen aangeprezen deugden van geduld en berusting.¹⁴⁸

Huwelijkszaken behoorden tot de uitsluitende bevoegdheid van de officiaal. Zo verklaarde de bisschop op 18 maart 1703 dat de officiaal van oudsher kennis nam van bezwaren tegen kerkenroepen, ook wanneer die door de ouders werden geuit.¹⁴⁹ Interessant in dit verband is ook een proces van Servatius Mentiens tegen Theodora Derix te Stevensweert uit 1705. Beiden hadden voor de schepenbank geprocedeerd en Mentiens was door de schepenbank veroordeeld om Theodora Derix te trouwen of een dos (geldbedrag) te geven. Aangezien hij onder ede wilde bevestigen geen gemeenschap met de vrouw te hebben gehad en aangezien de schepenbank niet bevoegd was, verzocht hij de officiaal het vonnis te vernietigen. Aldus startte een procedure voor de officiaal.¹⁵⁰

In 1702, aan het begin van de Spaanse successie-oorlog, was het Overkwartier van Gelder, een belangrijk gedeelte van het bisdom Roermond, afgezien van Geldern en onmiddellijke omgeving, bezet door Staatse troepen. Het stond onder het gezag van de Staten-Generaal

147 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 109 procesnr. 1231: "Non enim rebus sic stantibus compelli posset vel deberet ad consumandum matrimonium ne inde deterius contigat... Notum siquidem est teste quotidiana experientia quod eiusmodi coacta matrimonia difficiles et tristes soleant habere exitus... Nam ubi non est mutuus amor coniugum, ibi discordia sauciat mentes, impedit invocationem Dei, turbat totam domesticam consuetudinem et parit multa peccata. Et familiae non fiunt ecclesia Dei, quod esse debebant, sed diabolorum lustra. Et multi miseri homines in illis calamitatibus existentes ruunt in indignationem adversus Deum, in desperationem et aeternum exitium".

148 Therry, 'Gestrane huwelijksbootje', 16-17.

149 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 35, nr. 9.

150 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 130 procesnr. 1570.

der Verenigde Nederlanden en werd als generaliteitsgebied bestuurd. Als gevolg van vredesonderhandelingen werd het Overkwartier aan het einde van deze oorlog in de jaren 1713-1716 verdeeld onder de mogendheden. Het grootste gedeelte viel aan Pruisen toe, namelijk de ambten Kessel, Geldern, Straelen en Wachtendonk. Oostenrijk kreeg Roermond en onmiddellijke omgeving en het land van Weert, Nederweert en Wessem. Gulik verwierf Erkelenz. De Republiek behield de stad Venlo, de vesting Stevensweert en vrijwel het gehele ambt Montfort. In de generaliteitslanden als Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant en de Staatse gedeelten van de Landen van Overmaas (Valkenburg, 's-Hertogenrade en Dalhem) was het Ehtreglement van 1656 van kracht.¹⁵¹ Het Ehtreglement regelde niet alleen het sluiten van huwelijken, waarbij het inzegenen door rooms-katholieke priesters werd verboden, maar stelde ook regels op over de rechtspraak in huwelijkszaken. Die rechtspraak berustte bij de wereldlijke rechter. Bezwaren tegen kerkenroepen werden behandeld door de magistraat. Wie een maand na de kerkenroepen niet trouwde, werd door de magistraat tot het huwelijk gedwongen en gestraft. Minderjarigen die van hun rooms-katholieke ouders, voogden of bloedverwanten die buiten de Republiek woonden, geen toestemming kregen om te huwen, moesten zich wenden tot de gewone rechter en konden eventueel in beroep gaan bij de Raden van Brabant en Vlaanderen. Zaken van trouwbeloften, incest en overspel konden door colleges van hoge en lage rechtspraak worden behandeld, terwijl men voor echtscheiding en andere dan de genoemde huwelijkszaken terecht kon bij hoofdbanken.¹⁵² In de generaliteitslanden was dus voor een officiaalaat ten aanzien van huwelijkszaken geen plaats.

Op 11 februari 1722 diende het Hof van Gelder te Venlo, competent voor het Staatse Overkwartier, de Staten-Generaal van advies over de problemen rond het sluiten van het huwelijk van majoor l'Archer en Catharina Louisa Sibilla Bachman, beiden protestant. Het Hof merkte onder meer op dat het Ehtreglement van 1656 niet in het Overkwartier van Gelder was afgekondigd en ook niet in het gedeelte dat sinds het Barrièretraktaat van 1715 tot de Republiek behoorde. De Staten-Generaal vroegen daarop op 29 juni 1722 advies aan het Hof over de vraag of, en zo ja in welke mate, het Ehtreglement in het Staatse

151 P.J.H. Ubachs, 'Het Ehtreglement voor de Generaliteit in de eerste jaren', in: A.H. Jenniskens e.a. (red.), *Munsters in de Maasgouw. Archeologie en kerkgeschiedenis in Limburg* (Maastricht 1986) 213-228; W.A.J. Munier, 'De toepassing van het Ehtreglement in de Landen van Overmaas en de neerslag ervan in de trouwregisters 1656-1683', *PSHAL* 121 (1985) 69-103; M.J.H.A. Lijten, 'Het Ehtreglement en de naleving daarvan gedurende de periode circa 1700 - circa 1750 in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch', in: Th.E.A. Bosman e.a. (red.), *Brabants recht dat is... Opstellen aangeboden aan prof. mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant* (Assen/Maastricht 1990) 165-179.

152 Ehtreglement art. 19-20, 23-25, 40, 86, 89, 91, 93, gepubliceerd in: C. Casier en L. Crahay, *Coutumes du duché de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse* (Brussel 1889) 352-353, 365-366, 387-392.

Overkwartier kon worden ingevoerd. Het Hof antwoordde op 5 augustus 1722 onder andere dat alle zaken betreffende het huwelijk, huwelijksbeletselen en scheiding van tafel en bed tot de competentie van de bisschop behoorden. De bisschop bezat zijn bevoegdheid in het gehele nu verdeelde Overkwartier krachtens oud gebruik en krachtens recente trakaten als de Vrede van Utrecht en het Barrièretraktaat. De wereldlijke gerechten mochten niet oordelen over de geldigheid van huwelijken. Het Hof raadde af aan de rechten van de bisschop te tornen.¹⁵³ De Staten-Generaal hebben nadien het Echartement niet van toepassing verklaard in het Staatse gedeelte van het Overkwartier.

Pas tegen het einde van de achttiende eeuw werd wezenlijk inbreuk gemaakt op de bevoegdheid van de officiaal. In het op 28 september 1784 op naam van Jozef II in de Oostenrijkse Nederlanden afgekondigde edict terzake van het huwelijk werd het huwelijk beschouwd als een burgerlijk contract dat onder de competentie van de wereldlijke rechter viel. De geestelijke rechter mocht derhalve geen kennis meer nemen van kwesties over de geldigheid van huwelijken, de wettigheid van kinderen en trouwbeloften.¹⁵⁴ In 1784 en volgende jaren treft men in het archief van het officialaat alleen nog processen over huwelijkszaken aan uit het Pruisische, Staatse en Gulikse Overkwartier. Enigszins overdreven lijkt daarom het rekest van Joannes Frencken, deurwaarder van het officialaat, aan de bisschop waarin hij stelde dat hij door het wegvallen van deze processen in het Oostenrijkse Overkwartier zoveel inkomsten had verloren dat hij tot armoede was vervallen.¹⁵⁵

De vele hervormingsmaatregelen van Jozef II, ook op kerkelijk gebied, die na 1780 in snel tempo en zonder rekening te houden met de oude instellingen en rechten werden ingevoerd, leidden tot grote onrust in de Oostenrijkse Nederlanden en mondden tenslotte uit in de Brabantse revolutie. Tijdens de laatste dagen van 1789 bereikte de revolutie ook Roermond. De Staten van het Oostenrijkse Overkwartier verklaarden zich op 1 januari 1790 onafhankelijk en namen bezit van de soevereiniteit. Bijna onmiddellijk daarna, op 2 januari, herriepen de Staten onder meer het edict van 28 september 1784. Hetzelfde gebeurde nog eens in 1791 na de restauratie van het Oostenrijks gezag.¹⁵⁶ Vanaf 1790 voerden ingezetenen van het Oostenrijkse Overkwartier weer processen over huwelijkszaken voor de officiaal.

Naast de processen over huwelijkszaken vormen die over beneficies en pastoorsambten de tweede groep onder de burgerlijke processen die voor het officialaat werden gevoerd.

153 RHCL, archief Hof van Gelder te Venlo, inv.nr. 61, f. 44v., 53-55. Een gedrukte versie van het laatste advies van 5 augustus 1722 in: RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 45A, nr. 8a.

154 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 991, f. 59-76; A.M.J.A. Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794. Deel II. Staats-bezet en Oostenrijks Gelre 1702-1716; 1716-1794* (Nijmegen 1992) 401-402.

155 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 51B, nr. 31.

156 Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier II*, 453, 469; G.H.A. Venner, 'De reglementen van de Staten van het Overkwartier van Gelder', *PSHAL* 114 (1978) 166-171, 217-218.

Wanneer iemand aan de bisschop voorgedragen werd als kapelaan/beneficiant van een altaar of als pastoor, dan verstreekte de bisschop een oproep die gedurende drie zondagen in de parochiekerk werd voorgelezen. Met de attestatie van deze afkondigingen begaf de kandidaat zich naar de officiaal om in een zitting af te wachten of er andere kandidaten waren. Zij waren immers opgeroepen om te Roermond te verschijnen. Waren geen tegenkandidaten komen opdagen, dan werd zulks door decreet van de officiaal vastgesteld en volgden de benoeming door de bisschop en de opdracht aan de pastoor om de beneficiant in het bezit van het beneficie te stellen. Waren er tegenkandidaten verschenen, dan ontstond een proces over de inbezitstelling van het beneficie. Het proces kon gaan over de vraag wie het nauwst verwant was aan de stichters van het altaar en dus de meeste aanspraak kon maken op de benoeming, maar ook over de vraag wie de vergevers van het beneficie eigenlijk waren. De bevoegdheid van de officiaal kende ook beperkingen. Volgens de kanselarij-instructie van het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem van 1547 en die van het Hof van Gelder te Roermond van 1609 was het Hof bevoegd ten aanzien van geschillen over beneficies die door de landsheer werden vergeven. Processen over beneficies ter vergeving van de landsheer treft men in het archief van de officiaal inderdaad niet aan.¹⁵⁷

Processen over de inbezitstelling van prebenden in kapittels kwamen alleen voor de officiaal als gedelegeerd rechter. Een proces tussen Gerard Claessens en Gerard van Neer over de inbezitstelling van een prebende in het kathedrale kapittel werd voor de officiaal gevoerd krachtens bijzondere opdracht van deken en kanunniken. De behandeling van het proces tussen Carolus Petrus Weiler en Petrus Ferdinandus de Vogelins over de inbezitstelling van een prebende in het kapittel van Thorn vond in 1761-1762 voor de officiaal plaats in opdracht van de paus.¹⁵⁸

Blijkens de genoemde kanselarij-instructies voor het Hof van 1547 en 1609 moesten kwesties over testamenten ten landrechte, met andere woorden door de plaatselijke rechtbank, worden beslecht. De uitzondering op deze regel vormden de testamenten ten behoeve van vrome doeleinden die door de geestelijke rechter, maar ook door de wereldlijke rechter konden worden behandeld. Die rechter was bevoegd die het eerst kennis had genomen van de zaak.¹⁵⁹ Evenwel ook zonder de beperking tot geschillen over legaten ten behoeve van vrome doeleinden werden processen over de geldigheid van testamenten voor het officiaalaat aanhangig gemaakt. Opvallend is dat de procespartijen dan, voor zover valt

157 A.J. Maris, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811)* I Inleiding (Arnhem 1978) 138; K.J.Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond* Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht derde reeks 20 (Utrecht 1965) 464 art. 24.

158 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 69 procesnr. 646; 186 procesnr. 2310.

159 Maris, *Archief Hof Gelre-Zutphen I*, 140; Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen Overkwartier*, 465 art. 33.

na te gaan, enkel inwoners van Weert en Nederweert waren. Deze uitzonderingspositie van Weert en Nederweert kwam in twee processen expliciet ter sprake. Rutger Craex procedeerde in 1647 voor het officialaat tegen Severijn Tilmans over de geldigheid van een testament. Kennelijk was hij eerder over dezelfde kwestie aangesproken voor de schepenbank Weert. Hij achtte de schepenbank niet bevoegd, aangezien "alle testamentarie saecken ende questiën in 't district van Weert ende daeromtrent vallende moeten ende behooren private, dat is met uuytsluiting van den civylen rechter, gedispuyteert te worden voor den geestelijcken rechter". De gedaagde was het met deze zienswijze niet eens. Krachtens de concordaten tussen de bisschop van Luik en de hertog van Brabant (in casu Karel V) behoorden processen over testamenten tot de gemengde zaken (*causae mixti fori*) die zowel door de geestelijke als wereldlijke rechter konden worden behandeld. In gemengde gevallen heerste het recht van preventie. De rechter die het eerst kennisnam van de zaak, mocht ook vonniswijzen en dat was in dit geval de schepenbank Weert.¹⁶⁰

Opnieuw kwam de competentie van de officiaal aan de orde toen Joannes Hugo in 1674 Willem Hugo voor de officiaal daagde over het uitkeren van legaten. Hij baseerde de bevoegdheid van de officiaal op een verklaring van Andreas Vormans, schepen te Weert, en Marten Pitten, secretaris aldaar. Volgens deze was het gewoonte ten aanzien van "de dispuuten tusschen paerthijen gevallen ten regarde van testamenten, dat deselve van eenige borgers ende inwoonders deser voorss. stadt prima instantia haer recht hebben mogen institueeren ende hebben geïnstitueert voor den seer eerw. heer officiaal tot Ruermunde". De Weertenaren bezaten het privilege om voor de officiaal over testamenten te mogen procederen.

De gedaagde betoogde daarentegen dat het proces een persoonlijke vordering betrof en dus gevoerd moest worden voor het gerecht waaronder de gedaagde ressorteerde, en niet voor de officiaal. Hij bestreed het bestaan van het privilege en beriep zich op de betreffende bepalingen in de kanselarij-instructies van het Hof van Gelder van 1547 en 1609. Het betreffende legaat was niet voor vrome doeleinden bestemd en derhalve bezat de officiaal geen rechtsmacht. Nu de competentie van de officiaal werd betwist, gaf hij bij vonnis van 7 november 1675 aan de eiser opdracht te bewijzen dat de Weertenaren krachtens gewoonte of privilege aangaande testamenten de tegenstanders voor de geestelijke rechter mochten dagen.¹⁶¹ Daarna is in deze zaak geen vonnis meer gewezen, zodat de eiser Joannes Hugo mogelijk dit bewijs niet kon leveren. Hoe het ook zij, na 1674 worden geen processen over testamenten tussen inwoners van het land van Weert meer aangetroffen in het archief van het officialaat.

160 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nr. 41 procesnr. 129. Zie: De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 7-8.

161 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nrs. 75 procesnr. 719; 226, f. 65v.: "Weertenses gaudere consuetudine vel privilegio super testamentariis quaestionibus conveniendi adversarios coram curia ecclesiastica".

De bevoegdheid ten aanzien van strafrechtelijke zaken

Zoals reeds eerder vermeld stelde de bisschop op 23 juni 1597 een lijstje met punten op die de landdekens met de pastoors van hun dekenaat moesten bespreken. De pastoors moesten de volgende veelvuldig voorkomende zonden aan de landdeken of bisschop melden ter bestraffing: ketterij, geloofsafval, incidentele gemeenschap tussen ongehuwden (*fornicatio* of *defloratie*), concubinaat, overspel, incest, godslastering, woeker, voortdurende dronkenschap, scheiding zonder vonnis van de bisschop, gemeenschap met ketters met betrekking tot de sacramenten als doop en huwelijk, waarzeggerij, schending van feestdagen door drinkgelagen en muziekspel tijdens de viering van de liturgie, verwaarlozing van deelname aan de liturgie, van de biecht en het communiceren, ook door het dienstpersoneel.¹⁶² De bestraffing van al deze overtredingen van kerkelijke voorschriften rekende de bisschop tot zijn bevoegdheid. Minder uitputtend is de opsomming van overtredingen die door de officialen van de dekenaten Valkenburg en Cuijk, waarover later meer, volgens hun herbenoemingsakte van 20 juli 1666 moesten worden berecht: incidentele gemeenschap van ongehuwden, concubinaat, overspel en de schending van feestdagen. Joannes Christianus Odaer, pastoor te Echt, die op 10 december 1720 tot deken van het dekenaat Montfort werd benoemd, kreeg onder andere de taak om bij de bisschop of de promotor de gevallen van *fornicatio*, incest, overspel, godslastering, schending van feestdagen en vastengeboden en van andere door de bisschop afgekondigde verboden aan te brengen.¹⁶³

De meeste processen van strafrechtelijke aard hebben betrekking op overtredingen van de seksuele moraal en de huwelijkswetgeving. Elke gemeenschap buiten het huwelijk was verboden, zoals ook de promotor het in 1667 in zijn proces tegen Antonius Verhaegh uitdrukte.¹⁶⁴ De lichtste overtreding was de incidentele gemeenschap tussen ongehuwden. In sommige gevallen kwam *fornicatio* aan het licht, als een vrouw een burgerlijk proces aanspande tegen een man tot het sluiten van het huwelijk, omdat zij na het wederzijds geven van trouwbeloften seksueel verkeer hadden gehad. De procedure van de promotor wegens *fornicatio*, zowel tegen de man als de vrouw, liep vaak parallel met de procedure tot het sluiten van een huwelijk. Gingen ongehuwden samenwonen, dan was sprake van concubinaat. Concubinaat kon duurzaam of voorlopig zijn. Voorlopig concubinaat was het samenwonen als man en vrouw na de officiële verloving, maar vóór het huwelijk. Overspel (*adulterium*) was seksueel verkeer tussen man en vrouw, van wie er tenminste één gehuwd was met een derde. De overtredingen van *fornicatio*, concubinaat en overspel konden verzwaard worden door incest. De partners waren te nauw, tot in de vierde graad, bloed- of aanverwant van

¹⁶² RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 80, nr. 14.

¹⁶³ RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 32; 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 362.

¹⁶⁴ RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nr. 64 procesnr. 570: "et secundum ius divinum omnis coniunctio extra matrimonium peccatum foveat eoque gravius quo longiori tempore durat".

elkaar. Incest had dus niet de zware lading van thans. Van incest was ook sprake in geval van geestelijke verwantschap zoals die bestaat tussen doopgetuigen en familie van de dopeling.

De promotor kwam tenslotte in actie als man en vrouw een ongeoorloofd of ongeldig huwelijk hadden gesloten. Man en vrouw sloten een ongeoorloofd huwelijk, wanneer zij plotseling met twee getuigen voor de pastoor verschenen en elkaar het jawoord gaven. Waren er geen beletselen wegens verwantschap, dan was aan de eis van een geldig huwelijk, namelijk huwen voor pastoor en twee getuigen, voldaan, maar waren de formaliteiten verwaarloosd. Huwden niet voor de eigen pastoor, zonder verlof van de eigen pastoor of zonder getuigen, dan was het huwelijk ongeldig, zo ook wanneer men verzuimd had dispensatie van de bisschop of de paus te verkrijgen wegens te nauwe bloed- of aanverwantschap. Degenen die een ongeldig huwelijk gesloten hadden, werden geacht in concubinaat c.q. incestueus te leven.¹⁶⁵

De bestraffing in geval van de relatief vaak voorkomende fornicatio/defloratie bestond meestal uit een (kleine) geldboete en een geestelijke boete. Deze laatste kon het biechten en communiceren, vasten en een bedevaart omvatten. Doel van de bedevaart waren de kapel in 't Zand te Roermond voor ingezetenen van de dekenaten Montfort en Erkelenz, de kapel van Onze Lieve Vrouw van Smarten te Panningen voor de ingezetenen van het dekenaat Kessel, en de Mariakapel te Kevelaer voor de delinquenten uit de dekenaten Geldern en Krickenberg. Vaak kwam het niet tot een procedure. Na dagvaarding bekenden man en vrouw hun seksueel contact en onderwierpen zich aan het te vellen oordeel, waarop de officiaal vonnis wees.¹⁶⁶ Volgens een verklaring van de bisschop van 29 oktober 1715 kon de promotor zelfs "sonder figuur van proces" met delinquenten van defloratie en overspel een akkoord sluiten over de hoogte van de boete.¹⁶⁷

Zoals met betrekking tot de officialiteit van Brugge is vastgesteld, waren de straffen van de officiaal van Roermond, zo is de indruk, matig. Uit de straf sprak de pastorale bekommernis om het zielenheil van de betrokkenen. Men wilde hen tot inkeer brengen. De Brugse officiaal geloofde in de zielshelende en dus verbeterende kracht van religieuze straffen. Naarmate een overtreding echter meer ergernis en schandaal verwekte zoals openbaar getoond overspel, werd het vonnis strenger. De bestraffing kreeg dan een exemplarisch en vernederend karakter bedoeld om anderen af te schrikken, met als uiterste middel de verbanning.¹⁶⁸ Een mooi voorbeeld vormt het proces tegen Henricus Oetgens, inwoner van

165 Zie: Van der Made, 'Jurisprudence pénale', 582-607; De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 119-137; P.J.H. Ubachs, 'Ofschoon... Het Trentse huwelijksdecreet Tametsi' in: A.M.J.A. Berkvens en Th.J. van Rensch (red.), *In hoede van recht gekeerd*. *Opstellen ter gelegenheid van dertig jaar Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis* (Maastricht 2010) 125-127.

166 RHCL, archief bisschop Roermond, inv.nrs. 202, 209-222, 229-230.

167 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 45B, nr. 15a.

168 Therry, 'Geloven in de kroeg', 184-185; Monballyu, 'Kerkelijke rechtbank', 160-161; J. de Brouwer, 'In hoever bevestigt de officialiteit van Antwerpen de besluiten getrokken uit die van Mechelen?', *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 21 (1967) 106.

Elmpt. Hij werd door de promotor in 1646 aangeklaagd, omdat hij in overspel leefde met een ander dan zijn eigen vrouw en bij de concubine een kind had verwekt. Hij werd bij vonnis van 23 januari 1647 veroordeeld om in een linnen kleed met een kaars in de hand blootshoofds en blootsvoets in de kerk te verschijnen, de mis bij te wonen en God om vergiffenis te vragen. Hij moest de overspelige vrouw onmiddellijk wegsturen. Aan het eerste gedeelte van het vonnis had Henricus Oetgens voldaan, aan het tweede niet. Hij had de vrouw weer in zijn huis toegelaten en leefde met haar opnieuw in overspel. Hij ging met haar als met zijn eigen vrouw over straat en bij anderen op bezoek, tot ergernis van de gemeenschap en tot minachting van het gewezen vonnis. Tegen deze onverbeterlijke die zich om God noch gebod bekommerde, eiste de promotor op 19 december 1647 verbanning uit het bisdom Roermond. Tevoren moest hij met stenen om zijn nek gekluisterd door de Gasthuispoel gaan.¹⁶⁹

De poel lag aan de noordelijke zijde van het huidige Munsterplein te Roermond bij de hoek Steenweg/Munsterplein. Hij ontleende zijn naam aan het op die hoek tot in het begin van de zeventiende eeuw gelegen gebouw van het gasthuis. De poel vervulde een functie in de tenuitvoerlegging van bepaalde door de schepensbank Roermond opgelegde straffen. Zo werd Frank van Kauwenbergh in 1485 wegens het uitgeven van vals geld voor tien jaar uit het hertogdom Gelder verbannen, nadat de beul hem door de Gasthuispoel zou hebben gedreven. Het drijven door de Gasthuispoel was een gebruik dat nog in het begin van de zeventiende eeuw in de Roermondse rechtspraak bekend was. Het was kennelijk een ontorende straf die in samenhang met verbanning kon worden opgelegd.¹⁷⁰

Naast de processen over huwelijk en seksuele moraal zijn er nog andere die een inkijk geven in het dagelijkse leven die de archieven van andere contemporaine instellingen niet bieden. Zo trad de promotor op tegen bijgelovige praktijken van leken die beweerden en ook geloofden mensen en vee te kunnen genezen en overledenen hun zielenrust te geven.¹⁷¹ De promotor eiste bestraffing van priesters die hun taken verwaarloosden en/of er een leefwijze op na hielden die niet in overeenstemming was met de waardigheid van het ambt. Veelal betrof het herbergbezoek en dronkenschap, in mindere mate overtreding van het celibaat. Priesters die niet voor verbetering vatbaar waren, konden in een klooster worden opgesloten, zoals Theodorus Eyll die in de jaren 1753-1769 in verzekerde bewaring werd gehouden achtereenvolgens in het klooster Mariazand te Straelen, het Capucijnenklooster

169 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 41 procesnr. 139: "condemnandum esse vel condemnari debere ut oneratus clauistro cum lapidibus in collo transeat per cloacam e regione domus hospitalis ac praeterea cum proscribendum esse extra limites diocesis nostrae ut nunquam revertatur in eam".

170 G.H.A. Venner, 'De putten van Roermond', *PSHAL* 126 (1990) 108.

171 Vergelijk: P.J.A. Nissen, 'Het magisch-religieuze universum van Odilia Boonen. Over een toverijproces voor het officiaalaat van het bisdom Roermond in 1724-1726', in: J.C.P.A. van Laarhoven e.a. (red.), *Munire ecclesiam. Opstellen over 'gewone gelovigen' aangeboden aan prof. dr. W.A.J. Munier ss.cc. bij zijn zeventigste verjaardag* (Maastricht 1990) 189-196.

te Geldern en uiteindelijk bij de Alexianen te Neuss.¹⁷² Het meest schrijnende proces in dit kader is dat van de promotor tegen Nicolaas Coninx, kapelaan te Walbeck. Hij was ondanks aanmaningen in concubinaat blijven leven en had een kind verwekt. Nadat het kind enige keren tevergeefs te vondeling was gelegd, gaf hij tegen betaling aan een soldaat in garnizoen te Geldern opdracht ervoor te zorgen dat het kind niet meer terugkwam. Die gooide de zes maanden oude baby in de Niers waarop het kind verdronk. De officiaal veroordeelde de kapelaan op 18 augustus 1670 tot verlies van alle beneficies, tot drie jaar gevangenis en vervolgens tot verbanning uit het bisdom. De soldaat eindigde overigens aan de galg.¹⁷³

Geschillen over de bevoegdheid in de zogenaamde gemengde gevallen

Het in 1620 in het Overkwartier afgekondigde Gelderse Land- en Stadsrecht stelde in de afdeling strafrecht allereerst de boeten vast die verschuldigd waren, indien "misbruicken tegen Godts eere ende diensten" waren geconstateerd. Blijkens deze bepalingen kon de schepenbank boeten en bijkomende straffen opleggen in geval van godslastering, vloeken, werken op zon- en feestdagen, drinken in de herberg onder de mis of preek of het maken van lawaai op zon- en feestdagen op kerkhoven en de openbare weg. Daarnaast werd de strafmaat omschreven voor defloratie, schaking, concubinaat en overspel.¹⁷⁴ Dergelijke overtredingen konden ook naar algemene regel door de kerkelijke rechter worden berecht en behoorden dus tot de gemengde gevallen, de *causae mixti fori*.¹⁷⁵ Zoals elders ontstonden ook in het Overkwartier van Gelder geschillen tussen de bisschop enerzijds en de schepenbanken c.q. hun woordvoerders, de Staten van het Overkwartier, anderzijds over de bevoegdheid ten aanzien van deze overtredingen.

In februari 1616 daagde de schout van Roermond Lietgen Rameckers voor de schepenbank wegens overspel. Ofschoon hij met een jonge vrouw was getrouwd, had hij een kind verwekt bij een religieuze, de ergste vorm van overspel. De gedaagde betoogde dat hij niet twee keer voor hetzelfde feit bestraft kon worden. Hij was al door de officiaal veroordeeld en hij had het vonnis al ten dele volbracht door afgelopen zondag "schandeleuselijk" gehuld in een linnen kled in de H. Geestkerk, de kathedrale kerk, te verschijnen. In geval van overspel, gemeenschap of incest met een kloosterzuster gold het recht van preventie, zodat wanneer de geestelijke rechter straf had opgelegd, aan de wereldlijke rechter geen actie meer toekwam.

172 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 296.

173 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 68 procesnr. 630.

174 A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner m.m.v. G. Spijkerboer, *Het Gelderse Land- en Stadsrecht van het Overkwartier van Roermond 1620 opnieuw uitgegeven en van een historische inleiding voorzien* Werken Stichting OVR 25 (Arnhem 1996) 320-321, 332-333.

175 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 7-8; Monballyu, 'Kerkelijke rechtbank', 128.

De schout bestreed deze exceptie van onbevoegdheid van de schepenbank als zijnde in strijd met de rechtsmacht van het hoofdgerecht Roermond en de privileges van het Overkwartier. Het hoofdgerecht verwierp op 24 februari 1616 de exceptie en gelastte de gedaagde op de eis te antwoorden. De visie van de stad Roermond werd overgenomen door de Staten van het Overkwartier. In een lijst van klachten die zij in maart 1617 aan de aartshertogen Albert en Isabella aanboden, heeft er een betrekking op de officiaal die zijn bevoegdheid te buiten zou gaan: Ofschoon de geestelijke jurisdictie in het Overkwartier beperkt was tot drie terreinen, te weten de testamenten betreffende vrome doeleinden, beneficies en huwelijkszaken, had de bisschop onlangs iemand wegens overspel met een begijn bestraft en niet toegestaan dat deze door de landsheerlijke ambtenaar zou worden vervolgd. Hij had deze ambtenaar zelfs met excommunicatie bedreigd. Voorts legde de bisschop grote boeten op aan ongehuwden die seksueel contact hadden gehad, hetgeen eveneens "in voerigen tijden in desen Quartier nyewerelts gehoirt oft in gebruyck (was) geweest". De aartshertogen antwoordden dat de Staten zich tot de momboir van het Hof van Gelder moesten wenden die al in het verleden opdracht had gekregen om de onderdanen te beschermen tegen bevoegdheidsoverschrijding van de geestelijke rechter.

Na deze interventie van de Staten werd de draad in het proces tegen Lietgen Rameckers weer opgenomen. De schout van Roermond stelde op 1 december 1617 dat de gedaagde moest voldoen aan het decreet van 24 februari 1616 tot het dienen van antwoord, en op 15 december 1617 dat de gedaagde bij gebrek aan antwoord overeenkomstig de eis moest worden veroordeeld.¹⁷⁶ Over de afloop van het proces is niets bekend. In zijn verslag over de toestand van het bisdom Roermond merkte de bisschop in 1619 op dat de ridderschap en steden de kerkelijke rechtsmacht tot drie soorten zaken wilden beperken, namelijk die over beneficies, het huwelijk en vrome testamenten, maar dat hij tot het uiterste in woord en geschrift zijn oude rechten had verdedigd. Niettemin werkten de wereldlijke gerechten de uitvoering van vonnissen van de officiaal tegen. Zij legden in gemengde gevallen, zelfs wanneer de officiaal als eerste had geoordeeld, de gedaagden opnieuw straffen op, alsof zij niet door de bevoegde rechter waren bestraft.¹⁷⁷

In 1661 ontstond opnieuw een conflict tussen de bisschop en de Staten van het Overkwartier van Gelder waarbij de laatsten de strafrechtelijke bevoegdheid van de bisschop ten aanzien van leken betwistten. Het geschil werd ook publiek uitgedragen en uiteindelijk in 1663 definitief door de Geheime Raad te Brussel beslecht. Het geschil vond zijn oorsprong in de synode die de bisschop op 21 september 1660 had gehouden. Tijdens deze bijeenkomst was onder andere besloten dat kisten, kasten, huisraad en andere wereldse zaken uit kerken en sacristieën moesten worden verwijderd op straffe van een boete.

¹⁷⁶ GA Roermond, archief hoofdgerecht Roermond, inv.nr. 118 procesnr. 460; RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 187, f. 25v.-26v.

¹⁷⁷ Cornelissen, 'Relationes Status', 55.

Drinken, muziekspel en geschreeuw op markt en straten onder de missen op zon- en feestdagen en op Aswoensdag werden verboden. Zowel de herbergier als de gasten stond een boete te wachten. Niemand mocht boeken drukken of verkopen die niet door de bisschop waren goedgekeurd. Niemand mocht slafelijk werk verrichten op zon- en feestdagen zonder toestemming van de pastoor, alles op straffe van een boete.

De bisschop legde deze besluiten via de kanselier voor aan het Hof van Gelder om deze te laten bekrachtigen. Het Hof vroeg daarop, zoals gebruikelijk, de momboir, een functie vergelijkbaar met die van officier van justitie, om advies. Het advies luidde negatief. In de genoemde gevallen kwam de boete toe aan de vorst, niet aan de bisschop toe. Aan geestelijken kwam niet de rechtsmacht toe om leken te beboeten. Leken dienden door leken, geestelijken door geestelijken te worden gestraft. De leden van het Hof vonden het raadzaam dit advies persoonlijk over te brengen aan de bisschop die daarop woedend naar de momboir uitviel en zich aangaande deze kwestie niet aan het Hof wilde onderwerpen. De bisschop baseerde zijn bevoegdheden op het oude gebruik sinds de oprichting van het bisdom Roermond. Aan de andere kant zouden de onderheren, de stadsbesturen en drosten zich met succes tegen de bisschop hebben verzet met beroep op eerdere beschikkingen van 1614 en 1617. De momboir kreeg nu opdracht nader onderzoek te verrichten. Hij wendde zich tot de Staten met het verzoek inzage in hun archief te verschaffen. Aldus werden de Staten officieel in het conflict betrokken.¹⁷⁸

In hun vergadering van 6-8 maart 1661 concipieerden de Staten een brief die aan alle drosten, onderheren, schouten en voogden werd gestuurd. De momboir had de Staten laten weten dat de bisschop de onderdanen trachtte "te bevelen op pecuniaire boeten ende over hunne delicten ende misbruycken met gelijcke pecuniaire breucken t'amenderen". Zulks was niet in de macht van de geestelijken en in strijd met de wil van de koning, de concordaten en de oude gewoonten. De Staten lieten nu weten dat zij de momboir zouden steunen ter afwering van deze nieuwigheden. Deze nauwelijks verholen oproep tot verzet tegen de aanspraken van de bisschop lokte bij de laatste een open brief uit die in alle parochiekerken werd afgekondigd. In dit bisschoppelijk schrijven van 17 maart 1661 betoogde de bisschop dat hij enkel het bevorderen van Gods eer en glorie en het behartigen van het welzijn van zijn onderdanen op het oog had, mede door het bestraffen van excessen en misdaden. De bisschop handelde niet anders dan zijn voorgangers, wier bevoegdheid in 1574 en 1607 was bevestigd. De bisschop liet dus weten dat het zijn wil was om de ingeslopen excessen die Gods zegen beletten, uit te roeien conform de wetten van de koning. En om "alle sinistre opiniën" die door de brief van de Staten "in de ghemoederen van de onderdaenen mochten sijn gedrukt" uit te wissen, benadrukte de bisschop "dat alle rechtsinnighe soudien moghen speuren dat de voorsz. incivile breven niet tot onderhoudinghe van Sijne Majesteys wetten en vervoorderen, maer ter contrariën tegen den wil van Sijne voorge-

¹⁷⁸ RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 515 I.

melde Majesteyt strijden". Door die brief werden de onderdanen met onbetamelijke middelen en praktijken tegen de geestelijke overheid opgezet door degenen die door hun stand verplicht behoorden te zijn de eenheid en vrede te bewaren.¹⁷⁹

In felle bewoordingen wendde de bisschop zich twee dagen later tot de Geheime Raad. De momboir en de Staten trachtten de kerkelijke rechtspraak ongedaan te maken. In hun circulaire hadden zij niet alleen zijn eer aangetast en hem een usurpator en weerspanning aan de bevelen van de koning genoemd, maar ook geprobeerd alle vazallen in opstand te brengen tegen God en de kerk, en in één keer de vrome bedoelingen teniet te doen die Karel V en Philips II met de oprichting van het bisdom voor ogen hadden. Dit bisdom was het voorgeschoven bastion tegen de ketterij. Wanneer het hun zou lukken de rechtsmacht van de kerk neer te halen, dan was te vrezen dat zij hetzelfde met die van hun soeverein zouden doen.¹⁸⁰ De reactie van de Staten van 30 maart 1661 was al evenzeer vervuld van retoriek. Van al het onheil dat hun gedurende de lange bloedige oorlog, waarin zij Zijne Majesteit getrouw hadden gesteund en waarin het arme gewest zodanig was uitgeput dat herstel nog jaren zou duren, was de brief van de bisschop wel het ergste wat hun was overkomen. Het was een smaadschrift vol hartstocht en laster. Onder de geestelijke jurisdictie vielen in het Overkwartier alleen de zaken van testamenten van priesters, het huwelijk en beneficies. Het vorderen van boeten van de onderdanen was in strijd met de rechten van de soeverein en de privileges van het gewest. De Staten vroegen de Geheime Raad de bisschop te gelasten een rechtszaak te beginnen, zodat zou blijken wat redelijk was. Hoe hoog de emoties opliepen, blijkt uit de vergadering van de Staten van 23-24 mei 1661. Zij hadden gehoord dat de bisschop te Brussel bij het hof was. Hij zou gezegd hebben dat hij een (gunstig) besluit over zijn aanspraken wilde, al moest hij daarvoor naar Spanje reizen.¹⁸¹

De Staten betoogden dat het hertogdom Gelder ten tijde van de eigen hertogen niet onder één, maar onder verschillende bisschoppen ressorteerde, die van Luik, Keulen, Münster en Utrecht. Deze bisschoppen hadden slechts rechtsmacht bezeten in de drie genoemde gevallen. De geestelijke rechter besliste over de geldigheid of ongeldigheid van het huwelijk. In het laatste geval werden de partijen verwezen naar de gewone rechter die boete oplegde wegens defloratie of incest. Ook bij de oprichting van de nieuwe bisdommen en de komst van Lindanus had de koning verklaard dat de bisschop geen andere rechtsmacht zou

179 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 80, f. 162v.-163, 166; archief bisschop Roermond, portefeuille 144.

180 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 80, f. 168-169: "... me donnant le nom d'usurpateur et réfractaire aux ordres de votre Majesté, mais encor par icelle ilz taschent de soulever tous les vassaux contre Dieu et son église et de renverser en un moment les pieuses intentions que feus les serenissimes monarques Charles Cinq empereur et le roy Philippe, de glorieuse mémoire, ont eu en l'érection de cette évesché, qui est le dernier bastion de notre religion placé à la teste de l'hérésie, de quoy, s'ils venoient à bout, il seroit à craindre que après avoir foulé aux pieds la jurisdiction de l'église, à l'exemple d'autres, ils ne fassent le mesme de celle de leur souverain".

181 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 80, f. 169-171v., 181.

bezitten dan zijn voorgangers. De delinquenten werden naar de wereldlijke rechter verwezen, ook in geval van ontheiliging van feestdagen. Naderhand was de bisschop hiermee niet tevreden. Hij legde kerkelijke boeten op aan hen die zich vrijwillig onderwierpen. Hij noteerde hun namen in een register en deed vervolgens voorkomen dat hij vonnis had gewezen en rechtsmacht bezat. Na protest van de schepenen zag de bisschop van deze handelswijze af. Bij de homologatie van het Gelderse Land- en Stadsrecht van 1620 was aan de bisschop niets toegewezen. De kennisneming van schending van feestdagen en alle andere zaken rakende de eredienst, overspel, defloratie en incest was toegewezen aan de wereldlijke rechter zoals deze die vanouds had bezeten. De Staten ontkenden dat de bisschop het preventierecht ten aanzien van deze overtredingen bezat. De Staten beweerden zelfs in een brief aan de gouverneur-generaal van 13 juni 1662 dat het Hof van Gelder vonnissen van de geestelijke rechter aangaande deze excessen had vernietigd.¹⁸²

De bisschop van zijn kant meende dat hem het preventierecht in gemengde gevallen toekwam, overeenkomstig de zienswijze van de H. Stoel, de concilies en de verordeningen van de koning. Hij bezat deze bevoegdheid sinds de oprichting van het bisdom zoals de andere bisschoppen die in de gewesten van de koning zonder tegenspraak hadden uitgeoefend. Ter ondersteuning van zijn zienswijze legde de bisschop enige verklaringen over, allereerst die van Adam Fabri van 4 november 1660. Fabri was de oudste advocaat die aan het officialaat en het Hof van Gelder was verbonden. Hij was promotor en vele jaren griffier van het officialaat geweest. Fabri verklaarde dat aan de bisschop krachtens het recht van preventie de *causae mixti fori*, de gemengde gevallen, toekwamen evenals de opgelegde boeten. Op 12 en 13 april 1661 verklaarden voorts de landscholtis van het ambt Montfort en de schout van Roermond dat zij sinds hun benoeming in 1628 respectievelijk 1637 hadden meegemaakt dat de bisschop c.q. de officiaal bij preventie had geoordeeld over gemengde gevallen als incest, overspel, verkrachting, concubinaat, defloratie en schending van zon- en feestdagen. Tenslotte legden Balduinus de Gaule, vicaris-generaal in de jaren 1639-1645, en Andreas Creusen, aartsbisschop van Mechelen, maar voorheen, van 1651 tot in 1657 bisschop van Roermond, verklaringen af over de door hen uitgeoefende rechtspraak in gemengde gevallen.¹⁸³ Inderdaad bevat het archief van het officialaat vanaf 1639 processen over overspel, incest, concubinaat en de ontheiliging van feestdagen.

Aanvankelijk werden tussen de bisschop en de Staten via de Geheime Raad stukken gewisseld. De Staten stelden, zoals bij de onderhandelingen over de inwilliging van de bede in 1661 en 1662, dat de bisschop zijn procedure moest instellen voor het Hof van Gelder en niet elders. Zij baseerden zich op het privilege de *non evocando* van 1310. Bij letterlijke interpretatie hield dit privilege niet meer in dan dat de Gelderse onderdanen zich onder

182 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nrs. 515 I: "Déduction de la difficulté qui est présentement entre l'évesque de Ruremonde et les seigneurs des Estats y joint le conseiller mambour de Gueldres"; 80, f. 190, 261, 227v.; 515 II, bericht van 20 juni 1663.

183 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nrs. 80, f. 251; 515 I.

normale omstandigheden niet in eerste aanleg voor het rijkshofgerecht zouden hoeven te verantwoorden. Na het Traktaat van Venlo van 1543 werd het privilege zeer ruim geïnterpreteerd en ook in stelling gebracht tegen de centrale regering te Brussel die niet bevoegd zou zijn ingezetenen en ambtenaren buiten het gewest in rechte te betrekken voor de Geheime Raad of de Grote Raad van Mechelen.¹⁸⁴ Naast het geschil over de geestelijke rechtspraak kwam dus al gauw het probleem van de interpretatie van het privilege de non evocando. Het beroep op dit privilege werd in het onderhavige geval afgewezen.

Op 13 augustus 1662 arriveerden Pierre Blondel, raadsheer van de Geheime Raad, Jean Baptiste Stalins, raadsheer van de Grote Raad van Mechelen, en de secretaris Robiano te Roermond om de bisschop en de Staten tot een vergelijk te brengen inzake het preventierecht. In de onderhandelingen met de gedeputeerden van de Staten lukte dat niet, maar wel werd op 29 augustus 1662 een akte van compromis gesloten. De beslissing van het geschil werd opgedragen aan Blondel, Stalins en drie nog te kiezen raadsheren van de Grote Raad als arbiters. De gouverneur-generaal accepteerde evenwel dit akkoord niet, zodat ieder bij zijn standpunt bleef en de Geheime Raad uitspraak moest doen.¹⁸⁵ De bisschop liet in 1662 een pamflet drukken waarin hij zijn visie, ondersteund met vele bewijsstukken, kenbaar maakte. Toen de Staten in juni 1663 vernamen dat de officiaal een burger van Erkelenz had gedaagd die 's zondags zijn eigen schoenen had gerepareerd, vroegen zij de voogd van Erkelenz de betrokkene te verbieden aan de dagvaarding gevolg te geven.¹⁸⁶

Aangevuld met de raadsheren François de Baillencourt, Jean Baptiste Stalins en Bernard Alexander van der Zype van de Grote Raad van Mechelen, en met de raadsheren Jean Proost en Paul van Leemputte van de Raad van Brabant, wees de Geheime Raad op 6 juli 1663 vonnis in het proces tussen de bisschop van Roermond enerzijds en de Staten van het Overkwartier en de momboir van het Hof van Gelder anderzijds.¹⁸⁷ De Geheime Raad handhaafde de bisschop in zijn rechten om ten laste van leken kennis te nemen van alle zuiver kerkelijke delicten en krachtens preventierecht van alle andere die mixti fori werden

184 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 80, f. 190, 212-212v.; A.M.J.A. Berkvens, 'In wesen sal het Tractaet van Venlo onderhouden worden'. Het Tractaat van Venlo als fundamentele wet van Spaans en Oostenrijks Gelre 1580-1794', in: E. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* Werken Gelre 43 (Hilversum 1993) 153-156.

185 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 80, f. 243-254, 258.

186 *Brieve déduction de fait avec quelques documens de la part de l'évesque de Ruremonde touchant la difficulté que luy font présentement les Etats de Gueldres*; RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 81, f. 11v.-12.

187 Zie voor de rechtspraak van de Geheime Raad: H. de Schepper, 'De Grote Raad van Mechelen hoogste rechtscollège in de Nederlanden?', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 91 (1978) 389-411. Zie voor de raadsheren van de Grote Raad: L. Stroobant, 'Les magistrats du Grand Conseil de Malines', *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique* 54 (1902) 495-497. Zie voor de raadsheren van de Raad van Brabant: A. Gaillard, *Le Conseil de Brabant. Histoire - organisation - procédure* 3 (Brussel 1902) 360-361.

genoemd. De bisschop mocht straffen opleggen die gebruikelijk waren in kerkelijke rechtbanken, en ook geldboeten ten behoeve van de armen of vrome doeleinden. De bisschop was dus in het gelijk gesteld. Het vonnis werd zo belangrijk geacht dat het in gedrukte vorm werd verspreid.¹⁸⁸

Wanneer nadien problemen ontstonden over de rechtspraak van de officiaal, werd naar dit vonnis verwezen. Schermutselingen kwamen af en toe nog voor, zoals kennelijk in 1725. De bisschop verklaarde op 29 oktober 1725 dat hij aan de promotor opdracht had gegeven om boeten wegens defloratie, overspel etc. in te vorderen na dagvaarding voor en vonnis van de officiaal. Ook zonder "figuyr van proces" mocht de promotor met de delinquenten die zelf vrijwillig aangifte deden, een akkoord sluiten over de te betalen boete. Die bevoegdheid tot compositie was nooit door de drosten, voogden of schouten van het Overkwartier van Gelder in twijfel getrokken, aldus de bisschop.¹⁸⁹ In 1728 bleek de vice-drossaard van Erkelenz die beloofd had het bisschoppelijk preventierecht in gemengde gevallen niet te betwisten, toch een boete te willen opleggen aan ingezetenen die al door de bisschop waren berecht. De vice-drossaard had op tarwe en andere veldvruchten van de delinquenten beslag laten leggen. De pastoor van Erkelenz moest hem bevelen het gerechtelijk beslag op te heffen. In geval van weigering en dus van aantasting van de geestelijke rechtsmacht, moest de pastoor op Palmzondag publiekelijk verkondigen dat de vice-drossaard en de schepenen van Erkelenz in de kerkelijke ban waren gedaan.¹⁹⁰

Vrijwillige rechtspraak

Naast de contentieuze rechtspraak tussen partijen bezat de officiaal ook bevoegdheid in zaken waarin geen sprake was van een geschil, een bevoegdheid die in de literatuur als vrijwillige of voluntaire rechtspraak wordt aangeduid. Daartoe behoorden het toezicht op de nalatenschap van priesters, het treffen van regelingen met hun schuldeisers en de openbare verkoop van hun roerende goederen. Ook over deze bevoegdheid kon verschil van mening ontstaan met de wereldlijke rechter. Zo spande de secretaris Geeten van de schepenenbank Echt voor het Hof van Gelder te Venlo een proces aan tegen de promotor over "het recht van vercooping van ecclesiastique goederen ende mobiliën" en wel in het bijzonder van die van de landdeken Oddaer, pastoor te Echt. De weduwe en kinderen Geeten deden op 17 juli 1748 afstand van de procedure, waarop de promotor ook het tegen Geeten ingestelde proces voor het officialaat staakte.¹⁹¹

188 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 187, f. 67-67v.; archief officialaat Roermond, inv.nr. 235.

189 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 45B, nr. 15a.

190 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 13, acta episcopalia 1726-1728, p. 351-352.

191 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 21, acta episcopalia 1746-1749, p. 283.

Dispensaties in kerkenroepen van voorgenomen huwelijken en dispensaties wegens bloed- of aanverwantschap werden in het bisdom Roermond door de bisschop zelf verleend. Tot het verlenen van dispensatie van al te nauwe bloed- of aanverwantschap tot in de tweede graad was de bisschop niet bevoegd. Man en vrouw dienden zich met een verzoekschrift te wenden tot de H. Stoel of de apostolisch internuntius in de Nederlanden te Brussel. De paus respectievelijk de internuntius gaven vervolgens aan de officiaal opdracht om dispensatie te verlenen, nadat hij eerst via de pastoor van de trouwlustigen onderzoek had ingesteld naar de juistheid van het verzoekschrift.¹⁹²

VI Het ressort van het officialaat te Roermond

Van één naar drie officialaten

Het bisdom Roermond omvatte allereerst het Overkwartier van Gelder alsmede enkele aangrenzende heerlijkheden die onder het gezag van het Hof van Gelder stonden. Het Overkwartier van Gelder en de aangrenzende heerlijkheden vormden zeker in de tweede helft van de zeventiende eeuw Spaans Gelder.¹⁹³ Naar het noorden toe omvatte het bisdom het gedeelte van het kwartier van Nijmegen ten zuiden van de Waal, te weten het Rijk van Nijmegen en het land van Maas en Waal, en voorts het land van Cuijk met Grave als hoofdplaats. Naar het zuiden gezien behoorde het land van Valkenburg tot het bisdom Roermond. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog gingen als gevolg van militaire successen van Staatse zijde sommige gedeelten van het bisdom definitief voor Spanje verloren. Door de capitulatie van Nijmegen en Grave voor de Staatse troepen in 1591 respectievelijk 1602 verloor de bisschop zijn gezag in het land van Cuijk en ook in de Nijmeegse regio, zoals hij in 1615, 1619 en 1627 in zijn bericht over het bisdom Roermond schreef.¹⁹⁴ In 1661 kwam het zogenaamde Partagetraktaat tot stand waarbij de Landen van Overmaas, waaronder het land van Valkenburg, elk in een Spaans en een Staats gedeelte werden gesplitst. Het Partagetraktaat had als gevolg dat de bisschop ook in een gedeelte van het land van Valkenburg zijn gezag verloor. Deze staatkundige wijzigingen doen veronderstellen dat ook het ressort van de officiaal aan veranderingen onderhevig was.

Gewoonlijk bezaten de in 1561 opgerichte bisdommen één officiaal, zo ook oorspronkelijk het bisdom Roermond. Toen Gregorius Gherinx, deken, officiaal en vicaris-generaal, op

192 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 4, acta episcopalia 1692-1700, f. 102v.; 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 789-790; 113; archief officialaat Roermond, inv.nrs. 130 procesnr. 1575; 287-329.

193 A.M.J.A. Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794. Deel I. Spaans Gelre. Instellingen, Territorium, Wetgeving (1580-) 1665-1702* (Nijmegen 1990) 125.

194 Cornelissen, 'Relationes Status', 4, 48, 60.

23 juni 1592 Guilielmus Stas tot promotor benoemde, kreeg deze expliciet de opdracht om aan de delinquenten die onder het kerkelijk gezag van de bisschopszetel vielen, boeten op te leggen, en bij weigering hen te dagvaarden om te Roermond te verschijnen. Blijkens het lijstje van aandachtspunten van 23 juni 1597 dat de landdekens met hun pastoors moesten bespreken, dienden de pastoors de reeds eerder genoemde overtredingen aan te geven bij de dekens, de bisschop of zijn officiaal. De pastoors mochten zich geenszins bemoeien met zaken van huwelijk en testamenten, maar zij moesten de betrokkenen verwijzen naar de rechtbank van de bisschop te Roermond.¹⁹⁵ Omstreeks 1660 bevond zich in het archief van de bisschop een "register penitentiair" waarin de boeten waren geregistreerd van delinquenten uit het Overkwartier, het land van Valkenburg, Cuijk en Grave. Het register was in gebruik ten tijde van de bisschoppen Cuyckius (1596-1609) en Castro (1611-1639).¹⁹⁶ De inschrijvingen in dit register zouden er in eerste instantie op kunnen wijzen dat tot in de eerste decennia van de zeventiende eeuw slechts één kerkelijke rechtbank in het bisdom Roermond functioneerde.

De verdeling van het bisdom in drie ressorten wordt in ieder geval in 1666 duidelijk. Op 20 juli 1666 bevestigde de vicaris-generaal de dekens in hun ambt. De dekens mochten geen overtredingen bestraffen, maar zij moesten deze aan de vicaris-generaal, de officiaal of de promotor doorgeven. Ten aanzien van de dekens van het land van Cuijk en het land van Valkenburg werd een uitzondering gemaakt. Opdat overtredingen niet onbestraft zouden blijven met beroep op het privilegium de non evocando, het recht om niet buiten het gewest gedaagd te mogen worden, werden beide dekens tot officiaal benoemd. Niet alleen van huwelijkszaken zouden zij kennisnemen, maar ook van gevallen van defloratie, concubinaat, overspel, schending van feestdagen en dergelijke. Zij zouden geschikte mannen voor de functies van griffier, promotor, bode en advocaat uitzoeken die door de vicaris-generaal c.q. de bisschop zouden worden benoemd. Ook in zijn berichten aan de paus over de toestand van het bisdom Roermond van 1708 en 1773 maakte de bisschop melding van de dekens van de dekenaten Valkenburg en Cuijk die tevens officiaal waren. Zij behandelde, zo schreef hij, alle kerkelijke zaken in hun district, omdat de ingezetenen krachtens de Brabantse privileges niet buiten het gewest mochten worden gedaagd. Het officiaalaat te Roermond was bevoegd voor de rest van het bisdom.¹⁹⁷ Ten aanzien van de rechtspraak namen de dekens van Valkenburg en Cuijk dus een uitzonderingspositie in tegenover hun collega's in het bisdom. Zo moest de bisschop op 10 januari 1668 een berispende brief schrijven aan de deken van het dekenaat Geldern. Deze had een boete wegens defloratie opgelegd, hetgeen hem nu verboden werd. Hij diende alle zaken aan de officiaal of promo-

195 RHCL, archief bisschop Roermond portefeuilles 31, nr. 4, f. 14; 80, nr. 14.

196 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 515 II, stuk ingediend bij de Geheime Raad op 20 juni 1663.

197 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 30v., 32; Cornelissen, 'Relationes Status', 99, 114-115.

tor door te geven. In 1684 klaagden de parochianen van Wetten bij de deken van Geldern over Ludolf Kemmer, pastoor te Kapellen, die geen missen meer wilde lezen aan het Sint-Anna-altaar te Wetten. De deken verwees hen nu naar de bisschop en laatstgenoemde naar de officiaal.¹⁹⁸

Gezien het naast elkaar bestaan van drie officialaten in het bisdom Roermond, is het zinvol apart aandacht te besteden aan het ressort van het officialaat te Roermond dat oorspronkelijk mogelijk het gehele bisdom omvatte, maar later, zeker sedert 1666, de dekenaten Valkenburg, Cuijk en ook Nijmegen had verloren. Daarna worden de officialaten van de dekenaten Valkenburg en Cuijk behandeld. Die behandeling is schetsmatig, mede omdat van het officialaat van Valkenburg geen, en van het officialaat van Cuijk maar weinig stukken zijn overgeleverd.

De territoriale competentie van het officialaat te Roermond

Spaans Gelder bestond uit het Overkwartier van Gelder en enkele aangrenzende onder Spaans gezag, onder het gezag van het Hof van Gelder, gebrachte heerlijkheden. Spaans Gelder was sinds circa 1600 het hoofdbestanddeel van het bisdom Roermond waar de bisschop zijn gezag kon laten gelden. Het bisdom Roermond en het ressort van het officialaat omvatten in Spaans Gelder de volgende, naar dekenaten ingedeelde parochies:

- I Dekenaat Erkelenz: Erkelenz, Kückhoven, Nedercruchten met Bremp, Overcruchten.
- II Dekenaat Geldern: Afferden met Heukelom, Aldekerk met Rheurdt, Schaephuysen en Stenden, Arcen met Lomm, Bergen met Ayen, Geldern, Kapellen met Ham, Kevelaer, Middelaar, Nieukerk met Hertefeld, Eyll en Holthuysen, Pont, Sevelen, Straelen, Töniserg, Twisteden, Veert met Klein Kevelaer, Walbeck, Well met Wellerlooi, Wetten.
- III Dekenaat Kessel: Baarlo, Blerick, Blitterswijck, Broekhuizen, Broekhuizenvorst, Geijsteren met Maashees, Grubbenvorst, Helden met Panningen, Horst, Kessel, Lottum, Maasbree, Meerlo, Oirlo, Sevenum, Swolgen met Tienray, Venray met Castenray, Leunen, Merselo, Oostrum, Smakt en Veltum, Wanssum.
- IV Dekenaat Krickenbeck: Grefrath, Herongen, Hinsbeck, Leuth met Leutherheide, Lobberich, Velden, Venlo, Viersen, Wachtendonk, Wankum.
- V Dekenaat Montfort: Asselt, Beesel met Reuver, Belfeld, Echt, Elmpt, Linne, Maasbracht met Sint-Joost en Brachterbeek, Montfort, Nieuwstadt, Roermond, Roosteren, Sint Odiliënberg, Stevensweert, Swalmen, Vlodrop met Posterholt.
- VI Dekenaat Weert: Leveroy, Meijel, Nederweert, Weert met Altweert, Boshoven, Laar, Leuken, Swartbroek en Tungalroy, Wesseem.

¹⁹⁸ RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 128-128v.; archief officialaat Roermond, inv.nr. 93 procesnr. 982.

De heerlijkheden die oorspronkelijk niet tot het Overkwartier behoorden, maar later onder het gezag van het Hof van Gelder kwamen, waren het land van Weert, met Weert, Nederweert en Wessem, de heerlijkheid Dalenbroek grotendeels bestaande uit Herten en Maasniel, en verder de heerlijkheden Hamb, Meijel en Obbicht. Het land van Weert ressorteerde tegen het einde van de zestiende eeuw onder het Hof van Gelder, de overige heerlijkheden worden geacht omstreeks 1670 definitief hun zelfstandigheid te hebben verloren. De integratie van deze heerlijkheden vond plaats ondanks het opflakkerende verzet van hun heren die zich, afgezien van Dalenbroek, op een rijksonmiddellijke status beriepen.¹⁹⁹ Hun verzet tegen de onderschikking aan het Hof van Gelder ging incidenteel gepaard met de betwisting van de bevoegdheid van de officiaal. Zo klaagde de bisschop in 1673 bij het Hof over twee Weertenaren die een vonnis van de officiaal door de schepenenbank te Aken hadden laten vernietigen. De schepenenbank te Aken die als beroepsinstantie de rijksonmiddellijke status van Weert moest aantonen, was evenwel volgens de substituut-momboir van het Hof van Gelder, niet bevoegd te Weert. Bevoegd was het Hof, en de schout te Weert mocht geenszins ingaan op bevelen vanuit Aken.²⁰⁰ Eerder in 1644 wendde Martinus Coemans als vicaris van het Sint-Nicolaasbeneficie te Baarlo zich tot de officiaal. Hij had recht op een jaarlijkse rente ten laste van de pastoor en een inwoner van Meijel. Zij weigerden te betalen, omdat de schepenen deze inkomsten ook al hadden belast. De schepenen van Meijel beweerden voorts dat zij niet onder het officiaalaat ressorteerden, en hadden een beschikking van de officiaal die hun door de koster van Helden was overhandigd, op de grond geworpen. Op 15 juni 1644 verklaarden de schepenen dat zij geen bevelen van de officiaal mochten aannemen en nog minder daaraan gehoorzamen op uitdrukkelijk bevel van hun heer, de baron van Milendonck, eerste president van het Rijkskamergerecht te Spiers. Volgens de heer was hij niet onderworpen aan de rechtsmacht van de officiaal.²⁰¹ De betwisting van de competentie van Meijelse zijde heeft geen (blijvend) succes gehad. Vanaf 1661 bevat het archief processen waarbij inwoners van Meijel waren betrokken.

In 1667 procedeerde de promotor tegen Johan Frederik van Palandt, heer in 't Hemken. Ham(b) was een aparte heerlijkheid met een kapel, maar ressorteerde onder de parochie Kapellen. In 1669 voerde de kanunnik Joannes van Lith een proces voor de officiaal tegen de kapelaan in 't Ham. Blijkens een ongedateerd rekest van omstreeks 1700 had de promotor de inwoners van Hamb gedaagd wegens het werken op feestdagen. De reactie van de advocaat van de inwoners was dat een competentieconflict moest worden vermeden.²⁰² Nadien zijn geen processen, gevoerd voor het officiaalaat, met betrekking tot de heerlijkheid Hamb bekend. Mogelijk viel de heerlijkheid Hamb sinds circa 1700 niet meer onder de rechts-

199 Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier I*, 112-125.

200 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 8, advies substituut-momboir van 7 juli 1673.

201 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 39 procesnr. 74.

202 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 25, f. 61v.-62, 68v., 134v.; 122 procesnr. 1463.

macht van de officiaal te Roermond. Zeker niet tot het ressort van de officiaal behoorden de heerlijkheden Obbicht en Dalenbroek, welke laatste met de parochies Hert en Maasniel onmiddellijk aan de parochie Roermond grensde. Deze parochies behoorden tot het bisdom Luik. Het ressort van de officiaal van Roermond viel dus niet geheel samen met Spaans Gelder.

Aan de andere kant strekte de bevoegdheid van de officiaal zich uit over ingezetenen van Spaans Gelder die behoorden tot een parochie waarvan de parochiekerk buiten het territorium was gelegen. Een mooi voorbeeld vormde de parochie Grathem behorend tot het vorstendom Thorn en het bisdom Luik. Deze parochie strekte zich uit over Kelpen, Oler en Katert, gehuchten die vielen onder de schepenbank Wessem en dus onder het Gelderse gebied.²⁰³ De pastoor van Grathem procedeerde in 1657 voor de officiaal tegen de kerspels Oler en Kelpen. De gemeenschap van Grathem klaagde in 1668 bij de vicaris-generaal dat de inwoners van Katert, Oler, Kelpen en Ass weigerden bij te dragen in het herstel van de pastorie te Grathem. De vicaris-generaal meende nu dat de betrokken inwoners "niet en staen in spiritualibus onder onse geestelijke jurisdictie" en verzocht de schout van Wessem die van Grathem op enigerlei wijze te helpen.²⁰⁴ In 1699 evenwel procedeerde de promotor tegen de echtgenote van Godefridus Mols te Kelpen die in de kerk van Grathem had gepraat en aldus de devotie van anderen had verstoord.²⁰⁵

Het wonen op Gelders gebied was in dit geval het criterium voor de bevoegdheid van de officiaal, wanneer de inwoners tot een Luikse parochie behoorden. Zulks was ook de visie ten aanzien van Wegberg, een parochie die uit een Gelders en een Guliks gedeelte bestond. De parochiekerk lag op het Gulikse territoir en de parochie ressorteerde onder het bisdom Luik. Processen tegen ingezetenen van Wegberg zijn vanaf 1639 bekend. In 1698 liet de koster Petrus Wilhelmi te Wegberg in een herberg verluiden dat hij als schepen van Wegberg onder het gezag van de koning viel, maar als koster onder het bisdom Luik en de aartsdiaken van Kempenland. Hij werd door de promotor gedaagd, omdat hij het gezag van de bisschop had betwist. De promotor stelde dat tweederde van Wegberg Gelders c.q. Spaans gebied was en ressorteerde onder het bisdom Roermond. De bisschop had aldaar een grote en een kleine kapel gesticht die bediend werden door een kapelaan van het Roermondse bisdom. De pastoor van Wegberg was in het verleden wegens misdrijven begaan in het bisdom, door de officiaal te Roermond berecht.²⁰⁶ Het behoren tot het Gelderse territorium als basis voor de bevoegdheid van de bisschop werd nogmaals in 1792 verwoord door het Hof van Gelder te Roermond. De Guliks-Bergse Geheime Raad te Düsseldorf legde toen klach-

203 J.H. Hanssen, *Inventarissen van de archieven der schepenbank en gemeente Wessem 1481-1937* (Maastricht 1986) 11, 35-36.

204 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 23, f. 209; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 159v.

205 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 120 procesnr. 1427.

206 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 119 procesnr. 1401.

ten over van de deken van het dekenaat Wassenberg, onder andere over de kapelaan van Rickelrath die zich aan het gezag van de deken en de bisschop van Luik onttrok, ofschoon deze woonkern evenals Uevekoven onder de parochie Wegberg ressorteerde. Het Hof antwoordde dat de bisschop van Roermond sinds het bouwen van de kapel te Rickelrath in 1683 daar altijd zijn rechtsmacht door het stichten en vergeven van de kapelanie had uitgeoefend. De bisschop oefende er het visitatierecht uit zoals in de kapel van Uevekoven. Kortom, er was geen sprake van dat aan de rechten van de bisschop van Luik tekort werd gedaan.²⁰⁷

Het officialaat in het dekenaat Valkenburg

In 1592 werd kennelijk de oprichting van een officialaat voor het dekenaat Valkenburg overwogen. Steven van Craesbeeck, raadsheer van de Raad van Brabant, legde in dat jaar aan de vicaris-generaal Gherinx de vraag voor waarom in het land van Valkenburg geen officiaal was benoemd. Gherinx antwoordde dat de Valkenburgers sedert 1569 te Roermond waren gedaagd en verschenen. Pas in 1577 ontstond er verzet met beroep op de Gouden Bul, met name van de zijde van Werner Huyn, heer van Amstenrade. De klagers zouden evenwel door de Raad van Brabant naar het Roermondse gerecht zijn verwezen. Op de Gouden Bul en de Blijde Inkomste zou geen beroep kunnen worden gedaan, omdat Valkenburg niet tot het Brabantse territoire behoorde. Indien die van het land van Valkenburg niet te Roermond gedaagd konden worden, waar moest dan een kerkelijke rechtbank voor hen worden ingericht? Valkenburg was geen stad met voldoende doctores en praktizijns en kwam dus niet in aanmerking. Een oplossing zou kunnen zijn dat de proosdij van het kapittel van Sint-Servaas te Maastricht bij het bisdom Roermond werd geïncorporeerd. Met toestemming van de bisschop van Luik zou dan te Maastricht of Wijck een rechtbank kunnen worden opgericht voor de Landen van Overmaas. De rechtspraak zou gedelegeerd kunnen worden aan een geschikte kanunnik van het kapittel van Sint-Servaas of Onze-Lieve-Vrouw.²⁰⁸ Tot incorporatie van de proosdij van het Sint-Servaaskapittel in het bisdom Roermond is het in ieder geval niet gekomen.

De oudste gegevens over de officiaal van het dekenaat Valkenburg dateren uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Op 6 juni 1654 verscheen voor de officiaal te Roermond een kandidaat voor het pastoorsambt van Itteren. Aangezien geen tegenkandidaat verscheen, bepaalde de officiaal dat de benoemingsakte moest worden uitgevaardigd onder voorbehoud van de rechten van degenen die misschien bij de deken van Valkenburg tegen deze

207 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 43, f. 163-163v., 170.

208 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 31, nr. 4, f. 29-33v., gedrukt in: A. van Lommel, 'Een achttal bescheiden betreffende het oude bisdom Roermond', *PSHAL* 17 (1880) 198-206. Zie voor Van Craesbeeck: Gaillard, *Conseil de Brabant* 3, 355.

voordracht in verzet zouden komen. Gezien de gegevens uit latere tijd, is aan te nemen dat de deken van het dekenaat Valkenburg in 1654 ook de functie van officiaal vervulde.²⁰⁹ Het tweede gegeven dateert van 20 juli 1666, toen de deken tevens tot officiaal werd benoemd.²¹⁰ Over de wijze en het tijdstip van ontstaan van het officiaalaat in het dekenaat Valkenburg weten wij tot op heden niets. Zaken betreffende het dekenaat Valkenburg, komen afgezien van enige nog te behandelen uitzonderingen, niet voor in de rolregisters van de officiaal te Roermond over de jaren 1599-1604 en na 1631.²¹¹ Dit ontbreken duidt er naar alle waarschijnlijkheid op dat de Roermondse officiaal in het dekenaat Valkenburg niet bevoegd was. Na 1592 maar vóór 1599 zou derhalve in het dekenaat Valkenburg een eigen officiaal kunnen zijn geïnstalleerd.

Hoe het ook zij, vanaf 1666 is met zekerheid een officiaal in het dekenaat Valkenburg werkzaam geweest. In een brief van de bisschop aan de deken van Valkenburg van 4 februari 1670 noemt de eerstgenoemde de rechtbank van de laatste.²¹² In het procesdossier van Isabella de Sarias tegen Philippus Brunas voor de officiaal te Roermond uit de jaren 1677-1678 bevindt zich een uittreksel uit het protocol van de kerkelijke rechtbank van het land van Valkenburg uit 1675.²¹³ Het archief van de officiaal van het dekenaat Valkenburg is niet bewaard gebleven. W. Moonen citeert in zijn geschiedenis van Brunssum uit 1952 een protocol van de officiaal over de jaren 1768-1786 dat zich toen nog in de pastorie aldaar bevond. Dit register is nadien uit het zicht verdwenen.²¹⁴

Voornamelijk aan de protocollen van beschikkingen van de bisschop van Roermond, de zogenaamde *acta episcopalia*, zijn de namen van de volgende officialen van het dekenaat Valkenburg te ontleen: Joannes Wuestenraedt (1672), Jacobus Pesch, pastoor te Nuth overleden in 1686, Joannes Haesen, pastoor te Klimmen (1686-1711), Godefridus Henricus van der Leyen, pastoor te Nuth (1711-1722).²¹⁵ Op 7 oktober 1722 benoemde de bisschop een leek tot officiaal, te weten de licentiaat Theodorus Frissen, voorheen raadsheer van het Hof van Limburg. De benoeming van een leek hing mogelijk samen met het conflict tussen de bisschop en de pastoors van het dekenaat Valkenburg over de benoeming van de deken. Ter beëindiging van de procedure die tot voor de Raad van Brabant werd gevoerd, sloten partijen in 1724 een compromis. De pastoors zouden voortaan een voordracht van drie pastoors doen, waaruit de bisschop één van hen tot deken zou benoemen. De pastoors

209 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 23, f. 114.

210 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, *acta episcopalia* 1665-1670, cf. 32.

211 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 20-33.

212 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, *acta episcopalia* 1665-1670, f. 231: “..quae eo casu ad tribunal vestrum spectarent”.

213 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 81 procesnr. 798.

214 W. Moonen, *Brunssum de eeuwen door* (1952) 12*, 347-356 (Vriendelijke mededeling van A. Jacobs te Hoensbroek).

215 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 71 procesnr. 682; archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 3, *acta episcopalia* 1677-1692, p. 118-119; 8, *acta episcopalia* 1709-1718 A, f. 182.

verklaarden voorts dat zij geen enkel recht ten aanzien van het officialaat pretendeerden.²¹⁶

Mogelijk in het kader van het disfunctioneren van Frissen wendde de bisschop zich inzake de benoeming van de officiaal tot de pastoor van Oud-Valkenburg die na overleg met de collega's op 28 december 1727 liet weten dat enkel aan de bisschop de benoeming van de officiaal toekwam. De bisschop kon beter een pastoor dan een leek benoemen.²¹⁷ Daarop benoemde de bisschop Martinus Meyers, pastoor te Voerendaal, tot vice-officiaal. Meyers die voorlopig het ambt zou waarnemen, moest de eed afleggen in handen van de deken Alard van Coesveldt. Pas toen Meyers in 1736 ook tot deken van het dekenaat Valkenburg was aangesteld, waren de ambten van deken en officiaal weer in één hand verenigd.²¹⁸ Meyers werd na zijn overlijden in 1760 opgevolgd door Henricus Neynens, pastoor te Hoensbroek (1760-1777), A. Hoen, deken en pastoor te Schinnen (1777-1778) en Theodorus Andreas Driessen, deken en pastoor te Brunssum (vanaf 1778).²¹⁹ Samenvattend is te constateren dat de officiaal van het dekenaat Valkenburg, op één uitzondering na, een pastoor was, werkzaam in het Spaans/Oostenrijkse, soms in het Staatse gedeelte, die veelal tevens deken was. Waar in het Roermondse officialaat de officialen, afgezien van Joannes Franciscus Dispa, rechten hadden gestudeerd, was in het Valkenburgse officialaat de enige leek ook de enige jurist.

Blijkens de registers van beschikkingen van de bisschop werden tot promotor bij het officialaat van het dekenaat Valkenburg benoemd de advocaat Theodorus Frisschen in 1696, de advocaat Ruyters in 1722, de notaris N. Schils in 1762 en J.M. Luyten in 1793. Laatstgenoemde was notaris, secretaris te Vaesrade en schepen te Geleen.²²⁰ Zij hadden door studie en/of praktijk wel een juridische achtergrond.

De bevoegdheid van de officiaal strekte zich volgens de benoemingsakte van 20 juli 1666 met name uit over huwelijkszaken, gevallen van defloratie, concubinaat, overspel en de schending van feestdagen. De benoemingsakten van 1722, 1728 en 1760 gaven de officiaal de bevoegdheid te oordelen over criminele zaken, burgerlijke zaken en zaken betreffende huwelijk en beneficies.²²¹ Afgaande op de uittreksels die W. Moonen in 1952 publiceerde, behandelde de officiaal in de jaren 1768-1786 schuldvorderingen tegen priesters, de inbezitting in een kapelanie, zaken van trouwbeloften, verhindering van huwelijk en verla-

216 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 70-72; 15, acta episcopalia 1733-1737, p. 367-368, 370.

217 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 45B, nr. 17.

218 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 13, acta episcopalia 1726-1728, p. 324-325; 16, acta episcopalia 1737-1741, p. 213.

219 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 110-111, 649, 689, 695.

220 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 4, acta episcopalia 1692-1700, f. 53v.; 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 73; 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 160; 229.

221 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 32; 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 70-72; 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 110-111.

ting, schending van feestdagen en klachten over priesters.²²² De officiaal van het dekenaat Valkenburg behandelde dus dezelfde zaken als de officiaal te Roermond.

In de reeds genoemde brief van de pastoor van Oud-Valkenburg van 28 december 1728 schreef deze dat geen enkele officiaal zijn rechtsmacht durfde uit te oefenen in het Staatse gedeelte of aldaar zitting hield. De officiaal hield verblijf in het Oostenrijkse gedeelte waar zijn rechtsmacht erkend was, ook in de gemengde gevallen.²²³ De partijen die blijkens het protocol over de jaren 1768-1786 voor de officiaal werden gedaagd, woonde in Hoensbroek, Schinnen, Schaesberg, Jabeek, Spaubeek, Bingelrade, Wijnandsrade, Oirsbeek, Brunssum en Geleen. Het ressort van de officiaal was toen dus inderdaad beperkt tot het Oostenrijkse gedeelte van het land van Valkenburg.

Het officialaat in het dekenaat Cuijk

Zoals ten aanzien van het dekenaat Valkenburg was in 1592 eveneens sprake van de oprichting van een officialaat te Grave, maar gebrek aan voldoende inkomsten had zulks tot dan toe verhinderd.²²⁴ Op 31 oktober 1596 benoemde de bisschop evenwel Antonius Hulselmans, licentiaat in de theologie en pastoor te Grave, tot plaatsvervanger om in het dekenaat Grave of land van Cuijk recht te spreken in al die gevallen die tot de rechtsmacht van de bisschop behoorden.²²⁵ Na de capitulatie van Grave voor de Staatse troepen in 1602 is waarschijnlijk aan de werkzaamheden van de officiaal een einde gekomen. Blijkens het door de bisschop naar Rome gestuurde overzicht van het bisdom Roermond uit 1615, 1619 en 1627 werden priesters in Grave en het land van Cuijk getolereerd, maar was het hun verboden het gezag van de bisschop te erkennen.²²⁶ Hoe het ook zij, op 22 augustus 1644 besloten de priesters van het dekenaat Cuijk ernaar te streven dat de Cuijkse kerkelijke rechtbank zou worden hersteld zoals deze vroeger had gefunctioneerd.²²⁷

Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw is in ieder geval weer sprake van een officialaat in het dekenaat Cuijk. Op 2 januari 1653 benoemde de bisschop Antonius Peelen, pastoor te Boxmeer en doctor in de medicijnen, tot deken. Hij kreeg de bevoegdheid om overtredingen als defloratie, verkrachting, schending van feestdagen en vastengeboden, godslastering en vloeken te bestraffen. Zwaardere overtredingen mocht de deken niet be-rechten, maar deze moest hij aan "de promotor, ons of onze officiaal" (te Roermond) door-

222 Moonen, *Brunssum*, 347-356.

223 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 45B, nr. 17.

224 Van Lommel, 'Aantal bescheiden', 207.

225 BHIC Grave, archief dekenaat Cuijk, inv.nr. 2.

226 Cornelissen, 'Relationes Status', 44, 48, 60.

227 BHIC Grave, archief dekenaat Cuijk, inv.nr. 2. Voor zover niet anders vermeld zijn de gegevens betreffende de officiaal in het dekenaat Cuijk aan dit inventarisnummer ontleend.

geven. Bij akten van 12 mei 1659 en 20 juni 1660 kreeg Antonius Peelen van de bisschop de bevoegdheid om in zaken betreffende het huwelijk, defloratie, concubinaat, de schending van feestdagen en dergelijke vonnis te wijzen. De zware overtredingen moest hij aan de bisschop melden. Enige maanden later, op 21 september 1660, kreeg Peelen een nieuwe benoemingsakte die teruggreep op de tekst van 1653. Daardoor verdween weer de competentie ten aanzien van huwelijkszaken. De verschillende opeenvolgende benoemingsakten hangen waarschijnlijk samen met een geschil met de gravin van den Bergh als vrouwe van Boxmeer die twijfelde aan de bevoegdheid van Peelen als rechter. Toch zijn in deze jaren, anders dan men op grond van de beperkte bevoegdheid zou verwachten, geen Cuijkse zaken aangetroffen in de rolregisters van de officiaal te Roermond.

Op 20 juli 1666 herbenoemde de vicaris-generaal Jacobus van Oeveren de dekens van de dekenaten in het bisdom Roermond in hun functie. Antonius Peelen werd wederom als officiaal aangesteld om te oordelen in zaken van huwelijk, defloratie, concubinaat, overspel, schending van feestdagen en dergelijke. Hij mocht geschikte mannen voor de functies van griffier, promotor, bode en advocaat voordragen die door de vicaris-generaal c.q. de bisschop zouden worden benoemd. Een voorbehoud van zaken ten gunste van de officiaal te Roermond werd niet meer gemaakt. In de benoemingsakten van Joannes Schuyl (1677) en Anselmus Verburght (1708) wordt eenzelfde opsomming van te behandelen zaken gegeven.

Merkwaardig is de benoemingsakte voor Anselmus Verburght van 7 maart 1708 die aan de deken geen enkele rechtsmacht toekende. Deze akte bevindt zich nog in origineel in het bisschoppelijk archief.²²⁸ Zij heeft kennelijk geen geldigheid gekregen. De benoemingsakte die wel in 1708 aan Verburght werd uitgereikt, geeft hem zoals gezegd dezelfde bevoegdheden op het gebied van de rechtspraak die Antonius Peelen in 1666 kreeg. De aan Elsearus Capiet uitgereikte benoemingsakte van 15 september 1728 greep weer terug op een rechterlijke bevoegdheid beperkt tot defloratie, incest, overspel, godslastering en de schending van feestdagen. De pastoors protesteerden nu met het beroep op het *jus de non evocando*, het recht om niet buiten het gewest gedaagd te mogen worden. Daarop volgde op 28 juni 1730 de benoemingsakte van Capiet tot officiaal met de bevoegdheid om alle strafrechtelijke en burgerlijke zaken, zaken betreffende huwelijk en beneficies te behandelen. Het is in 1730 voor het eerst dat zaken betreffende beneficies tot de competentie van de officiaal in het dekenaat Cuijk worden gerekend.

De namen van de volgende dekens, tevens officiaal, werden in het archief van de bisschop van Roermond en het archief van het dekenaat Cuijk aangetroffen: Antonius Peelen, pastoor te Boxmeer, benoemd en herbenoemd in 1653, 1659, 1660 en 1666, Joannes Schuyl, benoemd in 1677, Henricus Alarts, pastoor te Sint Anthonis, benoemd in 1695, Anselmus

228 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 221. Zie ook: voorl.nr. 10, *acta episcopalia* 1718-1720, p. 70.

Verburght, pastoor te Wanroy, benoemd in 1708, Elsearus Capiet, pastoor te Haps, benoemd in 1728 en 1730, Matheus van den Broeck, pastoor te Vierlingsbeek, benoemd in 1731, Caspar Molmans, pastoor te Sint Anthonis, benoemd in 1742, Albertus Henricus Schmerling, benoemd in 1760, Caspar Molmans, benoemd in 1779.²²⁹ Ook na de opheffing van het bisdom Roermond in 1801 gedurende het voortbestaan van het restant als apostolisch vicariaat Grave werden de dekens van het dekenaat Cuijk in 1819, 1826 en 1841 nog steeds tevens tot officiaal benoemd.²³⁰

Naast de benoemingen van de officiaal zijn de benoemingen tot griffier van pastoor Vos te Mill in 1780 en van kapelaan Martens te Sint Anthonis in 1785 overgeleverd.²³¹ De positie van de officiaal was vergelijkbaar met die van het dekenaat Valkenburg. De officiaal van het dekenaat Cuijk was een pastoor, geen jurist. In dit kader is de opdracht van de bisschop aan de officiaal van 29 november 1718 te plaatsen om in een proces over de weigering tot het verlenen van toestemming tot een huwelijk, de raad van theologen en rechtsgeleerden in te winnen en met hen vonnis te wijzen. Op verzoek van de officiaal Molmans benoemde de bisschop op 14 oktober 1744 W.G. Liefkens, pastoor te Wanroy, en J.W. Boonaerts, pastoor te Mill, tot assessoren om de rechtspraak te verbeteren. Op 4 januari 1780 werd pastoor Liefkens te Wanroy (wederom) tot assessor benoemd, evenals pastoor Verstraeten te Sambeek.²³²

Van het archief van de officiaal van Cuijk is iets bewaard gebleven, te weten een gerechtsprotocol over de jaren 1659-1661, 1665-1666 en een aantal processen over het nakomen van trouwbeloften en verhinderende van een huwelijk uit de periode 1699-1796.²³³ Vóór 1747 procedeerde de pastoor van Neerloon voor de officiaal van Cuijk tegen Leonardus Schuers wegens laster.²³⁴ Het dekenaat Cuijk behoorde afgezien van de heerlijkheid Boxmeer met Sint Anthonis tot Staats Brabant waar in 1656 het Ehtreglement was afgekondigd. Het Ehtreglement bevatte, zoals reeds beschreven, bepalingen over het sluiten van huwelijken en de rechtspraak in huwelijkszaken. Het is dan ook zeer de vraag of de officiaal de enige rechter in huwelijkszaken was in het dekenaat Cuijk. De pastoor van Vierlingsbeek vroeg in 1741 aan de bisschop huwelijksdispensatie aan wegens aanverwantschap. Hij merkte op dat de wereldlijke rechter mensen tot een huwelijk kon dwingen. In een brief van 29 augustus

229 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 4, acta episcopalia 1692-1700, f. 42v.; 14, acta episcopalia 1729-1732, p. 262; 17, acta episcopalia 1741-1742, p. 540, 562; 222.

230 BHIC Grave, archief dekenaat Cuijk, inv.nrs. 1, p. 24-26; 10.

231 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 750; 51A, acta episcopalia 1782-1793, f. 89.

232 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 70; 20, acta episcopalia 1743-1746, f. 35v.; 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 750.

233 BHIC, archief dekenaat Cuijk, inv.nrs. 18, 25. Zie ook: RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 80, nr. 13; voorl.nrs. 31, 119.

234 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 21, acta episcopalia 1746-1749, p. 136.

1785 van de pastoor van Cuijk aan de pastoor van Blerick schreef deze dat moeilijkheden omtrent huwelijken en huwelijksbeletselen in het land van Cuijk niet zuiver kerkelijke zaken waren, maar dat het wereldlijke bestuur in dezen de enige rechter was.²³⁵

Het officialaat te Roermond enerzijds en de officialaten in de dekenaten Valkenburg en Cuijk anderzijds

Het bisdom Roermond kende oorspronkelijk slechts een officialaat te Roermond. Later, in 1596 werd een officiaal voor het dekenaat Cuijk en mogelijk vóór 1599 werd een officiaal voor het dekenaat Valkenburg benoemd. Over hun werkzaamheden en bevoegdheden vóór 1650 weten wij niets. Opvallend is het dat twee processen betreffende het dekenaat Valkenburg voor de officiaal te Roermond werden gevoerd en dat twee pogingen bekend zijn om een proces uit het dekenaat Cuijk voor de officiaal te Roermond aan te spannen. In 1661 dagvaardde de promotor Joannes Janssen, pastoor te Hulsberg, en Andreas Meissen, pastoor te Oud-Valkenburg.²³⁶ De pastoor van Hulsberg werd gedaagd, omdat hij een clericus voor het wereldlijk gerecht had betrokken en aldus de kerkelijke jurisdictie had geschonden. De promotor baseerde de bevoegdheid van de officiaal te Roermond op de omstandigheid dat de gedaagde geestelijke en beneficiant van het land of dekenaat Valkenburg in het bisdom Roermond was.²³⁷ De promotor daagde op 29 oktober 1671 Henricus Alarts, pastoor te Sint Anthonis om te Roermond voor de officiaal te verschijnen teneinde verantwoording af te leggen over het beheer van de nalatenschap van kapelaan Willem van Helden. De dagvaarding werd door de bode van het officialaat op de kerkdeur te Venray aangeslagen. Henricus Alarts machtigde op 11 januari 1672 notaris Joannes Hillen om te Roermond voor de officiaal te verklaren dat hij niet kon verschijnen met een beroep op de gouden bul van 1531 en het verbod van de vrouwe van Boxmeer. Alarts, gesteund door zijn collega-pastors van het dekenaat Cuijk, verscheen inderdaad niet te Roermond.²³⁸ In september 1725 meldde Johan Nelissen, inwoner van de katholieke heerlijkheid Boxmeer in het land van Cuijk, zich bij de officiaal. Aldegonda Roosen had hem gedaagd voor de schepenbank Boxmeer tot het nakomen van

235 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 107, brief van de pastoor van Vierlingsbeek van 21 mei 1741: "...maxime in hisce partibus acatholicis ubi per judicem saecularem cogi possent ad matrimonium ineundum"; 124: "Dum in patria Cuyckensi obveniunt difficultates in causis matrimonialibus et impedimenta denuntiata non sunt pure ecclesiastica, solum magistratus politicus est harum iudex".

236 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nrs. 24, f. 151; 53 procesnr. 368, 370.

237 "In primis ponit et articulat quod pretactus dominus sit clericus et beneficiatus territorii seu decanatus Falcoburgensis diocesis Ruremundensis ac propterea jurisdictioni vestrae subiectus".

238 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nr. 70 procesnr. 653; BHIC Grave, archief dekenaat Cuijk, inv.nr. 2.

trouwbeloften. Nelissen achtte de schepensbank niet bevoegd, maar de deken en officiaal had de zaak niet in behandeling willen nemen. Nelissen vroeg nu aan de officiaal te Roermond of deze zich bevoegd achtte.²³⁹ Een procedure te Roermond is echter niet bekend.

Zoals reeds beschreven verschenen degenen die voorgedragen waren voor een pastoorsambt of een beneficie/altaar, met een attest van de afkondiging van de voordracht in de betreffende parochiekerk, voor de officiaal te Roermond in afwachting van tegenkandidaten. De afkondiging bevatte immers de oproep aan opposanten om voor de officiaal te Roermond te verschijnen. Bleek er geen oppositie tegen de voorgedragen kandidaat te zijn, dan besliste de officiaal dat de benoemingsakte diende te worden uitgevaardigd. Was er wel verzet tegen de voorgenomen benoeming tijdens de rolzitting, dan startte een proces over de inbezitstelling. Deze procedure respectievelijk deze processen voor de officiaal te Roermond betroffen niet alleen pastoorsambten en beneficië in Spaans Gelder, het ressort van de officiaal te Roermond, maar ook die in de dekenaten Cuijk en Valkenburg. Besluiten tot inbezitstelling van beneficië in deze twee dekenaten vindt men reeds in het rolregister over 1599-1604, te weten tot inbezitstelling van het Sint-Nicolaasaltaar te Heerlen in 1599, het H. Kruisaltaar te Cuijk in 1602 en een prebende te Batenburg in 1602, geproclameerd in de kerk te Grave, omdat te Batenburg geen (parochie)kerk was.²⁴⁰

De rolregisters vanaf 1631 bieden hetzelfde beeld: besluiten tot inbezitstelling van onder meer een beneficie in de parochiekerk te Geleen (1632), in de kapel te Etsenrade onder Jabeek (1638), de pastoorsambten van Nuth en Beek ((1639), beneficië te Voerendaal (1639-1641), het pastoorsambt te Wijnandsrade (1641), een beneficie te Heerlen (1644), het pastoorsambt te Schin-op-Geul (1644), de kapel te Welten (1647), het pastoorsambt te Merkelbeek (1647) en het pastoorsambt te Itteren (1654).²⁴¹

In 1661 zijn nog decreten tot inbezitstelling vermeld van beneficië te Beek en Voerendaal.²⁴² Na het Partagetraktaat van 1661 zijn alleen nog dergelijke besluiten met betrekking tot het Spaanse gedeelte van het land van Valkenburg ingeschreven, zoals ten aanzien van de kapel van Jabeek in 1662 en het pastoorsambt van Geleen in 1671.²⁴³ Dezelfde conclusie kan getrokken worden ten aanzien van het dekenaat Cuijk. Decreten tot inbezitstelling in parochies die tot het generaliteitsgebied behoren, ontbreken, enkel die in de katholieke heerlijkheid Boxmeer (1667) en het annexe Sint Anthonis (1662, 1667, 1671) zijn vermeld.²⁴⁴

239 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 251.

240 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 20, f. 29, 31, 79, 91v.: "quia in Batenborch ecclesia nulla erat".

241 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nrs. 21, f. 42v., 119, 121v., 137v., 195, 210, 211v.; 22, f. 58, 62, 114; 23, f. 114. Zie voorts inv.nrs. 30, 31.

242 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 24, f. 149v., 175, 187v.

243 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nrs. 24, f. 209v.; 25, f. 228.

244 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nrs. 24, f. 203v.; 25, f. 60v., 208v.

De bezetting door de Franse troepen in 1672 betekende het herstel van de openbare uitoefening van de katholieke eredienst in die gedeelten van het bisdom Roermond die tot de Republiek der Verenigde Nederlanden behoorden. Vanaf 1672 werden bij de officiaal besluiten tot inbezitstelling verzocht voor parochies in het generaliteitsgebied: het pastoorsambt te Meerssen, Hulsberg en Houthem in 1672, te Bunde, Borgharen, Amby en Limmel in 1673, beneficies te Valkenburg, Voerendaal en Beek in 1673.²⁴⁵ De laatste besluiten tot inbezitstelling in Staats gebied werden genomen op 14 oktober en 20 december 1679 voor de pastoorsambten van Amby en Voerendaal.²⁴⁶ Daarna zijn enkel nog besluiten tot inbezitstelling van beneficies en pastoorsambten in Spaans, en in de achttiende eeuw in Oostenrijks Valkenburg opgenomen.

Ten aanzien van het dekenaat Cuijk dat afgezien van Boxmeer en Sint Anthonis generaliteitsgebied was, werden in 1672 besluiten tot inbezitstelling verzocht voor de pastoorsambten van Sambeek, Beugen en voor beneficies te Cuijk en Ledeacker en in 1673 voor het pastoorsambt te Mill.²⁴⁷ Zelfs inbezitstellingen in het dekenaat Nijmegen werd in de jaren 1672-1674 te Roermond gedecreteerd, te weten van de pastoorsambten te Nederasselt, Appeltern, Dreumel en Millingen.²⁴⁸ Na 1674 komen, zoals vóór 1672, enkel nog Boxmeer en Sint Anthonis in de rolregisters van de officiaal te Roermond voor.

De officiaal te Roermond was derhalve bevoegd bij gebrek aan oppositie besluiten te nemen tot het afgeven van inbezitstellingsakten door de bisschop voor het hele bisdom Roermond, voor zover de bisschop daar zijn gezag kon uitoefenen. Fraai wordt zulks nog geïllustreerd door het verhandelde tijdens de rolzitting van 23 september 1662. Toen verscheen een kandidaat die voorgedragen was voor het Sint-Catharina-altaar te Hürth. De pastoor van Hürth diende protest in, omdat de parochie tot het bisdom Keulen behoorde en niet onderworpen was aan de bisschop van Roermond. De kandidaat kreeg de opdracht op de bezwaren van de pastoor te antwoorden, maar het proces werd kennelijk niet voortgezet.²⁴⁹ Hürth, gelegen bij Keulen, was een Valkenburgs leen. De soevereiniteit over Hürth werd betwist door het prins-bisdom Keulen enerzijds en Spanje, later de Republiek, anderzijds.²⁵⁰ De poging tot inbezitstelling van een beneficie te Hürth via de officiaal te Roermond is mogelijk in het kader van dit conflict te plaatsen.

Wanneer er tegen de voorgedragen kandidaat voor een beneficie of pastoorsambt verzet rees van anderen die daartoe meer recht meenden te hebben, startte voor de officiaal te Roermond een proces. Ten aanzien van het dekenaat Valkenburg werd blijkens de rolre-

245 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 26, f. 25, 27v., 28, 56v., 76, 78, 85, 88v.

246 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 27, f. 40v., 52v.

247 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 26, f. 24v., 25, 34, 40v.

248 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 26, f. 31v., 40v., 41, 71, 95.

249 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 24, f. 220v.

250 W. Fabricius, *Erläuterungen zum geschichtlichen Atlas der Rheinprovinz 2. Band: Die Karte von 1789* (Bonn 1898, Herdruk Bonn 1965) 18, 21.

gisters in 1599 geprocedeerd over een beneficie te Heerlen, in 1600 over het pastoorsambt te Amstenrade, in 1639 en 1641 over een beneficie te Voerendaal en in 1684 over het pastoorsambt te Oirsbeek.²⁵¹ Procesdossiers zijn bewaard gebleven betreffende de inbezitstelling van een beneficie te Voerendaal in 1658, het pastoorsambt te Meerssen en een beneficie te Ledeacker in 1672, het pastoorsambt te Schinnen en de kapel te Vaesrade in 1673, de inbezitstelling van een beneficie te Geleen en het pastoorsambt te Schinveld in 1674.²⁵² In de achttiende eeuw werden nog processen gevoerd over de inbezitstelling van beneficies te Geleen in 1746-1747 en 1758 en over het pastoorsambt te Boxmeer in 1760.²⁵³

Geheel buiten de orde staat een proces voor de officiaal te Roermond tussen Joannes van Ravensteyn en Henricus Staels over de inbezitstelling van een altaar te Haren in het district Oss in het graafschap Megen. De proclamatie uit 1665 staat op naam van de bisschop van Roermond als apostolisch vicaris van het bisdom 's-Hertogenbosch. Niettemin werden eventuele opposanten tegen de inbezitstelling opgeroepen om "voor ons te Roermond" respectievelijk "voor ons of onze officiaal" te verschijnen.²⁵⁴

In 1672 werd Joannes Wetzels voorgedragen voor het pastoorsambt van Hulsberg. Zoals gebruikelijk kreeg de dienstdoende geestelijke te Hulsberg in de proclamatie de opdracht om deze in de parochiekerk af te kondigen, maar hij weigerde. De officiaal van het dekenaat Valkenburg gaf daarom opdracht aan notaris Wilhelmus Frissen om de proclamatie te Hulsberg uit te voeren, waarna de tegenpartij Joannes Janssen te Roermond verscheen. Wij zagen reeds dat Henricus Alarts, pastoor te Sint Anthonis, in 1671 weigerde voor de officiaal te verschijnen wegens de verantwoording van een nalatenschap. Een jaar later verscheen hij wel voor de officiaal, nu om in het bezit te worden gesteld van een beneficie te Ledeacker. Hij kwam weer tegenover de promotor te staan die als bezwaar aanvoerde dat Alarts in het eerdere proces niet was komen opdagen. Alarts repliceerde dat hij op dat feit niet mocht worden beoordeeld, maar enkel op zijn geschiktheid.²⁵⁵ Uit beide voorbeelden blijkt uitdrukkelijk dat de officiaal van het dekenaat Valkenburg respectievelijk een procespartij in het dekenaat Cuijk de bevoegdheid van de officiaal te Roermond inzake de inbezitstelling van beneficies en pastoorsambten in hun dekenaten erkennen.

Besluiten inhoudend dat de benoemingsakte moest worden uitgevaardigd, bevatten geen verwijzing naar de officialen in de dekenaten Valkenburg of Cuijk. Alleen het besluit tot benoeming van de pastoor van Itteren in 1654 maakt een voorbehoud ten aanzien van eventuele rechthebbenden die zich bij de deken van Valkenburg zouden melden.²⁵⁶ De

251 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 20, f. 31, 33v.; 21, f. 127, 210; 26, f. 207.

252 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 49 procesnr. 295; 70 procesnrs. 667, 670; 71 procesnrs. 683, 688; 75 procesnrs. 716, 722.

253 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 176 procesnr. 2150; 186 procesnrs. 2295, 2297.

254 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 61 procesnr. 499.

255 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 70 procesnr. 667; 71 procesnr. 682.

256 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 23, f. 114.

vraag rijst dan of de officiaal van het dekenaat Valkenburg naast die van Roermond enige bevoegdheid ten aanzien van inbezittingen bezat. Eén gegeven zou daarop kunnen wijzen. Blijkens het thans niet meer te traceren rolregister van de officiaal van het dekenaat Valkenburg zou voor deze in 1782 geprocedeerd zijn over de afkondiging en het vergevingsrecht van de kapelanie te Spaubeek.²⁵⁷

VII Samenvatting

De geschiedenis van het officiaalaat van het bisdom Roermond start, wanneer de eerste bisschop Lindanus in 1569 bezit neemt van de bisschopszetel. De werkzaamheden van deze nieuwe rechterlijke instantie leidden al direct tot protest van de lokale gerechten, de schepenbanken, bij het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem. Ook het Hof kwam in conflict met de officiaal, omdat het Hof zich als enige bevoegd achtte om in bezitsacties recht te spreken. Als gevolg van de oorlogshandelingen tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) heeft het officiaalaat tegen het einde van de zestiende eeuw waarschijnlijk niet kunnen functioneren, terwijl zijn gezag schade leed tijdens de Staatse periode van Roermond in de jaren 1632-1637. Na de inval van de Franse troepen kwam in 1797 een einde aan de werkzaamheden van de officiaal, nog voordat het bisdom Roermond in 1801 werd opgeheven.

De officiaal was op één uitzondering na een jurist, vaak tevens een priester. Hij nam kennis van alle zaken die tot de rechtsmacht van de bisschop behoorden. Hij was een alleenspreekende rechter. Zijn vonnissen waren niet vatbaar voor beroep op de bisschop. Naast de officiaal fungeerde de promotor die de rol van officier van justitie vervulde en in strafzaken als eisende partij optrad. De griffier was verantwoordelijk voor het archief. Hij hield het rolregister en het protocol van vonnissen bij en vervaardigde de uitgaande stukken als dagvaardingen en vonnissen. De officiaal, de promotor en de griffier werden door de bisschop benoemd. Zij verloren hun ambt, als de bisschop overleed of naar elders vertrok.

De officiaal sprak weliswaar recht namens de bisschop zonder mogelijkheid van beroep op de laatstgenoemde, toch kon het voorkomen dat de bisschop zelf als rechter optrad. Partijen konden de beslissing van hun geschil aan de bisschop opdragen. Processen waarbij het kathedrale kapittel en/of zijn kanunniken partij waren, werden voor de bisschop gevoerd. De bisschop kon ingrijpen in de procedure die voor de officiaal aanhangig was, wanneer diens onpartijdigheid in het geding was. Processen voor de bisschop of bisschoppelijk ingrijpen in zaken die voor de officiaal aanhangig waren, kwamen maar sporadisch voor, zodat de rechtspraak door de officiaal de regel was. Geheel anders werd de situatie, toen de bisschop in de achttiende eeuw zich bevoegd achtte kennis te nemen van zaken die tot dan toe enkel door de officiaal waren behandeld. Gedurende twee perioden heeft de bisschop

²⁵⁷ Moonen, *Brunssum*, 355-356.

zelf het ambt van officiaal uitgeoefend, eerst in de jaren 1732-1741, toen de officiaal opzij werd gezet, en vervolgens gedurende de periode 1764-1769, toen bij ziekte en overlijden van de officiaal geen opvolger werd benoemd.

De bevoegdheid van de officiaal was afhankelijk van twee criteria die elkaar konden overlappen, te weten de persoon van (een der) partijen en het onderwerp van het proces. Geestelijken in het bisdom vielen onder de rechtsmacht van de officiaal, zowel wegens misdrijven en overtredingen als wegens burgerlijke vorderingen uit verbintenissen. Uitgezonderd waren de kanunniken van het kathedrale kapittel en de kloosterlingen. Onder de jurisdictie van de officiaal vielen voorts de leden en bedienden van het officiaalaat zelf.

Inhoudelijk was de officiaal bevoegd ten aanzien van bepaalde "burgerlijke" zaken en ten aanzien van bepaalde misdrijven en overtredingen. De officiaal nam kennis van processen betreffende het huwelijk, beneficië en testamenten. Onder deze burgerlijke processen namen die over het huwelijk, met name die over het nakomen van trouwbeloften door het sluiten van het huwelijk, de belangrijkste plaats in. Veelal was de vrouw de eisende partij die, na het wederzijds geven van trouwbeloften, zwanger was geraakt of al een kind had gebaard. Daarnaast zijn er processen tot scheiding van tafel en bed, meestal wegens huiselijk geweld door de man. Processen aangaande beneficië betroffen de vraag wie van de voorgedragen kandidaten het nauwst verwant was aan de stichter(s) van het altaar en dus de meeste aanspraak kon maken op de benoeming. Het proces kon ook gaan over de vraag wie de vergevers van het beneficië eigenlijk waren. Kwesties over testamenten kwamen voor de officiaal, als het uitkeren van legaten ten behoeve van vrome doelen betrof. Opvallend is het dat ook zonder deze beperking voor de officiaal over de uitvoering van testamenten van inwoners van Weert en Nederweert werd geprocedeerd. Na 1675 komen dergelijke processen in het archief niet meer voor.

Op het terrein van de strafrechtspraak berechtte de officiaal de overtredingen van het religieuze leven zoals ketterij, bijgelovige praktijken waaronder waarzeggerij, het niet vervullen van de Paasplicht, het schenden van de zondagsheiliging, nalatigheid in het laten toedienen van sacramenten, ontheiliging van de boetetijd of gewijde plaatsen en processies, godslastering en het onbevoegd geven van onderwijs. Een belangrijk aantal processen betrof de overtredingen van de seksuele moraal en de huwelijkswetgeving, zoals buitenhuwelijkse gemeenschap van ongehuwden, concubinaat zijnde ongehuwd samenleven, overspel en incest. De promotor trad ook op tegen degenen die een ongeoorloofd of een ongeldig huwelijk hadden gesloten, tegen gehuwden die uit eigener beweging uit elkaar waren gegaan en tegen de partner die de ander had verlaten zonder het vereiste vonnis tot scheiding van tafel en bed. Een bijzondere groep strafprocessen is die waarbij de promotor priesters aansprak op nalatigheid in de uitoefening van het ambt en/of gedrag dat niet strookte met de waardigheid van het ambt als dronkenschap, herbergbezoek, agressief gedrag en verdachte omgang met vrouwen.

Sommige strafzaken, de zogenaamde *causae mixti fori*, de gemengde zaken, konden ook door de wereldlijke rechter worden behandeld, omdat deze overtredingen mede de

openbare orde betroffen. Zaken die zowel door de officiaal als de schepenbanken in het Overkwartier van Gelder behandeld konden worden, waren godslastering, vloeken, ont-heiliging van zon- en feestdagen door het verrichten van slafelijk werk of het verblijf in de herberg onder de mis, defloratie, schaking, concubinaat en overspel. Of de officiaal of de wereldlijke rechter rechtspraak, hing af van de preventie. Wie met andere woorden het eerst kennis nam van een dergelijke zaak, had het recht deze te behandelen.

De gemengde zaken gaven, zoals ook elders in de Zuidelijke Nederlanden, aanleiding tot conflicten tussen de bisschop enerzijds en de schepenbanken c.q. hun woordvoerders, de Staten van het Overkwartier van Gelder, anderzijds. In 1661 ontstond een fundamenteel conflict tussen de bisschop en de Staten waarbij de laatsten de strafrechtelijke bevoegdheid van de bisschop ten aanzien van leken ontkenden. Het geschil werd ook publiek uitgedragen en uiteindelijk in 1663 definitief door de Geheime Raad te Brussel beslist. De Geheime Raad handhaafde de bisschop in zijn rechten om ten laste van leken kennis te nemen van alle zuiver kerkelijke delicten en krachtens preventierecht van alle andere die *causae mixti fori* werden genoemd.

Het bisdom Roermond kende aanvankelijk slechts een officiaal te Roermond. Later, in 1596 werd een officiaal voor het dekenaat Cuijk en mogelijk vóór 1599 werd een officiaal voor het dekenaat Valkenburg benoemd. Over hun werkzaamheden en bevoegdheden vóór 1650 weten wij niets. Het ressort van de officiaal te Roermond was derhalve in ieder geval sinds het begin van de zeventiende eeuw beperkt tot Spaans Opper-Gelder, te weten het Overkwartier van Gelder en enkele heerlijkheden die in de loop van de zeventiende eeuw onder het gezag van het Hof van Gelder kwamen. De officiaal van het dekenaat Valkenburg was voor zover bekend op één uitzondering na een pastoor die veelal tevens deken was. Een enkele officiaal was een leek en tevens de enige jurist onder hen. De officiaal van het dekenaat Valkenburg behandelde dezelfde zaken als de officiaal te Roermond. Zijn ressort was zeker tegen het einde van de achttiende eeuw beperkt tot het Oostenrijkse gedeelte van het land van Valkenburg.

De officiaal van het dekenaat Cuijk was tevens deken. Ook na de opheffing van het bisdom Roermond in 1801 gedurende het voortbestaan van het restant onder de Bataafse Republiek en opvolgers als apostolisch vicariaat Grave, werden de dekenen tot in 1841 tevens als officiaal benoemd. Over de afbakening van de bevoegdheden tussen de officiaal te Roermond en die van het dekenaat Cuijk is, afgaande op de benoemingsakten, geregeld onenigheid geweest. Het dekenaat Cuijk behoorde, afgezien van de heerlijkheid Boxmeer met Sint Anthonis, tot Staats-Brabant waar in 1656 het Ehtreglement was afgekondigd. Dit Ehtreglement bevatte onder andere bepalingen over de rechtspraak in huwelijkszaken. Het is dan ook zeer de vraag of de officiaal de enige rechter in huwelijkszaken in het dekenaat Cuijk was.

Het ressort van de officiaal te Roermond was weliswaar beperkt tot Spaans Opper-Gelder, hij was wel bevoegd tot het afgeven van inbezittellingsakten van pastoorsambten en beneficies in het gehele bisdom Roermond, voor zover de bisschop daar zijn gezag kon uitoefenen, ook in de dekenaten Valkenburg en Cuijk.

ABSTRACT

G.H.A. Venner

The ecclesiastical court of the first diocese of Roermond,
1569-1797

The history of the ecclesiastical court of the diocese of Roermond begins when the first bishop, Lindanus, takes possession of the Episcopal see in 1569. After the invasion by French occupying forces in 1797, it comes to an end. The judicial vicar or officialis was competent in all cases that fell under the bishop's jurisdiction. He was a single judge. His judgments were not subject to appeal to the bishop.

All secular priests in the diocese fell under the jurisdiction of the officialis in matters of crime and offence, as well as obligation. The officialis was also authorized to handle specific civil cases and specific crimes and offences of laics. The officialis presided e.g. over proceedings concerning marriages, benefices and last wills. Proceedings concerning the fulfillment of matrimonial vows were most prominent amongst these lawsuits.

In the field of criminal justice the officialis tried violations of religious life, such as heresy, superstition (including fortune-telling), neglect of the Easter duty, violation of Sunday observance, carelessness in allowing the administering of sacraments, desecration of days of penance, sacred places and processions, blasphemy and unauthorized teaching. An important number of cases involved violations of sexual morality, matrimonial law and celibacy. A special category of the cases were those against priests charged with negligence in exercising their duties as well as with behavior inappropriate to the dignity of their office.

Tussen winstmaximalisatie en continuïteit

De relatie van de abdij van Hocht met haar voornaamste hoevepachters in de achttiende eeuw

Joris Roosen¹

Inleiding²

Het ontstaan van het pachtsysteem in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd in de West-Europese plattelandssamenlevingen is al lang het thema van een levendig debat. Pacht wordt meestal gezien als een contractuele overeenkomst tussen de verpachter, die een onroerend goed in gebruik geeft aan een pachter, in ruil voor een jaarlijkse vergoeding. Deze pacht was steeds beperkt in tijd, in het geval van de uithoven van de abdij van Hocht betrof het gewoonlijk een contract voor zes jaar tijdens de achttiende eeuw. De pachttermijn tijdens de zeventiende eeuw was doorgaans negen jaar en er was dus duidelijk sprake van een verkorting. Deze bevinding sluit aan bij de vaststelling van Willibrord Rutten dat de pachttermijn in Limburg korter werd tijdens de achttiende eeuw.³

Volgens Robert Brenner hield de korte termijn van gebruiksrechten in dat er een hevige concurrentie voor land was tussen boeren.⁴ Als gevolg van deze wedijver werden landbouwers gedwongen om kosten te besparen, zich te specialiseren en zich op de markt te richten. Uiteindelijk zou deze competitie volgens hem leiden tot de accumulatie van grond en de opkomst van grote marktgerichte pachtboerderijen. Bas van Bavel heeft de hypothese van Brenner genuanceerd door te stellen dat het pachtsysteem afhing van de specifieke in-

1 Hierbij erken ik de financiële steun van de ERC Advanced Grant N° 339647 (COORDINATING forLIFE)

2 De inhoud van dit artikel is gebaseerd op: Roosen, J., *De rurale economie in het Maasland, Haspengouw en Nederlands Zuid-Limburg tijdens de 18e eeuw. Een vergelijkende studie op basis van de domaniale documentatie van de abdij van Hocht te Lanaken* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2014).

3 Rutten, W., 'De tijd van de overlevingslandbouw', in: Tummers P. e.a. ed., *Limburg. Een geschiedenis 1500-1800* (Maastricht 2015) 267-284.

4 Brenner, R., 'Agrarian class structures and economic development in pre-industrial Europe', in: *Past and Present* 70 (1976) 30-75.

Abdij van Hocht te Lanaken, weergegeven op de Ferrariskaart in 1777 (Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden door graaf de Ferraris. Uitgave van het originele exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel door het Gemeentekrediet van België, 1965-1976).

richting van de pacht en de socio-economische context waarin pacht ontstond.⁵ Rond het midden van de zestiende eeuw was er een uitzonderlijk hoge mobiliteit van het pachtland in het Nederlandse rivierengebied en Noord-Brabant. Het was rond deze tijd dat grote pachtbedrijven op de voorgrond traden. Ondanks de korte termijn van de pachtcontracten bleven deze bedrijven wel vaak in handen van dezelfde familie die er vaak in slaagde om grote pachtdomeinen te accumuleren. Deze situatie was niet te wijten aan het onderhands verlengen van de pachtcontracten of sterke eigendomsrechten van de pachter, maar eerder aan de financiële kracht van deze grote pachters. In de competitie voor pachtlanden slaagden zij er bijna altijd in om meer te bieden dan de andere potentiële pachters.⁶ Hoewel in som-

5 Van Bavel, B., 'The organization and rise of land and lease markets in northwestern Europe and Italy, c. 1000-1800', in: *Continuity and Change*, 23 (2008) 13-53.

6 Van Bavel, B., 'Elements in the transition of the rural economy: Factors contributing to the emergence of large farms in the Dutch river area (15th-16th centuries)', in: P.C.M. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden ed., *Peasants into Farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages - 19th century) in light of the Brenner debate* (Turnhout 2001) 179-201.

mige gebieden de verpachting inderdaad op een competitieve en flexibele manier gebeurde, kenden andere regio's een minder competitieve landmark.⁷ Er zijn regionale verschillen op te merken in de verspreiding van het pachtsysteem, maar ook de strategie van de verpachter kon een belangrijke rol spelen.⁸ Grootgrondbezitters probeerden altijd bekwaame pachters aan de trekken. Zij moesten financieel draagkrachtig zijn, want de pachters werden geacht zelf het vee aan te schaffen dat nodig was voor de mest en de trekkracht. Een geschikte pachter kreeg daarom steeds verlenging van zijn contract. Volgens Willibrord Rutten bleven Limburgse pachtfamilies daarom vaak generatie op generatie op dezelfde bedrijven.⁹ In dit artikel bespreek ik een specifieke groep van pachters, namelijk de pachters van de grote hoeven die deel uitmaakten van het oorspronkelijk bezit van de abdij van Hocht, de zogenaamde uithoven. In welke mate slaagden zij er tijdens de achttiende eeuw in om generaties lang hetzelfde bedrijf in handen te houden en wat was het achterliggende mechanisme voor deze continuïteit? Uit de analyse van de pachters van de uithoven zal blijken dat dit niet enkel te maken had met de geschiktheid van de pachters maar met de pachtpolitiek van de abdij van Hocht. Om vat te krijgen op de strategie van de abdij van Hocht is het nodig om de dagelijkse pachtpraktijk na te gaan en niet enkel stil te staan bij de normatieve gegeven die in de pachtcontracten voorkomen. Deze pachtpraktijk is te reconstrueren door het rijke archief van de abdij van Hocht dat voor de achttiende eeuw bewaard is gebleven.

De pachtboeken en het rentmeesterschap

De voornaamste bronnen die voor dit artikel geraadpleegd werden zijn de pachtboeken. In deze boekhoudkundige documenten werden zowel de gegevens van de pachters, percelen en pachtprizen alsook de jaarlijkse pachtbetalingen bijgehouden. Ze bevatten nagenoeg alle bezittingen die door de abdij verpacht werden, gaande van percelen en pachthoeves tot tienden en cijzen. Volgens Willibrord Rutten zijn pachters niet gemakkelijk terug te vinden in de vroegmoderne archieven en verschijnen ze enkel wanneer zij hun schulden niet betaalden.¹⁰ Dit gaat niet op voor de pachters van de abdij van Hocht, zij zijn vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw terug te vinden in de pachtboeken.¹¹

7 Van Bavel, B., 'Land, lease and agriculture: the transition of the rural economy in the Dutch river area from the fourteenth to the sixteenth century', in: *Past & Present* 172 (2001) 3-43.

8 Lies Vervaet toonde dit recentelijk aan voor het Brugse Sint-Janshospitaal tijdens de 15e en 16e eeuw. Vervaet, L., 'Het Brugse Sint-Janshospitaal en zijn grote hoevepachter in de 15e en 16e eeuw: wederkerigheid en continuïteit in functie van voedselzekerheid', in: *Tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 90 (2012) 1121-1154.

9 Rutten, 'De tijd van de overlevingslandbouw', 273.

10 Rutten, 'De tijd van de overlevingslandbouw', 273.

11 Zie voor de abdij van Hocht: Rijksarchief Hasselt, archief van de abdij van Hocht te Lanaken, archiefbestanden nummers: 6, 7, 8, 9, 10, 29, 31, 33; 34, 35, 41, 56, 60, 64, 65, 66, 67, 68 en 69.

De goederen van de abdij bevonden zich in drie verschillende maar aangrenzende gebieden, Haspengouw, het (Belgisch) Limburgse Maasland en Nederlands (Zuid-)Limburg. De uithoven lagen evenwichtig over deze drie regio's verspreid, met twee uithoven in ieder gebied. De pachtboeken werden opgesteld door een rentmeester, het was zijn taak om de algemene boekhouding van de abdij te beheren. De rentmeester kreeg daarvoor een woning van de abdij, genoot een maandelijks loon en kreeg gratis medische verzorging. Vaak vervulde hij ook het ambt van secretaris van de abdij en was hij schepen van Opgrimbie en Neerharen. Beide dorpen waren heerlijkheden in bezit van de abdij. Zijn functie en aanzien waren niet te onderschatten en dat kon soms voor problemen zorgen, zoals ik verder in dit artikel zal aantonen. In de tabel hieronder is te zien welke rentmeesters er actief waren gedurende de achttiende eeuw.

Rentmeesters van de abdij van Hocht tijdens de achttiende eeuw¹²

Naam	Periode rentmeesterschap
Gulielmus Daenen	1671-1726
Godefridus Josephus Daenen	1726-1730
Godefridus Dubien	1730-1733
Peter Grouwels	1733-1744
Wilhelmus Theodorus Protin	1744-1754
Caspar Reul	1754-1760
Johannes Henricus Dresens	1760-1769
Johannes Erardus Grouwels	1769-1787
Maximiliaan de Montaigne	1787-1793
Georges Jacques	1793-1796

In de literatuur wordt er op gewezen dat rentmeesters vaak steekpenningen aannamen, of zich schuldig maakten aan nepotisme.¹³ Voor de meeste rentmeesters van de abdij is er geen bewijs dat zij hun functie niet naar eer en geweten zouden hebben uitgeoefend, zij blijven dus onschuldig tot het tegendeel bewezen is. Toch is er één rentmeester wiens verhaal er in negatieve zin bovenuit steekt. Godefridus Dubien werd in 1730 tot rentmeester benoemd en er groeide al snel een vertrouwensrelatie tussen hem en abdis Claire Scholastique de Warnant. Dubien maakte misbruik van dit vertrouwen om zijn macht en zijn persoonlijke rijkdom te vergroten. Deze situatie zou niet lang blijven duren. Toen ab-

¹² RAH, AAH, archiefbestanden nr. 84 en 87.

¹³ Johnson, G., R. Whittington en K. Scholes, *Exploring Strategy text & cases*, (Harlow 2011) 125.

dis de Warnant in mei 1733 overleed, barstte de bom.¹⁴ De nieuwe abdis, Theresia van Leefdael, eiste de gronden op die Dubien onrechtmatig had verkregen en perkte zijn (boekhoudkundige) macht in. Toen de rentmeester zich hiertegen verzette, maakte de abdis de zaak aanhangig bij de nuntius in Luik.¹⁵ De reactie van Godefridus Dubien bleef niet uit, hij stal het geld uit de schatkist van de abdij samen met een reeks belangrijke documenten en schilderijen en verdween met de noorderzon. Uiteindelijk kon men Dubien arresteren maar het merendeel van het geld en de documenten zou voor altijd verloren gaan. De voormalige rentmeester nam de locatie ervan mee in zijn graf toen hij op 8 november 1734 overleed.¹⁶

Dit voorval heeft een belangrijke invloed gehad op de overlevering van de bronnen van de abdij. Het is zeer aannemelijk dat omwille van dit incident de documenten voor de periode 1721-1729 volledig ontbreken en er geen volwaardig pachtboek is overgebleven voor de periode 1729-1733.¹⁷ Ook voor de periode tussen 1733 en 1753 zijn er eveneens geen pachtboeken in het archief bewaard gebleven maar dit kunnen we bezwaarlijk in de schoenen van Dubien schuiven. Gelukkig lopen de gegevens vanaf 1753 wel continu door tot 1796. Om deze hiaten op te vullen heb ik een beroep gedaan op diverse andere documenten om een beeld te kunnen schetsen van de volledige achttiende eeuw.

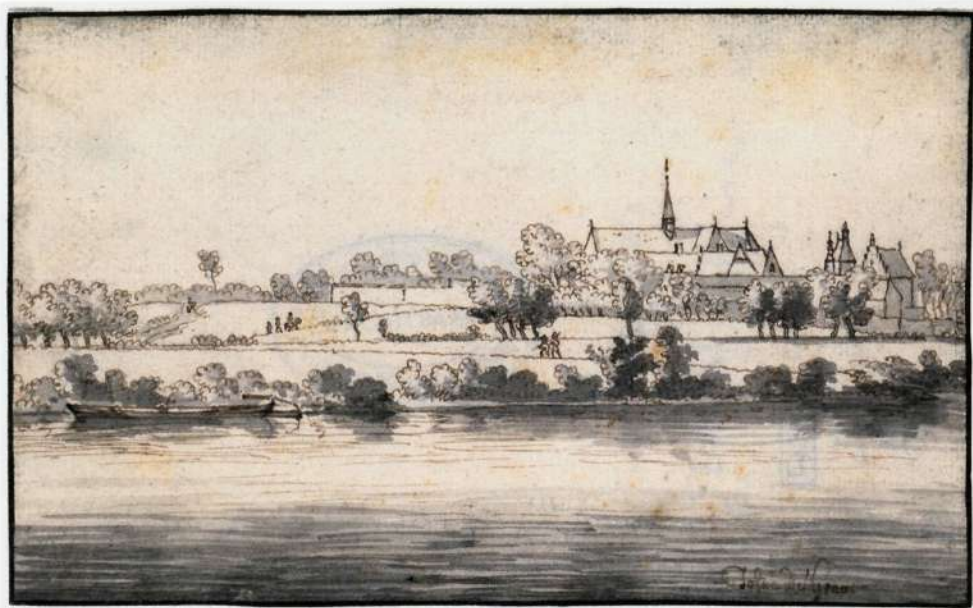
Grafsteen van abdis Theresia van Leefdael in de kerk van Neerharen (foto Willy Leenders).

¹⁴ RAH, AAH, oorkonden, archiefbestand nr. 43.

¹⁵ RAH, AAH, archiefbestanden nr. 96 en 98.

¹⁶ RAH, AAH, archiefbestanden nr. 96 en 98.

¹⁷ RAH, AAH, archiefbestand nr. 6.

"De Maas met de abdij Hocht op de achtergrond", tekening van Josua de Grave, pen in bruin, penseel in grijs, 1676 (RHCL, Collectie LGOG, cat.nr. 68).

Oorsprong van de abdij van Hocht

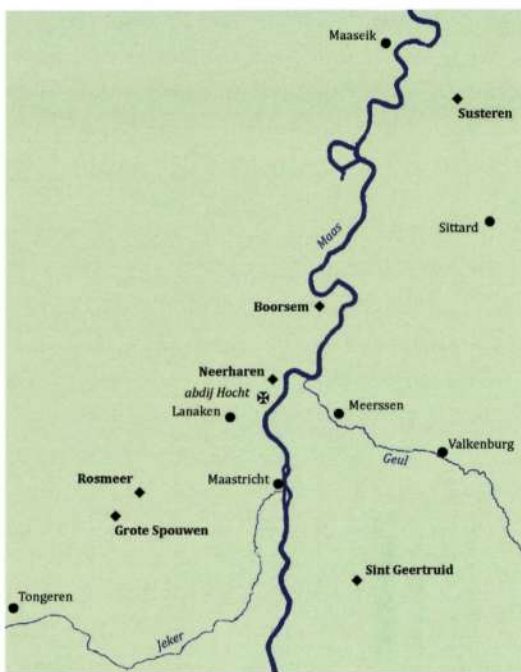
In Hocht hebben zich achtereenvolgens twee kloostergemeenschappen gevestigd, eerst een mannengemeenschap en nadien een vrouwengemeenschap, beide van de cisterciënzerorde. De eerste stichting vond plaats vanuit het Duitse Eberbach rond 1185. De spaarzame gegevens uit deze periode wijzen erop dat het de mannengemeenschap aanvankelijk niet voor de wind ging.¹⁸ Het enige grote goederencomplex dat toen vanuit een uithof werd geëxploiteerd, bevond zich in Warsage, ten zuiden van 's-Gravenvoeren.¹⁹ Hoewel een competentere beheer van de abten na 1210 voor een grotere voorspoed leek te zorgen, verhuisde de mannengemeenschap rond 1216 toch naar het diep ingesneden dal van de Berwinne ten zuiden van Aubel, in de buurt van de uithof in Warsage.²⁰ Ongeschikt voor bewoning kunnen de terreinen in Hocht evenwel niet zijn geweest want niet veel later maken de bronnen al melding van een nieuwe stichting. In

18 Hartmann, J.L.H., *De reconstructie van een middeleeuws landschap. Nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Breust en Eysden bij Maastricht (10e-19e eeuw)*, (Maastricht 1986) 212.

19 Ruwet, J., *De Cisterciënser abdij van Notre-Dame du Val-Dieu*, (Maastricht 1960).

20 Ruwet, *De Cisterciënser abdij van Notre-Dame du Val-Dieu*, 21-22.

1220 werd voor de eerste keer het nieuwe – vanuit het Salvatorstift in Aken gestichte – vrouwenklooster in Hocht vermeld. Vanaf de late middeleeuwen betitelde het zich als abdij en was het lidmaatschap in de praktijk beperkt tot adellijke vrouwen, al is er geen formeel statuut bekend dat de toegang beperkte.²¹ Uit de archiefdocumenten blijkt ook dat er tijdens de late zeventiende en de vroege achttiende eeuw maar zelden nieuwe religieuzen intraden in de abdij van Hocht, “Voor memorie, op pinxten dach des jaars 1714 sijn de vruijlens Ducker ende Keverbergh ingecleijt als religieusen van desen abdij’ t welck in 26 jaren tijt (...) niet meer en is geschiet want ick Guill. Daenen heb hier 25 jaren als rentmeester gedint ende sulcke inleijdinge niet meer gesien”.²²

De uithoven

Op economisch gebied vertoonde de nieuwe abdij in uitzonderlijk hoge mate de expansieve kenmerken van de cisterciënzerorde. De oorspronkelijke exploitatievorm van het abdijbezit was de uithof, die ook wel *grangia* of *voorwerk* genoemd wordt in de literatuur.²³ Bij vrijwel iedere cisterciënzerabdij was in de twaalfde en dertiende eeuw het merendeel van het grondbezit georganiseerd in zulke uithoven, die dienst deden als exploitatiecentrum van een domein. In de eerste pauselijke bevestigingsoorkonde van de abdij, die dateert uit 1221, worden twee uithoven vermeld. Hun aantal blijkt in een volgende oorkonde van 1266 tot vijf te zijn toegenomen.²⁴ Om haar omvangrijke goederenbezit te kunnen exploiteren, gaf de abdij vanaf de late middeleeuwen het grootste deel van haar

21 Crassier, L., de, 'Histoire de la noble abbaye de Ste-Agathe à Hocht', in : *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 60 (1926) 75.

22 RAH, AAH, archiefbestand nr. 68.

23 Van Bavel, B., *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)*, (Hilversum 1993) 338.

24 Despy, G., 'L'exploitation des curtes en Brabant du IXe siècle aux environs de 1300', in: W. Janssen en D. Lohrmann ed., *Villa-curtis-grangia*, (München/Zürich 1983) 185-204.

bezittingen uit aan derden. Hoewel verspreid liggend land al vanaf de dertiende eeuw in pacht werd uitgegeven, zou de verpachting van de uithoven pas vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw algemeen worden.²⁵ De abdij van Hocht zou de uithoven minstens tot de achttiende eeuw in haar bezit houden en de meeste ervan werden pas verkocht nadat de Franse Republiek de abdij afschafte in 1796.

Hoewel de uithoven van de abdij van Hocht gespaard bleven van erfdelingen die bij privégronden wel voorkwamen, zijn er wel verschillende voorbeelden van percelen die uit het areaal van de uithoven werden getrokken.²⁶ Volgens Willibrord Rutten is het gebruikelijk dat in de loop van de achttiende eeuw steeds meer landerijen apart verpacht werden, dat wil zeggen los van de bijhorende hoeve.²⁷ Het is daarom moeilijk om vat te krijgen op de exacte grootte van ieder uithof doorheen de achttiende eeuw. De oppervlakten van de uithoven kwamen doorgaans ook niet in de pachtcontracten voor. Er is wel informatie over hun grootte op het moment dat ze door de Franse bezetters verkocht werden. Uit de verkoopakten blijkt dat bijna alle uithoven groter waren dan 30 hectare op het einde van de achttiende eeuw, ze behoorden daardoor tot de belangrijkste landbouwbedrijven van de dorpen waarin ze gesitueerd waren.²⁸ De structuur van de uithoven komt wel in de pachtcontracten voor en werd altijd op dezelfde wijze geformuleerd: "(...) Welcke vrouwe abdisse verclaerden in hure oft pachtinge uitgegeven te hebben haren winhof met alle de huisingen, stallen, schuren, boomgaarden, boschen ende oeck alle landen (...)".²⁹ Het woonhuis met stallen en schuren lag centraal met daarrond de akkerlanden, boomgaarden en bossen. Aanvankelijk werden de uithoven rechtstreeks uitgebaat door lekenbroeders van de abdij.³⁰ Gezien hun grootte is het waarschijnlijk dat deze hoeven ook loonarbeiders aantrokken die hun gezinsinkomen wilden aanvullen.³¹ Zij combineerden het werk op hun eigen bedrijfje met loonarbeid op de grote hoeven. Daarnaast waren er mogelijk ook dienstboden, die inwoonden op de uithoven.³² Ook de pachters van de abdij bleven doorgaans loonarbeiders en dienstboden tewerkstellen op de grote hoeves al heb ik hiervoor geen rechtstreekse gegevens gevonden tijdens de achttiende eeuw.

25 Hartmann, *De reconstructie van een middeleeuws landschap*, 215.

26 Met "uittrekken" gebruik ik de term die in de achttiende-eeuwse bronnen van de abdij voorkomt voor deze praktijk.

27 Rutten, 'De tijd van de overlevingslandbouw', 274.

28 Paquay, J., 'De hoeven der kerkelijke instellingen in Limburg. Hoeven toebehoorend aan de abdijen en kapittels in onze provincie gevestigd', in: *Verzamelde opstellen uitgegeven door den geschieden- en oudheidkundige studiekring te Hasselt* (1928) 131-132.

29 RAH, AAH, archiefbestand nr. 31, folio 68 verso.

30 Brouwers, J., 'Lekenbroeders en -zusters van de abdij van Hocht', in: *Het Oude Land van Loon* 58 (1979) 102-116. En: Hartmann, *De reconstructie van een middeleeuws landschap*, 214.

31 Lambrecht, T., *Een grote hoeve in een klein de uithof, Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de achttiende eeuw*, (Gent 2002) 138.

32 Laslett, P., 'Notes and queries. The institution of service', in: *Local Population Studies* 40 (1988) 58.

Verpachting van de uithoven

De verpachting van de uithoven gebeurde tijdens de achttiende eeuw gewoonlijk voor een vast bedrag in geld, de zogenaamde geldpacht, die jaarlijks verschuldigd was. Er waren twee uitzonderingen, de uithof in Grote-Spouwen waarvan de pacht in diverse gewassen betaald moest worden en de uithof in Boorseme dat van 1678 tot 1733 in halfwinning werd uitgegeven. Naast hun jaarlijks verschuldigde pacht, waren de pachters ook verplicht om aanvullende betalingen in natura te verrichten. In de literatuur noemt men dit de *toebaat*, de *sende* of de *curialitas*.³³ Dit bestond uit een standaardpakket van wijn, kruiden, peperkoek, suikerbrood, haring, varkens, gecasteerde rammen, boter, suiker en kaarsen. Bas van Bavel berekende voor de abdij van Mariënweerd dat de relatieve waarde van de toebaat ten opzichte van de pachtprijs tijdens het midden van de zestiende eeuw, gemiddeld 14,6% bedroeg.³⁴ Ook in het geval van de abdij van Hocht was het een tamelijk grote verzwarende van de pachtlast. Naast de toebaat werd er ook een vast bedrag als *Nieuwjaarsgeld* aan de abdis en de zusters betaald. In de bronnen duikt nog een extra belasting bij de uithoven op, de zogenaamde *lieffenisse*. Deze bedroeg tussen de 15 en de 17 Luikse Gulden en was rechtstreeks bestemd voor de abdis.³⁵ Deze extra heffing verschijnt pas vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw in de bronnen. Het gaat vermoedelijk om een jaarlijkse betaling aan de abdis die gebeurde als waardering voor de afstand van haar rechten op de uithoven. In dat geval zou het overeenkomen met de zogenaamde *vertegenispenning* die door Jansen beschreven werd.³⁶ Voor dit artikel werden enkel de jaarlijkse pacht prijzen en pachtbetalingen verwerkt, de betaling van alle andere heffingen werden uit de analyse gefilterd. Uit de analyse van de pachtboeken blijkt een opvallende continuïteit in deze betalingen, zelf in moeilijke jaren. Dit is een indicatie dat zowel de *toebaat*, als het *Nieuwjaarsgeld* en zelfs de *lieffenisse* meer waren dan zomaar een symbolische heffing. Ze maakten deel uit van de band tussen de abdij en de pachters van de uithoven.

Tot enkele decennia geleden beschouwden historici pacht prijzen als graadmeters voor de economische conjunctuur in de landbouw, het resultaat van vraag en aanbod op de markt.³⁷ Toch moeten we opletten dat we de pachtsommen niet zomaar beschouwen als conjunctuurmeters van de landbouweconomie. We mogen niet van de veronderstelling uitgaan dat pachtsommen enkel afhankelijk zijn van een eenvoudig systeem van vraag

33 Van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd*, 338. & Jansen, H.P.H., *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw*, (Assen 1955) 44.

34 Van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd*, 339.

35 RAH, AAH, archiefbestand nr. 7, folio 231 verso.

36 Jansen, *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw*.

37 De Wever, F. *Pachtprijzen in Vlaanderen en Brabant in de achttiende eeuw. Bijdrage tot een conjunctuurstudie*, (Brussel 1972).

en aanbod. Erik Thoen wees er op dat pachtsommen door tal van factoren bepaald worden.³⁸ Daarom kan een analyse van de pachtprizen ons enkel een eerste indicatie geven van de relatie tussen de abdij en de grote pachters. Uit het overzicht van de uithoven hieronder blijkt immers dat de pachtprijs lange tijd stabiel bleef, plots kon stijgen of zelfs kon dalen doorheen de tijd. De vermoedelijke redenen daarvoor worden voor ieder uithof apart besproken. Een analyse van de pachtbetalingen is eveneens belangrijk. Om tot een duidelijk overzicht van deze betalingen te komen, heb ik ervoor gekozen om grafieken op te stellen die aangeven in welke mate er ieder jaar procentueel werd voldaan aan de verschuldigde pachtprijs. Dat wil zeggen dat bij een uitkomst van 100 volledig aan de pachtprijs voldaan is in een bepaald jaar, boven de 100 spreken we van een overschot en onder de 100 van een tekort. Voor ieder jaar is dus af te lezen hoeveel procent te veel of te weinig betaald werd. De kortingen die door de abdij werden toegestaan wanneer minstens een derde van de oogst verloren was gegaan werden uit de betalingen gefilterd. J.C.G.M. Jansen stelde voor de Limburgse lössbedrijven vast dat de pacht bijna nooit volledig werd voldaan.³⁹ Voor de uithoven valt op dat er zelden exact aan de pacht werd voldaan maar dat over het algemeen de tekorten wel opgevolgd werden door overschotten. Het is wel zo dat bepaalde perioden een slechtere betalingsbalans kenden maar dit gaf geen aanleiding tot een opzegging van de pacht door de abdij. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw is er vaak ook een algemene verbetering vast te stellen.

In de paragraaf hieronder geef ik per uithof de diverse pachters, pachtprizen en pachtbetalingen doorheen de achttiende eeuw weer. Daaruit destilleer ik de pachtstrategie van de abdij, deze schipperde tijdens de achttiende eeuw tussen het garanderen van continuïteit in de verpachting en winstmaximalisatie.

38 Thoen, E., *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst*, (Gent 1988) 531-532.

39 Jansen, J.C.G.M., 'Landbouw rond Maastricht (1610-1865). Een analyse der exploitatieuitkomsten van enige lössbedrijven in halfwinning', in: *Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg. Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 13 (1968) 3-98.

Pachters, pachtprizen en pachtbetalingen

De uithof in Susteren

De abdij bezat een uithof in Susteren die de naam *Lauwerhof* droeg.⁴⁰ Deze hoeve heeft een bewogen geschiedenis gekend. Bronnen uit 1588 vermelden dat hij was afgebrand⁴¹ en in 1631 geven de documenten wat meer informatie over deze brand, zo staat er te lezen: “(...) bij verleeden oorloghe ende miserabelen tijd affgebrant ende geruineert.”⁴² De gebouwen van de uithof werden niet meer wederopgebouwd en ook in 1704 staat hij nog steeds als afgebrand vermeld.⁴³ De verwijzing naar *Lauwerhof* die tijdens de achttiende eeuw in de boekhouding voorkwam deed dienst als verzamelnaam voor het domein dat bij de oorspronkelijke pachthoeve hoorde. Het is mogelijk dat sommige landerijen afzonderlijk werden verpacht, maar het grootste deel van de gronden werd als één geheel aan pachters aangeboden.

Johannes Kupers nam de gronden op 6 mei 1701 in pacht voor een termijn van vier jaar en moest een jaarlijkse pachtprijs van 500 Hollandse gulden betalen. Uit de boekhouding blijkt een interessante constructie wat deze pacht betreft. De vorige pachter, Jan Leurs, had de *Lauwerhof* op 2 april 1698 voor een termijn van zes jaar aangenomen, maar hij had aan Johannes Kupers gevraagd om de laatste vier jaar van deze termijn over te nemen. In de bronnen staat de volgende vermelding: “*Gelijckerwijs Jan Leurs den selven Anno 1698 den 2 april in toust van 6 jaren aengenomen hadt, ende den voorsc. Sr. Kupers versoecht hadt de resterende 4 jaren van sijnen toust uit te halden*”.⁴⁴ De bepalingen van de pachtcontracten vermelden duidelijk dat, “*Den Pachter en zal ook niet vermogen het selve Land in't geheel, oft ten deele aen iemand anders over te laeten, oft in syne plaatse te surrogeren, sonder expres consent en voorweten van de Vrouwe Uytgeveresse*.”⁴⁵ De abdij stemde met de overheveling van het pachtcontract in om de continuïteit van verpachting te garanderen. De band tussen beide heren heb ik niet kunnen achterhalen maar het is waarschijnlijk dat zij verwant waren met elkaar.

40 Op 15 augustus 1285 werd een schenking van Giselbertus uit Lauw van zijn cijsngoederen bestaande uit 28 bunder hofstede en akkerland aan de abdij van Hocht goedgekeurd door Theodorus, heer van Dieteren en zijn broer Gosuinus. Bron: RAH, AAH, oorkonden, archiefbestand nr. 17.

41 RAH, AAH, archiefbestand nr. 41, folio 61.

42 RAH, AAH, archiefbestand nr. 29, folio 158 verso. Vermoedelijk werd de *Lauwerhof* door soldaten platgebrand rond 1579 tijdens de belegering van Maastricht tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

43 RAH, AAH, archiefbestand nr. 69.

44 RAH, AAH, archiefbestand nr. 67.

45 RAH, AAH, archiefbestand nr. 67.

Niet lang na deze overname zou de abdij het domein van de uithof grotendeels verkopen. Ze deed dat echter niet omdat de nieuwe pachter niet goed aan de betalingen voldeed. Uit de pachtboeken blijkt immers dat Johannes Kupers er goed in slaagde om aan de betalingen te voldoen. De oorzaak voor de verkoop moet elders gezocht worden. In 1702, 1703 en 1704 was de belasting op de goederen van de abdij in het land van Gulik, waar de uithof gesitueerd was, dermate gestegen dat deze de som van de pachtbetalingen overtrof.⁴⁶ Hierdoor zag abdis Marie Ursula de Minckwitz zich genoodzaakt om op 12 september 1704, 35 bunder uit de *Lauwerhof* te verkopen voor 2000 gulden.⁴⁷ De overgebleven gronden werden opgesplitst en aan verschillende personen verpacht. In de bronnen staat het volgende te lezen: *"Den 12 7ber 1704 sijn ten overstaen van het gericht van Susteren ten hoogsten biedende verkocht geworden 35 bonderen lants, diwelcke gehorende sijn in onsen hoff van Lauwe, ende door den magistraat ende regerders van Susteren aen den gemeijnen schat ende sturen onderworpen sijn geworden, diwelcke nu sedert veel jaren herward soe hoogh sijn gekomen, dat sij niet alleenlijck des hofs vrijlanden hebben ingeslickt, maer is het clooster daer en boven noch genootsackt gewest jaerlijx groote sommen gelts te debourseren, ende ter wijlen geene apparentie en was, dat de schatten in het verdoemt Gulicker lant souden cesseren, soe sijn de voorsc. 35 bonders verkocht geworden voor de somme van tweeduijsent gulden, dico 2000 gulden, ende de schatvrij landen sijn ten hoogsten biedende uitgegeven, ende verpacht, geworden aen diverse personen."*⁴⁸

Hoewel de abdij had toegestemd met een overheveling van de pacht naar een nieuwe pachter in 1701 was het financieel niet meer haalbaar om de gronden nog langer in haar bezit te houden. Langs de ene kant trachtte de abdij een zekere continuïteit in de verpachting van deze landerijen te waarborgen maar langs de andere kant wilde ze zich ook wapenen tegen al te grote verliezen door de gestegen belastingen *"in het verdoemt Gulicker"*. De verkoop betreft hier dus geen poging tot winstmaximalisatie maar een ingreep om de eigen financiën uit het rood te houden. Het feit dat de gebouwen van de uithof de facto niet meer bestonden heeft waarschijnlijk een grote rol gespeeld in de dalende levensvatbaarheid van het domein. Het zal er ook voor gezorgd hebben dat de abdij een verkoop van dit domein niet aanvoelde als het verlies van een uithof.

46 RAH, AAH, archiefbestand nr. 35.

47 RAH, AAH, archiefbestanden nr. 67 en 69.

48 RAH, AAH, archiefbestand nr. 67.

De uithof in Sint Geertruid

De abdij van Hocht had nog een tweede uithof in Zuid-Limburg liggen, namelijk in Sint Geertruid.⁴⁹ Hoewel deze uithof oorspronkelijk in Eckelrade was gelegen, werd hij rond 1266 naar Sint Geertruid verplaatst, dat blijkt uit een akte van paus Clemens IV uit 1266. In deze akte plaatste de paus de bezittingen van Hocht onder zijn bescherming en werd de uithof in Sint Geertruid specifiek vermeld.⁵⁰

In deze uithof vonden ook zittingen van de laatbank plaats. Aan het begin van de achttiende eeuw was de pachter hier verplicht om de meier en de laatschepenen bij het innen van cijzen en op andere gerechtsdagen van kost en drank te voorzien, zoals blijkt uit het pachtcontract: *“Item sal den meijer ende laeten van en laethof in het ontfangen de chinsen ende andere gerichtsdagen en cost ende dranck moeten geven”*.⁵¹

Voor- en zijgevel van de uithof in Sint Geertruid in 1962 (<http://rijksmonumenten.nl/monument/34696/genhof/sint+geertruid/>).

49 Op 30 juni 1261 verklaren Renerus, heer van Gronsveld en zijn vrouw Beatrix verkocht te hebben aan de abdij van Hocht, hun hof met vijf gebouwen en één bunder akkerland in Eckelrade voor 42 Luikse ponden. Het goed was vrij van tienden. Bron: R.A.H. A.A.H., oorkonden, archiefbestand nr. 13.

50 Paquay, J., *Documents pontificaux concernant le diocèse de Liège*, (Luik 1936).

51 RAH, AAH, archiefbestand nr. 31, folio 68 verso.

Normatieve pachtgegevens van de uithof in Sint Geertruid

Periode	Pachter	Jaarlijkse pachtprijs
1701-1711	Servaes Coumans	900 Luikse Gulden
1712-1733	Thewis Spits	900 Luikse Gulden
1733-1752	Familie Spits	/
1753-1765	Jan Spits	1000 Luikse Gulden
1766-1784	Bartholomij Faschamps	1700 Luikse Gulden

Op 22 juni 1701 nam Servaes Coumans de uithof in pacht voor een termijn van negen jaar waarvoor hij een pachtprijs van 900 Luikse Gulden moest betalen.⁵² Na zijn dood nam zijn vrouw, die niet bij naam in de bronnen genoemd werd, de pacht van hem over. Op 14 maart 1712 sloot Thewis Spits als nieuwe pachter een contract van negen jaar. Op dat moment is de uithof 20 bunder kleiner dan voordien: *“Maer worden alsnu daer uijt getrocken ontrent de 20 bonders lant”*⁵³. De pachtprijs bleef hetzelfde en de opgesplitste landerijen werden apart verpacht, er is hier dus duidelijk sprake van winstmaximalisatie. Deze tendens werd ook door Willibrord Rutten besproken maar dan vooral voor het laatste kwart van de achttiende eeuw.⁵⁴ Uit mijn analyse blijkt dat dit dus ook al eerder voorkwam. In 1729 vinden we de weduwe van Thewis Spits op de hoeve terug.

Het pachtboek uit 1753 leert ons dat Jan Spits de nieuwe pachter is, de uithof was dus binnen dezelfde familie gebleven. Hier zien we ook een eerste nominale verhoging van de jaarlijkse pachtprijs naar 1000 gulden terwijl ze minstens vanaf 1701 voor 900 gulden was uitgegeven. Jan Spits zou de uithof tot het jaar 1765 in pacht houden. Het getuigt van een sterke mate van continuïteit dat de familie Spits meer dan vijftig jaar deze uithof onafgebroken heeft gepacht. Op 20 juli 1765 werd Bartholomij Faschamps de nieuwe pachter en steeg de jaarlijkse pachtprijs opnieuw, ditmaal tot een bedrag van 1700 gulden. De loop van de pachtprijs bij deze uithof is interessant omdat hij de enige is die een systematische nominale verhoging gekend heeft. Wanneer de vergelijking wordt gemaakt met de andere uithoven, dan zien we nergens anders zo'n merkbare stijging van de nominale pachtprijs. Dit toont aan dat de abdij niet dezelfde pachtpolitiek voor iedere uithof hanteerde, er was sprake van lokale verschillen in de strategie van de abdij. Als

52 RAH, AAH, archiefbestand nr. 67.

53 RAH, AAH, archiefbestand nr. 68.

54 Rutten, 'De tijd van de overlevingslandbouw', 281.

kritische bedenking wijs ik er wel op dat het niet mogelijk was om de grootte van deze uithof doorheen de achttiende eeuw te reconstrueren. Hierdoor is het moeilijk om een uitspraak te doen over de stijging van de pachtprijs ten opzichte van de grootte van het verpachte areaal.

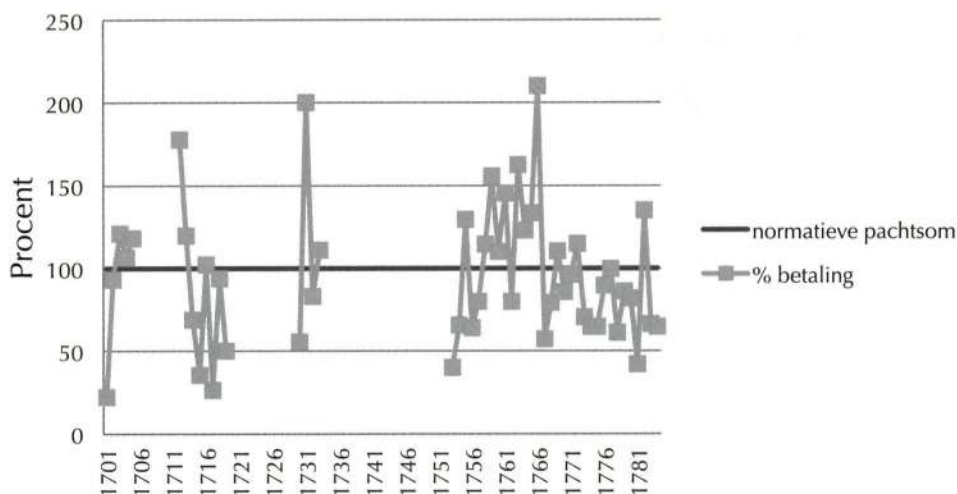
Niet lang na het afsluiten van het pachtcontract in 1765 verkeerde de uithof in slechte staat. Vooral de schuren en de stallingen waren zo bouwvallig geworden dat ze niet zonder grote kosten hersteld konden worden. Reijner Bemelmans stuurde een brief naar de rentmeester van de abdij, waarin hij aanbood om de bouwvallige gebouwen met aanpalende weide in erfpacht te nemen voor een jaarlijkse betaling van 30 stuiver per grote roede. Voor de bijhorende landerijen en bossen stelde hij een pachtprijs van twintig gulden per bunder per jaar voor. Daarnaast verklaarde hij zich bereid om het afbraakmateriaal, waarvan de waarde op 500 gulden geschat werd, over te kopen.⁵⁵ Dit toont aan dat er zeker sprake was van competitie op de landmarkt. We mogen er dus niet van uitgaan dat pachters de uithoven binnen eenzelfde familie konden houden omdat zij de enigen waren in hun gemeenschap die daartoe de financiële middelen hadden. De abdis ging niet op het voorstel van Reijner Bemelmans in omdat ze er niet van overtuigd was dat de gebouwen afgebroken moesten worden. Op 5 juli 1766 liet ze toch door notaris Janssen het woonhuis en de helft van de schuur aan de hoogstbiedende verkopen. Reijner Bemelmans kocht de gebouwen voor 2160 gulden, maar moest slechts 1560 gulden betalen. De overige 600 gulden kreeg hij als renteconstitutie van de abdij. In de bronnen loopt de pacht van Bartholomij Faschamps door tot 1784. De gebouwen waren dan misschien verkocht, de landen die oorspronkelijk bij de hoeve hadden gehoord werden nog steeds in pacht uitgegeven en waarschijnlijk werd het areaal zelfs vergroot. Na 1784 werden de gronden die bij de uithof hadden gehoord aan verschillende individuele pachters uitgegeven voor een pachttermijn van zes jaar. De opsplitsing van landerijen had waarschijnlijk winstmaximalisatie als doel.

De betalingen van de pacht die hieronder op een grafiek zijn weergegeven leren ons dat er over het algemeen een slecht betalingsverloop was doorheen de achttiende eeuw. Enkel de periode vanaf midden jaren 1750 tot midden jaren 1760 werd door een positieve betalingsbalans gekenmerkt. Vooral Jan Spits slaagde erin een goed bestuur te voeren en goed aan de pachtbetalingen te voldoen. Vreemd genoeg is het vlak na deze periode dat de abdij enkele gebouwen van de uithof verkocht. Wanneer de opvolging van de pachters met de betalingen wordt vergeleken, dan is er geen trend vast te stellen van een wisseling van pachters tijdens of na een slechte betalingsperiode. Een mogelijke uitleg voor de verkoop van enkele gebouwen in 1766 is dat de familie Spits niet

⁵⁵ RAH, AAH, archiefbestand nr. 35.

langer de pachter was. Een lange periode van continuïteit was daarmee verbroken en de abdij zag zich mogelijk niet langer verplicht om aan al haar goederen vast te houden, zeker nu de kosten van de bouwvallige gebouwen zo hoog opliep. Het is opvallend dat tegen het einde van de achttiende eeuw de abdij allebei haar uithoven in Zuid-Limburg had verkocht. Toch is het onvoorzichtig om op basis van deze twee gevallen te spreken van een duidelijke regionale correlatie.

Reële betalingen van de jaarlijkse pacht prijs door de uithof in Sint Geertruid

De uithof in Rosmeer

De uithof in Rosmeer, gelegen in Haspengouw, werd voor het eerst in 1221 vermeld in een document van paus Honorius waarin hij de goederen van de abdij bekrachtigde en onder zijn bescherming nam.⁵⁶ Volgens Lux zou deze uithof door de eerste mannelijke bewoners van de abdij zijn opgericht op een sterk heuvelachtig en onvruchtbaar terrein.⁵⁷ De uithof in Rosmeer kwam na het vertrek van de mannelijke orde in handen van de adellijke vrouwenabdij van Hocht.

⁵⁶ Paquay, *Documents pontificaux concernant le diocèse de Liège*, 19.

⁵⁷ Lux, G.V., 'De monnikenhoeve te Rosmeer', in: *Het Oude Land van Loon*, (1 1946) 83.

Gevel van de uithof in Rosmeer in 2011 (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/753>).

Normatieve pachtgegevens van de uithof in Rosmeer

Periode	Pachter	Jaarlijkse pacht prijs
1696-1699	Weduwe Geurdt Stevens	800 Luikse Gulden
1700	Weduwe Geurdt Stevens	708 Luikse Gulden
1701-1733	Theunis Cielen	650 Luikse Gulden
17??-1747	Weduwe Theunis Cielen	650 Luikse Gulden
1747-1761	Reijner Meers	750 Luikse Gulden
1762-1792	Hermen Meers	820 Luikse Gulden
1793-1794	Hermen Meers	1054,5 Luikse Gulden

In 1696 is de weduwe van Geurdt Stevens de pachter van deze uithof.⁵⁸ Ze had grote moeite om aan de pachtbetalingen te voldoen, zoals blijkt uit de debetstand van 3000 gulden in het jaar 1699. In datzelfde jaar werd 14 bunder, 12 grote en 3 kleine roeden uit de uithof getrokken en door de abdij aan andere personen uitgegeven: *"Anno 1699 heft onse Eerw. Vrouwe Abdisse uijt den hof van Rosmer getrocken 14 bonders 12 groot ende 3 cleijn roijen van de slechtste landen ende de selve in toust uijtgegeven aen diverse personen wiens namen ende betalingen op d'eijnde van desen register aengeschreven staen. Ergo ten opsicht van dese veranderinge en is de winnere voor dit jaer 1699 maer vervallen 708 gulden ende andere accedenten"*⁵⁹. Het gaat hier niet om een ingreep met als doel winstmaximalisatie. Het verwijderen van *"de slechtste landen"* en de daling van de pachtprijs van 800 naar 708 gulden per jaar wijzen in die richting. De abdij paste deze ingreep toe om de uithof terug goed te laten presteren en het toch in handen van dezelfde familie te houden.

Op 31 maart 1701 nam Theunis Cielen, de schoonzoon van Geurdt Stevens, de pacht van de hoeve over en daalde de pachtprijs verder tot 650 gulden.⁶⁰ Het is niet duidelijk of ook ditmaal gronden uit het areaal van de uithof werden getrokken, maar opnieuw lijkt het te gaan om een ingreep die de levensvatbaarheid van de uithof moest verbeteren en de continuïteit van de verpachting moest garanderen. In 1747 was de weduwe van Theunis Cielen pachtster van de hoeve samen met Geurdt Stevens junior. Dat jaar was bijzonder onfortuinlijk voor de weduwe, ze zag haar veestapel wegslinken toen de Franse legerbenden niet minder dan 10 paarden, 14 koeien, 14 varkens en 70 schapen opeisten. Hierdoor kon zij niet langer voldoen aan de pachtbetalingen en werd haar pachtcontract opgeheven. Dit is het enige voorval tijdens de achttiende eeuw waarbij een pachtcontract vroegtijdig werd stopgezet en een pachter van een uithof vertrok. Mocht deze ingreep enkel met winstmaximalisatie te maken hebben dan verklaart dit niet de vele ingrepen van de abdij in de eerste helft van de achttiende eeuw. De uithof was van 1696 tot 1747 in handen geweest van één familie, het is niet ondenkbaar dat na de vele ingrepen om de uithof levensvatbaar te maken de abdij er uiteindelijk toch voor koos om te zoeken naar een meer capabele pachtersfamilie. Het persoonlijk kapitaalverlies van de weduwe van Theunis Cielen maakte het waarschijnlijk niet langer mogelijk om de uithof binnen de familie Cielen te houden. Vooral als we er rekening mee houden dat de pachter zelf moest instaan voor het vee in de bedrijfsvoering.⁶¹

58 RAH, AAH, archiefbestand nr. 66.

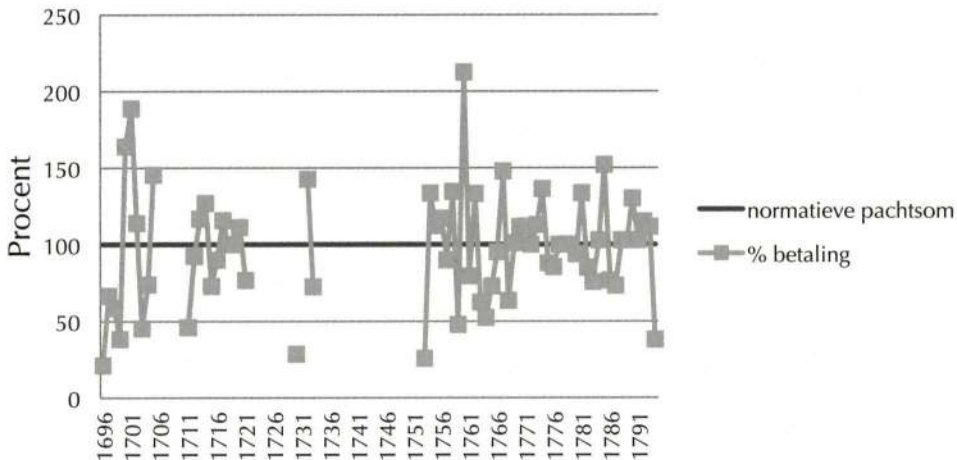
59 RAH, AAH, archiefbestand nr. 66.

60 RAH, AAH, archiefbestand nr. 67.

61 Rutten, 'De tijd van de overlevingslandbouw', 273.

Op 20 februari 1747 werd de uithof voor zes jaar aan Reijner Meers verpacht.⁶² In 1753 steeg zijn pachtprijs tot 750 gulden. In dat jaar vinden we ook de eerste beschrijving van de exacte grootte van de uithof terug, namelijk 51 bunder, 6 grote roeden en 3,25 kleine roeden. Het is aannemelijk dat er opnieuw gronden aan de uithof waren toegevoegd en dit zou de nominale stijging van de pachtprijs kunnen verklaren. Op 19 februari 1762 nam Hermen Meers de pacht over en stijgt de pachtprijs tot een bedrag van 820 gulden. Zijn contract werd in 1773, 1780, 1786 en 1792 telkens voor zes jaar verlengd en daarmee zou hij de laatste persoon zijn die deze uithof pachtte van de abdij.⁶³ Opnieuw zien we een sterke mate van continuïteit van de pachters. Bij de laatste verlenging van de pacht werd de pachtprijs nogmaals verhoogd, ditmaal tot 1054,5 gulden. Bij de verkoop van de uithof in de Franse periode vernemen we dat de oppervlakte 58 bunder, 10 grote roeden en 19 kleine roeden was.⁶⁴ Er was dus 7 bunder aan het areaal van de uithof toegevoegd doorheen de tweede helft van de achttiende eeuw. Hierdoor is het aannemelijk dat de abdij de pachtprijs niet uitsluitend omhoog heeft gedreven in het kader van winstmaximalisatie.

Reële betalingen van de jaarlijkse pachtprijs door de uithof in Rosmeer

Uit de grafiek hierboven blijkt dat de uithof in Rosmeer een goed betalingsverloop heeft gekend doorheen de achttiende eeuw. De ingrepen van de abdij waren dus succesvol. Er werd dan misschien minder winst gemaakt, de continuïteit van de pachters werd er wel

62 Lux, 'De monnikenhoeve te Rosmeer', 83.

63 R.A.H., A.A.H. archiefbestand nr. 35 en nr. 27, folio 66 verso.

64 Paquay, 'De hoeven der kerkelijke instellingen in Limburg', 132.

mee gewaarborgd. Enkel tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) zijn er behoorlijk wat betalingstekorten. Dat de gevolgen van deze oorlog bijzonder ernstig waren blijkt ook uit de bronnen van de abdij: *“Voor memorie. Den 12 april 1713 is den peijs geteekent tot vijtricht in Hollant tusschen alle potentaten van bij naest geheel Europa naart dat sij 12 jaren lanck den oorlogh in dese landen tot onse groote bederfffenisse geourdt hadden.”*⁶⁵ Zoals gezegd zijn er geen betalingsgegevens voor de periode tussen 1733 en 1753, de periode waarin het pachtcontract van de weduwe van Theunis Cielen werd opgeheven. Vanaf de jaren 1750 tot 1770 waren er sporadisch betalingsproblemen maar dit heeft nooit geleid tot het opheffen van het pachtcontract. Vooral na 1770 gebeurden de betalingen behoorlijk stabiel. De piek naar beneden in 1753 en de hoge piek in 1760 zijn symptomatisch voor het meer grillige verloop van de betalingen voor 1770.

De uithof in Grote-Spouwen

Achtergevel van de uithof in Grote-Spouwen in 2010 (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/20352>).

⁶⁵ RAH, AAH, archiefbestand nr. 68.

In juni 1237 verkocht Cono, heer van Heers, 50 bunder akkerland in Spouwen aan de abdij van Hocht.⁶⁶ Diezelfde dag verklaarde de bisschop van Luik in te stemmen met deze verkoop. Op dit landgoed bouwde de abdij een uithof die de naam *Munckhof* kreeg.⁶⁷ De uithof in Grote-Spouwen vormt een uitzondering in vergelijking met de andere uithoven omdat ze in pacht in natura werd uitgegeven. Dit houdt in dat de pachter geen jaarlijkse geldsom betaalde, maar vaste hoeveelheden natura. Deze leveringen waren waarschijnlijk bedoeld om in een deel van de voedselbehoeften van de abdijsamenleving te voorzien. Omdat de betaling van deze pacht met een hoge stabiliteit werd uitgevoerd, werd er geen betalingsgrafiek voor deze uithof opgesteld. Ten minste vanaf 1696 tot 1794 was de uithof in handen van de familie Hardij. Lies Vervaeke merkte in haar artikel over de grote hoeveelpachter van het Brugse Sint-Janshospitaal op hoe het hospitaal er bewust voor koos om een wederkerige en langdurige relatie met zijn pachters op te bouwen om in haar voedselzekerheid te voorzien en niet te streven naar winstmaximalisatie. Dit kan ook een belangrijke factor zijn om de continuïteit van eenzelfde pachtfamilie op de uithof in Grote-Spouwen te verklaren.⁶⁸

Normatieve pachtgegevens van de uithof in Grote-Spouwen

Periode	Pachter	Jaarlijkse pacht prijs
1696-1733	Andries Hardij	440 vat rogge, 24 vat tarwe en 6 vat raap- of koolzaad
1734-1752	Familie Hardij	440 vat rogge, 24 vat tarwe en 6 vat raap- of koolzaad
1753-1765	Jan Hardij	440 vat rogge, 24 vat tarwe en 6 vat raap- of koolzaad
1766-1792	Jan Hardij	440 vat rogge, 24 vat tarwe, 6 vat raap- of koolzaad en 65 vat gerst
1792-1794	Weduwe Jan hardij	440 vat rogge, 24 vat tarwe, 6 vat raap- of koolzaad en 65 vat gerst

Op 12 mei 1683 kreeg Andries Hardij de hoeve in pacht voor negen jaar. In 1695 had de uithof veel te lijden gehad onder de winterkwartieren van de Luikse troepen en het doortrekken van de geallieerde legers. De paarden van Andries Hardij werden opgeëist en in Namen door de Fransen verkocht. Voor al die schade kreeg Andries korting op zijn pacht.⁶⁹ In 1698 kreeg hij opnieuw korting vanwege misoogst ten gevolge van langdurige regen en schade geleden door voorbijtrekkende troepen tijdens de Negenjarige Oorlog.⁷⁰

66 RAH, AAH, oorkonden, archiefbestand nr. 4.

67 Brouwers, J., 'De monnikenhof te Grote-Spouwen', in: *Limburg* 66 (1987) 21.

68 Vervaeke, 'Het Brugse Sint-Janshospitaal en zijn grote hoeveelpachter in de 15^e en 16^e eeuw'.

69 RAH, AAH, archiefbestand nr. 66.

70 RAH, AAH, archiefbestand nr. 66.

In 1727 werd de hoeve, die bouwvallig geworden was, afgebroken en opnieuw opgebouwd. De werkzaamheden duurden tot 1731.⁷¹ Boven de ingangsdeur van het woonhuis liet abdis de Warnant een steen met het jaartal 1727 aanbrengen en boven de poort een tweede, grotere steen met haar wapenschild en het jaartal 1731. In 1733 was Andries Hardij nog steeds pachter van deze uithof. De bronnen uit 1753 vermelden een nieuwe pachter Jan Hardij, zijn pacht werd op 11 juni 1766 vernieuwd voor een periode van zes jaar. Op dat moment werd ook de jaarlijkse pachtprijs bijgesteld en met 65 vaten gerst per jaar verhoogd. Dit is de enige verhoging van de pachtprijs voor deze uithof tijdens de gehele achttiende eeuw. Ook bij de verpachting van losse percelen door de abdij van Hocht komt vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw een verhoging met gerst voor. Aangezien dit een eenmalige verhoging was van de pacht op een termijn van honderd jaar kan er bezwaarlijk van een tendens tot winstmaximalisatie gesproken worden. Traditioneel was er een tekort aan gerst voor de bierbrouwerij.⁷² Het is goed mogelijk dat de abdij dit gewas aan de jaarlijkse pacht prijzen toevoegde om zich te verzekeren van genoeg gerst voor haar eigen brouwerij. Het contract van Jan Hardij werd op 15 april 1775 met zes jaar verlengd, op 14 maart 1780 opnieuw voor zes jaar en op 20 juli 1785 voor acht jaar. Bij iedere vernieuwing bleven de voorwaarden en de pachtprijs hetzelfde. Na de dood van Jan Hardij werd het contract op 15 maart 1792 met zes jaar door zijn weduwe verlengd. De weduwe van Jan Hardij zou de laatste pachter van de uithof in Grote-Spouwen zijn.

De uithof in Boorseme

De uithof in Boorseme werd voor het eerst vermeld in een document uit 1221 van paus Honorius waarin hij de goederen van de abdij bekrachtigde en onder zijn bescherming nam.⁷³ Het staat vast dat de uithof deel uitmaakte van de eerste aanwerving van gronden in Boorseme door de abdij. De uithof in Boorseme is uniek in die zin dat het in halfwinning werd uitgegeven tijdens de eerste helft van de achttiende eeuw. Naast de betaling van een vast bedrag in geld of een vaste hoeveelheid in natura voor de pacht van een stuk grond, kon men ook betalen met een afgesproken gedeelte van de opbrengst van de grond. Dit fenomeen wordt in de literatuur deelpacht of deelpacht genoemd. Bij het ontstaan van verpachting werd volgens van Bavel veel gebruik gemaakt van deelpacht, maar raakte het ook snel weer in onbruik.⁷⁴ Vanaf de dertiende en veertiende eeuw nam het belang van deelpacht af in de Lage Landen. Volgens Bas van Bavel kwam het systeem nadien voornamelijk voor in gebieden met een lage bodemvruchtbaarheid en tijdens perioden

71 RAH, AAH, archiefbestand nr. 22.

72 Jansen, 'Landbouw rond Maastricht', 50.

73 Paquay, *Documents pontificaux concernant le diocèse de Liège*, 23.

74 Van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd*, 388.

Voor- en zijgevel van de uithof in Boorseem in 1994 (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/1150>).

van onzekerheid.⁷⁵ Volgens Thoen kon de druk van deelpacht variëren van $1/16^e$ tot de helft van de opbrengst.⁷⁶ Bij de deelpacht die we bij de abdij van Hocht tijdens de achttiende eeuw aantreffen, moesten de pachters de helft (na aftrek van de tienden) van de opbrengst van hun pachtgronden afdragen. We hebben dus te maken met wat men in de literatuur halfpacht, halfwinning of helftwinning noemt.⁷⁷ Pachter en eigenaar waren in feite co-exploitanten in dit pachtsysteem, ze deelden samen in de opbrengst en droegen gezamenlijk de kosten en risico's van de bedrijfsvoering.⁷⁸ Het systeem kan doorgaans niet gezien worden als een onderdeel van winstmaximalisatie.

Volgens Verhulst werden veel grote domeinen oorspronkelijk in deelpacht uitgegeven, maar nam het belang van deze vorm van gronduitgifte nadien sterk af.⁷⁹ Uit de pachtboeken blijkt dat de uithof in Boorseem vanaf 1661 opnieuw door de abdij zelf in exploi-

75 Van Bavel, B.J.P., 'Markets for Land, Labor, and Capital in Northern Italy and the Low Countries, Twelfth to Seventeenth Centuries', in: *The Journal of Interdisciplinary History* 41 (2011) 503-531.

76 Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen*, 349.

77 Lindemans, P., *Geschiedenis van de landbouw in België*, (Antwerpen 1952) 76.

78 Rutten, 'De tijd van de overlevingslandbouw', 274.

79 Verhulst, A., 'Occupatiegeschiedenis en landbouweconomie in het Zuiden circa 1000-1300', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Deel 2*, (Haarlem 1982) 83-104.

tatie werd genomen na een lange periode van verpachting.⁸⁰ Dit is mogelijk een indicatie dat er in deze periode geen geschikte pachter gevonden kon worden. Op 27 januari 1678 werd de uithof in halfwinning uitgegeven aan Hendrick Groenen. De uithof in Boorseem zou minstens tot 1733 in halfwinning worden uitgegeven door de abdijs. Bas van Bavel maakt de bedenking dat vooral bij grote bedrijven de pachters niet onvermogen moeten zijn geweest. Het verminderde risico van een halfwinningscontract tijdens woelige tijden moet dus wel aantrekkelijk zijn geweest, maar zodra de economische situatie verbeterde stapte men van het systeem af.⁸¹ Dit lijkt ook het geval geweest te zijn bij de uithof in Boorseem dat vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw in geldpacht uitgegeven werd.

Tabel 13: Normatieve pachtgegevens van de uithof in Boorseem

Periode	Pachter	Jaarlijkse pacht prijs
1696-1700	Simon Janssen	Halfwinning
1701-1733	Claes Maes	Halfwinning
1734-1753	?	?
1753-1769	Jan Ruwet	800 Luikse Gulden
1769-1794	Christiaan Dauven	780 Luikse Gulden*

* Het eerste jaar moest er uitzonderlijk maar 744 gulden betaald worden, de overige jaren 780 gulden.

In 1696 werd de uithof door abdis de Minckwitz voor negen jaar verpacht aan Simon Jansen.⁸² Over deze pachter is een interessante anekdote bekend die de band tussen de abdijs en haar hoevepachters illustreert. Op 31 maart 1699 werd Simon Jansen, door de graaf van Rekem Frans Gobert verplicht om verschillende karweien en transportdiensten uit te voeren. De pachter weigerde dit waarop de graaf de paarden van Simon Jansen uit de stal liet halen en te Rekem publiekelijk liet verkopen. Diezelfde dag nog wendde abdis de Minckwitz zich in een schrijven tot de graaf waarin zij hem herinnerde aan de overeenkomst die op 8 juni 1591 gesloten was tussen de abdijs en de toenmalige graaf van Rekem. In deze overeenkomst werd de uithof van Boorseem voor altijd vrijgesteld van

80 RAH, AAH, archiefbestand nr. 60.

81 Van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdijs Mariënweerd*, 389.

82 RAH, AAH, archiefbestand nr. 66.

alle karweien en dienstbaarheden en verzocht de graaf de paarden terug te geven. Dit voorbeeld toont aan dat de abdij in sommige gevallen opkwam voor de rechten van haar hoevepachters.⁸³

In 1701 werd de pacht van de uithof overgenomen door Claes Maes, de schoonbroer van Simon Janssen. De hoeve was op dat moment ongeveer 12,5 bunder groot.⁸⁴ Daarbij kreeg hij nog circa 50 bunder in halfwinning, dit is meteen de grootste halfwinning van één pachter die door de abdij werd uitgegeven tijdens de achttiende eeuw. Op 16 maart 1711 werd zijn pacht met één jaar verlengd en op 4 maart 1712 met drie jaar.⁸⁵ Op 16 maart 1716 werd het contract opnieuw voor zes jaar verlengd. De voorwaarden bleven steeds dezelfde.⁸⁶ Claes Maes zou minstens tot 1733 pachter van de uithof blijven. De uithof was dus minstens veertig jaar binnen dezelfde familie gebleven. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw verdwijnt deze continuïteit. In 1753 is Jan Ruwet pachter van de hoeve, hij moest jaarlijks 800 gulden betalen. Op 1 maart 1769 gaf abdis Theresia van Leefdael de uithof, die toen 50 bunder en 6 grote roeden omvatte, voor twaalf jaar in pacht aan Christiaan Dauven. Het eerste jaar van zijn pacht moest hij maar 744 gulden betalen en ieder volgend jaar 780 gulden. Ten opzichte van het begin van de achttiende eeuw was de oppervlakte van de uithof afgenomen en de pachtprijs daalde als gevolg van deze ingreep. Mogelijk ging het om een poging van de abdij om dit landbouwbedrijf terug goed te laten presteren, al leek dit niet meteen een effect te hebben zoals blijkt uit de betalingen. Op 31 oktober 1786 werd het pachtcontract tegen dezelfde voorwaarden voor zes jaar verlengd en op 17 oktober 1792 gebeurde dat opnieuw.⁸⁷ Tijdens de Franse bezetting werd de hoeve in beslag genomen en op 13 maart 1797 publiek verkocht. De hoeve besloeg toen 54 bunder en 6 grote roeden, en was sinds 1769 dus opnieuw in grootte toegenomen, hoewel hier geen stijging van de pachtprijs tegenover stond. Over het algemeen geeft de verpachting van deze uithof geen blijk van een streven naar winstmaximalisatie door de abdij, al werd de continuïteit van pachters wel onderbroken vanaf het midden van de achttiende eeuw.

De onderstaande betalingsgrafiek geeft pas cijfers weer vanaf 1753, dit komt omdat de uithof voordien in halfwinning werd uitgegeven. De betalingsbalans van de uithof in Boorseme is behoorlijk negatief te noemen. De overschakeling van halfwinning naar geldpacht bleek niet zonder strubbelingen te zijn verlopen. Het is pas vanaf 1784 dat er hierin een merkbare verbetering optrad maar de reden voor deze verbetering is onduidelijk.

83 Verbois, R. en Maesen, M., *Geschiedenis der keizerlijke baronie Boorseme*, (Rekem 1977) 49-50.

84 RAH, AAH, archiefbestand nr. 31, folio 21 en 22.

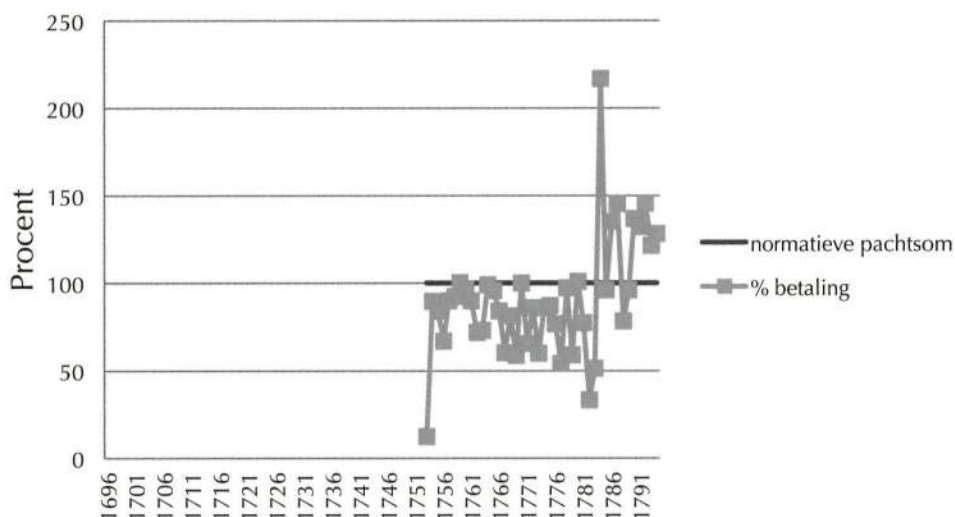
85 RAH, AAH, archiefbestand nr. 31, folio 21 en 22.

86 RAH, AAH, archiefbestand nr. 31, folio's 94-96.

87 RAH, AAH, archiefbestand nr. 35.

Het is mogelijk dat ingrepen van de abdij er ook dit keer voor hebben gezorgd dat de pachter beter aan de betalingen kon voldoen. Er is geen duidelijke wisseling van de pachters vast te stellen ten opzichte van bijzonder slechte betalingen. Zowel de contracten van Jan Ruwet als die van Christian Dauven werden verlengd, ook na aanhoudende slechte perioden.

Reële betalingen van de jaarlijkse pacht prijs door de uithof in Boorseem

De uithof in Neerharen

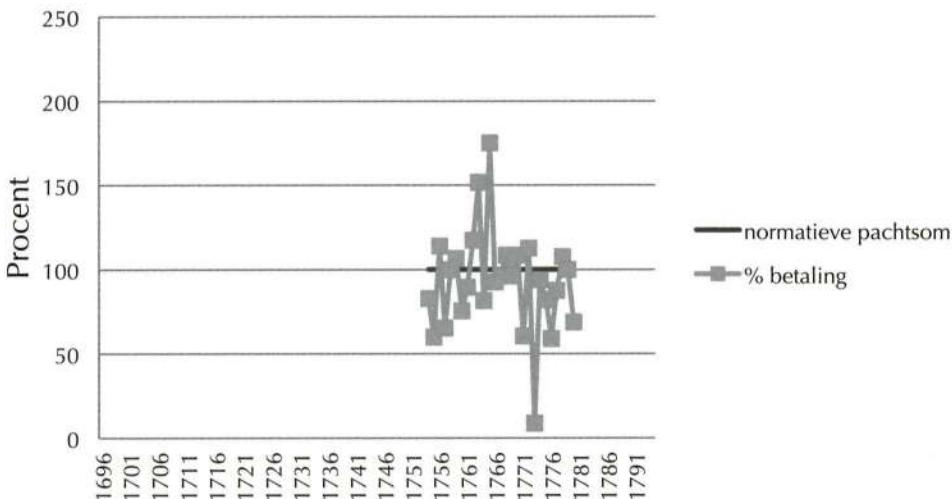
Normatieve pachtgegevens van de uithof in Neerharen

Periode	Pachter	Jaarlijkse pacht prijs
1753-1756	Paulus Janssen	2000 Luikse Gulden
1757-1780	Paulus Janssen	1600 Luikse Gulden

De uithof in Neerharen komt in de bronnen pas voor vanaf 1753 met Paulus Janssen als pachter. Het is onduidelijk of hij voordien door de abdij zelf werd uitgebaat. Het staat wel vast dat hij in de directe omgeving van de abdij gelegen moet hebben. De geografische nabijheid zou een reden kunnen zijn om een langdurige eigen exploitatie te kunnen staven.

De normatieve pachtprijs bedroeg 2000 gulden in 1753 en zou in 1757 verlaagd worden tot 1600 gulden. Het is niet duidelijk of deze verlaging gepaard ging met een verkleining van de grootte van de uithof en een opsplitsing van bepaalde landerijen onder diverse pachters. Gezien de hoge pachtprijs die ervoor gevraagd werd, moet het een omvangrijke hoeve zijn geweest. De laatste pachtbetalingen dateren van 1780. In 1785 zou Baltus Jansen de uitstaande debetstand van 962 gulden en 16 stuiver betalen en na dat jaar is er geen teken meer van het bestaan van deze uithof. In het archief is ook geen pachtcontract bewaard en er is ook geen verkoopakte uit de Franse periode te vinden. Zelfs de locatie van de uithof is niet met zekerheid te achterhalen. Het is opmerkelijk dat een uithof waarvoor een dermate hoge pachtprijs werd gevraagd zo weinig sporen heeft nagelaten in de bronnen. Spijtig genoeg is het daarom niet mogelijk om een uitspraak over deze uithof te doen in het kader van dit artikel. Er komt slechts één pachter in de pachtboeken voor en dit voor een periode van 26 jaar. Om te kunnen spreken over de pachtpolitiek van de abdij of een continuïteit van de pachters zijn er te weinig gegeven. De betalingspraktijk kan daarom ook enkel voor een korte periode geschetst worden. Hoewel er aanvankelijk tekorten waren, duiken er al overschotten op vanaf de jaren 1760. Tussen 1766 en 1770 heerst er een stabiele periode gevolgd door tekorten die tot in de jaren 1780 domineren. Nadien zijn er geen gegevens meer.

Reële betalingen van de jaarlijkse pachtprijs door de uithof in Neerharen

Conclusie

Bas van Bavel en Philippe Schofield hebben de klassieke stelling van Robert Brenner genuanceerd dat de verspreiding van het pachtsysteem en de wedijver die ermee gepaard gaat rechtstreeks zou leiden tot een evolutie naar agrarisch kapitalisme. De invloed van het pachtsysteem hangt volgens hen af van de specifieke inrichting ervan en de socio-economische context waarbinnen pacht verscheen. Het effect van het pachtsysteem op de rurale samenleving kon daarom van regio tot regio verschillen.⁸⁸ Sommige regio's waren gekenmerkt door een competitieve en flexibele manier van verpachting, terwijl in andere gebieden dit minder het geval was.⁸⁹ Hun evolutie naar agrarisch kapitalisme was daarom ook minder lineair als door Brenner aanvankelijk werd aangenomen, en werd gekenmerkt door belangrijke regionale verschillen.

Hoewel van Bavel en Schofield naar regionale verschillen verwijzen, heb ik in dit artikel trachten aan te tonen dat ook de strategie van de verpacht van belang was. De analyse van de uithoven toont aan dat de abdij van Hocht schipperde tussen winstmaximalisatie en het streven naar continuïteit in de relatie met haar pachters. Zelfs binnen eenzelfde regio paste de abdij verschillende pachtstrategieën toe.

In Susteren koos de abdij ervoor om de uithof te verkopen nadat de belastingen er zodanig hoog waren geworden dat deze de pachtinkomsten overstegen. De abdij koos er niet voor om de pacht te verhogen – mogelijk omdat er geen geschikte pachter gevonden kon worden – en verkocht de uithof om haar eigen boekhouding uit het rood te houden. De overgebleven gronden werden wel aan de hoogstbiedende personen verpacht. Kort voor de verkoop had de abdij nog toegestemd met een overdracht van het pachtcontract naar een nieuwe pachter in een poging de continuïteit te garanderen. Bij de uithof van Sint Geertruid was wel een duidelijke tendens naar winstmaximalisatie weer te nemen die zich uitte in een systematische verhoging van de pacht prijs en het afsplitsen van verschillende landerijen die apart verpacht werden. Uiteindelijk werd ook deze uithof verkocht.

Voor de uithof van Rosmeer heb ik vastgesteld dat de abdij op verschillende momenten ingrepen heeft toegepast om de bedrijfsvoering opnieuw rendabel te maken. Gronden die gezien werden als “*de slechtste landen*” werden herhaaldelijk van de uithof afgesplitst en de pacht prijs werd na zo'n ingreep verlaagd. Uiteindelijk zag de abdij zich toch genoodzaakt de pacht van de weduwe van Theunis Cielen stop te zetten nadat zij dermate grote kapitaalverliezen had geleden dat verdere verpachting onmogelijk was geworden. Hoewel de pacht prijs nadien opnieuw steeg kan dit deels in verband gebracht worden

88 Van Bavel, B.J.P. en P.R. Schofield, 'introduction. The emergence of lease and leasehold in a comparative perspective: definitions, causes and consequences', in B.J.P. van Bavel en P. Schofield, ed., *The development of leasehold in Northwestern Europe c. 1200-1600* (Turnhout 2008) 11-13.

89 Van Bavel, B., 'Land, lease and agriculture'.

met een uitbreiding van het areaal van de uithof. Er was zeker geen sprake van een rechtlijnige beweging naar winstmaximalisatie maar eerder een streven naar continuïteit in de verpachting van deze uithof. De uithof in Grote Spouwen bleef van het einde van de zeventiende tot het einde van de achttiende eeuw in handen van dezelfde familie. Deze uithof leverde als pacht diverse gewassen aan de abdij van Hocht en de continuïteit in de verpachting en de geringe stijging van de pachtprijs doorheen de achttiende eeuw moeten dan ook gezien worden als een strategie van de abdij om te voorzien in haar voedselzekerheid. Hier was opnieuw geen streven naar winstmaximalisatie waarneembaar.

Bij de uithof in Boorseem kwam tot het midden van de achttiende eeuw nog steeds halfwinning voor, niet meteen een pachtsysteem dat als een strategie naar winstmaximalisatie gezien kan worden. De abdij paste ook bij deze uithof ingrepen toe die bedoeld waren om de bedrijfsvoering opnieuw rendabel te maken en ook hier ging dit gepaard met een verlaging van de pachtprijs. De uithof in Neerharen ten slotte, liet te weinig sporen na in de bronnen om met zekerheid een uitspraak over te doen.

Uit het voorgaande kunnen we besluiten dat de abdij in haar pachtpolitiek het midden hield tussen winstmaximalisatie en het streven naar continuïteit. Enerzijds koos ze ervoor om bij sommige uithoven de pachtprijs te verhogen en gronden uit het areaal te trekken om ze apart te verpachten. Anderzijds was er ook sprake van diverse ingrepen om de bedrijfsvoeringen levensvatbaar te houden en een continuïteit in de verpachting te verzekeren. De abdij lijkt daarvoor bij iedere uithof een eigen strategie te hebben gekozen. Hoewel deze gezien kan worden in het kader van regionale verschillen moet ook de eigen dynamiek van de abdij hierin een rol hebben gespeeld. Afhankelijk van haar eigen noden en de lokale situatie koos de abdij ervoor om te schipperen tussen continuïteit en winstmaximalisatie. Wanneer deze continuïteit dan toch doorbroken werd, was het voor de abdij vaak makkelijk om nieuwe pachters te vinden. In sommige gevallen boden kapitaalkrachtige personen in de gemeenschap zelf aan om landerijen op te kopen of een nieuw pachtcontract tegen een hogere pachtprijs aan te gaan. Dit alles wijst erop dat de landmarkt competitief was en bevestigt de actieve rol van de abdij in haar streven naar continuïteit. Deze continuïteit blijkt ook uit een analyse van de verpachting van individuele percelen door de abdij. Hierbij bleef de pacht vaak generaties lang binnen dezelfde families.

Afkortingen

RAH: Rijksarchief Hasselt

AAH: Archief van de abdij van Hocht te Lanaken

Appendix I: Maten en gewichten

1. Inhoudsmaten van granen⁹⁰

Wat de inhoudsmaten betreft, heb ik vastgesteld dat de abdij van Hocht de Maastrichtse stadsmaten hanteerde. Aanvankelijk was dit niet duidelijk omdat er in de pachtboeken nooit een vermelding stond van de gebruikte inhoudsmaten. Na een uitgebreid archiefonderzoek kwam ik in het *"toustboek"*, dat opgesteld werd voor de periode 1703-1726, het volgende fragment tegen: "(...) voor welke landen hij aennemer beloft aen de vrouwe Abdisse tot Hocht oft Maestrecht naer hare optie te leveren achtiën vaten dico 18 vat goede leverbaer rogge mate der stadt Maestrecht (...)".⁹¹ In de boekhouding van Hocht betekent "toust" zowel: pacht(contract) en pachttermijn. Dit is telkens te achterhalen uit de context waarin de term werd gebruikt. Op de gedrukte pachtcontracten lezen we: *"In eenen Toust van ses agter een volgende jaeren"*; *"ten tyde van desen Toust"* en *"op't eynde van desen Toust"*, dit verwijst telkens naar de pachttermijn. In de pachtboeken vinden we daarnaast verwijzingen naar het gebruik van de term als pacht(contract). Men schreef bij een nieuwe pachter dan op welke datum hij of zij een bepaalde post in toust had aangenomen.⁹²

In latere pachtcontracten werd niet meer genoteerd welke inhoudsmaten men gebruikte, maar we kunnen veronderstellen dat de abdij de Maastrichtse stadsmaat is blijven volgen. Kenmerkend voor deze inhoudsmaten is dat ze een verschil maken tussen haver en andere gewassen. De inhoud van deze maten is als volgt:

Voor alle gewassen behalve haver:

1 vat graan = 23,34 liter

1 malder graan = 140,04 liter

1 mud graan = 560,16 liter

Voor haver:

1 vat haver = 31,12 liter

1 malder haver = 186,72 liter

1 mud haver = 746,88 liter

In de boekhouding gebruikte men de volgende onderverdelingen:

1 mud = 24 vat

1 malder = 6 vat

1 vat = 4 kop

⁹⁰ Nypels, L.T., ed., *Almanach du département de la Meuse-inférieure, l'An XIII* (Maastricht 1804) 147-148.

⁹¹ RAH, AAH, archiefbestand nr. 31, folio 1.

⁹² RAH, AAH, archiefbestanden nr. 33 en 34.

2. Oppervlaktematen⁹³

Naar analogie met de inhoudsmaten, ga ik er ook bij de oppervlaktematen van uit dat men in de boekhouding van de abdij een vaste standaard gebruikte en dat men dus niet voor ieder dorp apart de daar geldende normen heeft toegepast. Voor Lanaken geldt dat één bunder overeenkomt met 0,8288 hectare.⁹⁴ Om gemakkelijk te kunnen rekenen, heb ik dit bijgesteld naar 0,83 hectare, een afwijking van 0.14%. Dit komt overeen met de oppervlakte voor één bunder die Hackeng hanteert in zijn werk over het Sint-Servaaskapittel in Maastricht.⁹⁵ De onderverdeling in de bronnen is de volgende:

1 bunder = 4 morgen = 20 grote roeden = 400 kleine roeden
1 vierdel = ¼ morgen

Omerekend naar hectares komen we zo tot de volgende resultaten:

1 morgen = 0,2075 hectare
1 vierdel = 0,051875 hectare
1 grote roede = 0,0415 hectare
1 kleine roede = 0,002075 hectare

In de boekhouding van de abdij van Hocht komt het gebruik van de *morgen* vooral in Daal- en Opgrimbie, Boorseme, Rekem en in minder mate in Neerharen en Maasmechelen voor. Deze dorpen liggen allemaal in het Maasland. Soms komt deze term ook voor bij een dorp uit Zuid-Limburg en één keer bij een dorp uit Haspengouw. Zoals ik hierboven al beschreven heb, ga ik uit van één standaardmaat voor de grootte van een bunder. Indien de abdij wel de afzonderlijke oppervlaktematen voor iedere dorpen gebruikt heeft, moeten er correcties uitgevoerd worden op mijn resultaten. Zoals uit de onderstaande tabel blijkt, is 0,83 hectare in veel dorpen de norm als oppervlakte voor een bunder. Bij andere dorpen is de afwijking ten hoogste 0,04 hectare ten opzichte van de standaard die we gekozen hebben.

⁹³ Nypels, L.T. ed., *Annuaire de la province de Limbourg rédigé par la Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts*, (Maastricht 1825) 57.

⁹⁴ Nypels, *Annuaire de la province de Limbourg rédigé par la Société des Amis des Sciences*.

⁹⁵ Hackeng, R.A.W.J., *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn* (Amsterdam 2006).

Tabel 1: Omrekening van bunder naar hectare voor diverse dorpen.⁹⁶

Dorp	Plaatselijk bunder in hectare
Boorseme	0,80
Rekem	0,80
Uikhoven	0,80
Kanne	0,82
Hees	0,83
Veldwezelt	0,83
Waltwilder	0,83
Eijsden	0,83
Heer	0,83
Maasmechelen	0,83
Vlijtingen	0,83
Sint-Pieter	0,85
Emael	0,85
Opgrimbie	0,85
Grote-Spouwen	0,85
Bilzen	0,87

3. Rekenmunten en betaalmunten⁹⁷

Vanaf ca. 1577 tot 1793 was de rekenmunt in het prinsbisdom Luik de Brabants-Luikse gulden.⁹⁸ Boekhoudkundig wordt de volgende onderverdeling gebruikt in de bronnen:

1 gulden = 20 stuiver = 80 oord

In de bronnen komen ook vermeldingen van betaalmunten voor. Deze heb ik voor het gemak bij de verwerking van de bronnen telkens omgerekend naar de gebruikte rekenmunten.

96 Nypels, *Annuaire de la province de Limbourg rédigé par la Société des Amis des Sciences*. Dit zijn afgeronde getallen, voor meer nauwkeurige afmetingen zie: Harmsen, T.W., 'De landmeetkunde in het gebied van de tegenwoordige Nederlandse provincie Limburg, vóór 1794', in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 94-95 (1958-1959) 466-468.

97 Welten, J., *Met klinkende munt betaald, Muntcirculatie in de beide Limburen 1770-1839* (Utrecht 2010) 6-7. En: Tijms W., 'De effracties van Tongeren, Sint-Truiden en Hasselt', in: *Het oude land van Loon* 41 (1986) 113-157.

98 Pieyns, J. en W. Tijms, 'De graanprijzen van Luik (1400-1940). De effracties van de scheepenen (1400)1409-1792, de clericale effracties (1528-1793) en de effracties van het département de l'Ourthe en de provincie Luik sedert 1794', in: *Jaarboek van het sociaal historisch centrum voor Limburg, Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 38 (1993) 67-154.

- 1 Luiks-Brabantse gulden = 0,6 Hollandse gulden
- 1 pattacon = 8 schellingen = 48 stuiver
- 1 schelling/escalin = 6 stuiver
- 1 rijksdaalder = 50 stuiver
- 1 Zeeuwse rijksdaalder = 52 à 53 stuiver
- 1 pistool = 15 Luikse-Brabantse Gulden
- 1 (zilveren) dukaat = 52 à 53 stuiver
- 1 dubbele dukaat = 5 gulden 8 stuiver

Appendix II: Analyse van een pachtcontract

Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw gebruikte de abdij van Hocht gedrukte pachtcontracten waarop de pachter, pachtsom en grootte van de percelen werden bijgeschreven. De meeste bepalingen werden dus als minimale voorwaarden voor iedere pachter gezien.⁹⁹ De minimalistische opzet van de pachtcontracten komt allereerst tot uitdrukking in de voorschriften voor de bemesting. Hierin werd opgenomen dat tijdens de pachtijd, die gewoonlijk zes jaar duurde, minstens één keer moest worden bemest: “... en zal den pachter gehouden syn het voorz. Land (...) wel en loffelijk te laboureren, gelijk een vroom Ackerman toestaet, ende ten tyde van desen Toust in’t geheel ten minsten eens loffelijk te mesten(...)”.¹⁰⁰ Uit deze bepaling kunnen we afleiden dat de abdij van Hocht de eisen voor de bewerking van de grond niet uitdrukkelijk koppelde aan een vruchtwisselingstelsel, maar aan de pachttermijn.¹⁰¹ Dit betekent natuurlijk niet dat de bemesting niet gebeurde volgens de eisen van het vruchtwisselingstelsel en de noden van een doeltreffende bedrijfsvoering.

Daarnaast leren we uit de pachtcontracten, dat op het einde van de pachttermijn, de uittredende pachter geen aanspraak kon maken op de waarde die hij aan de grond had toegebracht: “sonder op’t eynde van desen Toust eenige veddinge, mest, oft ploeg-regt te zullen mogen pretenderen, waer op hy Pachter van nu voor alsdan voorbedagtelijk is renunciërende”.¹⁰² Het was aan de pachter ook niet toegestaan om de gronden geheel of gedeeltelijk aan iemand anders onder te verhuren zonder uitdrukkelijke toestemming van de abdis: “Den Pachter en zal ook niet vermogen het selve Land in’t geheel, oft ten deele aen iemand anders over te laeten, oft in syne plaatse te surrogeren, sonder expres consent en voorweten van de Vrouwe Uytgeveresse.”¹⁰³

⁹⁹ Jansen, ‘Landbouw rond Maastricht’, 27.

¹⁰⁰ RAH, AAH, archiefbestand nr. 33. Hieruit blijkt nogmaals dat de term *toust* gebruikt kon worden in de betekenis van pachttermijn.

¹⁰¹ Jansen, ‘Landbouw rond Maastricht’, 27.

¹⁰² RAH, AAH, archiefbestand nr. 33.

¹⁰³ RAH, AAH, archiefbestand nr. 33.

Ook het recht op kwijtschelding in geval van misoogst werd in het contract opgenomen: *“En in cas van miswas, Hagelslaf, oft Heyrkracht, waer door de wasschende Vrugten op een derde deel beschaedigt soude wesen (welk Godt verhoede) zal den pachter gehouden wesen sulks binnen dry dagen aen de vrouwe Uytgeveresse bekend te maken, andersins en by foute van dien, zal den Pachter van de Remissie vervallen zyn”*.¹⁰⁴ De voorwaarde voor een dergelijke kwijtschelding was dus wel dat de pachter zelf niet de oorzaak was van de misoogst en dat er binnen de drie dagen melding werd gedaan aan de abdis van de mislukte gewassen. Er werd in het contract ook bepaald wat het onderpand zou zijn indien de pachter zijn betaling niet zou nakomen: *“Tot prompte naerkominge der voorz. Condiens, als mede voor goede jaerlijxe leverantie soo heeft den Pachter verbonden syn Persoon, Goederen en Bestialen soo meubele als immeubele, hebbende en verkrygende, om daer aen alle fouten te mogen erhaelen als naer recht, met Consent in de Realizatie deses, en Constitutie als naer gewoonte.”*¹⁰⁵ Onderaan het contract plaatste de pachter zijn handtekening of simpelweg een “X” wanneer hij of zij niet kon schrijven.

In de pachtcontracten werd voor een groot stuk beroep gedaan op het wederzijds vertrouwen tussen pachter en verpachter.¹⁰⁶ In het Ancien Régime gebruikte men de aanwijzingen in de pachtcontracten naar eigen goeddunken. Het gevolg was dat de contracten bewust vaag en stereotiep werden opgesteld omdat de mensen er maar weinig waarde aan hechtten. Een ondertekend contract betekende niet automatisch rechtszekerheid voor de verpachter. Pachtcontracten bevatten niet veel meer dan de minimum- en garantiebepalingen, ze vormen een uitgangspunt of leidraad bij het praktisch handelen, maar geen met sancties omklede garantie. Zelfs de grootste wanbetaler wist via de rechtbanken nog een continuatie te verkrijgen. De rechtbanken ontkenden het bindend karakter van een pachtcontract wanneer het in strijd was met het gewoonterecht. De pachtcontracten hadden derhalve juridisch gezien een beperkte betekenis.¹⁰⁷ Men was ook heel laks in het verlengen van pachtcontracten waardoor het voorkwam dat pachters lange tijd geen geldige contracten hadden. In de pachtboeken komt de vermelding *zonder toust* tegen. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw werd volgens Jansen het toezicht op het afsluiten van contracten strenger.¹⁰⁸ Op het moment dat men de pachtsummen wilde optrekken was het nodig om een grotere dwang tot het afsluiten en naleven van de pachtcontracten op te leggen.¹⁰⁹ Voor de abdij van Hocht blijkt deze trend uit het feit dat de pachtcontracten gedrukt werden vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw. Anderzijds komt in de pachtboeken de vermelding *zonder toust* niet meer voor na de eerste helft van de achttiende eeuw.

¹⁰⁴ RAH, AAH, archiefbestand nr. 33.

¹⁰⁵ RAH, AAH, archiefbestand nr. 33.

¹⁰⁶ Jansen, ‘Landbouw rond Maastricht’, 28.

¹⁰⁷ Jansen, ‘Landbouw rond Maastricht’, 32.

¹⁰⁸ Jansen, ‘Landbouw rond Maastricht’, 30.

¹⁰⁹ Jansen, ‘Landbouw rond Maastricht’, 31.

ABSTRACT

Joris Roosen

Between maximizing profits and continuity.

The relationship of the abbey of Hocht with its main farm tenants in the eighteenth century.

In recent years, historians have stressed that the introduction of short-term leasehold in rural communities did not inexorably lead to competition, engrossment and the transition to agrarian capitalism. Instead, the impact of leasehold seems to have hinged on the exact arrangement of the lease system as well as the social and economic context in which it emerged. However, the lease holding strategy of the abbey of Hocht in Lanaken reveals that lease holding could also be determined by the policy of the landowner. The possessions of the abbey of Hocht were situated in three distinct but neighbouring regions in the current provinces of Belgian and Dutch Limburg. The relationship between the abbey and the lease holders of their large farms was characterized by a great degree of continuity during the 18th century. Although the abbey did implement measures to maximize their profits, steps were also undertaken to ensure continuity. The abbey offered their tenants flexible terms of payment, legal protection, well equipped farms and ensured a degree of continuity for the tenants' descendants. The actions of the abbey did not follow a regional pattern, instead they were based on the relationship between the abbey and their tenants.

Archeologische Kroniek van Limburg over 2014

Het is alweer voor de vijfde keer dat de archeologische kroniek van Limburg in haar nieuwe gedaante verschijnt. Dit jaar worden de belangrijkste rapporten uit 2014 weergegeven en ook nu zijn – helaas vaak zorgelijke – tendensen in de onderzoekspraktijk gesignaleerd.

Vorig jaar vroegen we aandacht voor de negatieve effecten van de marktwerking die de kwaliteit van het archeologisch onderzoek onder druk zetten. Eerder wezen we op het risico dat het bodemarchief loopt door de beperkte kennis die bij sommige gemeenten (het ‘bevoegd gezag’) over archeologie voorhanden is. Een van de gevolgen daarvan is dat gemeenten soms archeologische rapporten van onvoldoende kwaliteit als documenten in de omgevingsprocedure accepteren.

Ook bij het lezen van de rapporten van 2014 viel op dat een aantal rapporten niet voldeed aan de eisen die de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) aan een basisrapportage stelt. Maar zelfs als een individueel rapport wel aan deze – vooral technische en administratieve – eisen voldoet, is dat geen garantie voor samenhang, kwaliteit en kenniswinst op gemeentelijk niveau.

Van de ruim 200 onderzoeken die in 2014 gepubliceerd werden, was een aantal een vervolg of een uitbreiding op een reeds uitgevoerde opgraving in hetzelfde plangebied. Dat vraagt om continuïteit en samenhang in de verslaglegging en daarvan was helaas niet altijd sprake. Ook dit jaar deed zich het verschijnsel voor, en dat is wederom een uitvloeisel van de marktwerking, dat rapporten van met elkaar in betrekking staande onderzoeken in een plangebied door verschillende bedrijven geleverd werden. Als zij niet dezelfde onderzoekssystematiek hanteren, is het moeilijk om uit de verschillende rapporten overkoepelende conclusies en een synthese af te leiden. Ook blijkt soms dat degenen die het vervolgonderzoek doen, zich niet de resultaten van de eerdere onderzoeken eigen hebben gemaakt. Kaarten van eindrapportages worden soms gepubliceerd met de putten van het vooronderzoek als blanco vlakken. Een dergelijk onsamenhangend onderzoek is niet alleen inefficiënt, maar leidt ook tot gebrekkige kennis van de geschiedenis van het gemeentelijk grondgebied en de regio. Het is daarom noodzakelijk om in programma's van eisen een vraagstelling op te nemen die op eerder onderzoek voortbouwt, terwijl de gemeente in het programma van eisen als voorwaarde moet stellen dat onderzoeken methodisch op elkaar aansluiten. Een verdere eis moet zijn dat in de eindconclusie van het laatste rapport de resultaten van alle eerdere onderzoeken in het plangebied moeten worden verwerkt.

Ook de archeologische wereld is niet onverdeeld gelukkig met de hectiek van het commerciële keurslijf en zoekt naar wegen die tot meer kwaliteit en kennis leiden, waarbij onderzoek over een langere termijn in een regio wordt uitgevoerd. Een voorbeeld van wat men *'slow archaeology'* zou kunnen noemen is het onderzoek van het Merovingische grafveld in Borgharen dat in de periode 2008-2012 in drie campagnes werd opgegraven. Dit werd door een team van deskundigen (o.a. de RCE, de Universiteit van Amsterdam, Universiteit Leiden, TU Delft en de gemeente Maastricht) onderzocht. Het onderzoek diende als een proeftuin voor het ontwikkelen en toetsen van gebruikelijke en nieuwe methoden en technieken. Een jaar later werd een paar honderd meter van het Merovingische grafveld bij werkzaamheden in het kader van de Maasbeveiliging een spectaculaire vondst gedaan: in een graf lagen 69 paardenskeletten uit 1794. Omdat het een zeer spraakmakende vondst was, heeft dat het beste in de beroepswereld naar boven gebracht. Met veel collegialiteit is het tot een mooie rapportage gekomen. Het lemma Maastricht-Daalderveld hieronder is aan deze onderzoeken gewijd. De vondstlocatie werd in de zomer van 2015 gemarkeerd door een kunstwerk dat door het consortium Grensmaas en Natuurmonumenten aangeboden werd.

Marion Aarts – periodespecialist Middeleeuwen, Nieuwe Tijd (M, N)

Béatrice de Fraiture – coördinator Archeologische Kroniek

Leo Verhart – periodespecialist Prehistorie (P)

Karen Jeneson, periodespecialist Romeinse tijd (R), was dit jaar niet beschikbaar en werd door haar collega's vervangen.

Beek, Maastricht Aachen Airport (P, R, M, N)

Archeologie langs de kant van de weg

De activiteiten rond Maastricht Aachen Airport hebben regelmatig archeologisch onderzoek tot gevolg. Het plateau blijkt in het verleden een gebied te zijn geweest waar de mens zich graag vestigde. Eerder onderzoek (Janssens 2008) aan de noordrand van het plangebied hadden al archeologische resten opgeleverd. In 2012 werden er opnieuw enkele proefsleuven gegraven, gevolgd door een opgraving, waarbij sporen uit de Prehistorie, Romeinse tijd en Middeleeuwen werden aangetroffen. Die laatste twee perioden in secundaire positie. Die vondsten werden vooral gedaan in verspoelde löss (colluvium)

De oudste sporen dateren uit de periode van de Bandkeramiek. Het gaat hier om enkele kuilen en paalkuilen. Deze sporen maken deel uit van een nederzetting die ten noorden van het plangebied al werd aangesneden, maar waarvan nog steeds de begrenzingen niet bekend zijn (Janssens 2008). Veel vondsten zijn er niet geborgen en vermoed wordt

dat het om een relatief kleine nederzetting gaat. Door het onderzoek is de begrenzing van de nederzetting beter in kaart gebracht.

Van jongere datum zijn een kuil uit het Midden-Neolithicum en enkele kuilen die mogelijk uit de IJzertijd dateren. Verder zijn er een paar leemwinningskuilen gedocumenteerd die Romeins of jonger zijn. (LV)

Literatuur

Janssens, M.P.J., 2008: *Onderzoeksgebied Maastricht-Aachen Airport-Oost, vindplaats 1, gemeenten Beek en Meerssen; archeologisch vooronderzoek: een waarderend inventariserend veldonderzoek (proefsleuven)*. Weesp (RAAP-rapport 1725).

Ruijters, M.H.P.M., 2013: *Plangebied cunetten te Maastricht-Aachen Airport, gemeente Beek. Archeologisch onderzoek: een opgraving*. Weesp (RAAP-rapport 2648).

Beek, Oude Pastorie (P, M)

Puinruimen in de gracht

Aan de Oude Pastorie in Beek ligt langs de Keutelbeek een terrein waarop de voormalige Vroenhof heeft gelegen. Deze wordt voor het eerst in 1293 in een schenkingsakte genoemd. Vermoedelijk lag hier een woontoren met bijgebouwen binnen een omgracht terrein (Rackham 2011). Het enige dat rest, is een gedeelte van de voorhof met de naam Oude Pastorie. Door middel van proefsleuven is in augustus 2012 getracht de omvang van het terrein, de grachten en resten van gebouwsporen vast te stellen. Het terrein bevindt zich in het dal van de Keutelbeek.

Aangetroffen werden de uitbraaksleuven van een hoofdgebouw en de resten van een mergelstenen haard. Aanvankelijk was de gracht 10 meter breed. Na de aanleg in de periode 1600-1780 raakte de gracht geleidelijk aan opgevuld. Een nieuwe, smallere gracht werd uitgegraven

Afb. 1. Beek, Oude Pastorie. Kadastrale minuut uit 1811-1832 met de ligging van het terrein en resten van de voorhof. (bron: <http://watwaswaar.nl>).

die op zijn beurt rond 1900 werd opgevuld met puin en afval uit het dorp Beek. In de gracht werden de restanten van twee bruggen teruggevonden. Hoewel er ouder middeleeuws materiaal is aangetroffen, laten de aangetroffen sporen zien dat de situatie van de kadastrale minuutkaart van 1811-1832 (afb. 1) ook de oorspronkelijke uitleg van 1675-1700 representeert, inclusief de resten van de voorhof.

Onder al deze middeleeuwse en jongere resten (afb. 2) werd in de beekvulling nog wat aardewerk aangetroffen uit het late deel van de Prehistorie en uit de Romeinse tijd.

Het onderzoek leverde interessante achtergrondinformatie op. Weliswaar was het terrein zichtbaar op een minuutkaart, maar hier bleek een veel meer gedetailleerde wordingsgeschiedenis achter te zitten dan men kon bevroeden. Verder onderzoek en aandacht wordt geadviseerd. (LV)

Afb. 2. Beek, Oude Pastorie. Bierfles van brouwerij Smeets uit Gulpen (1896-1921) (Ruijters 2013, afb. 16). Foto © RAAP..

Literatuur

- Rackham, D., 2011: *De Oude Pastorie, relict van de middeleeuwse Vroenhof. Cultuur- en bouw-historische opname Oude Pastorie te Beek*. Roermond (Res Nova VOF Erfgoed in ontwikkeling 17).
- Ruijters, M.H.P.M., 2013: *Oude Pastorie te Beek. Gemeente Beek. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (proefsleuven)*. Weesp (RAAP-rapport 2620).

Echt-Susteren, Dieteren, Lange Akkersweg-Doorderweg (P, R, M, NT)

Geringe archeologische zichtbaarheid levert veel op

Bij de aanleg van een fietspad langs de Lange Akkersweg en Doorderweg ten noorden van Dieteren is een archeologische begeleiding uitgevoerd. In het anderhalve kilometer lange tracé werden drie werkputten aangelegd (afb. 3). Op grond van civieltechnische overwegingen mocht het vlak niet dieper aangelegd worden dan juist onder de bouwvoor. Verdiepen was dus niet mogelijk waardoor de archeologische zichtbaarheid gering was. Toch is duide-

Afb. 3. Echt-Susteren, Dieteren. Het vlak bij de aanleg van werkput 2 (Verhoeven 2013, fig. 2). Foto © RAAP.

lijk dat er onder de bouwvoor nog veel uit het verre verleden bewaard is gebleven.

Het onderzoek leverde enkele sporen op en verspreid aanwezige vondsten die aantonen dat het gebied lang in gebruik is geweest. De oudste resten dateren uit het Laat-Neolithicum; het gaat om aardewerk en vuursteen. Dan zijn er resten uit de IJzertijd, Romeinse tijd, Middeleeuwen en Nieuwe tijd. In de meeste gevallen betreft het aardewerk.

In werkput 2 lagen de drie sporen: een kuil met verbrande resten uit de Romeinse tijd en twee kuilen met aardewerk uit respectievelijk het Neolithicum en de IJzertijd. (LV)

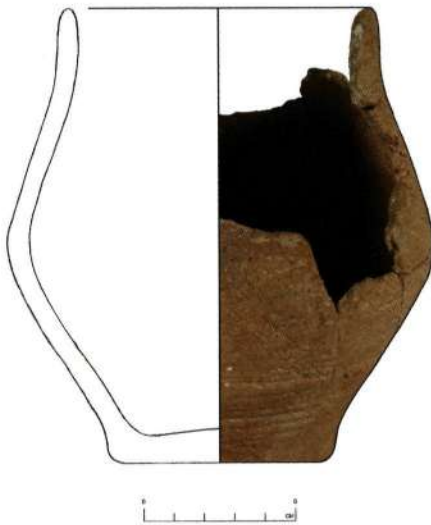
Literatuur

Verhoeven, M., 2013: *Plangebied Lange Akkersweg-Doorderweg bij Dieteren, Gemeente Echt-Susteren. Archeologisch vooronderzoek: een archeologische begeleiding*. Weert (RAAP-Rapport 2624).

Heerlen, Trilandis (vindplaatsen 3, 4 en 5) (P, R)

Landelijk wonen in een Romeins boerendorp

Op het bedrijventerrein Trilandis bij Heerlen zijn in 2009 en 2010 belangrijke opgravingen uitgevoerd die ons inzicht in de landelijke bewoning tijdens de Romeinse tijd aanzienlijk hebben vergroot. Die opgravingen resulteerden in een omvangrijk rapport waarvan in 2014 het eerste deel over drie vindplaatsen verscheen. Vindplaats 3 beslaat een landelijke nederzetting uit de Romeinse tijd; vindplaats 4 betreft de toegangsweg tot de nederzetting en vindplaats 5 heeft oudere sporen opgeleverd: een graf uit het Laat-Neolithicum en enkele kuilen.

Afb. 4. Heerlen, Trilandis. Afb. 1. Heerlen, Trilandis. Gerestaureerde All Over Ornamented (AOO) beker (Tichelman 2014, fig. 5.6). Foto © RAAP.

Vindplaats 5 – Zeldzame beker uit het Neolithicum
Hoewel de verschillende vindplaatsen in het plangebied los steentijd materiaal hebben opgeleverd, was de ontdekking van een grafkuil met daarin een deels bewaarde *All Over Ornamented* (AOO) beker toch een sensatie (afb. 4). Dergelijke vondsten zijn een zeldzaamheid in Limburg en zeker in het heuvelland.

Al bij het proefsleuvenonderzoek werd een bruinverkleurde kuil waargenomen. Toen deze verdiept werd, kwamen er enkele scherven tevoorschijn die later onderdeel bleken te zijn van een rechtop in de kuil geplaatste beker. Deze met touw versierde beker kan toegeschreven worden aan de Enkelgrafcultuur. Het voorkomen van een beker in een kuil is een sterke aanwijzing voor een graf, maar andere grafgiften en resten van de dode, verbrand of in de vorm van een lijksilhouet, ontbraken.

De andere kuilen in de directe omgeving waren vondstloos. Niet uitgesloten kan worden dat het om grafkuilen gaat waarin doden zijn bijgezet zonder grafgiften. In de lössbodem blijven skeletresten namelijk niet bewaard. Wel kennen we lijksilhouetten uit de tijd van de Bandkeramiek, zoals in het grafveld van Elsloo. Vergelijkbare vondstloze kuilen, maar met een lijksilhouet, zijn wel uit andere delen van Nederland bekend.

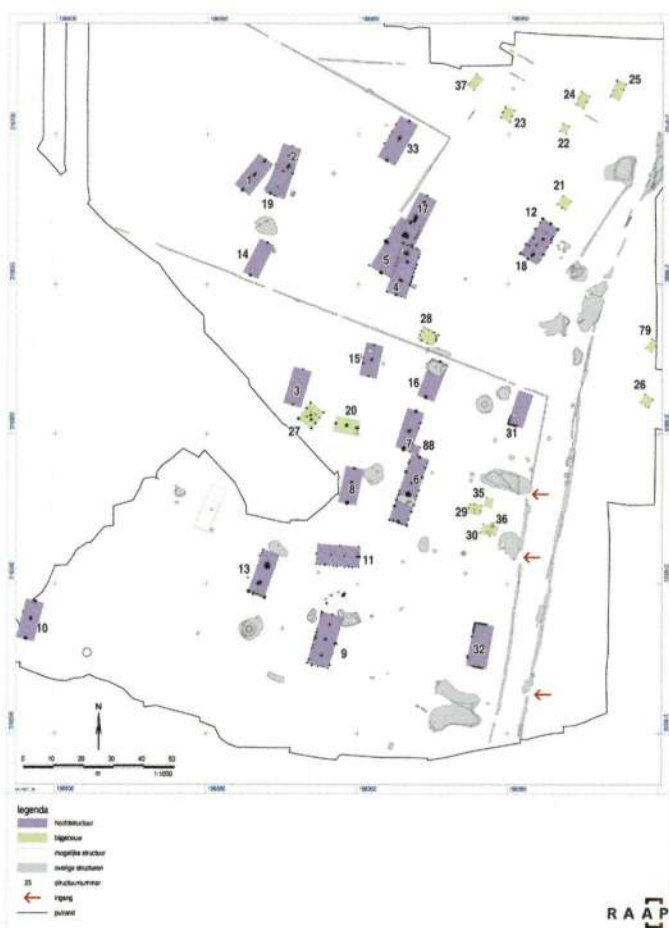
Vindplaats 3 en 4 – Romeinse nederzetting

Zoals zo vaak in Limburg werden op het nederzettingsterrein uit de Romeinse tijd ook oudere sporen van menselijke activiteit aangetroffen. De eerste aanwijzingen hiervoor in Trilandis vormde aardewerk uit de Late Bronstijd en IJzertijd, maar er zijn ook grondsporen uit die perioden ontdekt. Het bleek echter lastig daarin de vorm van structuren, zoals spiekers of gebouwonderdelen, te herkennen. De ¹⁴C-dateringen maken echter wel duidelijk dat deze locatie voor de Romeinse tijd al in gebruik of bewoond was. De overige sporen dateren uit de Romeinse tijd en konden toegewezen worden aan grote gebouwen, kleinere bijgebouwen, greppels, ovens, haard(kuilen), meilers, waterkuilen, leemwinningskuilen en kuilen die geassocieerd worden met ambachtelijke activiteiten. In totaal bestrijken de sporen een gebied van ca. 250 bij 250 meter, maar de vindplaats moet naar het zuiden toe groter zijn geweest. De nederzetting was in gebruik van circa 70 tot 250 na Chr.

In het lössgebied van Zuid-Limburg en het aansluitende België en Duistland worden Romeinse vindplaatsen met dakpanmateriaal en natuursteen normaliter als villaterrein geïnterpreteerd. Dit zijn grote boerderijcomplexen met meerdere woon- en bedrijfsgebouwen, gerangschikt om een onbebouwd erf, omgeven door omheinings- of perceelsgreppels en bekroond met een architectonisch opvallend hoofdegebouw in steen. Deze villaterreinen zijn kenmerkend voor de geromaniseerde samenleving op de vruchtbare lössgronden en komen daar voor vanaf het einde van de eerste eeuw na Chr. Het opmerkelijke van deze opgraving is dat, tegen de verwachting in, in het geheel *geen* resten van steenbouw werden aangetroffen. Deze nederzettingvorm is een zeldzaamheid in het lössgebied en is nog niet of nauwelijks onderzocht.

Van de 38 herkenbare structuren dateren er 33 zeker uit de Romeinse tijd (afb. 5). Het zijn o.a. grote gebouwen met een afmeting van ca. 15 bij 5 meter (22 stuks), kleinere bijgebouwen (4 stuks) en spiekers (7 stuks). In de vroege fase (ca. 70-125 n. Chr.) was de nederzetting omgeven door een rechthoekige greppel met een clustering van gebouwen in het noordelijke deel en een clustering van gebouwen in het zuidelijke deel.

De grote gebouwen kenmerken zich door een vrijwel gelijke oriëntatie. Ze zijn tweebeukig met zware stijlen in het midden, die de nok droegen. Het grootste huis had een lengte van 22,7 meter en een breedte van 6,0 meter. De vele dakpannen op het terrein verraden dat enkele van de gebouwen met dit materiaal bedekt waren. De huizen worden tot het Alphen-Ekeren type gerekend, waarbinnen in Trilandis verschillende subtypen zijn onderscheiden. Verder zijn er nog drie eenbeukige plattegronden waarvan twee een

Afb. 5. Heerlen, Trilandis. Plattegrond met de landelijke Romeinse nederzetting (Tichelman 2014, fig. 6.1).

Foto © RAAP.

ondiepe grindfundering hadden. Opvallend was dat er geen duidelijk hoofdgebouw werd aangetroffen. Men spreekt hier daarom van een non-villa nederzetting.

Anders dan gebruikelijk lagen de bijgebouwen en spiekers niet bij één hoofdgebouw maar op drie plaatsen in de nederzetting geconcentreerd. De vraag is of het hier gaat om gezamenlijke opslagruimten. Dit zou dan op een op een bepaalde graad van organisatie op het niveau van families of misschien zelfs wel op het niveau van de nederzetting als geheel kunnen wijzen, maar hierover kon geen uitsluitsel verkregen worden. Tevens bleek het moeilijk een fasering in de ontwikkeling van de nederzetting aan te brengen.

Voor de watervoorziening werd gebruik gemaakt van putten die zo diep waren dat ze niet opgegraven konden worden. Boringen in de putten toonden aan dat ze tot een diepte van 17 meter beneden maaiveld reikten.

De vullingen van de kuilen leverden aanwijzingen op voor verschillende activiteiten. Er waren er met ijzerslakken, een indicatie dat smeden hier actief waren. Daarnaast waren er nogal wat brandkuilen. Een van de kuilen kon als een silo worden geïnterpreteerd waarin waarschijnlijk zaaigoed werd opgeslagen. Een andere kuil bevatte zeer veel aardewerk, meer dan 20% van al het materiaal dat tijdens het onderzoek in de gehele nederzetting werd aangetroffen. De variatie in vorm en baksel, in combinatie met de grootte van de fragmenten, leidde tot de conclusie dat deze kuil mogelijk een rituele functie had.

Onderzoek van botanische resten leverde een spectrum op van gewassen dat vrijwel gelijk is aan datgene wat op villaterreinen wordt verbouwd. Hier was echter de productie vooral op de eigen consumptie gericht. Ook werden exotische gewassen zoals mediterrane kruiden, fruit en walnoten in de botanische resten aangetroffen. Het aardewerk is ook vergelijkbaar met dat wat in villa's gevonden wordt, al is wel duidelijk dat de meer luxueuze producten in deze landelijke nederzetting veel minder talrijk aanwezig waren dan in de villa's.

De opgravers veronderstellen dat de boeren van deze nederzetting ook actief zijn geweest zijn als seizoenarbeiders op de nabijgelegen villabedrijven en mogelijk ook in de burgerlijke nederzettingen.

Noordoostelijk buiten de nederzetting werd een holle weg ontdekt die over een lengte van 220 meter vervolgd kon worden. Het was niet geheel duidelijk of het toegangsweg van de nederzetting betrof of dat het een smalle doorgaande weg was. In ieder geval is wel duidelijk dat de weg na het vertrek van de Romeinse bewoners nog lang, tot in de Middeleeuwen, in gebruik is gebleven. (LV)

Literatuur

Tichelman, G., 2014: *Een non-villa nederzetting uit de Romeinse tijd op het lössplateau bij Heerlen. Gemeente Heerlen. Archeologisch onderzoek: opgravingen op bedrijven terrein Trilandis. Weesp (RAAP-Rapport 2732).*

Horst aan de Maas, Grubbenvorst, De Comert (P, M)

Vuursteen: losse vondst of complete vindplaats?

Aan de noordrand van Grubbenvorst ligt het plangebied De Comert. Om na het bureauonderzoek meer inzicht te krijgen in de eventueel aanwezige archeologische resten is een serie van 9 proefsleuven gegraven, elk ca. 20 bij 4 meter groot. Na de proefsleuven werd geen verder onderzoek noodzakelijk geacht. Het terrein bleek voorzien te zijn van meerdere ophogingslagen met daaronder een intacte bodem (afb. 6). Vondsten uit de ophogingslagen en uit de top van de intacte bodem vormen een aanwijzing dat het gebied in de Vroege en Late Middeleeuwen in gebruik was als akkerland. De opgravers vermoeden dat dit akkerland mogelijk onderdeel was van een versterkte hofstede, die ongeveer 150 meter ten zuidwesten van het onderzoeksgebied heeft gelegen.

In de diepere delen van de intacte bodem zijn de sporen en vondsten gering. In de proefsleuven zijn twee paalsporen en een kuil aangetroffen, waarschijnlijk uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd. Ook is er wat aardewerk aan het licht gekomen. Mogelijk bevindt het onderzoeksgebied zich in de periferie van een erf uit deze periode.

Enkele vuursteenvondsten worden door de opgravers als losse vondsten opgevat. Deze zouden dateren uit het Mesolithicum en/of Neolithicum. Het is goed op deze plaats die constatering eens tegen het licht te houden. De 'losse' vondsten zijn merendeels afkomstig uit werkput 5, totaal 11 stuks, waarvan er vijf als natuurlijk zijn geclassificeerd. Zes stuks vuursteen zijn dus als artefacten benoemd. Daarbij zitten drie nader gedefinieerde stukken: een kernvernieuwingsafslag, een getand stuk en een gebroken artefact. Tekeningen of foto's van deze vondsten, alsook gedetailleerde gegevens over de verspreiding, ontbreken in het rapport. De vondsten zijn niet individueel ingemeten, maar in vakken van vier bij vier meter verzameld. In het programma van eisen voor dit onderzoek werd een concentratie omschreven als méér dan drie stuks bewerkt vuursteen in een vak van vier bij vier meter.

Rekening houdend met de werkwijze – het machinaal verdiepen van de put waarbij sporadisch met schop is geschaafd – gaat het bij deze vondst, in het perspectief van het

Afb. 6. Horst aan de Maas, Grubbenvorst. Zuidprofiel werkput 3 (Boots 2014, fig. 3). Foto © Econsultancy.

Limburgse steentijdonderzoek, om een groot aantal stukken vuursteen. Deze werkwijze en de daaruit getrokken conclusies staan niet op zich. In meer rapporten die de afgelopen jaren over opgravingen of proefsleuvenonderzoek verschenen, zijn vergelijkbare constatering en afwegingen te lezen. Dergelijke vondsten in het veld, zonder nader onderzoek ter plaatse, te bestempelen als losse vondst, verklaart mogelijk waarom er zo weinig vindplaatsen uit de Steentijd ontdekt en opgegraven worden. Essentieel is dat in het programma van eisen (PvE) meer aandacht wordt gegeven aan de definitie van losse vondsten en concentraties, aan de wijze van het uitgraven van de put, het moment van detecteren van vondsten, de registratie en het wel of niet met de schop schaven. Concreet betekent dit dat er minder machinaal en meer met de hand zal moeten worden gewerkt. De weinig specifieke aandacht voor de Steentijd in PvE's leidt tot evenredige ondervertegenwoordiging van deze periode in het archeologische onderzoek en uiteindelijk ook in onze kennis. (LV)

Literatuur

Boots, G.J., 2014: *Archeologisch proefsleuvenonderzoek De Comert te Grubbenvorst in de gemeente Horst aan de Maas*. Swalmen (Econsultancy, rapportnummer 14091871).

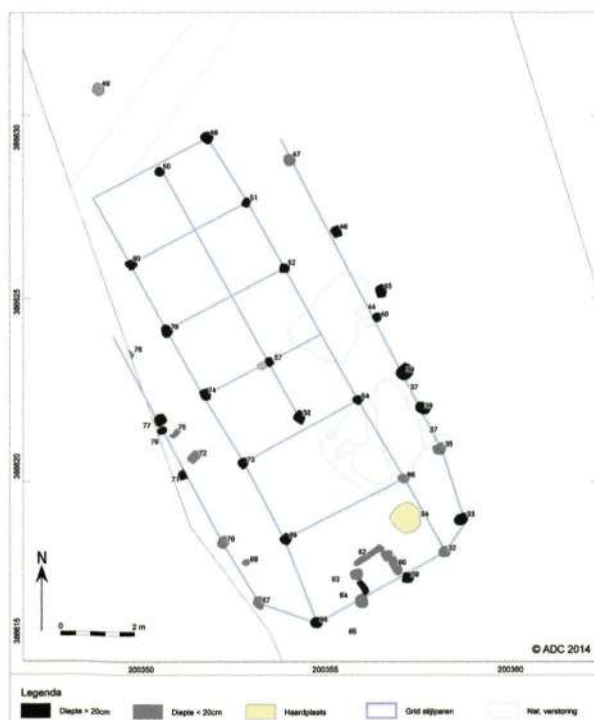
Horst aan de Maas, Horst, Schengweg (P)

Nieuwbouw op een Midden-Bronstijd huis

Voor de bouw van een kas werd aan de Schengweg 5a-7 te Horst een serie proefsleuven aangelegd, gevolgd een kleine opgraving. In 2012 was direct ten oosten van het plangebied al een opgraving uitgevoerd waarbij twee vindplaatsen uit de Midden-Bronstijd en Vroege/Midden-IJzertijd aan

Afb. 7. Horst aan de Maas, Horst. Huisplattegrond uit de Midden-Bronstijd waarvan het noordelijke deel ontbreekt. De (constructiedragende) sporen die dieper waren dan 20 cm zijn in donkergrijs aangegeven (Bink et. al. 2014, afb. 10).

Afbeelding © ADC.

het licht waren gekomen (Bink et al. 2014). Vermoedelijk liepen de sporen daarvan door in het gebied waar de kas zou worden aangelegd. Met het onderzoek zou de omvang van de vindplaats beter begrensd worden.

Van de twee vindplaatsen uit 2012 bleek alleen de zuidelijke door te lopen tot in het bouwvlak van de kas. Het geringe aantal vondsten wijst erop dat het hier om de periferie van de nederzetting gaat.

Tijdens het onderzoek werd een nieuwe, derde, vindplaats aangetroffen. Het betreft de restanten van een driebeukige huisplattegrond uit de Midden-Bronstijd (afb. 7). In het zuidelijk deel van het huis werd een haard gevonden. Dit maakt het aannemelijk dat het woongedeelte zich hier bevond. Een ¹⁴C-datering van houtskool uit de haard leverde een gekalibreerde ouderdom op van 1509-1404 v. Chr. Er werd een handvol kleine scherven gevonden met weinig diagnostische kenmerken.

Op het terrein zijn ook enkele lastig te dateren greppels aangetroffen. Een relatie leggen tussen de greppels en de huisplattegrond was niet mogelijk. (LV)

Literatuur

- Bink, M., Brouwer, R., Schurmans, M., 2014: *Horst-Schengweg 5-7, gemeente Horst aan de Maas. Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven en een opgraving*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Notities 310).
- Loopik, J., 2014: *Gemeente Horst aan de Maas-Schengweg 5a. Een archeologische opgraving*. Amersfoort (ADC Rapport 3677).

Leudal, Baexem (NT)

De Borg te Baexem: een vluchtschans en geen voorloper van kasteel Baexem

In 2013 heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in opdracht van Stichting het Limburgs Landschap een archeologische begeleiding uitgevoerd in plangebied de Borg te Baexem in de gemeente Leudal. De Borg was oorspronkelijk een rechthoekig opgehoogd terrein omgeven door een gracht. Tot in het begin van de jaren '70 van de 20^e eeuw was de hele gracht nog zichtbaar in het veld. Via een zandtalud in de westelijke gracht kon het binnenterrein bereikt worden. Daarna is een deel van de gracht gevuld geraakt met puin en afval. Het plangebied met een globale omvang van 3000 m² ligt in een beekdalbodem zonder veen. Het beekdal is uitgesneden in een oud Maasterras. De Haelensche Beek stroomt 30 meter ten oosten ervan.

Afb. 8. Leudal, Baexem. De herstelde dam door de westelijke gracht die de resten van een houten brug afdekt (Roymans 2014, fig. 18). Foto © RAAP.

RESTAURA 50 MM

Afb. 9. Leudal, Baexem. Zilveren riemgesp, 17^e-18^e eeuw (Roymans 2014, fig. 5). Foto © Restaura.

De werkzaamheden bestonden uit het puinvrij maken en herstellen van de oude 'kasteelgracht' om de cultuurhistorie van het plangebied beleefbaar te maken en om een biotoop te maken voor waterdieren. Het binnenterrein is buiten beschouwing gebleven. Uit de resultaten van de archeologische begeleiding blijkt dat de gracht een breedte had die varieerde tussen 12 en 14 m. De gracht had een diepte van circa 1,50 m onder het maaiveld en heeft oorspronkelijk in verbinding gestaan met de Haelensche Beek. De natuurlijke bodem van de gracht bestaat uit zand dat tijdens het Pleistoceen en Vroeg-Holoceen is afgezet door de Maas.

Op de bodem van de westelijke gracht zijn twee constructies aangetroffen van aangepunte eikenhouten palen. Dit zijn mogelijk restanten van twee bruggen die het

binnenterrein in westelijke richting ontsloten. De palen konden het bovendeck van een smalle brug dragen. De zuidelijke constructie blijkt op basis van ¹⁴C-onderzoek te dateren uit de overgang van de Late Middeleeuwen naar de Nieuwe tijd. De datering van de noordelijke constructie valt in de Nieuwe tijd. Een derde cluster houten palen lijkt op een beschoeiing. De houtconstructies zijn *in situ* behouden door ze af te dekken met zand (afb. 8).

Het kleine aantal aardewerkvondsten (een steengoed kannetje uit de Late Middeleeuwen en een handvol scherven uit de Nieuwe Tijd) wijst in de richting van simpel, weinig versierd gebruiks aardewerk dat destijds in een doorsnee huishouden op de keukentafel stond. Het metaaldetectoronderzoek heeft een bronzen bijl uit de Midden-Bronstijd (ca. 1800 v. Chr) en een tinnen lepel, een zilveren riemgesp (afb. 9), een 'ei' van koperlegering en twee koperen munten uit de Nieuwe Tijd opgeleverd. Opmerkelijk is een fragment van een stenen grafkruis.

Op grond van de aangetroffen vondsten en de datering van de twee bruggen is het zeker dat de gracht in het eerste kwart van de 17^e eeuw reeds aanwezig was. Een oudere datering is ook mogelijk maar minder zeker.

Het toponiem 'Borg' kan een aanwijzing zijn voor de aanwezigheid van een kasteel. De veronderstelling dat de Borg een voorloper van het kasteel van Baexem zou zijn, wordt door het veldonderzoek en archiefonderzoek echter niet bevestigd. Vanwege de geringe hoeveelheid en de aard van het vondstmateriaal is de situatie hier anders dan de gebruikelijke op laatmiddeleeuwse kasteelterreinen waar vooral in de gracht grote hoeveelheden aardewerk, metalen en bot gevonden worden. Ook het ontbreken van bouwpuin in de grachten en van restanten van een of meerdere laatmiddeleeuwse bruggen maakt het bestaan van een kasteel op het binnenterrein twijfelachtig. Archiefonderzoek ondersteunt dit: het oudste archiefstuk waarin de Borg wordt genoemd, dateert uit de tweede helft van de 16^e eeuw. Van een gebouw op het perceel wordt niet gesproken. Als er sprake was van een kasteel binnen de grachten van de Borg zou dit ongetwijfeld meer vermeldingen in archiefstukken hebben opgeleverd.

Dit neemt niet weg dat de Borg wel een verdedigende functie als vluchtschans kan hebben gehad. Omstreeks 1600 zijn veel vluchtschansen aangelegd, vooral in Nederlands en Belgisch Limburg. De Zuidelijke Nederlanden waren vanaf de 16^e tot en met het begin van de 18^e eeuw bijna continu een strijdtoneel. Mogelijk is de Borg toen gebruikt als een vluchtschans om de lokale bevolking, die zich niet kon terugtrekken achter stads- of kasteelmuren, tijdelijk te beschermen tegen plunderende soldaten. Een aanwijzing voor het gebruik van de Borg als schans zijn de aangetroffen houten constructies, de restanten van smalle bruggen. Ondanks het feit dat de dateringen van de bruggen globaal zijn, vallen deze (deels) binnen de periode dat Midden-Limburg te kampen had met oorlogsgeweld. Een tweede aanwijzing voor het gebruik van de Borg als schans is een verwijzing zonder bronvermelding naar historische documenten in de archieven van de abdij en rijksheer-

lijkheid van Thorn waarin de schans van Baexem wordt vermeldt (Tubee 2009). Deze verwijzing is nog niet geverifieerd.

Vanwege de mogelijke datering van de oudste constructie in de Late Middeleeuwen kan de Borg niet rechtstreeks geplaatst worden in de context van de Tachtigjarige Oorlog. Een omgrachte, laatmiddeleeuwse boerderij, een *moated site* is dan ook nog een optie. De antwoorden op de vragen naar de ouderdom en de functie van de Borg liggen in het (nog) niet onderzochte middenterrein. (MA)

Literatuur

- Roymans, J.A.M., 2014: *Plangebied de Borg te Baexem. Gemeente Leudal. Archeologisch onderzoek: begeleiding van de graafwerkzaamheden*, Weesp, RAAP-rapport 2722.
- Tubee, C., 2009: De Schans van Baexem; vergeten of te goed verstoppt. *Kroetwies. Geschied- en Heemkundige Kring Het Land van Thorn* 17(1): 46.
- Vansweevelt, J., 2012: *Plangebied Exaten-De Borg. Gemeente Leudal, archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en karterend booronderzoek*, Weesp, RAAP-Rapport 2609.

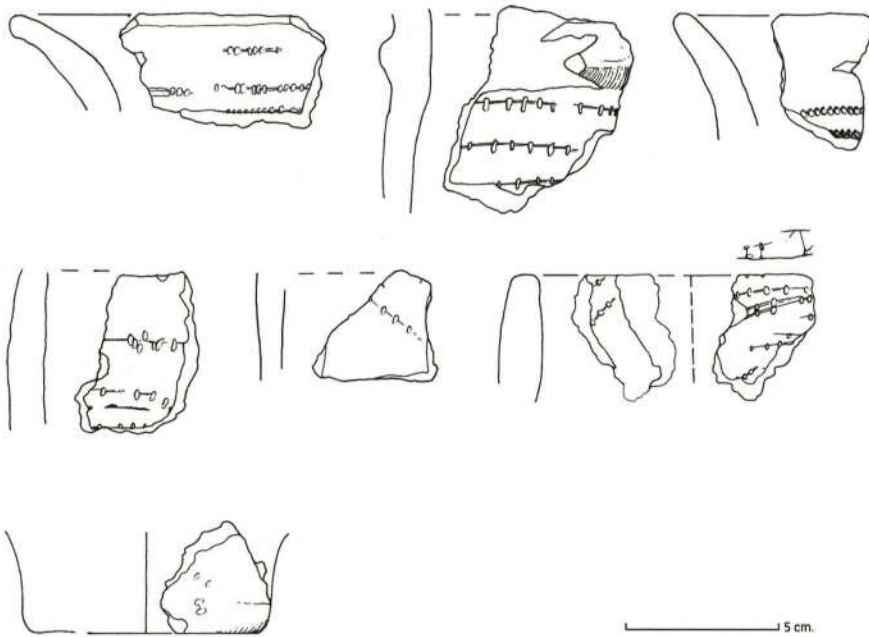
Leudal, Haelen, Napoleonsweg (P)

Jagen en verzamelen langs de Napoleonsweg

Lang heeft de uitwerking van de opgraving uit 2000 aan de Napoleonsweg bij Haelen (onderdeel van het A73-zuid-project van de ROB) moeten wachten op publicatie. Maar in 2013 verscheen dan eindelijk een belangwekkend rapport. De opgraving was noodzakelijk omdat tijdens veldverkenningen vanwege de wegomleiding van de N273 (een verbetering van de infrastructuur op de westoever van de Maas in samenhang met de aanleg van de Rijksweg 73-Zuid op de oostoever) twee concentraties met vondsten uit de Steentijd en de Bronstijd waren aangetroffen.

De opgraving is buitengewoon gedetailleerd uitgevoerd: vlakken zijn geschaafd, diverse hulpdisciplines waren betrokken en er is veel grond gezeefd. De vindplaats laat een wijde strooiing van artefacten zien met daarbinnen enkele concentraties die te onderscheiden waren aan de hand van het aardewerk. Andere materiaalcategorieën bleken vaak in verspreiding niet overeen te stemmen met die van het aardewerk. Consistente, elkaar duidelijke overlappende, activiteitengebieden zijn dus lastig te herkennen.

Toch konden er vier concentraties worden onderscheiden. De oudste leverde scherven op van enkele potten die aan de Michelsbergcultuur (ca. 3700 v.Chr.) worden toegeschre-

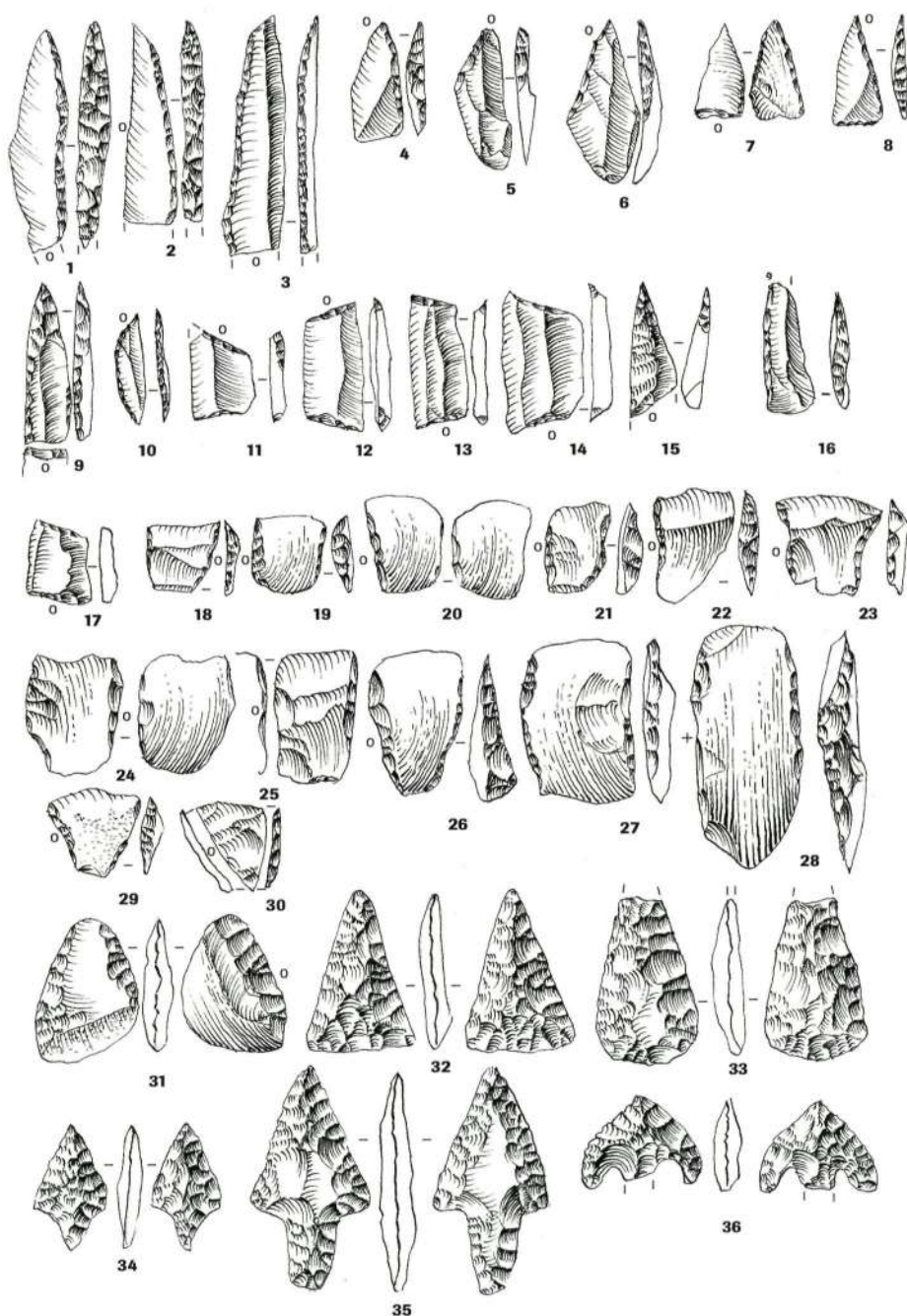
Afb. 10. Leudal, Haelen, Napoleonsweg. Scherven met wikkeldraadversiering (nrs. 1-7) (Schreurs 2013, afb. 32). Foto © RCE.

ven. De drie andere aardewerkconcentraties zijn jonger en dateren uit het Laat-Neolithicum (ca. 2500 v.Chr.) en de Vroege Bronstijd (ca. 2000 v.Chr.) (afb. 10).

Het vuursteen was lastiger in tijd en ruimte te plaatsen. Allereerst blijkt het terrein over een lange tijdsperiode door mensen te zijn bezocht en gebruikt. Er zijn artefacten uit het Jong-Paleolithicum (Tjonger, ca. 10.000 v.Chr.) en Mesolithicum (vanaf 9000 v.Chr.), maar de verontreiniging met (vuur)steenmateriaal uit andere, jongere steentijdperioden wordt door de onderzoekers gering geacht.

De pijlspitsen uit het Neolithicum zijn van alle bekende culturen (Michelsberg, Stein en bekerculturen) (afb. 11). Spitsen uit de bandkeramische cultuur ontbreken echter. Er is ook onderzoek naar gebruikssporen op vuurstenen werktuigen uitgevoerd en dat toonde aan dat de meeste krabbers voor de bewerking van dierenhuiden waren gebruikt.

De ruimtelijke analyse bleek lastig en de resultaten daarvan waren moeilijk te interpreteren. Een deel kwam overeen met de bovengenoemde concentraties. Maar er waren ook veel los verspreid liggende artefacten. Met die losse artefacten konden geen specifieke activiteiten-zones herkend worden.

Afb. 11. Leudal, Haelen, Napoleonsweg. Vuurstenen artefacten: 1, 2, 3 Tjongerspits; 4 A-spits; 5, 6 B-spits; 19, 21, 23, 25, 26, 27, 28, 29 transversaalspits; 7, 8, 9 Tardenois-spits; 11 vermoedelijk trapezium; 12, 13, 14 trapezia; 10, 15, 16 microliet; 17, 18, 20, 22, 24, 30 vermoedelijke transversaalspits; 31 pijlpunt (half-fabricaat); 32, 33 driehoekige pijlpunt, 34, 35 pijlpunt met schachtdoorn, 36 pijlpunt met schachtdoorn en weerhaken (Schreurs 2013, afb. 59). Tekeningen: P. Dijkstra.

Een zeventigtal grondsporen, voornamelijk paalsporen, overlappen in grote mate de drie laatneolithische/Vroege Bronstijd-concentraties. Behalve een mogelijke spieker konden geen andere structuren herkend worden. De concentraties paalsporen worden opgevat als de restanten van voormalige huisplaatsen, zonder dat er specifieke uitspraken gedaan konden worden over de aard van de behuizing.

Ondanks de vele slagen om de arm over het gebruik van het terrein en het leven van de mensen die er verbleven, is de uitwerking van deze opgraving van groot belang. Veel terreinen met sporen van bewoning en gebruik uit de Steentijd kenschetsen zich in Limburg als palimpsesten. Dat wil zeggen dat de terreinen ook door latere generaties bewoond en gebruikt zijn geweest, waardoor de oudste bewoningssporen telkens vermengd worden met recentere sporen. Het is daarom van groot belang vindplaatsen waar maar een korte periode van de Steentijd is vertegenwoordigd – liefst van een cultuur, maar vaak ook met weinig artefacten – goed te onderzoeken om onze kennis van deze periode te vergroten. (LV)

Literatuur

Schreurs, J. (red.), 2013: *Archeologie in de Via Limburg, Omleiding N273-Haelen Jagers, verzamelaars en boeren uit de prehistorie te Haelen-Napoleonsweg (gem. Leudal, provincie Limburg)*. Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 217).

Leudal, Tungelroyse Beek (P, R, M)

Zie Nederweert.

Limburg, (P, R, M, NT)

Een lange lijn door het Limburgse landschap

De afgelopen jaren is er door Limburg een nieuwe aardgastransportleiding aangelegd, van Schinnen naar Slochteren: een lange lijn door het landschap. Het bood een kans prehistorische, Romeinse, middeleeuwse en postmiddeleeuwse vindplaatsen te ontdekken en al bekende vindplaatsen nader te onderzoeken. In 2013 en 2014 is het grootste deel van de rapporten van het archeologisch onderzoek van het tracé tussen Schinnen en Belfeld verschenen. Omdat het tracé van de gasleiding door gebieden ging waar veel archeologie te verwachten viel of waar al vindplaatsen bekend waren (Dijk 2007), zette

de N.V. Nederlandse Gasunie in op archeologisch onderzoek op verschillende locaties. Er werd gekozen voor een archeologische begeleiding – in de vorm van reeksen proefsleuven – waarbij opgeschaald kon worden naar een opgraving indien dat noodzakelijk werd geacht. Dit laatste is overigens weinig gebeurd. Grote delen van het tracé bleken verstoord te zijn of weinig sporen van menselijke activiteiten te bevatten. In dat opzicht was het onderzoek teleurstellend, al is de informatie welke delen van het landschap in het verleden niet bewoond of gebruikt werden, natuurlijk ook van belang. De resten die werden opgespoord dateren uit de Steentijd tot en met de Nieuwe Tijd. Van zuid naar noord zullen de belangrijkste resultaten hier de revue passeren.

Van Schinnen naar Susteren

De locatie Sweikhuizen-Kempkensweg (Ruijters 2013) werd aangemerkt als een terrein met een zeer hoge archeologische waarde waarin mogelijk sporen van het Magdalénien aanwezig zouden kunnen zijn. Bij het onderzoek werden geen resten van deze laat-paleolithische rendierjagers gevonden. Wat wel aan het licht kwamen, waren zeer grote, diepe en steil ingegraven kuilen en een serie karresporen, naast losse vondsten uit verschillende perioden.

De functie van de kuilen is onduidelijk, maar de opgravers duiden ze als mogelijke leemwinningskuilen. Een interpretatie als drinkplaatsen voor het vee wordt minder waarschijnlijk geacht. Vanwege het ontbreken van vondsten zijn ze lastig te dateren. Gedacht wordt aan Romeins of de periode kort daarna.

De karresporen, die parallel lopen aan de huidige Kempkensweg, dateren uit het tijdstraject van Volle Middeleeuwen tot in de Nieuwe tijd.

De naam Altaarweideweg in Nieuwstadt (Hesseling & Norde 2013) doet misschien vermoeden dat hier een belangrijk Romeins tempelcomplex heeft gelegen, maar er werden in de ongestoorde ondergrond geen artefacten aangetroffen. Wel zijn er enkele grondsporen aangetroffen waarvan sporen van een houtskoolmeiler vermeldenswaardig zijn. Een groot deel van het gebied bleek ook nog eens verstoord te zijn. De Romeinse vondsten bestaan uit een *denarius* en een stuk groen glas van een *aryballos* (afb. 12). Deze zijn afkomstig uit de bouwvoor die waarschijnlijk was opgehoogd met grond van elders. De munt en het glas zijn hier mogelijk terecht gekomen als deel van een verstoorde grafinventaris in de aangevoerde grond.

Aan de Bergerweg bij Sittard (Rondags 2013) was sprake van een intacte bodem. Er zijn vier werkputten (25 x 5 m) aangelegd. Met uitzondering van een middenneolithische scherf (behorend tot de Michelsberg-cultuur of Stein-groep) werden geen artefacten of sporen aangetroffen. Voor de zekerheid werd bij de vondstlocatie van de scherf de werkput nog enigszins uitgebreid. Maar er werd niets meer gevonden.

Afb. 12. Tracé Gastrans-
portleiding nabij Nieuw-
stadt. Fragmenten van een
glazen aryballos (Hesseling
& Norde 2013, fig. 12).
Afbeelding © RAAP.

Aan de noordwestelijke rand van Sittard liggen twee waardevol archeologisch geachte locaties, genummerd 23 en 27, die geselecteerd waren voor nader onderzoek (Verhoeven et al. 2014).

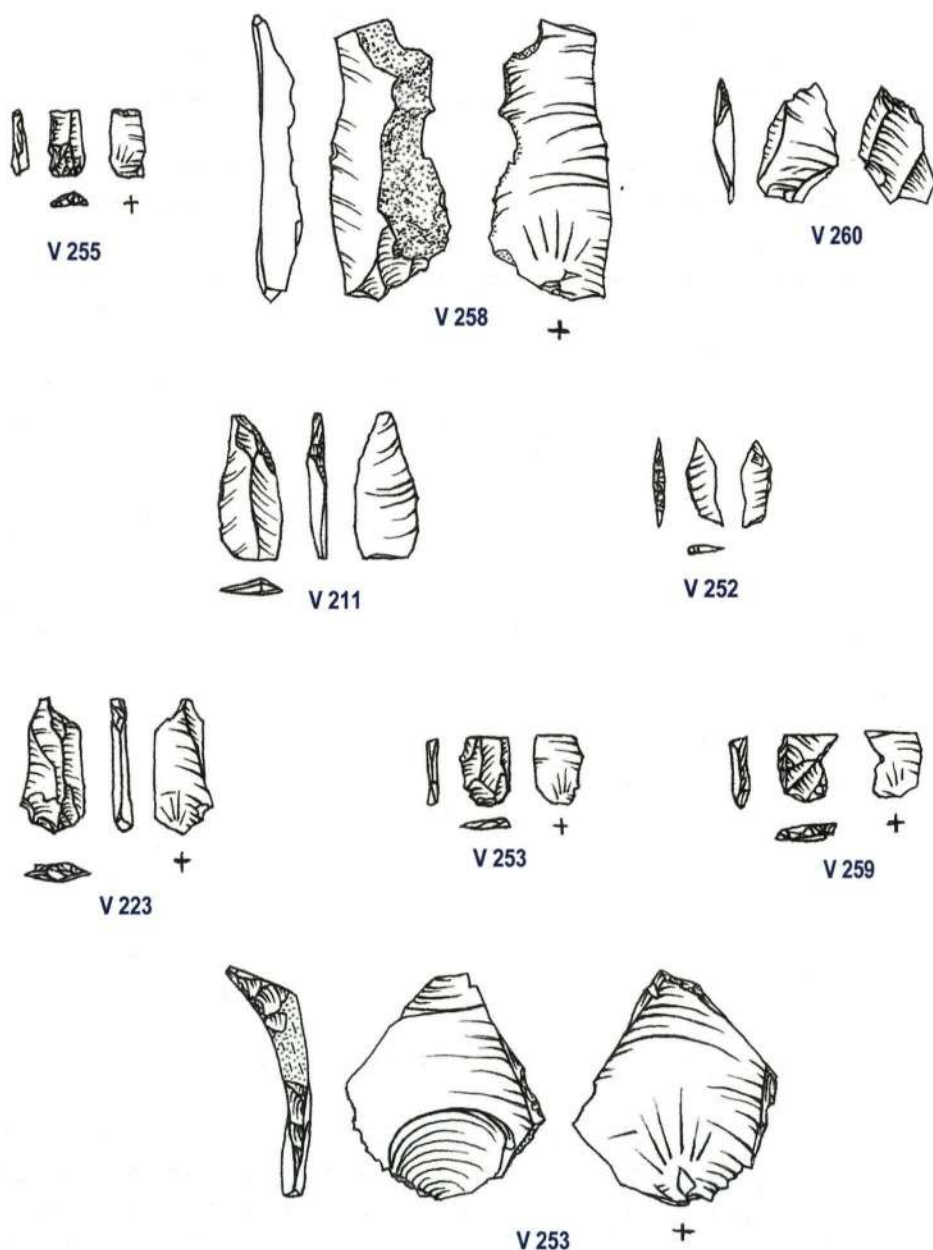
Vindplaats 23 leverde materiaal op uit een grote tijdsperiode, van Neolithicum tot en met Nieuwe tijd. De oudste periode is vertegenwoordigd door wat stukken vuursteen en aardewerk. Wat talrijker was het materiaal dat te dateren is vanaf de IJzertijd. Alleen uit die periode konden ook grondsporen gedocumenteerd worden. De artefacten uit de periodes daarna worden als losse vondsten beschouwd. De opgravers zien de vondsten en sporen uit de IJzertijd als de weerslag van een in de nabijheid gelegen nederzettingsterrein.

Op vindplaats 27 werden op grond van de talrijke oppervlaktevondsten resten uit de Bronstijd en IJzertijd verwacht, maar de resultaten vielen tegen. Er zijn wat scherven van handgevormd aardewerk uit de IJzertijd gevonden en een fragment van een vuurstenen bijl (afb. 13). De laatste vondst wordt beschouwd als een losse vondst die niet wijst op bewoning ter plekke. Grondsporen uit die de Brons- en IJzertijd ontbraken, maar er waren er wel uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd, zoals een kuil, greppels, sloot en karrensporen.

Ten oosten van Susteren en ten noorden van de Hommelweg ligt een archeologisch rijk gebied op een relatief hooggelegen terras van de dalvlakte van de Maas (Hensen 2013). Het wordt rondom begrensd door oude Maasgeulen van een vlechtend

Afb. 13. Tracé Gastransportleiding nabij, Sittard. Topfragment van een vuur-
stenen bijl (Verhoeven et al. 2014, fig. 17). Foto © RAAP.

Afb. 14. Tracé Gastransportleiding nabij Susteren. Enkele werktuigen van vindplaats 1: twee klingen, geretoucheerde afslag, twee spitsen, drie kerfresten en een steker (Ruijters 2014c, fig. 24). Foto © RAAP.

riviersysteem en een pleistoceen sneeuwmeltwaterdal. Op het hoogste deel liggen vindplaatsen uit de Steentijd, Bronstijd, IJzertijd en de Romeinse tijd. Er gold dan ook een hoge archeologische verwachting voor vindplaatsen van jager-verzamelaars en landbouwers.

In het onderzoeksgebied zijn vijf proefsleuven aangelegd, maar hoewel de bodem grotendeels intact was, werden er geen archeologische sporen en vondsten aangetroffen.

Het onderzoek aan de Aardenweg in Susteren was succesvoller (Ruijters 2014c). Er werden vier vindplaatsen uit de Prehistorie ontdekt en verspreid in het leidingtracé enkelvoudige grondsporen en/of vondsten.

Vindplaats 1 is een kleine concentratie vuursteen met een diameter van ca. 8 meter. Deze vindplaats is onderzocht door middel van een combinatie van boringen en het uitgraven en zeven van een transect. Deze doorsnede over het centrum had een lengte van 9,5 meter en een breedte van 50 cm. Hierbij werden een kleine 400 artefacten verzameld (afb. 14). Een A-spits en een segment dateren de vindplaats in het Vroeg-Mesolithicum. Ook zijn er enkele stukjes Wommersom-kwartsiet gevonden.

De tweede vindplaats betrof een kleine strooiing van paal- en andere kuilen waarin geen structuren herkend konden worden. Er werd wat aardewerk en vuursteen aangetroffen, dat de sporen dateert in het (Midden/Laat)-Neolithicum en de Bronstijd.

Vindplaats 3 kan niet nader gedateerd worden dan als Steentijd waarbij het om Mesolithicum of Neolithicum kan gaan.

De laatste en vierde vindplaats leverde ook Steentijdmateriaal op (aardewerk en vuursteen) maar kon in overleg met de opdrachtgever behouden blijven.

Van Susteren naar Swalmen

In een gebied met hoge rivierduinen ten oosten van het Industriegebied Roerstreek ligt in de gemeente Melick-Herkenbosch het gebied Luzenkamp (Ruijters 2014b). Proefsleuven leverde zeer weinig materiaal op. Er is wat handgevormd prehistorisch aardewerk gevonden, maar grondsporen ontbraken. De datering van aardewerk kan niet nauwkeuriger omschreven worden dan als Laat-Neolithicum tot en met IJzertijd.

Ten oosten van Boukoul ligt op de helling van het hoogterras een nat kwelwatergebied, bekend onder de naam Blankwater (Ruijters 2014a). Bij het proefsleuvenonderzoek zijn slechts twee paalkuilen gevonden, die niet gedateerd konden worden. In een van de proefsleuven werden enkele stukken vuursteen aangetroffen. Schavenderwijs verdiepen leverde geen extra vondsten meer op. Het vuursteen dateert uit de Steentijd, maar kon niet nader bepaald worden.

Afb. 15. Tracé Gastransportleiding ten oosten van Swalmen. Het vlak op de plaats waar grafheuvel 2 heeft gelegen. De zwart omkaderde sporen zijn van recente datum. De kringgreppel die om de heuvel ligt is zichtbaar als een wat donkere zone met veel humusfibers (Rondags 2014a, fig. 24). Foto © RAAP.

Vrijwel parallel aan het hoogterras ten oosten van Swalmen vervolgt het tracé van de gasleiding zijn weg naar het noorden. Uit dit gebied waren behalve wat vuursteenvondsten enkele laatneolithische grafheuvels bekend en de Romeinse weg die op de oostelijke oever van de Maas Heerlen met Xanten verbond. Vrijwel het gehele leidingtracé is door middel van werkputten onderzocht (Rondags 2014a). Er werden drie vindplaatsen gelokaliseerd.

Twee vindplaatsen waren de restanten van zolen van laatneolithische grafheuvels (afb. 15) waarvan de locatie en inhoud al bekend waren door onderzoek in 1936 en 1968-1973. De mogelijkheid bestond dat hier in de directe omgeving nog vlakgraven zouden liggen of structuren die met de dodencultus verband zouden kunnen houden. Bij de opgraving en ook in het omliggende gebied werden geen vondsten meer ontdekt uit de Steen- en/of Bronstijd.

De derde vindplaats betrof het geheel verstoorte tracé van de Romeinse weg, waarvan het grind vooral in de bouwvoor was opgenomen.

Afb. 16. Tracé Gastransportleiding ten oosten van Swalmen. Doorsnede van een loopgraaf uit de tweede wereldoorlog (Rondags 2014a, fig. 30). Foto © RAAP.

Tot slot zijn de restanten van munitie en loopgraven (afb. 16) van de Maas-Rurstelling uit het einde van de Tweede Wereldoorlog te noemen. Een deel daarvan kon *in situ* bewaard blijven.

Van Swalmen naar Belfeld

Op twee locaties in Belfeld, Kleine Hoeve en Hutten van Egypte (Rondags 2014b) waren de verwachtingen hoog voor sporen uit de Middeleeuwen en eventueel uit de Prehistorie.

Op de laatste locatie, Hutten van Egypte, bleek de bodem sterk verstoord te zijn door aspergeteelt. Op de Kleine Hoeve werd een minder verstoord bodemprofiel aangetroffen. In het noordoosten van de proefputten werden kuilen gevonden met slecht dateerbaar afvalmateriaal, waaronder nog redelijk bewaarde botten. Die laatste vormen een aanwijzing voor een datering in de periode Volle Middeleeuwen-Nieuwe Tijd. De sporen worden gerelateerd aan het boerderijcomplex Kleine Hoeve. (LV)

Literatuur

- Dijk, X.C.C. van, 2007: *Aardgastransportleidingstracé Odiliapeel-Hommelhof (A-665 en A-675); archeologisch vooronderzoek: een bureaustudie ten behoeve van de MER-procedure*. Weesp (RAAP-Rapportnr. 1581).
- Hensen, G., 2013: *Archeologisch onderzoek aan de Hommelweg te Susteren. Aardgastransportleidingstracé Hommelhof-Schinnen (A-665), catalogusnummer 17; gemeente Echt-Susteren; archeologisch onderzoek: proefsleuven*. Weesp (RAAP-Rapportnr. 2367).
- Hesseling, H.J. & E.H.L.D. Norde, 2013: *Altaarweideweg te Nieuwstadt; aardgastransportleidingstracé Hommelhof-Schinnen (A-665), catalogusnummer 20; gemeente Echt-Susteren; archeologisch onderzoek: proefsleuven*. Weesp (RAAP-Rapportnr. 2370).
- Rondags, E.J.N., 2013: *Archeologisch onderzoek aan de Bergerweg te Sittard, aardgastransportleidingstracé Hommelhof-Schinnen (A-665), catalogusnummer 33, gemeente Sittard-Geleen; archeologisch onderzoek: proefsleuven*. Weesp (RAAP-Rapportnr. 2378).
- Rondags, E.J.N., 2014a: *Laat-neolithische kringgreppels, een Romeinse weg en loopgraven uit de Tweede Wereldoorlog te Swalmen; aardgastransportleidingstracé Odiliapeel-Melick (A-665), catalogusnummer 61; gemeenten Beesel en Roermond; archeologisch onderzoek: opgraving en begeleiding*. Weesp (RAAP-Rapportnr. 2362).
- Rondags, E.J.N., 2014b: *Onderzoeksgebieden Belfeld-Kleine Hoeve en Belfeld-Hutten van Egypte; aardgastransportleidingstracé Odiliapeel-Melick (A-665), catalogusnummers 59 en 60, gemeente Venlo; archeologisch onderzoek: proefsleuven*. Weesp (RAAP-Rapportnr. 2361).
- Ruijters, M.H.P.M., 2013: *Leemwinning en karrensporen op de vindplaats Sweikhuizen-Kempkensweg; aardgastransportleidingstracé Hommelhof-Schinnen (A-665), catalogusnummer 26; gemeente Schinnen; archeologisch onderzoek: proefsleuven*. Weesp (RAAP-Rapportnr. 2383).

- Ruijters, M.H.P.M., 2014a: *Vondsten uit de Steentijd op vindplaats Swalmen-Blankwater; aardgastransportleidingstracé Odiliapeel-Melick (A-665), catalogusnummer 63; gemeente Roermond; archeologisch onderzoek: proefsleuven. Weesp (RAAP-Rapportnr. 2363).*
- Ruijters, M.H.P.M., 2014b: *Hoge rivierduinen op de vindplaats Herkenbosch-Luzenkamp; aardgastransportleidingstracé (A-665), catalogusnummer 64; gemeente Roerdalen; archeologisch onderzoek: proefsleuven. Weesp (RAAP-Rapportnr. 2364).*
- Ruijters, M.H.P.M., 2014c: *Prehistorische vondsten op de vindplaats Susteren-Aardenweg Aardgastransportleidingstracé Hommelhof-Schinnen (A-665), catalogusnummer 18 Gemeente Echt-Susteren Archeologisch onderzoek: opgraving. Weesp (RAAP-rapport 2368).*
- Verhoeven, M.P.F., K. Senica & G.R. Ellenkamp, 2014: *Bewoond, maar niet bewaard: aardgastransportleidingstracé Hommelhof-Schinnen (A-665), catalogusnummers 23 en 27, gemeente Sittard-Geleen; archeologisch onderzoek: proefsleuven. Weesp (RAAP-Rapportnr. 2373).*

Maastricht, Borgharen, Daalderveld-Pasestraat (P, R, M, NT)

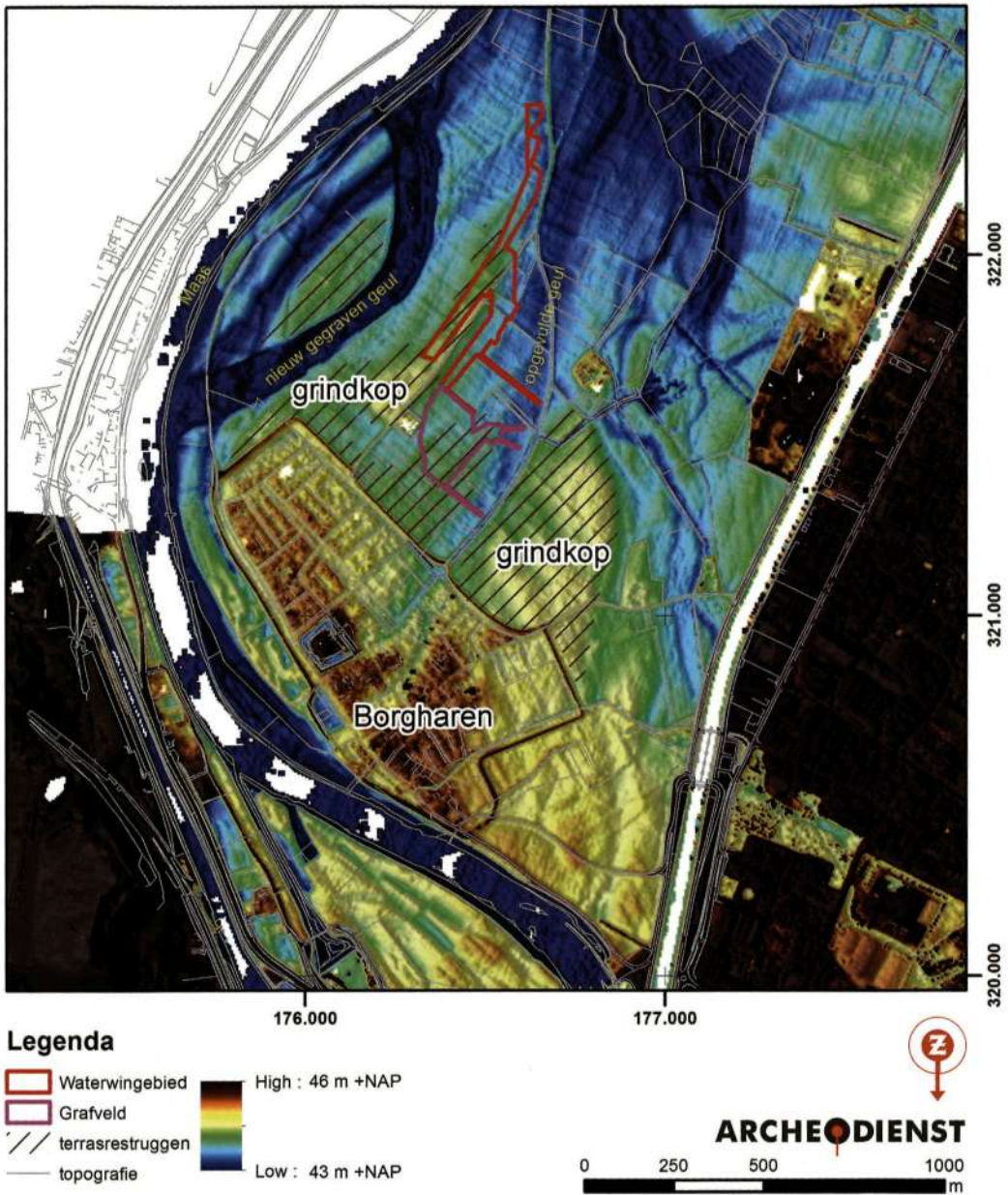
Rondom een begraafplaats: van Mesolithicum tot Paardengraf

In het kader van de Maaswerken is het plangebied Daalderveld-Pasestraat bij Borgharen aangewezen voor zand- en grindwinning en voor waterberging. Voor deze grote en diepe ontgravingen is in een aantal rondes archeologisch onderzoek uitgevoerd: een inventariserende fase in 1998 en een waarderende fase in 2003. Tijdens de definitieve opgravingen die in 2010 zijn uitgevoerd, werd ruim 5,5 ha onderzocht.

Het onderzoeksgebied is vanaf het Mesolithicum tot en met de 21^e eeuw regelmatig en op uiteenlopende manieren in gebruik geweest. Tijdens het onderzoek zijn 15 vindplaatsen onderscheiden. Een vroegmesolithische vuursteenvindplaats en een paardenmassagraf uit de Nieuwe Tijd waren twee onverwachte bijzondere 'bijvangsten' in de opgravingsfase.

In de heldere rapportage (Van de Graaf en Loonen, 2013) wordt het gedetailleerde onderzoek naar meer dan 10.000 jaar landschaps- en bewoningsgeschiedenis inzichtelijk gemaakt. De vijftien vindplaatsen zijn gedocumenteerd en in synthese gebracht met bestaande kennis. De lezer van het rapport wordt aangeraden eerst hoofdstuk 12 als inleiding op het rapport te lezen en vervolgens de hoofdstukken over de afzonderlijke vindplaatsen of de vindplaatsen van zijn of haar gading na te lezen. Van het paardenmassagraf is in een afzonderlijke publicatie gedetailleerd verslag gedaan (Loonen en van de Graaf, 2013).

In het totale project 'Grensmaas, deelgebied Borgharen- Daalderveld zijn twee onderzoeksgebieden onderscheiden: deelgebied 'Waterwingebied Daalderweg-Pasestraat' in het noorden en het deelgebied 'Grafveld Daalderveld' in het zuiden (afb. 17.).

Afb. 17. Grensmaas, deelgebied Borgharen-Daalderveld. Hoogtekaart waarop de pleistocene geulen (blauw) duidelijk herkenbaar zijn. Bij hoogwaterstanden trad de Maas buiten haar oevers en stroomden de geulen vol met water. Wanneer het Maaswater zakte, verdampte het restwater in de geulen en liet een sediment (silt en klei) achter (Graaf van de 2013, afb. 2.3). Afbeelding © Archeodienst.

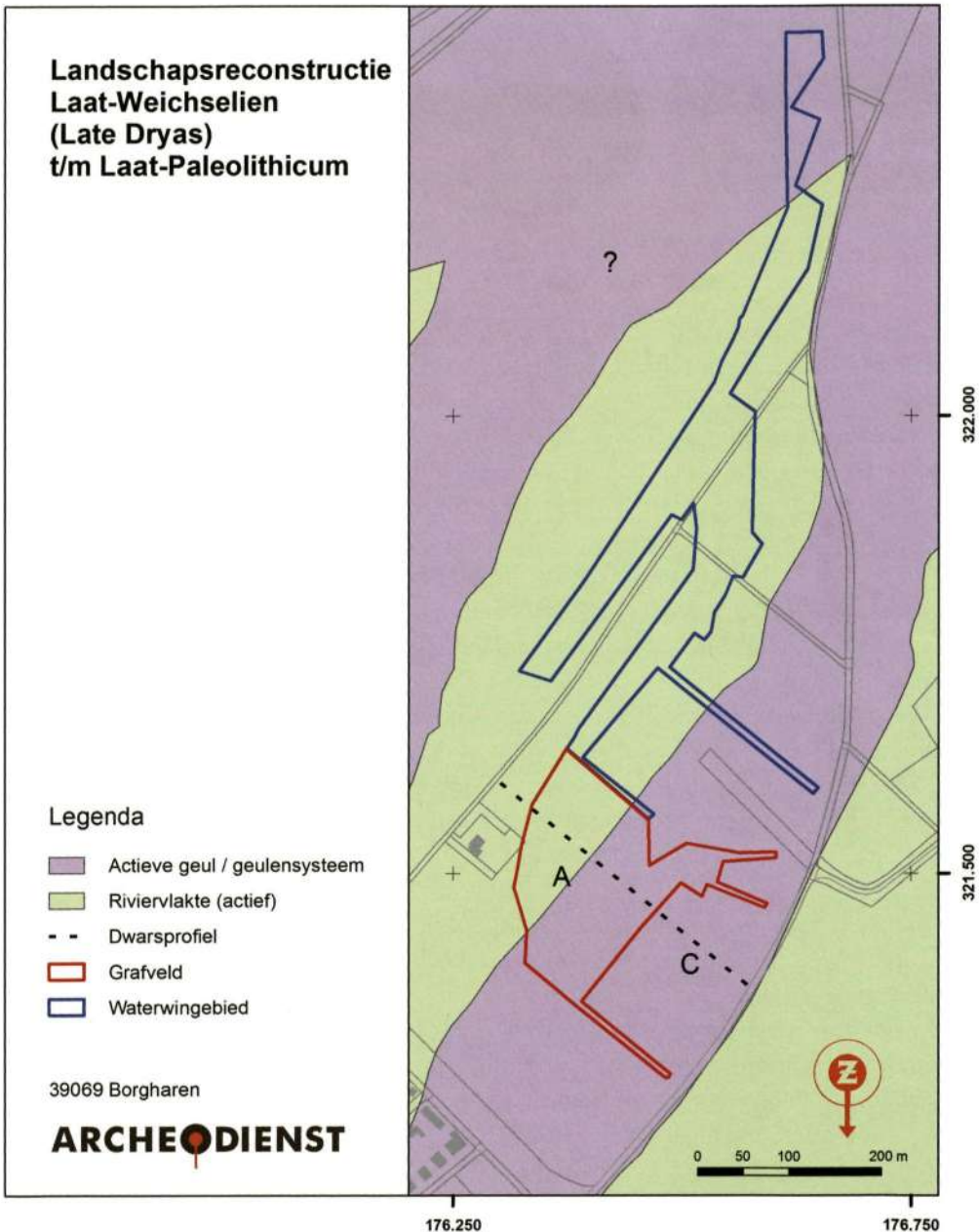
In het deelgebied Waterwingebied liggen een nederzettingsterrein uit de Vroege- tot Midden-IJzertijd (vindplaats 2), een nederzettingsterrein uit de Late IJzertijd tot vroeg-Romeinse tijd (vindplaats 3), twee vindplaatsen met offsite verschijnselen uit de late Prehistorie (vindplaats 1, 4) en een voorloper van de Pasestraat uit de Nieuwe Tijd (vindplaats 15).

De overige vindplaatsen liggen in het deelgebied Grafveld. Tot de Steentijden behoren een vuursteenvindplaats uit het Mesolithicum (vindplaats 8) en neolithische sporen (vindplaats 12). Uit de Bronstijd en IJzertijd zijn *off site* verschijnselen en een crematiegraf aangetroffen (vindplaatsen 7, 13 en 14). Vier vindplaatsen dateren uit de Romeinse tijd tot Vroege Middeleeuwen. Dit zijn een mogelijke Romeinse weg (vindplaats 9), een grafveld (vindplaats 6), een cluster meilerkuilen (vindplaats 11) en een depressie uit de Romeinse tijd (vindplaats 5). Van de Nieuwe Tijd zijn het paardenmassagraf (vindplaats 10) en de voorloper van de Pasestraat (vindplaats 15).

Er bestaat een nauwe relatie tussen de situering van archeologische vindplaatsen en het landschap. Het landschap in het onderzoeksgebied wordt gedomineerd door de Maas. Twee oude restgeulen van de Maas (A en C) (afb.18) hebben het landschap en de locatiekeuze van de mens beïnvloed. Vooral geul A was van belang. In het Mesolithicum en Neolithicum was geul A een duidelijke depressie in het landschap, die periodiek watervoerend was tijdens hoogwater van de Maas. De geul was een belangrijke bron voor voedsel en water. De vondsten en sporen wijzen op een concentratie van activiteiten in en langs deze geul.

In het Vroeg-Mesolithicum (ca. 9200-7500 voor Chr.) heeft de mens deze locatie (vindplaats 8) een paar keer bezocht. Een vuursteenconcentratie van meer dan 4000 stuks getuigt van het bewerken van vuursteen en het maken van vuur tijdens meerdere bezoeken. Het is de eerste keer dat een mesolithische vindplaats in de holocene riviervlakte van de Grensmaas is ontdekt. De locatie aan de rand van een geul in de dalvlakte van de Maas kan zijn gekozen, omdat de vuursteen voor werktuigen in de grindafzettingen van de Maas via de geul eenvoudig te bereiken was. Daarnaast lag de plek in een gevarieerd landschap, in de buurt van een visrijke rivier. Opmerkelijke vondsten waren een complete rolsteenhamer (afb. 19) (*Gerollkeule*) van kwartsitische zandsteen, een type werktuig dat alleen bekend is uit het Mesolithicum, een bladvormige pijlspits van zoetwaterkwartsiet en een steen met sporen van rode oker.

In het Neolithicum (5300-2000 voor Chr.) is het onderzoeksgebied opnieuw herhaaldelijk door mensen opgezocht. Vooral in en langs geul A, die ten tijde van het Neolithicum grotendeels was opgevuld, zijn sporen en vondsten verspreid over een groot gebied aangetroffen (vindplaats 12). De vrijwel vondstloze sporen zijn gedateerd in verschillende fasen van het Vroeg-Neolithicum (5300- 4200 voor Chr.), het Midden-Neolithicum (4200-2850 voor Chr.) en het Laat-Neolithicum (2850-2000 voor Chr.). Behalve

Afb. 18. Maastricht, Daalderveld-Pasestraat. Globale paleogeografische reconstructie voor het plangebied in het Atlanticum-Subboreaal (Midden-Mesolithicum t/m Midden-Bronstijd) (Graaf van de 2013, afb. 5.26). Afbeelding © Archeodienst.

Afb. 19. Maastricht, Daalderveld-Pasestraat. Boven- en zijaanzicht van de rolsteenhamer (Graaf van de 2013, afb. 7.27). Afbeelding © Archeodienst.

de sporen worden over het hele opgegraven gebied fragmenten bewerkt vuursteen uit het Neolithicum aangetroffen, zonder vondstconcentraties. Deze diffuse strooiingen van vuursteen en sporen(clusters) uit het Neolithicum, zonder duidelijke aanwijzingen voor permanente bewoning, komen meer voor in het Maasdal. Ze kunnen worden gezien *off site* verschijnselen: als overblijfselen van verschillende soorten activiteiten die buiten de nederzettingen zijn uitgevoerd. De nederzettingen lagen waarschijnlijk op de hogere en drogere delen van het landschap.

In de Late Prehistorie zijn de geulen die het plangebied doorsneden, verder opgevuld, waardoor het oorspronkelijke reliëf grotendeels genivelleerd is. In de Bronstijd vormen de geulen nog duidelijk depressies in het landschap waar periodiek (stilstaand) water in stond.

Vanaf de Late Bronstijd (1100-800 voor Chr.) zijn in beide deelgebieden sporen met soms grote hoeveelheden vondsten, vooral aardewerk, tevoorschijn gekomen (vindplaats 1, 4, 14). Dit zijn sporen van *off site* activiteiten, horend bij bewoning die in de buurt zal hebben gelegen, maar niet is aangetroffen. Eén geïsoleerd crematiegraf van een meisje van 7 jaar is ook gedateerd in de Late Bronstijd.

Vindplaats 2 met de grootste omvang en spoordichtheid ligt in het deelgebied Waterwin-gebied. Het is een omvangrijk bewoningsgebied uit de Vroege IJzertijd (800-500 voor Chr.) en de Midden-IJzertijd (500-250 voor Chr.) dat zich uitstrekt over de flanken en de top van de hier aanwezige grindrug. Ongeveer 1 ha van het bewoningsgebied is opgegraven, hetgeen maar een fractie is van de totale nederzetting. De 57 structuren (afb. 20) hebben verschillende oriëntaties en overlappen elkaar soms. Ze zijn te karakteriseren als woonhuizen, bijgebouwen en spiekers, hekken, rekken of afdakjes. Daarnaast is een groot aantal paalkuilen en kuilen aangetroffen. Op basis van de sporen en het aardewerk kan tenminste één of (vermoedelijk) twee bewoningsfasen in de Vroege IJzertijd worden vastgesteld en minimaal twee of drie bewoningsfasen in de Midden-IJzertijd. Het lijkt te gaan om zwervende erven die op dezelfde plek zijn teruggekeerd. Opvallend is dat geen waterputten of waterkuilen zijn aangetroffen uit de Vroege en Midden-IJzertijd. De macrobotanische resten en botresten geven aan dat er vrijwel zeker sprake was van een

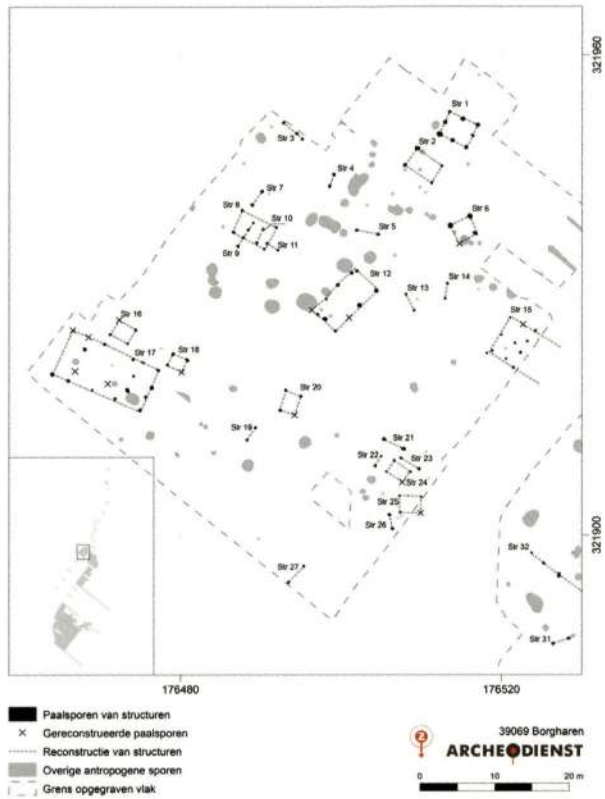
gemengd boerenbedrijf, met akkerbouw en veeteelt.

Buiten de nederzetting zijn in het noorden van deelgebied Waterwingebied (vindplaats 1), het noordwesten van deelgebied Grafveld (vindplaats 7) en het zuiden van deelgebied Grafveld (vindplaats 13) geïsoleerd en in kleine, ongestructureerde groepjes kuilen en/of paalkuilen, spiekers en kleine structuren aangetroffen. Deze sporen en structuren geven aan dat de bewoners van de nederzetting in de IJzertijd niet uitsluitend de hogere gronden hebben benut, maar ook op het lager gelegen rivierterras diverse activiteiten hebben uitgevoerd die kunnen worden bestempeld als ‘off-site activiteiten’.

Na de Midden-IJzertijd neemt de intensiteit van de bewoningsactiviteiten in het onderzoeksgebied af. Er zijn relatief weinig sporen en vondsten uit de Late IJzertijd (250-12 voor Chr.).

Tegen het einde van de Late IJzertijd, waarschijnlijk in de tweede helft van de eerste eeuw voor Chr., heeft op de oostflank van de grindrug in deelgebied Waterwingebied, binnen de contour van vindplaats 2, een erf gelegen (vindplaats 3) waarvan een aantal afvalkuilen, een brandkuil en een waterput zijn opgegraven. Het erf is aan begin van de Romeinse tijd, rond het begin van de jaartelling, verlaten. Metaalvondsten uit de waterput laten zien dat de bewoners modieuze sieraden droegen en deel zullen hebben uitgemaakt van een bovenlokaal sociaal netwerk. Een ijzerslak geeft aan dat mogelijk ijzer is geproduceerd of verwerkt.

In de loop van de Romeinse tijd tot in de Vroege Middeleeuwen, omstreeks de zevende eeuw na Chr., heeft de Maas een relatief rustige periode gekend, waarin bodemvorming heeft kunnen optreden. Binnen het deelgebied Grafveld is geul C nog een duidelijke depressie in het landschap, maar geul A is in deze periode bijna volledig opgevuld. In de

Afb. 20. Maastricht, Daalderveld-Pasestraat. Ligging van de structuren (gebouwen en bijgebouwen) in het noordwesten van vindplaats 2 (deelgebied A in Afbeelding 8.5). Schaal 1:500 (Graaf van de 2013, afb. 8.27). Afbeelding © Archeodienst.

terrasvlakke vindt geen bewoning plaats, maar er zijn wel sporen van *off-site* activiteiten aangetroffen (vindplaats 5) en meilerkuilen (vindplaats 11), begravingen (vindplaats 6) en een weg of greppel (vindplaats 9).

Vanaf de Midden-Romeinse tijd (70-270 na Chr.) wordt het gebruik van het onderzoeksgebied gedomineerd door het villacomplex dat op de grindrug aan de westzijde van de Pasestraat lag, westelijk van het deelgebied Grafveld. In afwijking van andere bekende Romeinse villa's langs de Maas lag deze villa niet op een hoger rivierterras of de flank daarvan, maar op het hoogste deel van een laagterras. Deze villa is nu een beschermd archeologisch monument.

Bij het onderzoek op het Daalderveld zijn geen sporen aangetroffen die direct met de Romeinse villa samenhangen, maar wel veel losse vondsten. Ze geven aanvullende informatie over de villa van Borgharen. Het aardewerk en de Romeinse munten tonen aan dat de villa pas vanaf de Midden-Romeinse tijd tot in de laat-Romeinse tijd bewoond is gebleven. Het lijkt erop dat de bewoning in de gevorderde derde eeuw onderbroken was. In de vierde eeuw en de eerste helft van de vijfde eeuw is het terrein weer bewoond geweest, mogelijk door de mensen die begraven zijn op de nabijgelegen begraafplaats.

Een van de meest informatieve en waardevolle vindplaatsen die in Borgharen is opgegraven, is een begraafplaats met inhumaties (lijkbegravingen) op de overgangsperiode van de laat-Romeinse tijd naar de Vroege Middeleeuwen uit de vierde en vijfde eeuw na Chr. In de loop van de vierde eeuw en de eerste helft van de vijfde eeuw vond in Maastricht en omgeving de overschakeling van cremeren naar inhumeren plaats. De begraafplaats op het Daalderveld is een voorbeeld van een vindplaats uit deze overgangsperiode. Op basis van een in 2003 getraceerd wapengraf met rijke bijgiften werd een compact en gestructureerd aangelegd rijengrafveld verwacht, met graven die veel bijgiften zouden bevatten. Tegen de verwachting in maakte het wapengraf bij nader onderzoek in 2012 deel uit van een grafveld met een beperkt aantal, verspreid gelegen en overwegend 'arme' graven, waarvan sommige door erosie volledig verstoord leken te zijn of helemaal verdwenen waren (afb. 21). Enkele los aangetroffen, bijzondere metalen voorwerpen wekken het vermoeden dat meerdere rijke graven uit de laat-Romeinse tijd en/of de vroeg-Merovingische tijd door overstromingen van de Maas (verspoeling) zijn verdwenen.

In het grafveld zijn in een gebied van ca. 100 bij 100 m. tien graven *in situ* aangetroffen waarin elf individuen begraven waren. Dit betreft volwassen mannen en vrouwen, en een of twee kinderen. Eenmaal is een kind samen met een volwassene begraven. Er is één wapengraf met rijke bijgiften, de andere graven hadden weinig tot geen bijgiften. De graven vertonen een ruimtelijke spreiding met twee kleine clusters graven en drie geïsoleerd liggende graven. Misschien weerspiegelen ze twee of drie verschillende familiegroepen of erven.

Volgens de ¹⁴C-dateringen zijn de geïsoleerde graven ouder dan de twee clusters graven. Het grafveld heeft een globale datering tussen circa 330 en 500 na Chr. of nog iets

later in het begin van de zesde eeuw. Het is mogelijk om het grafveld ruwweg in twee fasen te dateren: een fase van circa 330 tot 425 na Chr. en een fase van circa 450 tot rond 500 na Chr. De demografische samenstelling van de begraven personen uit de eerste en tweede fase is vergelijkbaar, dat wil zeggen dat in beide perioden zowel mannen als vrouwen zijn begraven. Voor beide fasen geldt eveneens dat er een kindertekort bestaat in de grafveldpopulatie. Strontiumisotopenonderzoek van zeven skeletten heeft uitgewezen dat al deze personen hun eerste levensjaren elders hebben doorgebracht en pas later naar de omgeving van de vindplaats zijn verhuisd. De onderlinge verschillen in strontiumratio's van de zeven skeletten wijzen er bovendien op dat de meeste personen op verschillende plaatsen zijn opgegroeid. Strontium is een element dat in de natuur voorkomt in een samenstelling die karakteristiek is voor de geologische ondergrond van een regio. Het komt via verweering in het grondwater terecht en via de voedselketen in alle levende organismen. Doordat strontium chemisch gelijkwaardig is aan calcium, neemt het bij mensen en dieren voor een deel de plaats in van calcium in de botten en het tandglazuur. Tandglazuur wordt in de kinderjaren gevormd en verandert daarna niet meer. De strontiumverhouding in het tandglazuur komt overeen met die van de geologische regio tijdens de kinderjaren en is daarmee een indicatie van de regio waar een individu in de kinderjaren is opgegroeid.

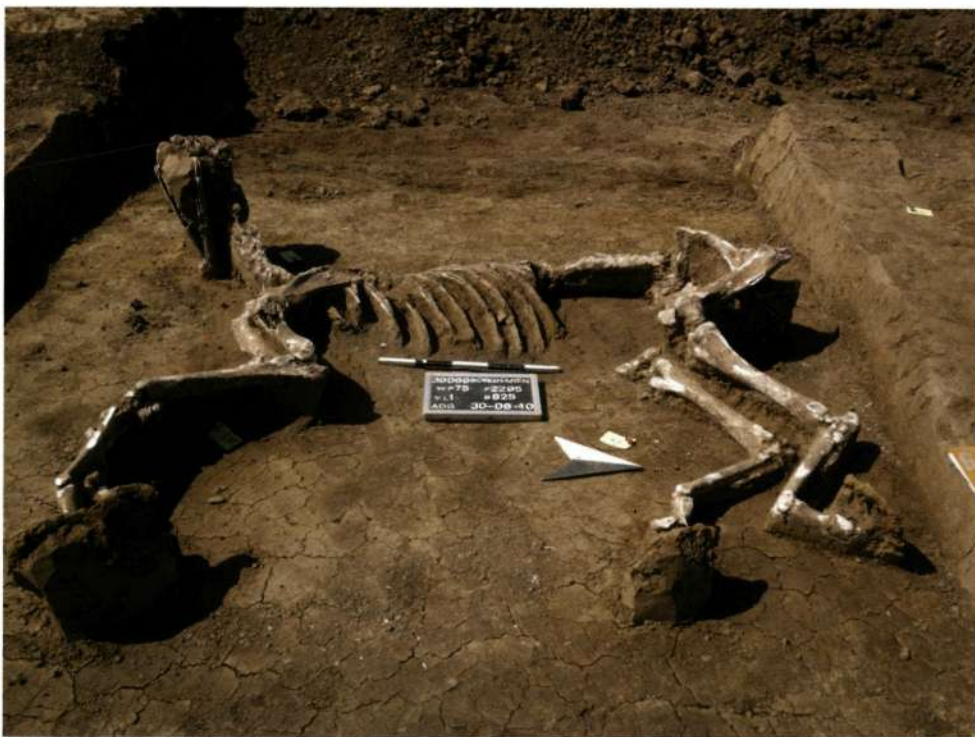
Afb. 21. Maastricht, Daalderveld-Pasestraat. Documentatie van grafs851 (Graaf van de 2013, afb. 9.17). Afbeelding © Archeodienst.

Van kleine clusters graven die op grotere afstand verspreid over het landschap liggen, zoals die in het Daalderveld, zijn in Maastricht enkele voorbeelden bekend binnen een nederzettingscontext. In Borgharen ontbreekt deze nederzettingscontext. Dit maakt de onregelmatig aangelegde laat-Romeinse en vroeg-Merovingische begraafplaats van Borgharen tot een unieke vindplaats.

Omstreeks 500 na Chr. of vlak daarna is de keuze gemaakt om de doden in Borgharen voortaan te begraven op het hoger gelegen voormalige villaterrein en niet langer in het lager gelegen gebied. Deze verplaatsing van de grafveldlocatie lijkt min of meer samen te vallen met het moment waarop de bewoning van het villaterrein naar elders is verplaatst. Aan het onderzoek van dit zesde-eeuwse en latere grafveld is een aparte publicatie gewijd (zie hieronder Maastricht, Pasestraat – Op de Stein).

In de periode vanaf de zevende eeuw tot in de Nieuwe tijd – voornamelijk in de Late Middeleeuwen – heeft grootschalige sedimentatie plaatsgevonden in het grootste deel

Afb. 22. Maastricht, Daalderveld-Pasestraat. Paard nr 52 in het veld (Loonen 2013, afb. 6.206). Afbeelding © Archeodienst.

van het plangebied. Door deze sedimentatie is het reliëf vrijwel vlak geworden. Alleen de grindruggen vormen nog zichtbare hoogtes in het landschap. Tussen de zevende en elfde eeuw na Chr. is het onderzoeksgebied waarschijnlijk verlaten geweest om daarna in gebruik te zijn geweest als landbouwgrond of grasland. De Pasestraat en de karrensporen van een voorganger van deze weg liggen ongeveer op het hoogste punt in het landschap, op de hier aanwezige grindrug (vindplaats 15). Tot de bouw van het waterpompstation aan de Pasestraat in de 20^e eeuw zijn er uit de Middeleeuwen en de Nieuwe tijd geen aanwijzingen voor bebouwing of bewoning in het onderzoeksgebied. Wel heeft het gebied een aantal malen een rol gespeeld in militaire conflicten van de 15^e eeuw tot in de 19^e eeuw. Het ging daarbij steeds om belegeringen van de stad Maastricht. Het is niet exact bekend bij welke veldslagen het onderzoeksgebied in de veldlinies lag, maar dit lijkt in ieder geval geweest te zijn in 1579, 1632, 1673 en 1794. Er zijn tijdens het archeologische onderzoek weinig sporen van deze oorlogshandelingen teruggevonden. Twee delen van greppels in het deelgebied Grafveld zouden met een belegeringslinie samen kunnen hangen. Het enige overduidelijke resultaat van een veldslag die binnen of in de directe omgeving van het onderzoeksgebied heeft plaatsgevonden, is een greppel met een breedte van ca. 2 m waarin over een lengte van 36,5 m in twee of drie lagen boven elkaar in totaal tenminste 65 paarden zijn begraven (afb. 22). Dit is het grootste paardenmassagraf dat tot op heden uit Europa uit archeologisch onderzoek bekend is.

Veel paarden liggen in een onnatuurlijke houding. Het waren merendeels relatief grote, volwassen mannelijke dieren, die tussen vier en tien jaar oud zijn geworden. De paarden verkeerden in redelijke conditie. Ze vertoonden wel tekenen van verwondingen die zijn opgelopen tijdens militaire handelingen. De mogelijkheid bestaat dat zij zodanig gewond of ziek waren, dat zij moesten worden afgemaakt. Veel paarden zijn met de hoefijzers begraven, echter lang niet altijd met alle vier.

Strontiumisotopenonderzoek aan de snijtanden van elf paarden heeft uitgewezen dat tien hiervan niet uit het zuidelijk lössgebied komen. Waar zij wel vandaan komen, is niet te bepalen. Het onderzoek heeft uitgewezen dat er minimaal twee en mogelijk zelfs drie verschillende gebieden van herkomst zijn. Dit kan betekenen dat de paarden (en hun berijders?) uit verschillende gebieden van Nederland of Europa naar het zuiden van Limburg zijn gekomen.

Er zijn in het massagraf geen objecten aangetroffen die een identificatie van de strijdende partij(en) mogelijk maken. In het paardengraf is behalve de dierskeletten ook aardewerk en metaal (hoefijzers, kogels en een gesp) aangetroffen.

Het bleek niet eenvoudig om het paardengraf nauwkeurig te dateren. De ¹⁴C-dateringen waren niet betrouwbaar en er zijn maar weinig daterende vondsten aangetroffen. Het aangetroffen materiaal is over het algemeen weinig specifiek te dateren, meestal in de periode vanaf de 16^e eeuw. Op grond van enkele vondsten is het zeer waarschijnlijk dat het graf na 1750 te dateren is. Op basis van historische gegevens komt een belegering

Afb. 23. Maastricht, Daalderveld-Pasestraat. Sfeeropname in het veld. De greppel met paardenskeletten wordt bezocht door de pers (Loonen 2013, afb. 6.55). Afbeelding © Archeodienst.

van Maastricht door de Fransen in 1794 het meest in aanmerking om de aanleiding te zijn die tot de dood van de paarden geleid heeft.

Door zijn grote publicitaire waarde is dit paardengraf de meest aansprekende vondst van het hele onderzoek geworden (afb. 23). De gesneuvelde paarden hebben Borgharen internationaal op de kaart gezet. (MA)

Literatuur:

Loonen A. en W.S. van de Graaf, 2013: *Het massapaardengraf van Borgharen*. Zevenaar (Archeodienst Rapport 558).

Graaf van de W.S. en A. Loonen, 2013: *Archeologische onderzoek in het plangebied Daalderveld-Pasestraat*. Zevenaar (Archeodienst Rapport 137).

Maastricht, Borgharen, Pasestraat – Op de Stein (P, R, M)

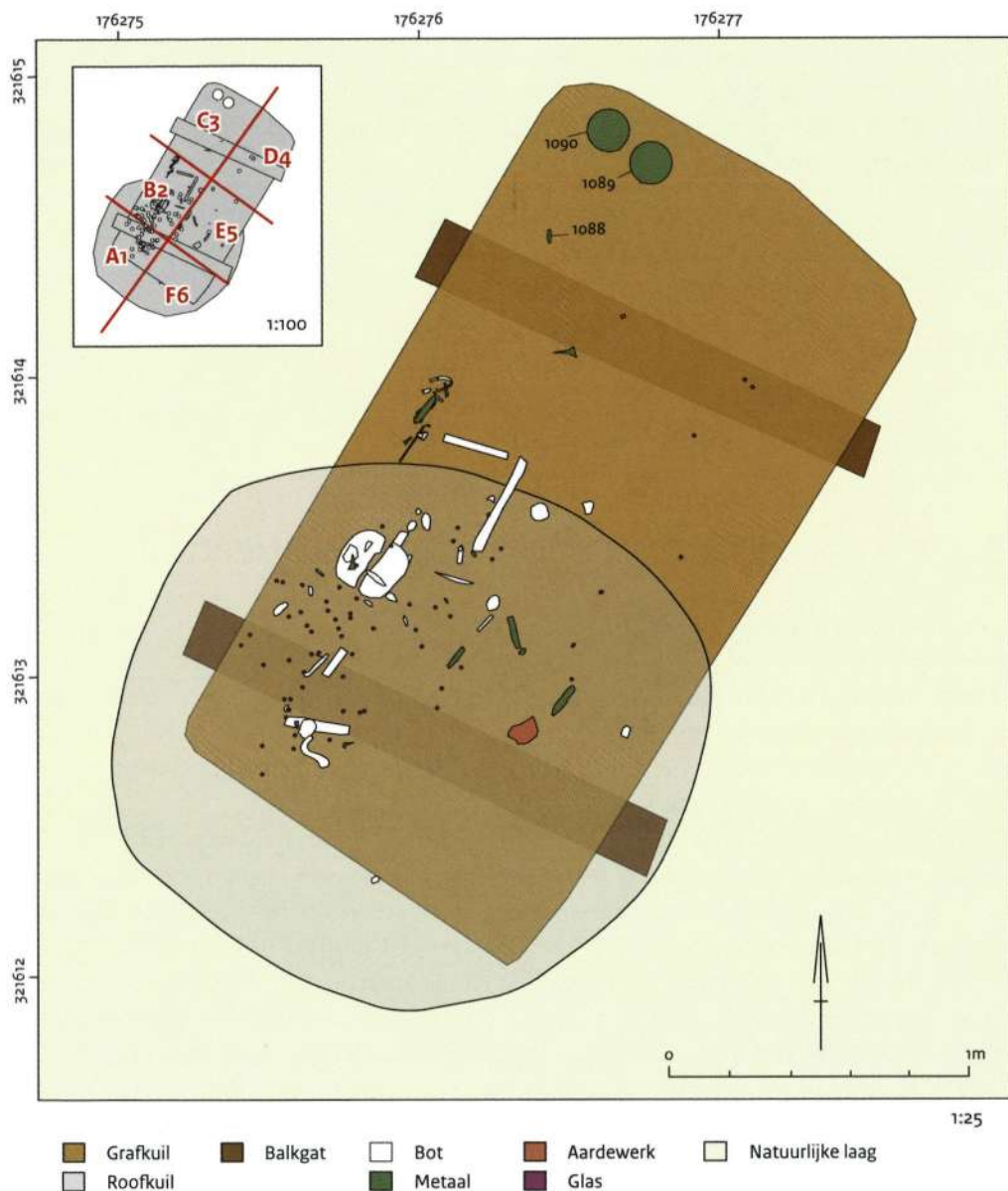
Merovingers in een villa, en meer

Hierboven werd de Romeinse villa in Borgharen-Pasestraat al genoemd.

Nadat dit agrarische bedrijf in onbruik was geraakt, is het terrein van de villa gebruikt als materiaalgroeve om het bouw materiaal elders te hergebruiken. Hierna werd op dezelfde plaats een grafveld aangelegd.

Mannen, vrouwen, kinderen en paarden zijn hier in de zesde en zevende eeuw te ruste gelegd. Het gebied is aangewezen als beschermd archeologisch monument met de bedoeling het *in situ* te behouden. Uit onderzoek bleek echter dat het botmateriaal in het grafveld in slechte staat was. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft daarom in overleg met de gemeente Maastricht besloten het kwetsbare grafveld met de grootste mogelijke zorgvuldigheid op te graven, te bestuderen en te publiceren. De Romeinse villa zou daarbij zo veel mogelijk intact worden gelaten. Voor het opgraven van de graven werd een omvangrijk onderzoeksprogramma opgezet. Hierbij zouden de nieuwste methoden en technieken worden gebruikt en getoetst. Besloten werd om in een aantal campagnes te werken. De veldmethodes konden dan tussentijds worden geëvalueerd en eventueel worden verbeterd. Na de eerste twee campagnes in 2008 en 2009 (Lauwerier et. al. 2011) bleek dat het botmateriaal en het metaal toch veel minder aan verval onderhevig waren dan aanvankelijk werd aangenomen.

De conclusie was dat behoud *in situ* mogelijk was en het grafveld niet verder opgegraven hoefde te worden. In 2012 is het onderzoek aan vier graven die eerder al deels onderzocht waren, afgerond. De rest van het grafveld wordt *in situ* bewaard en fysiek

Afb. 24. Maastricht, Borgharen, Pasestraat - Op de Stein. Samengestelde tekening van spoor 47 (graf). Inzet: overzicht van de zes segmenten. In de grafkuil tekenen zich de sporen van de 'roefkuil' zich duidelijk af (Lauwerier & de Kort 2014, afb. 6.10). Tekening © RCE.

beschermd. In 2014 is het gebied onttrokken aan agrarisch gebruik. Het monument is afgedekt met gaas, worteldoek en grind om moedwillige versterking tegen te gaan.

Naast de meer traditionele methoden van systematisch en zeer zorgvuldig veldonderzoek, zijn in het veld ook röntgenfluorescentiespectrometrie toegepast en fotogrammetrie.

Uitgangspunt van het veldonderzoek was het opdelen van een vermoedelijk grafspoor in zes segmenten, waarbij indien mogelijk onderscheid werd gemaakt tussen grafkuil en container (grafkamer of grafkist) (afb. 24, inzet). Deze segmenten werden vervolgens in kleine stappen verdiept waarbij alle vondsten werden ingemeten en het residu per segment werd gezeefd. Deze werkwijze maakt het mogelijk om verifieerbaar onderzoek te kunnen doen naar processen als het ritueel heropenen van graven, latere bijzettingen, het beroven van graven (afb. 24) maar ook naar natuurlijke processen als het instorten van grafkamers en kisten, het inspoelen van sediment, bioturbatie et cetera.

Röntgenfluorescentiespectrometrie (XRF; *x-rayfluorescence*) is een techniek om de samenstelling van materialen vast te stellen door het te onderzoeken monster met röntgenstraling te bestralen. Het is onder meer toegepast om de chemische samenstelling van de bodem vast te stellen. Op grond hiervan kwam men tot de conclusie dat de bodemomstandigheden niet zo ongunstig waren voor de materialen in de bodem als werd aangenomen. Met behulp van fotogrammetrie werd de ligging van botten, kralen en andere kleine vondsten heel nauwkeurig vastgelegd en geanalyseerd.

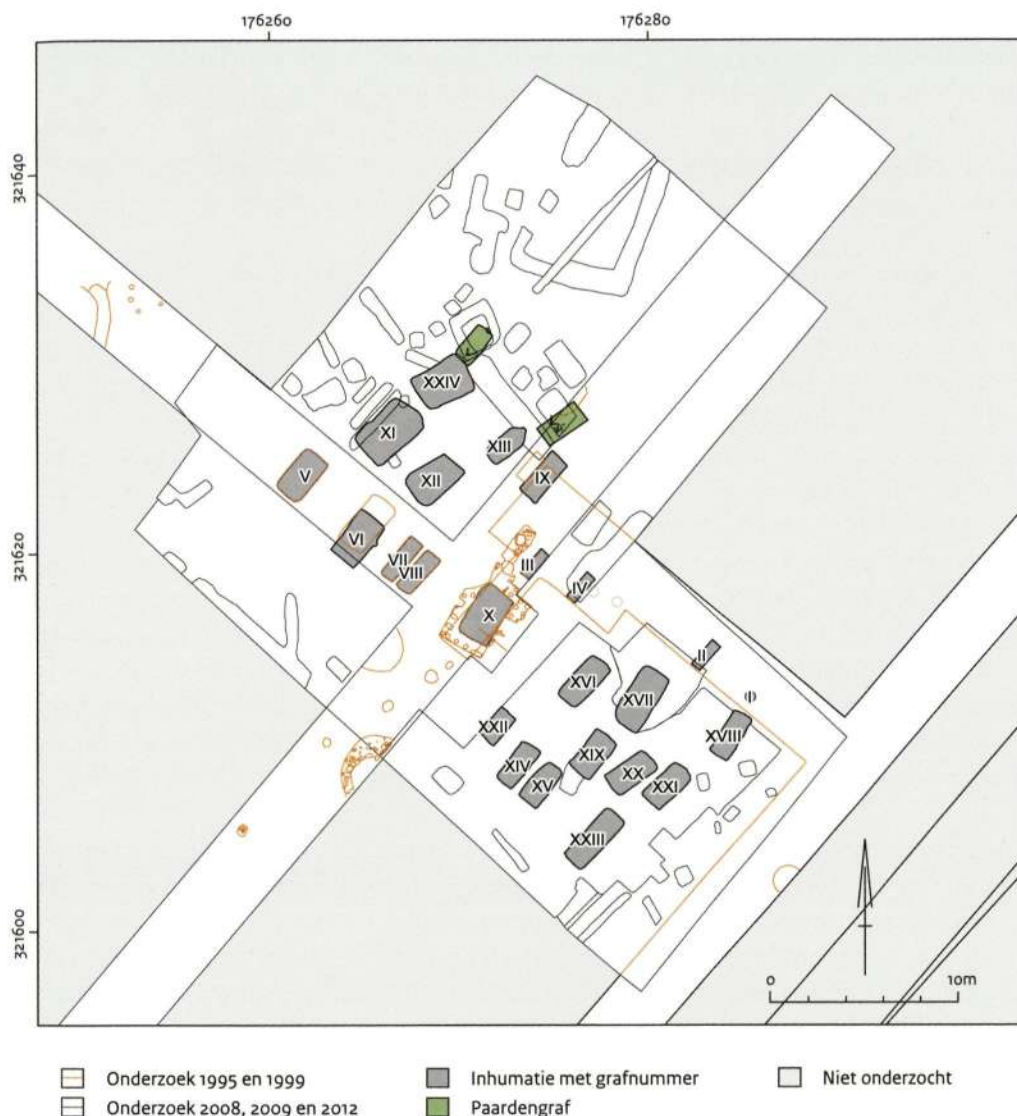
Speerpunten van de campagne in 2009 waren de onderzoeken naar de conservering van materialen en sporen, naar degradatieprocessen, verstoringen door bioturbatie en de consequenties hiervan voor het voortbestaan van de vindplaats.

Hoewel de opgravingscampagne van 2012 slechts beperkt was tot vier grafcontexten, die bovendien deels al in voorgaande jaren aan snee waren geweest, heeft de laatste opgraving bijzondere resultaten opgeleverd. Het verder aanscherpen van de opgravingsmethode maakte het mogelijk beter inzicht te krijgen in de geschiedenis van het Merovingische grafveld en de individuele graven. Veel aandacht werd besteed aan twee tot het grafveld behorende paardengraven.

Na de veldwerkfase werden dateringstechnieken, DNA-onderzoek, isotopenonderzoek, CT-scanning en geavanceerde laboratoriumanalyses toegepast om mens en materialen tot in detail te onderzoeken.

Nog niet alle onderzoeksresultaten waren bij het samenstellen van de publicatie beschikbaar. Volstaan is met een tussenstand.

Zoals hierboven (Maastricht, Borgharen, Daalderveld-Pasestraat) al is gezegd is omstreeks 500 na Chr. de keuze gemaakt om de doden in Borgharen voortaan te begraven

Afb. 25. Maastricht, Borgharen, Pasastraat - Op de Stein. Overzicht van de tijdens de opeenvolgende opgravingen aangetroffen Merovingische graven van mensen en paarden (Lauwerier & de Kort 2014, afb. 9.6). Tekening © RCE.

op het hoger gelegen voormalige villatterrein en niet langer in het lager gelegen gebied. De voorwerpen die op het voormalige villatterrein aan de doden werden meegegeven duiden in combinatie met de ^{14}C -dateringen op gebruik van het grafveld in de zesde en zevende eeuw. Ook twee begraven paarden zijn gezien hun datering en lokalisering onderdeel van dit grafveld.

Het bleek dat in de zesde eeuw niet alleen de grafveldlocatie was veranderd, maar ook de wijze van begraven. Bij de vierde- en vijfde-eeuwse begravingen op het Daalderveld is sprake van verspreide begravingen in kleine clusters. De grote variatie in de oriëntatie van de graven en de weinig uniforme ligging van de lichamen in de grafkuilen wijst op een weinig geordende organisatie van het grafritueel.

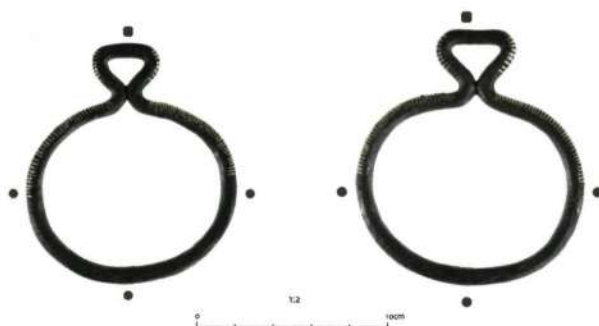
Vanaf de zesde eeuw tot in het begin of het midden van de zevende eeuw, werden de graven in rijen met een zuidwest-noordoostoriëntatie aangelegd, waarin de overledenen vaak meerdere grafgiften meekregen als knikwandpotten en diverse soorten metalen objecten, zoals bijlen en speren in mannengraven en mantelspelden en kettingen in vrouwenraven. Dit is een meer geordend en uniform patroon dat in veel Merovingische rijengravingen bekend is.

Tijdens alle tot nu toe uitgevoerde onderzoeken zijn op het terrein Borgharen-Pasestraat - Op de Stein in totaal 24 graven van mensen en twee van paarden geïdentificeerd (afb. 25).

Tijdens de campagne van 2012 zijn twee inhumatiegraven en twee paardengraven die bij de eerdere campagnes al gedeeltelijk onderzocht waren, nu volledig onderzocht. Het zijn de graven XII en XVI en de paardengraven spoor 9 en spoor 16. Graf XII was het graf van een jonge man en een kind, met diverse bijgiften. Graf XVI was het graf van een jonge vrouw die begraven was met een aantal bijgiften als houten emmers, aardewerk, kralensnoeren, berentand, schelpen en ivoor.

Paarden in Merovingische grafvelden zijn geen uitzondering. Meestal wordt een relatie vermoed tussen deze paarden en in de directe omgeving (soms met paardentuig) begraven mannen. Ook in Borgharen kan dit het geval zijn: de man uit graf XII had bijvoorbeeld een paar stijgbeugels (afb. 26) meegekregen in zijn graf. Een directe relatie tussen de paardengraven en graven van individuele mensen is in Borgharen niet aan te tonen. Gezien de jonge leeftijd (3 tot 4,5 jaar) van de paarden is het niet waarschijnlijk dat het om rijdieren van gestorven individuen gaat.

Tijdens de verschillende opgravingscampagnes zijn in totaal 15 van de 24 geïdentificeerde graven onderzocht (graf I-IX en XI-XV). In een daarvan lagen twee individuen (graf XII) en in een drie (graf XIII). Daarnaast werden drie afzonderlijke individuen geïdentificeerd uit vermoedelijk verstoorde graven en twee individuen aan de hand van losse vondsten. De verhouding man-vrouw is gelijk. Met uitzondering van de groep pasgeborenen zijn alle leeftijdsgroepen vertegenwoor-

Afb. 26. Maastricht, Borgharen, Pasestraat - Op de Stein. Stijgbeugelpaar: a: vnr. 1686 en b: vnr. 1687. De buitenmaten zijn opvallend smal. Bij ruitervolken was het de traditie om slechts de punt van voet in de stijgbeugel te plaatsen. Schaal 1:2 (Lauwerier & de Kort 2014, afb. 6.59). Foto © Restaura.

digd. Indicaties omtrent de gezondheidstoestand zijn aan het slecht geconserveerde bot moeilijk te af te lezen. Wel vertonen enkele skeletten tekenen van stress en tekorten in de voeding tijdens de groei. Hoewel het DNA-onderzoek nog niet is afgerond heeft het al enkele gegevens opgeleverd die duiden op familierelaties binnen het grafveld. Er is een vader-dochter en een moeder-zoon relatie vastgesteld.

Het strontiumisotopenonderzoek dat bij negen individuen is uitgevoerd, laat zien dat vier individuen niet uit de directe omgeving van Borgharen komen, maar van elders, misschien zelfs uit hetzelfde gebied. Dit gegeven wordt vooral interessant als het gecombineerd wordt met de resultaten van het verwantschapsonderzoek. Zo komt individu 15, de volwassen man uit graf XI, van buiten Borgharen. Hij heeft in ieder geval zijn eerste levensjaren elders doorgebracht, maar zijn dochter, individu 14 uit graf VI, is wel opgegroeid in de omgeving van Borgharen. Een moeder en de twee bijgezette kinderen uit graf XIII, zijn daarentegen alle drie van lokale herkomst. Opvallend is dat, op de twee jongetjes uit graf XIII na, alle mannen van elders komen en de vrouwen van lokale herkomst 'van Borgharen' zijn. De aantallen zijn te klein om van een patroon te spreken, maar het is een onderwerp dat om een vervolg vraagt in andere grafvelden.

Hoewel alleen de graven zijn onderzocht, is door de nauwgezette manier van opgraven, de "bijvangst" groot: twee concentraties vondsten uit het Neolithicum, vondsten uit de Vroege IJzertijd, Late IJzertijd en vroeg-Romeinse tijd, nieuwe informatie over de gebruiksfase van het villaterrein, en aardewerk uit de periode van het eind van de derde tot de eerste helft van de vijfde eeuw. Hierdoor kan de bewoningsgeschiedenis van het gebied van het grafveld in een bredere context geplaatst worden.

De voorliggende rapportages zullen zeker een vervolg krijgen omdat sommige onderzoeken naar mens en materiaal nog niet zijn afgesloten. Als alle gegevens beschikbaar zijn, volgt een totale Engelstalige publicatie waarin de nu voorlopige resultaten van de verschillende onderzoeken bijeen worden gebracht en in een groter kader worden geplaatst. Wanneer de nu uitgebrachte rapporten slechts een voorproef zijn, hebben we veel om ons op te verheugen! (MA)

Literatuur

- R.C.G.M. Lauwerier en J.W. de Kort (red.), 2014: *Merovingers in een villa 2 Romeinse villa en Merovingisch grafveld Borgharen – Pasestraat. Onderzoek 2012*. Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 222).
- R.C.G.M. Lauwerier, A. Müller en D.E. Smal (red.), 2011, *Merovingers in een villa. Romeinse villa en Merovingisch grafveld Borgharen – Pasestraat, Onderzoek 2008-2009*. Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 189).

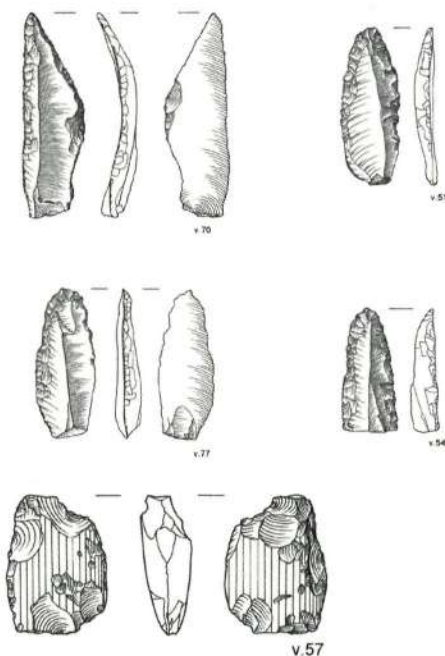
Meerssen, Voulwames (P)

Steentijd in het Maasdal: een onverwachte vondst

Op de zeer smalle strook grond die er nog rest tussen Maas en Julianakanaal zijn bij voor- onderzoek en een vervolgoopgraving ten behoeve van de aanleg van een weg in september 2012 bijzondere ontdekkingen gedaan. Het plangebied ligt grotendeels op een iets hogere zone, het terras van Geistingen. Hier werden al eerder sporen uit de IJzertijd vermoed. Bij de opgraving zijn uit die periode resten van gebouwen ontdekt die te herleiden waren tot zes structuren voor de opslag van materialen en gewassen, zogenaamde spiekers. Resten van een woonhuis zijn niet aangetroffen. Verder werden er nog enkele kuilen ontdekt, waarvan de functie niet vastgesteld kon worden. Het aardewerk en enkele AMS-dateringen plaatsen de vindplaats op de overgang van Midden- naar Late Bronstijd doorlopend tot in de Vroege IJzertijd (ca. 1500 tot 500 v.Chr.). Acceleration Mass Spectrometrie (AMS) is een verfijnde uitvoering van de bekende ^{14}C -methode om ouderdom te bepalen van botten, hout en ander materiaal dat organische koolstof bevat.

Bijzonder was de geheel onverwachte ontdekking in dezelfde zone van resten uit de Vroege Prehistorie: grondsporen, aardewerk en vuursteen van de Michelsbergcultuur (afb. 27). Een van de kuilen bleek middels een AMS-datering een ouderdom te hebben van ca. 3700-3500 v. Chr., in culturele zin Laat-Michelsberg.

Het aardewerk vertoont weinig diagnostische kenmerken die een toewijzing aan de die cultuur preciseren. Dat is wel het geval met het vuursteen. Veel werktuigen zijn macrolithisch van karakter, gemaakt van gemijnde (Rijckholt) vuursteen. Daar werden de kenmerkende lange klingen en grote afslagen als halffabricaten geproduceerd. De belangrijkste werktuigcategorieën zijn geretoucheerde klingen en afslagen, krabbers, boren/ruimers en spitsklingen. Spitsen ontbreken. Een botanisch monster uit een van de kuilen leverde geen graanresten op. Het bevatte wel verkoolde hazelnootdoppen.

Afb. 27. Meerssen, Voulwames. Enkele spitsklingen van de Michelsbergcultuur (Porreij-Lyklema, A. & I.M. van Wijk, 2014, fig. 8.4). Tekening © Archol.

Helaas was het niet mogelijk uitspraken te doen over de behuizing op grond van het geringe aantal grondsporen. Toch vormt dit complex een waardevolle aanvulling op onze kennis van het Midden-Neolithicum in de lagere delen van het Maasdal. (LV)

Literatuur

Porreij-Lyklema, A. & I.M. van Wijk, 2014: *Sporen van de Michelsberg-cultuur en een laatprehistorische nederzetting bij Voulwames, gemeente Meerssen*. Leiden (Archol rapport 240).

Meijel, Startebos (P)

Een 40.000 jaar oude vuistbijl in een speelhut

Afb. 28. Meijel, Startebos. Middenpaleolithische schaaaf (Deeben et. Al. 2009). Foto en tekening: L. Verhart.

De tienjarige Luc van Dijk groef in het Startebos samen met zijn vriendjes een kuil om een hut te bouwen. Hij vond een bijzondere steen die door Herman Cromptoets uit Meijel in de zomer van 2014 als mogelijke vuistbijl gemeld werd (afb. 28).

Het Startebos is een stuifzandgebied, het resultaat van intensief land- en akkergebruik in de IJzertijd en/of de Middeleeuwen. De kuil was ongeveer vier bij vier meter

groot en circa een meter diep. In de diepere delen van de kuil is de natuurlijke opbouw van de bodem, een duidelijk podzolprofiel, waarneembaar. In de zuidelijke hoek van de kuil is minder diep gegraven en bevindt zich nog de top van het profiel met een wat verstoorde A- en B-horizont. Precies in die hoek is de vondst gedaan, samen met gewassen grindtegels, bakstenen, glas, porselein en een oude schoen. De vondst bevond zich dus niet *in situ*.

Het Startebos lag in 1944 in de frontlinie, waar veel granaten zijn neergekomen. De depressie waar de jongens de hut in uitgegraven hebben zou een oude granaattrechter kunnen zijn. Ook is er in het gebied voor lokaal gebruik zand gewonnen.

De vuursteenvondst is een middenpaleolithische schaaf, vervaardigd op een bijna kling-vormige afslag. Aan de voorzijde zijn afslagnegatieven te zien die het artefact het uiterlijk geeft van een in de Levalloistechniek vervaardigde afslag, maar de daarvoor kenmerkende vanaf de randen aangebrachte preparatieafslagen ontbreken. Ook het slagvlak is niet geprepareerd. Wel is aan de onderzijde het negatief van een vorige afslag zichtbaar. Op de achterzijde bevindt zich een gedeelte van een dikke slagbult, die als gevolg van een beschadiging – mogelijk veroorzaakt door vorstspijting – deels is beschadigd. Onder de beschadiging is te zien dat de vuursteen veel grijzer is dan de lichtbruinige kleur van het niet-beschadigde oppervlak. De vuursteensoort is niet direct identificeerbaar, maar toont enige gelijkenis met de vuursteensoort die ‘Lichtgrijs Belgisch’ wordt genoemd. Op het artefact bevindt zich aan beide zijden een glanspatina, vermoedelijk ontstaan doordat de wind de steen gepolijst heeft, zogenaamde windlak. Aan de voorzijde zijn nog resten van een leemachtig zand aan het oppervlak aanwezig.

Zowel op de linker- als de rechterkant is een retouche zichtbaar die puntig toeloopt en het artefact een vuistbijlachtige vorm geeft. Op de rechterkant is de retouche vrij vlak en fijner langs de randen; op de linkerkant is de retouche steiler en vertoont deze meer beschadigingen door gebruik.

De vondst is weliswaar niet *in situ* aangetroffen, maar komt wel uit een gebied waar meer middenpaleolithische artefacten zijn aangetroffen. Tussen Weert en Ospel gaat het om afslagen, schaven en een enkele vuistbijl (Deeben et al. 2009). De artefacten, vooral die van het Rosveld in Nederweert, kunnen uit de late fase van het Midden-Paleolithicum dateren, ca. 100.000-40.000 jaar geleden. Een vergelijkbare ouderdom is aannemelijk voor de schaaf uit Meijel.

De vondst is inmiddels in bruikleen gegeven aan het streekmuseum Medelo en aldaar te bezichtigen. (LV)

Literatuur

Deeben, J., Hiddink, H., Huisman, D.J., Müller, A., Schokker, J. & Wallinga, J., 2009: *De midden-paleolithische vuurstenen artefacten van het Rosveld te Nederweert*. Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 171).

Afb. 29. Nederweert (en Leudal), Tungelroyse Beek. Laat-mesolithische beitel gemaakt uit een middenvoetsbeen van oerosbot (Roymans 2013, afb. 13). Foto © RAAP.

Nederweert (en Leudal), Tungelroyse Beek (P, R, M)

Prehistorische oerossen,
Romeins constructiehout en
een 11^e-eeuwse molen

Opmerkelijke resultaten zijn geboekt bij archeologisch onderzoek in het kader van de herinrichting van de Tungelroyse Beek tussen Mildert en de Heythuyserweg, in de gemeenten Nederweert en Leudal. Het is voor het eerst dat tijdens archeologisch onderzoek botmateriaal uit het Mesolithicum in een Limburgse beekafzetting is gevonden.

Bij de begeleidingswerkzaamheden werden vier vindplaatsen ont-

dekt. De eerste twee vindplaatsen bevinden zich bij Mildert, gemeente Nederweert.

Vindplaats 1 heeft een groot aantal skeletdelen van een edelhert opgeleverd, die min of meer in anatomisch verband lagen. Het gaat om een deel van de ribben, de wervelkolom, onderkaak en schedel met delen van het gewei. Hierbij werd nog een onderkaak van een tweede edelhert ontdekt. Hoewel er op een afstand van 6 meter een vuurstenen kling te voorschijn kwam, vertonen de botten geen slachtsproen. De edelherten dateren uit het Vroeg-Mesolithicum. Er kan niet vastgesteld worden of de mens de dieren ter plaatse heeft ontleed.

Vindplaats 2 kwam 150 meter stroomopwaarts aan het licht en kenmerkte zich door een groot aantal stukken bot en gewei van o.a. oeros, edelhert, ree, wild zwijn, bever en gedomesticeerde dieren als rund, varken en waarschijnlijk paard. Op enkele van de botten komen snijsporen voor, maar er zijn ook vraatsproen waargenomen. Tussen de botten werd ook een beitel gevonden, gemaakt van een metapodium (middenvoetsbeen) van een oeros (afb. 29). Een ¹⁴C-datering plaatst het artefact in het Laat-Mesolithicum, overeenkomstige exemplaren zijn bekend uit Den Bosch-Maaspoort en van vindplaatsen in West-Nederland.

Behalve botmateriaal is mesolithisch/neolithisch vuursteen gevonden en aardewerk uit de IJzer- en Romeinse tijd, een blauwglazen, geribd armbandfragment en een bron-

zen ringetje. De datering is niet eenvoudig. Door het uitbaggeren van de beek zijn veel van de vondsten niet *in situ* gevonden, maar op de stort. De dateerbare stukken tonen aan dat ze gedurende een lange tijdsperiode, van Laat-Mesolithicum tot en met Romeinse tijd, in de Tungenroyse Beek zijn beland.

Een belangrijke en vreugdevolle constatering is dat door de hoge grondwaterstand en de kalkrijke bodem prehistorisch botmateriaal in de Limburgse beekdalafzettingen bewaard kan zijn gebleven.

Vindplaats 3 lag aan de Kelperweg in de gemeente Leudal. Daar is een grote hoeveelheid hout aangetroffen: staande palen, constructiehout en horizontaal liggende stammetjes die geïnterpreteerd worden als onderdelen van een verstevigde toegangsweg van een niet aangetroffen brug. Het hout wordt gedateerd in de Late IJzertijd/Romeinse tijd.

De vierde vindplaats was gelegen op een locatie waar in de negentiende eeuw een watermolen had gelegen bij de Oudenhof (afb. 30). De oude molenkolk is onderzocht en daarbij werd eiken houtwerk aangetroffen, dat gedateerd kon worden in de elfde eeuw. De molen kent dus een lange geschiedenis. (LV)

Afb. 30. Nederweert (en Leudal), Tungenroyse Beek. Kruikje aangetroffen in de bedding van de Tungenroyse Beek bij de voormalige watermolen bij de Oudenhof, Heythuysen, gemeente Leudal (Roymans 2013, afb. 28). Foto © RAAP.

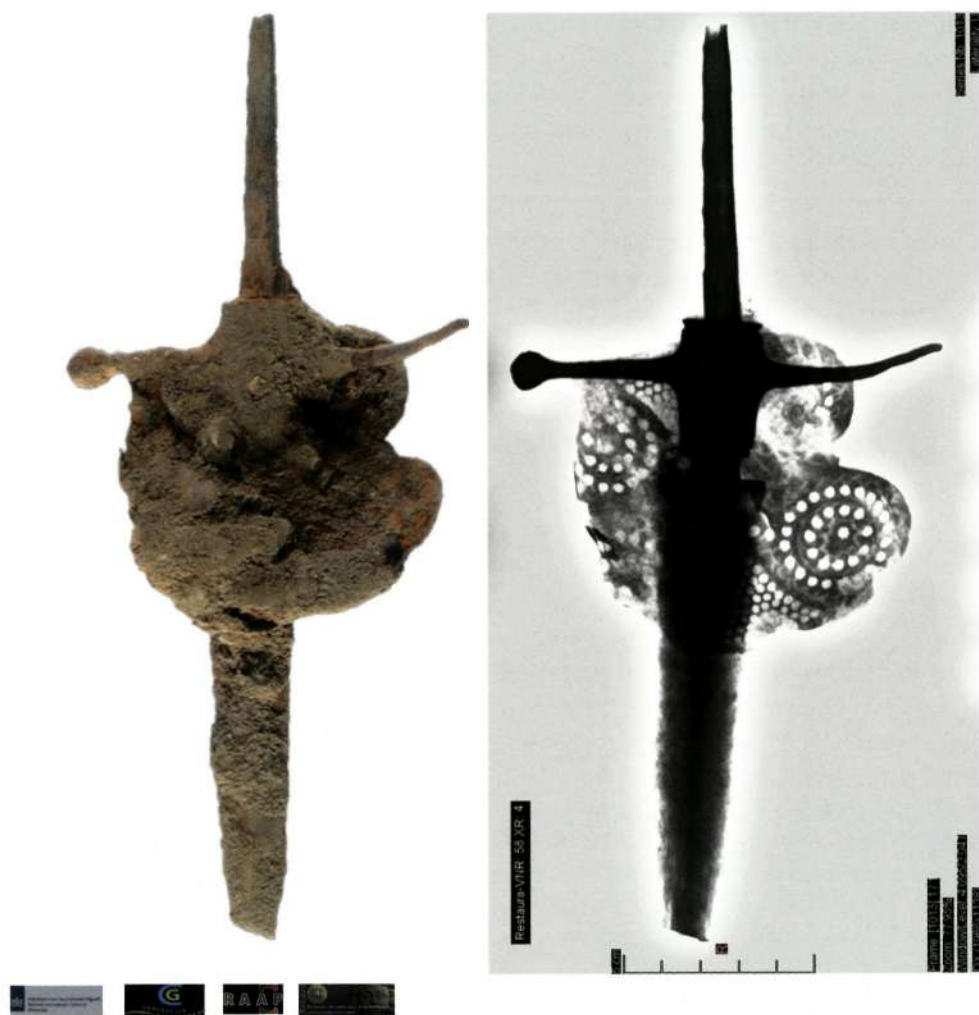
Literatuur

Roymans, J.A.M., 2013: *Hert in de pot. Herinrichting Tungenroyse Beek deeltrajecten C, D en E. Gemeenten Nederweert en Leudal. Archeologisch onderzoek: een archeologische begeleiding van de graafwerkzaamheden.* Weesp (RAAP-Rapport 2650).

Stein-Meers (R, M, NT)

Een aantrekkelijke magneet

Bij het baggeren in de Maas voor de winning van zand en grind of voor het uitvoeren van beschermingsmaatregelen tegen hoogwater komen geregeld metalen voorwerpen boven water. Bij het sorteren van het grind wordt standaard met een magneet gewerkt om te

Afb. 31. Een linkerhanddolk uit de 17^e of 18^e eeuw (Roymans 2013, fig. 6). Foto © RAAP.

voorkomen dat de zeef- en sorteerinstallatie beschadigd wordt door de metalen voorwerpen. Vroeger sorteerden incidenteel archeologen de metalen voorwerpen op zoek naar waardevolle archeologische objecten. In Meers is een *pilot* uitgevoerd waarbij de baggeraar en archeologen op meer permanente basis samenwerken. Het feitelijke werk doet de magneet en al het ijzer wordt apart opgeslagen zodat het gesorteerd kan worden. Dit zorgt voor een win-winsituatie, want tussen de grote hoeveelheden ijzer bevindt zich vaak ook archeologisch materiaal (afb. 31). Zo is er een geklonken koebel gevonden, mo-

gelijk uit de Romeinse tijd. De meeste vondsten hebben echter te maken met scheepvaart en visvangst, zoals loden netvervaarders, bootshaken en bootpunters. Bootpunters zijn metalen 'schoenen' die werden bevestigd aan de punten van duwstokken van vaartuigen. Hoewel deze methode zijn beperkingen kent, kan het toch een waardevolle bijdrage leveren aan de archeologie. Bijzondere vondsten die anders verloren zouden gaan, worden uit het water gevist. En het biedt de mogelijkheid om bijzondere vondstlocaties, zoals bijvoorbeeld offerplaatsen of voorden, te traceren. (LV)

Literatuur

Roymans, J., 2013: *Plangebied Meers (projectgebied Grensmaas). Gemeente Stein. Archeologisch onderzoek: een archeologische begeleiding van de graafwerkzaamheden*. Weesp (RAAP-Notitie 4597).

Venlo, Belfeld, Loherschans (NT)

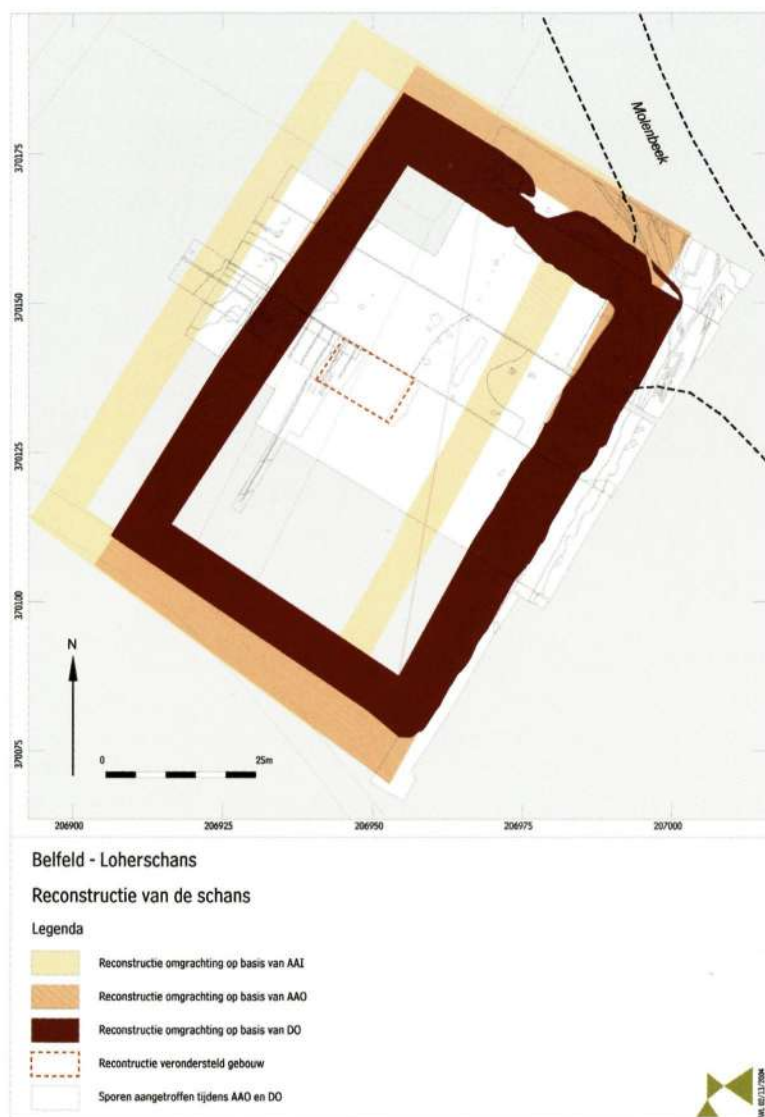
Gemerkt aardewerk uit een gracht. Soldaten of boeren?

In het kader van de aanleg van de Rijksweg 73-Zuid heeft in 2003 een opgraving plaatsgevonden ter hoogte van de afrit naar Belfeld. Op basis van literatuur- en archiefonderzoek werd vermoed dat hier een vluchtschans uit de vroegmoderne tijd zou liggen. Dit is in eerste instantie bevestigd met een proefsleuvenonderzoek waarna een opgraving is uitgevoerd.

Schansen zijn geen onbekend verschijnsel in Limburg, maar ze waren indertijd nog weinig onderzocht. Het ontstaan van schansen kan worden gezien in het kader van de bescherming van de plattelandsbevolking gedurende de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Vandaar dat soms de term 'boerschans' of 'vluchtschans' wordt gebruikt. Ze liggen vanuit tactisch oogpunt vaak in de nattere delen van het landschap. Daar zijn ze voor een vijand moeilijk toegankelijk en is het mogelijk een gracht met water te vullen. Aangenomen wordt dat de schansen in de loop van de zeventiende eeuw, na afloop van de Tachtigjarige Oorlog, buiten gebruik raakten. Veel schansen werden in de achttiende eeuw verkocht aan particulieren of instellingen. De meeste zijn inmiddels opgeruimd.

Het doel van de opgraving was om duidelijkheid te krijgen over de aanleg en het gebruik van de schans en om een beeld te krijgen van het toenmalige omliggende landschap.

De schans van Belfeld ligt dichtbij het buurtschap Geloo. De naam Loherschans verwijst naar het Looyerven, het voormalige broekgebied waarin de schans ligt.

Afb. 32. Venlo, Belfeld, Loherschans. Overzicht van de allesporenkaart: reconstructie van de omgrachting en het gebouw (Tichelman 2011, afb. 14) Afbeelding © RAAP.

Het opgravingsterrein ligt op een laatglaciaal Maasterras, tussen een hoger gelegen Rijnterras in het oosten en het lager gelegen huidige Maasdal in het westen. Het laatglaciale terras is relatief vlak en nat. Het is doorsneden door enkele grotere en kleinere geulen die actief waren toen de terrasafzettingen werden gevormd. Een van de geulen is de Mo-

lenbeek, die waarschijnlijk een combinatie is van een natuurlijke beek en een gegraven watergang. De Molenbeek mondde vroeger in de noordoosthoek uit op de gracht van het schansterrein. Vanuit de gracht waterde de beek af in de Leijgraaf, die aan de westkant in noordelijke richting langs de schans loopt.

De schans bestaat uit een omgracht binnenterrein van circa 84 x 42 m met afgeronde hoeken (afb. 32). Tijdens het onderzoek is ruim 4000 m² opgegraven, waarmee ongeveer de helft van de omgrachting en iets meer dan de helft van het binnenterrein werd vrijgelegd.

De diep ingegraven gracht was goed bewaard gebleven, met een diepte van maximaal 1,5 m en een breedte die varieerde van 8 tot 10 m. In de westelijke gracht is een tweede vlak aangelegd om te zoeken naar een mogelijke brugconstructie. Deze werd niet gevonden. Een versmalling aan de noordzijde lijkt te wijzen op de plaats waar een toegang tot de schans zal hebben gelegen.

Buiten de gracht zijn in de noordoosthoek van het onderzoeksgebied, karrensporen en een jongere, grote rechthoekige kuil gevonden. In het westen lagen net buiten de gracht een jonger greppelsysteem en twee mogelijke paalkuilen.

Op het binnenterrein zijn negen sporen aangetroffen. Twee daarvan kunnen als mogelijke resten van een fundering worden gezien. Ze zouden een plattegrond van 14 x 9 m kunnen vormen (afb. 32, rode stippellijn). Dit gebouw zou dan direct ten westen van het centrum van de schans hebben gelegen.

Op het binnenterrein zijn dus nauwelijks sporen en vondsten aangetroffen die wijzen op historische bewoning van de schans. Hiervoor kunnen drie verklaringen worden gegeven: de grond is deels afgegraven tijdens de ruilverkaveling in de jaren zeventig van de twintigste eeuw, waardoor sporen zijn verdwenen; gebouwde structuren kunnen op ondiepe funderingen hebben gestaan of op bovengrondse steunen; de schans kan vooral door militairen gebruikt zijn die in tenten leefden.

Gelukkig bevatte de gracht veel vondsten en een rijk assortiment aan macroresten en pollen. Op basis van het botanisch onderzoek kan de vegetatie op en rond het schansterrein getypeerd worden als een open broekbosachtige vegetatie met elzen en zachte berken. Het terrein van de schans was omringd door bomen en ruige begroeiing.

Er zijn geen geïmporteerde gewassen aangetroffen van buiten de regio of van buiten de Republiek. De akkeronkruiden wijzen op de verbouw van graan op relatief arme zandgronden, die dicht bij de vindplaats aanwezig zijn. Maar het direct omliggende gebied is te nat geweest om landbouw te bedrijven.

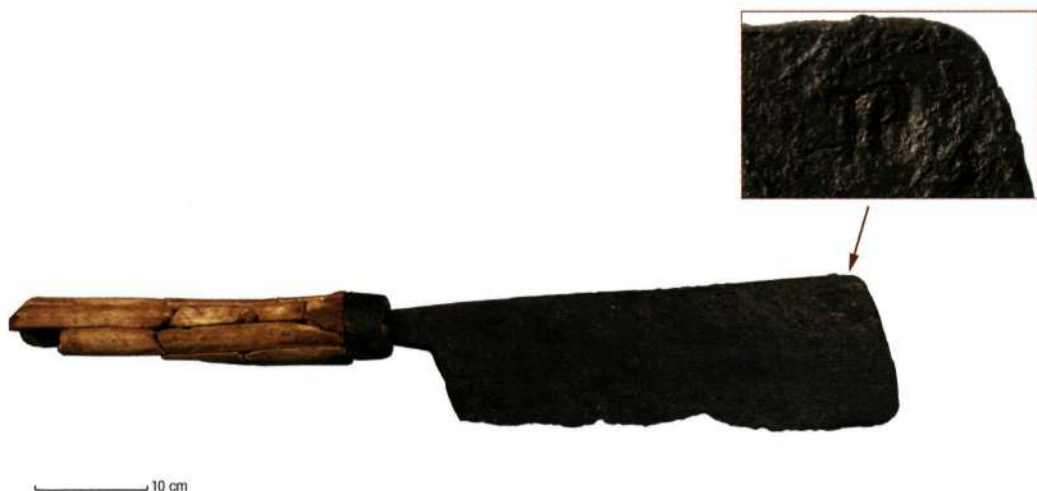
Het botanisch onderzoek wijst uit dat in de westelijke gracht veel meer consumptieafval terecht is gekomen dan in de oostelijke gracht. Mogelijk heeft langs de westelijke gracht een latrine gestaan.

Afb. 33. Venlo, Belfeld, Loherschans. Eigendomskenmerken op aardewerk (Tichelman 2011, Cat.nr. 12). Foto © RAAP.

Het vondstmateriaal bestaat voor het overgrote deel uit gebruikskeramiek, keramisch bouw materiaal, natuursteen, metaal, glas, bot, hout, leer en vuursteen.

Het aardewerk, meer dan 1500 scherven, is het meest gevonden in de westzijde van de gracht. Vrijwel alle scherven zijn afkomstig van lokaal gemaakt, roodbakkerd gebruiksaardewerk. Daarnaast zijn enkele fragmenten gevonden van steengoed, majolica en Hafneraardewerk (witbakkerd geglaazuurd aardewerk). Opmerkelijk zijn de ingekraste eigendomsmerken (afb. 33) en reparatiesporen op enkele stukken rood aardewerk. Eigendomsmerken zijn vooral bekend uit klooster- of kazernecontexten. Andere vondsten zijn enkele musketkogels, een fragment van een smeedijzeren schep, de beugel van een hangslot, een vrijwel compleet bewaard gebleven hakmes (afb. 34) en enkele scherven van drinkglazen. Het gehele vondstcomplex maakt een armoe-

Afb. 34. Venlo, Belfeld, Loherschans. Hakmes met makersmerk (Tichelman 2011, afb. 22) Afbeelding © RAAP.

dige en eenvormige indruk. Opvallend is het vrijwel ontbreken van tabakspijpen. Roken wordt gemeengoed in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Op grond van de typologie van het aardewerk en het vrijwel ontbreken van pijpen is geconcludeerd dat de schans tussen ongeveer 1580 en 1620 in gebruik zal zijn geweest.

Deze datering betekent dat de schans in de Tachtigjarige Oorlog is aangelegd en gebruikt. Maar gaat het nu om militaire versterkingen met een bemanning van soldaten of om een vluchtschans voor de lokale bevolking? Op basis van het beeld van het eenvoudige vondstcomplex en de aangetroffen merktekens op aardewerk kan worden gedacht aan een groep soldaten als gebruikers van de Loherschans. De defensieve betekenis van een kleine, solitair liggende militaire schans tegen een optrekkend leger is echter nogal beperkt. De Loherschans zou wel burgers bescherming hebben kunnen bieden tegen bijvoorbeeld kleinere, ongeorganiseerde groepen plundersaars. Een interpretatie als burgerschans lijkt dan ook een reële optie. (MA)

Literatuur

Tichelman, G., 2011: *Archeologie in de A73-Zuid. De Loherschans aan de Leygraafweg te Belfeld (gem. Venlo, provincie Limburg)*. Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 192).

Venlo, Blerick, Kazernekwartier (P,R,M,N,)

Fort Sint-Michiël, een pièce de résistance

Na de cultuurhistorische inventarisatie van het Kazernekwartier (Van der Zee 2012)¹ heeft de gemeente Venlo de intentie uitgesproken om de cultuurhistorische waarden van het plangebied waar mogelijk in te passen in de herinrichting en de bestemming van het terrein. Daarom is binnen dit plangebied door verschillende archeologische bureaus uitvoerig archeologisch vervolgonderzoek gedaan. De gemeente Venlo heeft in dit kader opdracht gegeven voor bronnenonderzoek in archieven.

Archeodienst heeft in de periode tussen 2010 en 2012 zeven onderzoeken uitgevoerd met een oppervlak van ruim 3 ha (Van de Graaf, 2014). Het proefsleuvenonderzoek zou de archeologische waarde van gebied verder in kaart brengen en de conserveringstoe-

¹ Zie voor een bespreking hiervan de archeologische kroniek van 2012: Aarts, M, B. de Fraiture, K. Jensen, L. Verhart, 2012, 'Archeologische kroniek van Limburg', in: PSHAL 148, 262-263.

stand van de vestingmuren van Fort Sint-Michiël vaststellen. Daarnaast zijn grootschalige ontgravingen voor de opsporing van explosieven archeologisch begeleid.

Het ADC heeft in 2012 een archeologische begeleiding uitgevoerd van de aanleg van een leidingsleuf en een weg die centrale deel van het Kazernekwartier van oost naar west doorsnijdt, waarbij ruim 0,6 ha is onderzocht (Loopik, 2014).

BAAC heeft in 2012 en 2013 in een vlakdekkende opgraving met een oppervlakte van ruim 5 ha de zuidoosthoek van het Kazernekwartier onderzocht, met het zuidoostelijk bastion en de grachten en wallen buiten de vestingmuren, het kazerneterrein en de 20^e-eeuwse bewoning (Van der Weerden, 2014). Dit leverde twee lijvige rapporten en een kleiner rapport op, die elkaar in de beschrijvingen van het vooronderzoek, de geologie en de voorgeschiedenis van het plangebied grotendeels overlappen. Een overzichtelijke samenvatting van de onderzoeken is beeldend vormgegeven in de publicatie van een raamwerk cultuurhistorie van het Kazernekwartier (Van Meijel e.a. 2015). In het kort wordt de geschiedenis van het Kazernekwartier en zijn omgeving van prehistorie tot heden in de belangrijkste thema's (Romeinen, Fort, Kazerneterrein, De Brug) in een ruimtelijke context geplaatst. Met een aansprekende vormgeving is het een mooie opmaat naar het lezen van de archeologische rapporten. De gemeente Venlo heeft op haar website alle rapporten openbaar gemaakt.

Het plangebied ligt in Blerick, op de westelijke oever van de Maas, direct tegenover de oude binnenstad van Venlo op de locatie van de voormalige Frederik Hendrik Kazerne en van het voormalige fort St.-Michiel. Deze ligging in een bocht aan de Maas blijkt al van oudsher een strategische.

Het Kazernekwartier strekt zich grotendeels uit op een in het Laat Pleistoceen gevormd rivierrivierterras met rivierduinen. In het noordelijk deel van het plangebied bevond zich een depressie of een Maasgeul die vermoedelijk tot in de IJzertijd watervoerend was.

Het plangebied was in de prehistorie wel in gebruik, maar bewoning is nog niet door bewoningssporen aangetoond. De oudste vondsten bestaan uit bewerkt vuursteen uit het Midden-Neolithicum (4300-2500 v.Chr.). Het aardewerk wijst op gebruik in de Late Bronstijd en Vroege IJzertijd.

Vanaf de Romeinse tijd zijn bewoningssporen aanwezig. Twee structuren, een waterput (Van der Weerden, 2014), bermgreppels van een weg (Van de Graaf, 2014) en losse sporen vormen samen aanwijzingen voor gebruik en bewoning in de Romeinse tijd. Of hiermee de resten van het Romeinse *Blariacum* van de Peutinger kaart zijn aangetroffen is volgens de opgravers onvoldoende aangetoond. Zij houden het voorlopig op een midden-Romeinse boerderij (tweede helft tweede eeuw tot en met eind derde eeuw na Chr.) met ten zuiden hiervan een tweede boerderij.

Uit de Vroege Middeleeuwen is één hutkom aangetroffen die als smidse in gebruik was (Van de Graaf, 2014). Er is weinig vondstmateriaal uit deze periode.

Afb. 35. Venlo, Blerick, Kazernekwartier. Grachten van het hoornwerk geprojecteerd op een kaart uit 1632 (Van der Weerden 2014, afb. 8.3). Afbeelding © BAAC.

In de Nieuwe tijd, in het begin van de 17^e eeuw, wordt een hoornwerk aangelegd aan de oever van de Maas. Een hoornwerk is een buitenwerk van een vesting. Zowel het proefsleuvenonderzoek van Archeodienst als de opgraving van BAAC hebben de gracht van het hoornwerk aangesneden. Het is gezien de ligging en grootte van de gracht duidelijk dat het gaat om het hoornwerk dat afgebeeld is op een kaart uit de periode 1632-1640 (afb. 35). De datum van aanleg is onbekend. Het hoornwerk is verdwenen na het gereedkomen van het fort Sint-Michiel. Door aanleg van dit fort verloor het hoornwerk zijn functie en vormde het zelfs een bedreiging. Een aanval vanuit de Maas kon onder dekking van het hoornwerk immers het fort tot op korte afstand naderen.

Fort Sint-Michiel is letterlijk en figuurlijk het *pièce de résistance* van het plangebied. Door middel van archief- en literatuuronderzoek, waarbij bijna honderd kaarten van het fort gevonden werden, kon de bouwgeschiedenis van het fort in detail gereconstrueerd worden.²

In de historische literatuur was sprake van een Spaans fort, gebouwd in de periode 1641-1643. Het werd opgetrokken op het hoogste punt van het Maasterras over een oppervlakte van ruim 77 ha. Het fort bestond waarschijnlijk oorspronkelijk uit een samenstelsel van grachten en aarden wallen zonder bekleding, in de vorm van een gelijkmatige vijfhoek met vijf bastions. Waarschijnlijk zijn in de loop van de 18^e eeuw, mogelijk in de periode 1730-1740, muren aangebracht rond het fort. In 1731 wordt in ieder geval om fort Sint Michiel een nieuwe enveloppe met palissade gelegd. In 1733 wordt een wal langs de Maas met baksteen bekleed. Mogelijk speelt de dreiging van een Franse inval een rol in de bouwactiviteiten. In ieder geval waren de bestaande vestingwerken sterk verouderd en versleten. Deze (eerste) muren zijn archeologisch nog niet aangetoond. Er is tot nu toe geen bewijsbaar spoor gevonden.

In 1793 wordt het fort wordt door de Fransen ingenomen en Venlo wordt vanaf het fort onder vuur genomen. De stad en het fort lopen veel schade op. Als het de Staatse troepen lukt de Fransen te verdrijven, wordt meteen het oostelijke front van het fort geslecht. Hiermee wordt voorkomen dat het fort nog een keer gebruikt kon worden om stad te bombarderen. Een jaar later, in 1794, wordt Venlo toch door de Fransen ingenomen. Die beginnen vanaf 1800 met grote bouwactiviteiten in het fort.

Aan het begin van de 19^e eeuw lijkt het fort in opdracht van de Fransen op zeer grote schaal te zijn verbouwd, waarbij de muren opnieuw (?) zijn opgetrokken en het geslechte deel weer wordt opgebouwd. Dit muurwerk is archeologisch vastgesteld. Of hierbij eventueel gebruik wordt gemaakt van de voorhanden zijnde stenen van de vorige bouwphase is nog onduidelijk. Men zou kunnen vermoeden dat eventueel aanwezige oude stenen

2 Van de Graaf 2014 (271-331) Vanaf de zomer van 2015 zijn te Den Haag en Vincennes meer kaarten en tekeningen en beschrijvingen van het fort en haar gebouwen gevonden.

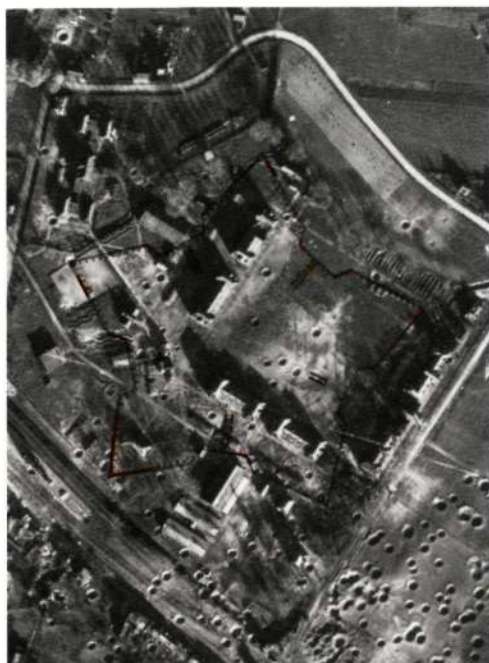
zijn hergebruikt. Naast periodiek onderhoud worden er op geregelde tijden grote aanbestedingen gedaan voor groot onderhoud aan onder andere de muren. Nadat Napoleon verslagen was, trekken de Fransen zich in 1814 uit Venlo terug. Op dat moment waren nog niet alle voorgenomen bouwprojecten voltooid. Het fort ging over in Nederlandse handen. De Nederlanders onderhielden ook het fort met diverse bouwactiviteiten. In 1830 valt Venlo in handen van de Belgen. Ook zij onderhouden en verbeteren het fort. In 1839 komt Venlo weer in Nederlandse handen. Toen in 1866 de Duitse Bond ontbonden werd, was er geen noodzaak meer om Venlo als vestingstad te handhaven. De vestingstatus werd met de vestingwet van 1867 opgeheven. Vanaf 1872 wordt met de sloop van het fort begonnen. De grachten zijn nog lang gedeeltelijk open gebleven en delen van de vestingmuur zijn tot halverwege de 20^e eeuw boven het maaiveld blijven staan.

In de archeologische onderzoeken is het fort maar voor een deel onderzocht. De opgravingen van Archeodienst waren vooral gericht op het muurwerk en de reconstructie van het fort. Dit leverde kennis op van de buitenmuren en op het binnenterrein van uitbraaksleuven en de funderingen van een barak en van een kruitmazijn uit 1810. De opgraving van BAAC richtte zich op het zuidoostelijke bastion en de grachten, het glacis en de wallen buiten de vestingmuren. De ADC campagne kan als aanvullend worden beschouwd, met onderzoek aan delen van het muurwerk en de eerder aangetroffen funderingen van het grote kruitmazijn uit 1810.

Op basis van deze onderzoeken is het mogelijk om de omvang en ligging van de onderdelen van het fort en de gedeeltelijke bouwgeschiedenis te reconstrueren. In Van de Graaf (2014) wordt een gedetailleerde reconstructie van de bouwgeschiedenis van de vestingwerken op de westoever van de Maas gemaakt. Dit deel van het rapport, met het vele kaartmateriaal en de verzorgde documentatie en presentatie van de aangetroffen resten van het fort, is voor iedere belangstellende in vestingwerken en archeologie een feest om te lezen en bekijken.

Het archeologisch onderzoek laat vooralsnog zien dat aan de gebouwde fase een fase met aarden wallen vooraf gaat. BAAC rapporteert dat de muur van het fort in de grachtbedding was ingegraven en dus niet direct bij de aanleg van het fort was opgebouwd. Dit betekent dat, indien deze nu nog aanwezige muur de oudste muurfase vertegenwoordigt, er een fase met aarden wallen aan vooraf gaat.

Archeologisch gezien zijn in de tot nu toe uitgevoerde onderzoeken in het muurwerk twee tot drie bouwfasen aangetoond, waarvan maar één fase dateerbaar is. De dendrochronologische dateringen van de monsters van de balkenfundering aan de buitenzijde van de muur geven consequent voor alle monsters van het fort, een datering rond 1806-1807. Dit is de datum van een grote renovatie door de Fransen, waarbij de in 1793 gesloopte vestingmuur aan de oostflank werd herbouwd en een (nieuwe) bakstenen schil aan de buitenkant van de muur werd aangebracht. De archeologische conclusie dat al het muurwerk boven deze balkenfundering van deze of latere datum is, wordt door het bouw-

Afb. 36. Venlo, Blerick, Kazernekwartier. Luchtfoto vlak na het bombardement in 1944, waarop de inslagen goed te herkennen zijn (Van de Graaf 2014, afb. 12.18). Foto © Archeodienst.

historisch onderzoek niet onderschreven. In deze buitenschil zijn ook later te dateren reparatiefasen te herkennen. De fase van het 18^e – eeuwse muurwerk is archeologisch nog niet aangetoond. Toekomstig onderzoek zou zich kunnen richten op de aanvullende dateringen van het muurwerk aan de binnen- en buitenzijde van het fort.

Vanaf 1910 werd het gebied ingericht als militaire kazerne. Er worden veel gebouwen opgericht rond een centrale appelplaats. Vele daarvan hebben de tand des tijds doorstaan, een deel is in de Tweede Wereldoorlog vernietigd en een deel van de gebouwen is later ook bewust afgebroken. In 2004 verliest het terrein zijn functie als kazerne.

In de Tweede Wereldoorlog is het gebied is vanwege de ligging bij de bruggen over de Maas veelvuldig gebombardeerd. Een aantal bomkraters is in het onderzoek gelokaliseerd (afb. 36).

In de bovengrond komen nog altijd veel resten van explosieven voor. Voorafgaand aan alle onderzoeken moest eerst explosievenonderzoek worden uitgevoerd. Dit was belemmerend voor het onderzoek. Sporen en vondsten konden niet altijd goed gedocumenteerd worden. Bovendien moest een groot deel van de afgegraven grond uit voorzorg worden gezeefd en gecontroleerd. De vondsten uit de zeef werden zowel op restanten van explosieven als op archeologische vondsten gecontroleerd. De exacte locatie van de vondsten in het terrein kon door de gevolgde procedure niet meer worden vastgesteld. Veel vondstmateriaal (van o.a. uitrustingsstukken en munitie) stamt uit de periode van de Duitse bezetting. In een van de loopgraven werden de stoffelijke resten van een gesneuvelde Duitse militair aangetroffen.

Nauw gelieerd aan de Tweede Wereldoorlog zijn de huizen aan de Brugstraat die in het zuiden van het onderzoeksterrein zijn aangetroffen. De breedte van dit huizenblok was circa 70 m, de diepte 40 m. Het gaat hierbij voornamelijk om de kelders van de panden en de achtererven. De bewoners moesten hun huizen in de oorlog gedwongen verlaten. De vondsten laten zien dat men niet alles kon of wilde meenemen tijdens de ontruiming.

Afb. 37. Venlo, Blerick, Kazernekwartier. Geconsolideerd muurwerk (Van der Weerden 2014, bijlage 7).
Foto © BAAC.

De huizen werden vernietigd om de Duitsers een vrij schootsveld te garanderen. Uit de periode na de Tweede Wereldoorlog stamt een kamp voor Molukkers. Dit bevond zich ten oosten van de Garnizoenweg.

Al met al herbergt het terrein van het Kazernekwartier meer dan twee millennia geschiedenis. Toch zijn het vooral de alomtegenwoordige resten van Fort Sint-Michiël waarmee bij de herbestemming en herinrichting van het gebied terdege rekening mee zal worden gehouden. De gemeente Venlo hecht grote waarde en betekenis aan het volledig zichtbaar en beleefbaar maken van fort Sint Michiel, en terecht. Een deel van het muurwerk is vooruitlopend hierop al geconsolideerd en voor bezoekers opengesteld (afb. 37). Kansen voor de toekomst zijn dus volop aanwezig. (MA)

Literatuur

- Loopik, J. (red.), 2014: *Gemeente Venlo – Blerick, Kazernekwartier. Een archeologische opgraving*. Amersfoort (ADC rapport 3636).
- Van de Graaf W.S., 2014: *Sint-Michiel, een fort met geschiedenis. Archeologisch onderzoek op het Kazerneterrein te Blerick, Zevenaar*, Archeodienst Rapport 100
- Van der Weerden J., 2014: *Venlo Kazerneterrein/MFC. Een Spaans fort met een Frans jasje. Opgraving*. 's-Hertogenbosch (BAAC rapport A-12.0262).
- Van Meijel L. e.a., 2015: *Venlo Kazernekwartier, raamwerk cultuurhistorie*. Nijmegen.
- Zee van der, R.M. (met bijdrage van B.A.J.T. Dukers en B. Klück), 2012: *Kazernekwartier, Blerick (gemeente Venlo). Een cultuurhistorische inventarisatie*. Amersfoort (ADC Rapport 2990).

Venray, Castenray, De Diepeling (P)

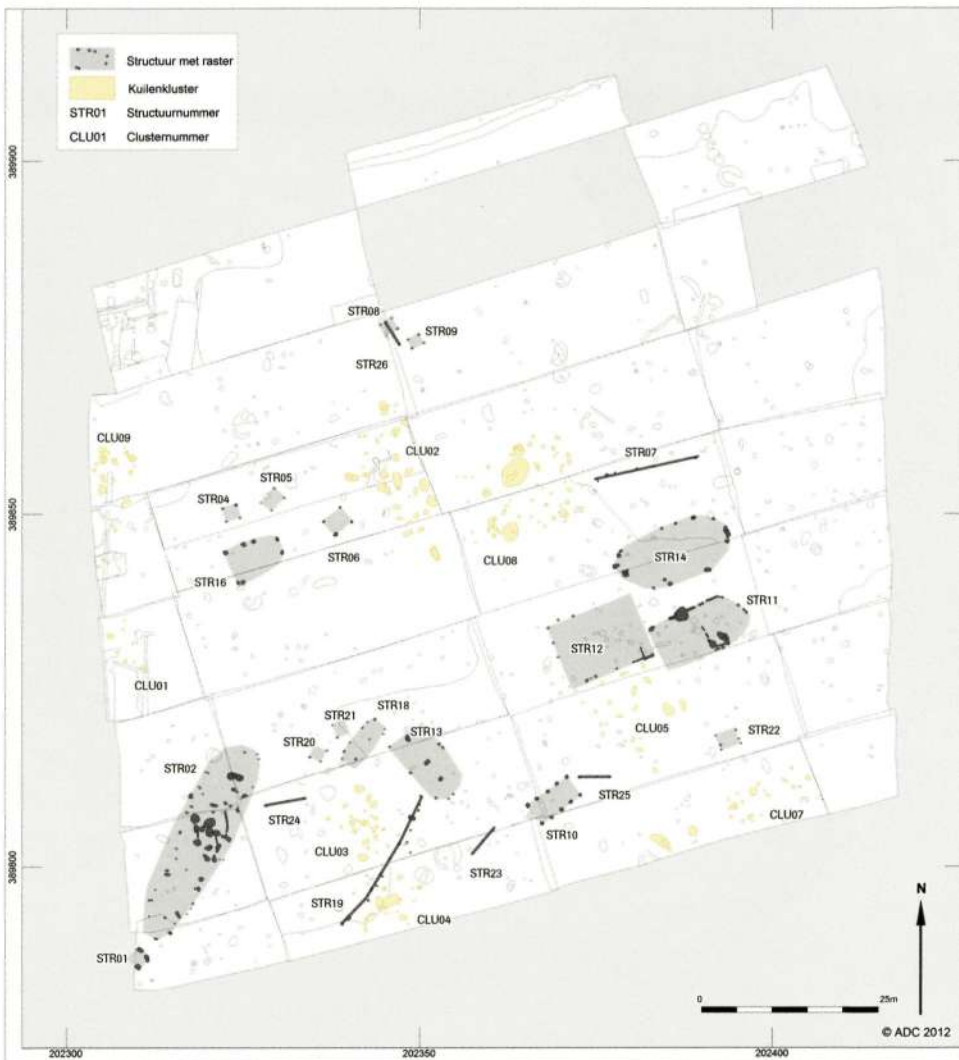
Grind: vroeger ideale woonlocatie, nu waardevolle grondstof

De komende jaren zullen ten noorden van Castenray, op De Diepeling grind- en zandafgravingen plaatsvinden. In 2011 is het terrein archeologisch onderzocht met proefsleuven. Hierop volgde een opgraving in deelgebied 2 (afb. 38), waar de archeologische verwachtingen het meest belovend waren.

De oudste bewoningssporen gaan terug tot het Mesolithicum. Een haardkuil is het enige schaarse spoor dat jagers en verzamelaars hier hebben achtergelaten. Enkele vuurstenen artefacten dateren mogelijk uit het Neolithicum.

De meeste (schaarse) vondsten en vele grondsporen dateren uit de periode van de Vroege Bronstijd tot en met de Vroege IJzertijd (afb. 40). Ze liggen op een flauwe helling van een rug, het hoogste deel van het gebied. In totaal konden er 20 structuren worden herkend: drie huisplattegronden, drie bijgebouwen en 13 spiekers. In de Vroege Bronstijd, zelfs mogelijk Laat-Neolithicum, vangt de bewoning aan met een klein erf met drie gebouwen. Ook zijn er sporen van een palissade, een kuil en enkele minder goed te interpreteren paalclusters. Die bewoning zet zich niet voort, want sporen uit de Midden-Bronstijd ontbreken. Vanaf de Late Bronstijd wordt het terrein intensief en veel langduriger bewoond. Uit die periode dateren de meeste sporenclusters waarbinnen slechts twee huizen herkend konden worden en verder een bijgebouw, 13 spiekers en vier omheiningen.

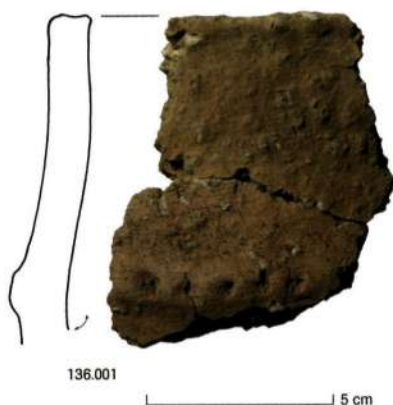
De opgravers menen dat op het hoogste deel van de rug werd gewoond, dat op de flanken de akkers lagen en in het lagere deel het vee werd geweid. Een vertrouwd patroon dat we ook uit andere delen van Nederland kennen. (LV)

Afb. 38. Venray, Castenray, De Diepeling. Overzicht plangebied (Van der Veken/Müller 2013, fig. 4.2).
Afbeelding © ADC.

Literatuur

Van der Veken, B. & A. Müller (red.), 2013: *Venray, Castenray, De Diepeling. Een archeologische opgraving*. Amersfoort (ADC-rapport 3414).

Afb. 40. Venray, Castenray, De Diepeling. Fragment van een Drakenstein-pot (Van der Veken/Müller 2013, afb. 5.1). Afbeelding © ADC.

Venray, Leunen, Horsterweg (P)

Horsterweg en een handvol scherven

Een beperkt proefsleuvenonderzoek aan de Horsterweg in Leunen heeft bewoningssporen uit de Midden-Bronstijd opgeleverd. In de werkputten 1 en 2 zijn paalkuilen van een of meer gebouwstructuren aangetroffen. De aard ervan kon niet vastgesteld worden. De opgraving leverde slechts 105 scherven op die voor het merendeel dateren uit de Midden-Bronstijd. Een klein deel van het vondstmateriaal dateert uit de Vroege IJzertijd. Grondsporen uit de Vroege IJzertijd die kunnen wijzen op eventuele bebouwing ontbreken. De vondst van een geïsoleerd gevonden vuurstenen bijtje toont aan dat ook in het Neolithicum hier mensen actief waren. Verder onderzoek werd niet noodzakelijk geacht. (LV)

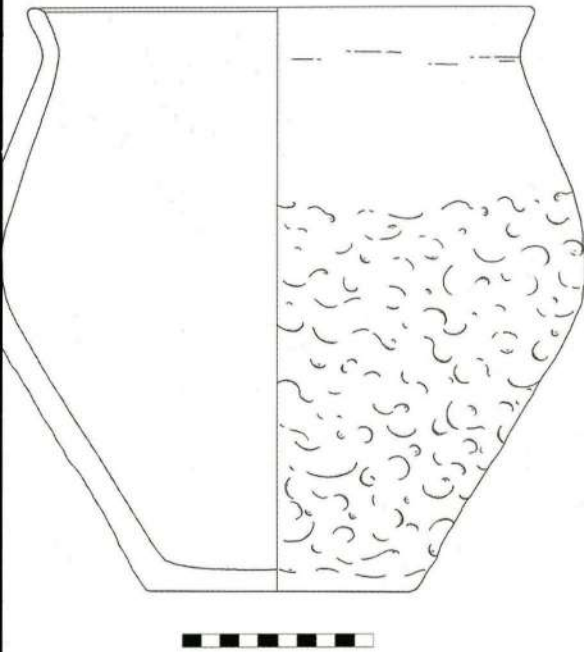
Literatuur

Boots, G.J., 2014: *Proefsleuvenonderzoek Horsterweg 11 te Leunen in de gemeente Venray*. Swalmen (Econsultancy Rapportnummer: 11050433).

Venray, Wanssum, Busserhofweg (P)

Geen sporen toch vondsten

Ook proefsleuvenonderzoek kan verrassende resultaten opleveren en laat zien hoe lastig het is de aanwezigheid van individuele objecten te voorspellen. In een plangebied aan

Afb. 41. Venray, Wanssum, Busserhofweg.
Kleine pot uit de Vroege IJzertijd met besmeten
wandoppervlak (Boots 2014, fig. 5).
Tekening © Econsultancy.

de Busserhofweg te Wanssum waar een nieuwe mengvoederfabriek met grondstofoverslag gerealiseerd gaat worden, werden 7 proefsleuven aangelegd met een totaal oppervlak van 532 m². Tijdens het onderzoek konden geen grondsporen opgetekend worden vanwege een sterke verbruining van de bodem. In twee sleuven werden wel aardewerkconcentraties aangetroffen, zonder enig spoor van ingraving. De eerste concentratie bestond uit losse scherven van meerdere potten. De tweede concentratie betrof een vrijwel gave pot (afb. 41). Het ontbreken

van crematieresten, maakt volgens de opgravers een interpretatie als voorraadpot waarschijnlijk. De concentraties, in combinatie met de wat los aangetroffen aardewerk suggereert de aanwezigheid van een nederzettingsterrein. Het aardewerk dateert uit de Late Bronstijd/Vroege IJzertijd, ca. 1200-800 v. Chr. Het proefsleuvenonderzoek kreeg geen vervolg. (LV)

Literatuur

Boots, G.J., 2014: *Proefsleuvenonderzoek Busserhofweg (ong.) te Wanssum, gemeente Venray*. Swalmen (Ecoconsultancy Rapportnummer: 12091826).

Voerendaal, Op gen hek (R)

Romeinse keizer Commodus langs de Via Belgica

In juli 2013 is een klein onderzoek uitgevoerd naar de aanwezigheid van de Via Belgica op het perceel. Op gen hek 14. In twee werkputten werd inderdaad de weg aangetroffen, maar die bleek sterk verstoord te zijn. Vermoedelijk is het weglichaam verwijderd in de

Middeleeuwen of de Nieuwe tijd om de stenen van de weg voor bouwactiviteiten te gebruiken.

In het colluvium naast de weg werd een koperen sestertius (afb. 42) gevonden uit 186 n. Chr. Op de voorzijde staat COMMODVS ANT P FELIX AVG BRIT, met het hoofd van Commodus. Op de achterzijde is een staande roma afgebeeld met speer en op de hand een beeldje van de godin Victoria. (LV)

Afb. 42. Voerendaal, Op gen Hek. Sestertius van koper uit 186 na. Chr. Op voorzijde staat het opschrift DVS ANT P FELIX AVG BRIT, op de achterzijde staat Roma afgebeeld (Roth/Hoven 2014, afb. 10). Foto © Syntheгра.

Literatuur

R. Roth, R., & E. Hoven, 2014: *Archeologische begeleiding, protocol IVO-P, met eventuele doorstart naar protocol opgraven. Op gen Hek te Voerendaal, gemeente Voerendaal*. Leusden (Syntheгра bv. Projectnummer S130054).

Weert, Maasstraat 20, (M, NT)

Bebouwing, beerputten en ophogingspakketten langs een uitvalsweg

De Maasstraat in Weert behoort tot de historische kern van Weert en is een van de oudste uitvalswegen. De straat ligt niet ver verwijderd van de kerk en zal als doorgaande weg al in de vroegste fase van de verstedelijking geflankeerd zijn geweest door bebouwing. De bebouwing aan de historische wegen heeft zich door de jaren heen steeds vernieuwd tot wat er nu staat. Karakteristiek is naast het verloop van de historische rooilijn en de parcellering vooral het nog vaak voorkomen van steegjes tussen de huizen om de, veelal agrarisch gebruikte, achterterreinen te kunnen bereiken. De bewoningsgeschiedenis van het pand aan de Maasstraat 20 is in het kader van het Maasstraatproject onderzocht. De bewoningsgegevens gaan terug tot het begin van de 17^e eeuw. Uit vooronderzoek op het achterterrein was gebleken dat de kans groot was dat in de ondergrond nog resten van vroegmoderne en laatmiddeleeuwse bewoning aanwezig zouden zijn. In verband met werkzaamheden voor bouw van een nieuw winkelpand werd besloten de sanering van de lichte vervuilde bovengrond archeologisch te begeleiden. In november 2010 werd de ontgraving van 130 m², deels in twee vlakken, uitgevoerd.

Op het Actueel Hoogtebestand van Nederland (AHN) is te zien dat het plangebied

Afb. 43. Weert, Maasstraat. Coupe door de 16^e eeuwse afvalkuil/ beerput (Gerrets 2014, Afb. 3.7).
Foto © SyntheGra.

relatief hoog in het landschap ligt. Vermoedelijk ligt het op een dekzandrug of ter plaatse van een relatief hoog gedeelte in de golvende dekzandvlakte. De bodem bestond uit een niet intacte enkeerdgrond. De verstoring van de bodem is het gevolg van bebouwing.

Het onderzoek heeft informatie opgeleverd over de oudste bebouwing van het perceel. Terwijl een enkele scherf uit de 13^e eeuw al wijst op activiteit op de onderzoekslocatie, dateren de eerste muurresten uit de late 15^e eeuw. In die periode wordt een muur opgetrokken uit hergebruikte halve bakstenen op een vlijlaag van puin.

Bijzonder is een aantal paalgaten van vierkante houten palen waarvan de oriëntatie en datering overeenkomt met de stenen bebouwing die in deze periode wordt opgetrokken. Deze 'houten aanbouw' lijkt zich tot 8 meter uit het noordprofiel te hebben uitgestrekt. De bebouwing, bestaande uit een combinatie van steenbouw en houtbouw, lijkt na korte tijd te zijn afgebroken. De muurresten uit deze periode worden afgedekt door een ophogingspakket dat nog uit de 15^e eeuw dateert. Vanaf die periode lijkt op het achterterrein van de Maasstraat geen sprake meer van bebouwing totdat in 1939 een schuilkelder wordt gebouwd. Dit wil niet zeggen dat er geen sprake meer is van bewoning op het

perceel. Want twee beerputten/afvalkuilen (afb. 43) uit de 16^e en de eerste helft van 17^e eeuw wijzen op voortzetting van de bewoning aan de straatzijde van het perceel. Opho- gingspakketten uit de tweede helft van de 17^e eeuw en 18^e eeuw wijzen ook op menselijke activiteiten.

Het onderzoek heeft geen bijzondere vondsten opgeleverd. De structuren zijn geda- teerd op basis van het aardewerk, dat grotendeels bestond uit steengoed uit Raeren en uit roodbakkend aardewerk.

De aangetroffen botresten van paard, rund en varken bestaan naast resten van onder- kaken en hoornpitten vooral uit achterpoten, inclusief de onderste delen daarvan. Dit wordt beschouwd als slachtafval.

De vindplaats maakt deel uit van de oudste historische kern van Weert. De 15^e eeuwse bebouwing hangt mogelijk samen de uitbreiding van Weert die tot stand komt als Horn een graafschap wordt. Jacob I, de eerste graaf van Horn, laat rond het midden van de 15^e eeuw een nieuwe burcht bouwen in Weert. Voor Weert betekent dit een periode van bloei waarbij de kern zich uitbreidde langs de oudste verkeersassen. Daartoe behoorde ook de Maasstraat. (MA)

Literatuur

Gerrets D.A., 2014: *Archeologische Begeleiding (Protocol Opgraven) Maasstraat 20 te Weert, Gemeente Weert*. Doetinchem (Synthegra).

Weert, Stramproy, Vloedmolenweg (M, NT)

Een potstal op een omgreppeld erf

De Grontmij heeft in 2011 een opgraving uitgevoerd in het plangebied Vloedmolenweg in Stramproy. Uit vooronderzoek is gebleken dat hier een boerenerf uit de Late Mid- deleeuwen en Nieuwe tijd verwacht kon worden. Historisch gezien heeft het plangebied waarschijnlijk deel uitgemaakt van het gehucht Molenbroeck in een zone met kampen (solitaire boerderijen in een gesloten landschap).

Door planwijziging hoefde maar een deel van het plangebied (1300 m²) opgegraven te worden. Daardoor heeft het onderzoek minder resultaat opgeleverd dan gehoopt, omdat de kern van de vindplaats vermoedelijk niet is onderzocht.

Er zijn in het plangebied sporen aangetroffen met een datering in de periode Late Middeleeuwen-Nieuwe tijd: twee (paal-)kuilen, een greppel en een potstal (afb. 44). De

Afb. 44. Weert, Stramproy. Overzichtsfoto. De verschillende sporen zijn genummerd. Potstal en middeleeuwse greppels zijn zichtbaar in het vlak (Delporte 2014, afb. 11). Foto © Grontmij.

potstal lijkt op basis van de vulling mogelijk twee gebruiksfasen te hebben gekend waarvan de laatste aan de hand van het aardewerk uit of na de 14^e – 15^e eeuw lijkt te dateren. De bovenste laag van de potstal is na gebruik opgevuld geraakt met 16^e-eeuws materiaal.

Gebouwplattegronden zijn niet aangetroffen. De twee kuilen bij de potstal hebben mogelijk dienst gedaan als funderingskuil voor poeren. Wel is een deel van de erfbegrenzing (greppel) aangetroffen en zijn er mogelijk aanwijzingen voor een verdere opdeling van het erf aan de hand van extra greppels. Daarnaast werden sporen aangetroffen die op basis van de vondsten met zekerheid uit de Nieuwe tijd stammen. Dit zijn greppels, paalkuilen, kuilen, een waterput, funderingsresten en uitbraaksporen.

De vondsten bestaan uit aardewerk en wat metaalvondsten en bouwmaterialen. Onderin de waterput lag een houten wiel (afb. 45).

Op basis van de aangetroffen sporen en het aardewerk staat vast dat het erf in ieder geval vanaf de 15^e – 16^e eeuw in gebruik is genomen. Er werden resten aangetroffen uit de 18^e – 19^e eeuw en later (verstoringen, funderingssleuf). Dit wijst op een mogelijk continu gebruik van het perceel.

Afb. 45. Weert, Stramproy. Gereconstrueerd wagenwiel. Rechts onderaan zijn vier van de vijf aangetroffen verbindingspennen (van de velg) te zien. De vijfde pen is aangetroffen in de velg zelf (Delporte 2014, afb. 32). Foto © Grontmij.

De vindplaatsen uit de Vroege Middeleeuwen liggen in de gemeente Weert in de kern van het dekzandeiland tussen Weert en Nederweert. In de Volle en Late Middeleeuwen neemt het aantal vindplaatsen toe en zijn deze meer verschoven naar de randen van het eiland. Ook zijn er dan vindplaatsen bij Stramproy en Tungalroy. De hier aangetroffen vindplaats is een voorbeeld van zo'n latere vindplaats en het lijkt dit beeld te bevestigen. Om die reden is het van belang om de rest van de vindplaats in de aangrenzende percelen te beschermen en waar mogelijk in de toekomst nader te onderzoeken. (MA)

Literatuur

Delporte F.M.J., 2014: *Archeologisch Onderzoek Vloedmolenweg te Stramproy. Definitieve opgraving plangebied Vloedmolenweg te Stramproy, Gemeente Weert*. Eindhoven (Grontmij Archeologische Rapporten 1360).

'Een enigszins eigenaardige provincie'

De Limburgse gouverneurs: tweehonderd jaar des Konings, tweehonderd jaar van Limburg

Theo Bovens

In augustus 1893 vroeg jonkheer Eduard de Kuijper aan koningin-regentes Emma ontslag als commissaris van de Koningin in de provincie Limburg. De jonkheer verzocht bij die gelegenheid tevens om de erfelijke titel van baron. Die titel kreeg hij niet, het gevraagde ontslag wel, eervol.¹

In een toelichting op het concept-koninklijk besluit waarbij dat ontslag werd verleend, maakte minister Tak van Poortvliet van Binnenlandse Zaken de aantekening dat Limburg 'een enigszins eigenaardige provincie' was die een bijzondere bestuurlijke aanpak vereiste.² Dat was dus een schone taak voor de nieuwe commissaris.

Een aantal aspecten van de taakvervulling door de Limburgse gouverneurs en commissarissen van de Koningin en van de Koning in de voorbije tweehonderd jaar wil ik belichten. Wie waren zij eigenlijk, mijn voorgangers? Hoe zagen zij de positie van hun provincie in relatie tot het koninkrijk en de Nederlandse natiestaat? Identificeerden zij zich met de provincie of meer met het centrale Nederlandse gezag? Hoe zat en zit het met het idee van een Limburgse identiteit? En hoe keken en kijken Limburgers naar de rol van de gouverneurs in deze?

Gouverneur Theo Bovens bij de jaarlijkse Habetsezing van het Koninklijk LGOG op 18 juni 2015 in Roermond.

- 1 Huijs, T.P.M., 'Jhr mr Edouard de Kuyper (1817-1893), commissaris des konings, 1874-1893', in: Wieland, J.H.M., e.a. (red.), *De gouverneurs in de beide Limburgen 1815-1989* (Maastricht 1989) 233-234.
- 2 Geciteerd in: *ibidem* 219.

*Viering van 200 jaar Koninkrijk der Nederlanden op 30 augustus 2014 in het Gouvernement te Maastricht, in aanwezigheid van onder anderen koning Willem-Alexander en koningin Máxima, koning Filip en koningin Mathilde, groothertog Henri en groothertogin Maria Teresa en de Duitse bondspresident Joachim Gauck.
Foto: Provincie Limburg*

Ik zie daarbij de periode van het Koninkrijk der Nederlanden: dat koninkrijk waarvan we momenteel het tweehonderdjarig bestaan vieren. Het koninkrijk bovendien waarvan de gouverneur, hier in Limburg, altijd één van de meest zichtbare vertegenwoordigers is geweest.

Actievoerder voor de provincie of vertegenwoordiger van de Kroon?

De andere gouverneur van Limburg, mijn collega in Belgisch-Limburg, gouverneur Herman Reynders, heeft in Hasselt een eigen ambtswoning. Dat fenomeen kennen we in Nederland niet meer. De laatste gouverneur die in onze provincie een ambtswoning betrok, was Sjeng Kremers in 1977.

In de ambtswoning van de Belgisch-Limburgse gouverneur hangt prominent een groot schilderij van koning Willem I. De koninklijke hand rust op een exemplaar van de Grondwet van 1815. Deze Grondwet – van 1815 dus – bouwde voort op die van een jaar eerder. Uit het niets werd een nieuw politiek bestel geschapen. ‘Het was één grote invention of tradition [...]’.³

Een ‘invention’ was ook de provincie Limburg. Een eenheid was die provincie daar-

3 Velde, Henk te, *Van regentenmentaliteit tot populisme* (Amsterdam 2010) 17.

voor nooit geweest. De historische kaart van Limburg van vóór de negentiende eeuw is volgens de historicus Rogier in staat om zelfs de meest ondernemende geschiedvorsers tot vertwijfeling te brengen.⁴ In 1815 stond plots een provincie Limburg op de kaart: één van de zeventien provincies van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden. Of één van de achttien, als we het Groothertogdom Luxemburg meetellen, dat immers formeel een andere status had, maar de facto een provincie was.⁵

De Koning stelt in alle Provinciën Commissarissen aan, onder zulke benaming als Hij goedvindt [...].

Aldus de Grondwet.⁶ Dat werd, voor alle Nederlandse provincies, de benaming 'gouverneur'.

Het ambt van gouverneur was ook nieuw. Hoewel, ook weer niet helemaal, want de functie deed denken aan die van departementsprefect uit de Franse tijd en dat riep met name bij de latere Belgen negatieve herinneringen op.⁷

En in Maastricht betrof de gouverneur het pand van de voormalig militair-gouverneur van de vesting, sinds eeuwen al het Gouvernement geheten, waardoor ongetwijfeld het beeld over het ambt bij de gewone stedeling werd beïnvloed.⁸

Elke gouverneur, zo bepaalde de Nederlandse Grondwet verder, kreeg van de koning

zoodanige instructiën, als Hij [de koning] [...] tot de waarneming van het belang van den Lande en van de Provincie noodig oordeelt.⁹

Genoemd werden dus het belang van het land én het belang van de provincie: daarmee raakte dit grondwetsartikel aan de tweeledige positie van de gouverneur. Ook vandaag de dag nog heeft de commissaris van de Koning in Nederland een tweevoudige staatrechtelijke betrekking: hij (of zij) is enerzijds provinciaal orgaan en anderzijds rijksorgaan.¹⁰

Bij het begin van het Koninkrijk der Nederlanden lag het zwaartepunt duidelijk bij het

4 Rogier, L.J., 'Limburg in de Franse tijd', in: Batta, E.C.M.A. e.a. (red.), *Limburg's verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, deel 2 (Maastricht 1967) 668.

5 Horst, Han van der, *Nederland en Luxemburg: twee eeuwen parallellen* (Ministerie van Buitenlandse Zaken) (Den Haag 2014) 4.

6 Grondwet 1815 artikel 137.

7 Janssens, J.W., *De commissaris van de Koningin. Historie en functioneren* ('s-Gravenhage 1992) 14.

8 Website provincie Limburg: http://www.limburg.nl/Bestuur/Commissaris_van_de_Koning_Gouverneur [geraadpleegd 15-6-2015].

9 Grondwet 1815 artikel 137.

10 Raad voor het openbaar bestuur, *De burgemeester van de provincie? Advies Commissaris van de Koningin als rijksorgaan* (Den Haag 2006) 12.

functioneren als rijksorgaan. Men wilde in 1815 zeker stellen dat de nog prille eenheidsstaat niet zou worden bedreigd door te machtige en eigenzinnige provinciale besturen en door een herleving van oude gewestelijke sentimenten. Een centralistische benadering van het binnenlands bestuur was het uitgangspunt en via de gouverneur kon het staatsgezag toezicht en grip houden op het provinciaal bestuur, gemeenten en inwoners. De gouverneur werd dus in de eerste plaats beschouwd als uitvoerder van de wil van de centrale regering, in casu van de vorst.¹¹

Er heeft een geleidelijke ontwikkeling plaatsgevonden waarbij het ambt is 'geprovincialiseerd', zeker na de grondwetsherziening van 1848. Stapsgewijs is het rijkstoezicht houdende element afgenomen en heeft de functie zich meer ontwikkeld tot die van provinciaal orgaan.¹² Een recent verschenen boek over tweehonderd jaar Gelderse commissarissen van de Koning en Koningin schetst een ontwikkeling van (rijks)pottenkijker tot provinciaal boegbeeld.¹³ Of anders geformuleerd: van toezichthouder tot verbinder.¹⁴

Het goede evenwicht vinden tussen de belangen van het koninkrijk enerzijds en die van de provincie anderzijds – waarbij het zwaartepunt dus in tweehonderd jaar danig is verschoven – dat is de uitdaging voor de commissaris of gouverneur. En dat blijkt soms lastig, ook in Limburg.

Toen de Limburgse gouverneur Paul Gericke van Herwijnen bijvoorbeeld, in 1844 een protest van Gedeputeerde Staten tegen de landelijke belastingplannen van de regering niet tegenhield, maar zelfs zei te steunen, wilde koning Willem II hem meteen ontslaan.¹⁵ Ruim 130 jaar later, in 1978, overlegde gouverneur Sjeng Kremers in Den Haag met de regering over de Perspectievennota Zuid-Limburg (PNL). De onderhandelingen waren hard en de sfeer was gespannen. Premier Van Agt en minister Andriessen van financiën verweten Kremers dat hij zich gedroeg als een actievoerder voor Limburg en niet als een vertegenwoordiger van de Kroon.¹⁶

11 Janssens, *De commissaris van de Koningin* 15.

12 Raad voor het openbaar bestuur, *De burgemeester van de provincie* 9-11; Janssens, *De commissaris van de Koningin* 11-50; Crucq, Joop, *De commissaris van de Koningin als voorzitter van provinciale staten: van toezichthouder tot verbinder* (z.pl. 2012) (onuitgegeven afstudeerscriptie, Open Universiteit Nederland) 6-11.

13 Roelofs, Rob en Jonn van Zuthem, *Van pottenkijker tot boegbeeld. 200 jaar Gelderse Commissarissen van de Koning(in)* (z.pl. 2014).

14 Crucq, *De commissaris van de Koningin*.

15 Kempen, A.F.J. van, 'J.E.P.E. Gericke (1785-1845), gouverneur van Limburg, 1841-1845, in: Wieland, *De gouverneurs in de beide Limburgen* 100.

16 Geraets, Fons, *Boven het maaiveld. 100 portretten van markante Limburgers uit de twintigste eeuw* (Weert 1999) 203. Zie ook: Caljé, Pieter, 'Naar een nieuw Limburg. Het verhaal van de periode: 1976-1985', in: Hovens, Frank e.a. (red.), *Dag 23 - 9 januari 1976. Koningin Juliana opent de Rijksuniversiteit Limburg* (De kleine geschiedenis van Limburg in 25 dagen) (Zwolle 2010) 23; Derix, Jan, *Perspectief voor Limburg. Stappen en obstakels in het beleid rond de Perspectievennota Zuid-Limburg, 1965-1990* (Maastricht/Leeuwarden/Maastricht 1990) 64.

Commissaris en gouverneur

De functienaam 'gouverneur' is door de Provinciale Wet van 1850 formeel veranderd in 'commissaris des Konings'. Deze nieuwe naam gaf duidelijk aan dat de commissaris ook toen nog vooral beschouwd werd als een man van de koning, of beter: van de regering en niet als een 'man der Staten'.¹⁷ In Limburg bleef de aanduiding 'gouverneur' ook na 1850 in zwang, maar daarmee vertel ik u niets nieuws.¹⁸ Een wettelijke basis voor die benaming is er niet, maar in de wetenschap dat zowel Zijne Majesteit als de drie ministers van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties die ik inmiddels als "baas" heb mogen meemaken, deze aanspreektitel in overlegsituaties en toespraken gebruiken, wordt de term 'gouverneur van Limburg' mijns inziens in rechte gebruikt.

Binnen het huidige Koninkrijk der Nederlanden zijn er, behalve dus de gouverneur van Limburg, de gouverneurs van Aruba, Curaçao en Sint-Maarten. Daarnaast kennen we in het Europese deel van het koninkrijk de gouverneur van de hoofdstad en de gouverneur der residentie, twee militaire functies. De titel gouverneur van Breda, of van de KMA, wordt door de huidige voorzitter van het College van Bestuur van de Defensie-Universiteit niet meer gebruikt.

Overigens maken ook de andere commissarissen van de Koning wel eens dankbaar gebruik van de aanduiding 'gouverneur'. Mijn huidige Utrechtse collega Willibrord van Beek bijvoorbeeld noemt zichzelf tijdens een zakenmissie in China 'governor' en niet 'King's commissioner'. Dat is daar duidelijker.¹⁹

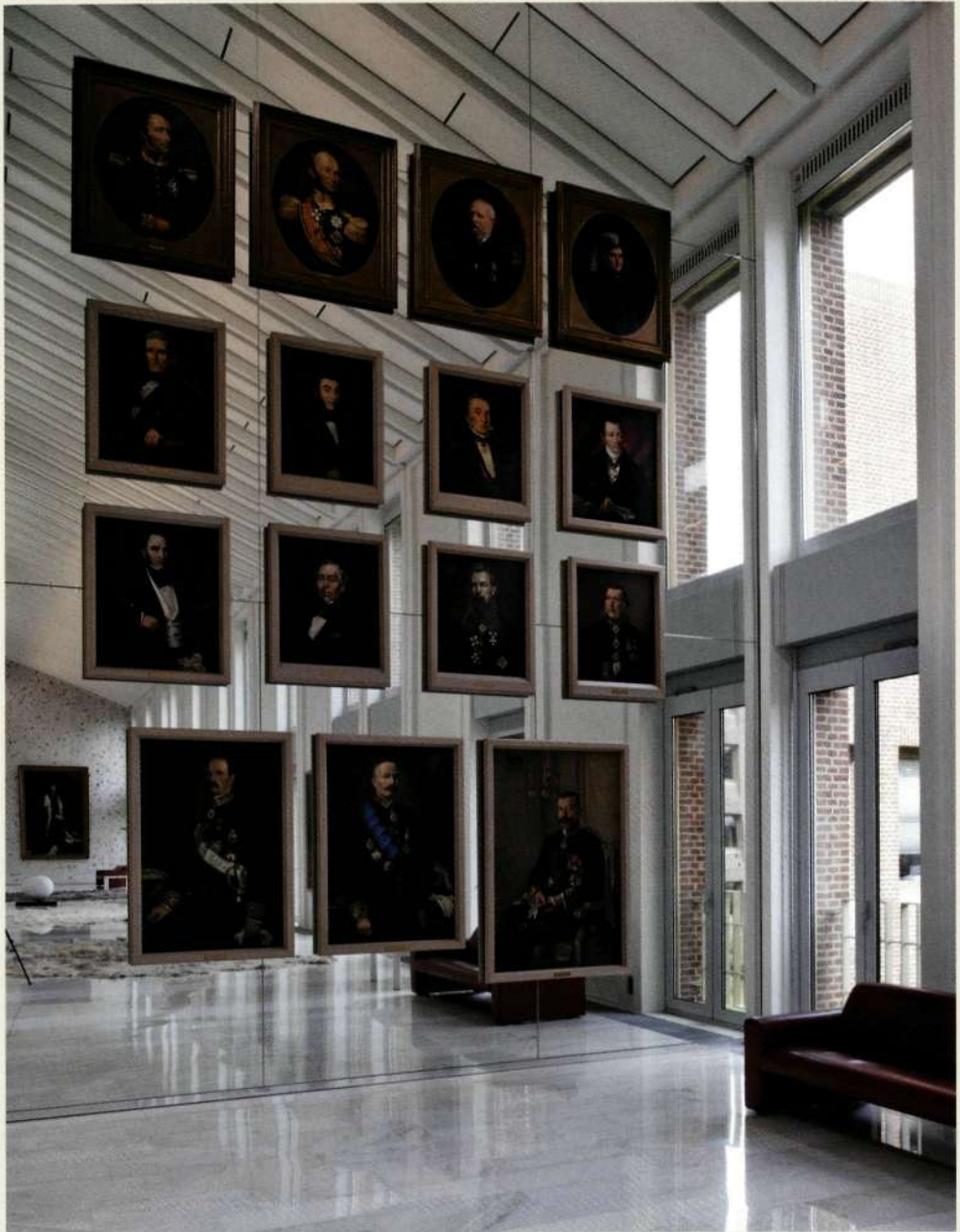
Inderdaad kan de benaming 'commissaris van de Koning' in het buitenland tot misverstanden aanleiding geven. Zo ervoer gouverneur Van Voorst tot Voorst ooit dat de aanduiding 'Queen's commissioner' ertoe leidde dat men meende van doen te hebben met de man die de aandelenportefeuille van de koningin beheerde.²⁰

17 Kempen, A.E.J. van, 'Jhr mr E.J.P. van Meeuwen (1802-1873), gouverneur/commissaris des konings van Limburg, 1846-1856', in: Wieland, *De gouverneurs in de beide Limburgen 1815-1989* 136.

18 Site provincie Limburg: http://www.limburg.nl/Bestuur/Commissaris_van_de_Koning_Gouverneur [geraadpleegd: 1-5-2015]; Boogaard, Jacques van den, 'In Maastricht woont een gouverneur', in: *Zicht op Maastricht*, http://www.zichtopmaastricht.nl/tekst/digitale_biografie/uw_verhalen/in_maastricht_woont_een_gouverneur [geraadpleegd: 1-5-2015].

19 Vrijsen, Eric, 'Anatomie van de macht: Commissaris van de Koning', in *Elsevier* 25 maart 2014, <http://www.elsevier.nl/Juist/achtergrond/2014/3/Anatomie-van-de-macht-Commissaris-van-de-Koning-1488558W> [geraadpleegd 12-5-2015].

20 Mededeling bevestigd door B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, 25-5-2015.

De 'gouverneurswand' in het Gouvernement te Maastricht, met de portretten van de eerste elf Limburgse gouverneurs/commissarissen van de Koning(in) en met in de bovenste rij de koningen Willem I, II en III en koningin-regentes Emma. Foto: Provincie Limburg

De gouverneurs van Limburg

Gedurende tweehonderd jaar Koninkrijk der Nederlanden telde Limburg... ja, hoeveel gouverneurs en commissarissen van de Koningin en Koning hebben we eigenlijk gehad sinds 1815? Zijn dat er 18, 19, 20, 21, 22, 23? Dit is geen multiple-choice, noch een quiz-vraag, want al deze antwoorden zijn in principe mogelijk.

In de galerij in het bestuursgedeelte van het Gouvernement aan de Maas hangen de portretten van de Limburgse gouverneurs. Dat zijn er daar 18 – de huidige commissaris hangt er vanzelfsprekend nog niet, dat gebeurt pas na zijn afscheid.

Een boek over het gouvernement, uitgegeven door de provincie Limburg, vermeldt over de reeks gouverneursportretten in de galerij: 'de serie [...] is zo compleet als men wilde'.²¹ De reden voor deze enigszins curieuze formulering ligt besloten in de historie van Limburg.

De NSB-commissaris der provincie uit de bezettingsjaren, graaf de Marchant et d'Ansembourg, blijft in de galerij – letterlijk – buiten beschouwing. Overigens is de reeks portretten in het gouvernement samengesteld vanuit een Nederlands, of zo u wilt: Noord-Nederlands perspectief. Dus ontbreken de drie gouverneurs die gedurende de jaren 1830-1839 waren aangesteld door de Belgische regering en die in die periode, vanuit Hasselt, het overgrote deel van de provincie feitelijk onder hun gezag hadden. Overigens constateerde ik dat men in Luik hetzelfde doet: in het zeer onlangs uitgegeven boek *Les Gouverneurs de la Province de Liège* begint men te tellen in 1830, met voorbijgaan dus aan de daaraan voorafgaande Nederlandse periode.²²

In het gouvernement hangt wel weer een schilderij van Antonius Borret, één van de twee commissarissen belast met de wederinbezitneming en het voorlopig bestuur der wederinbezitgenomen landstreken van Limburg, door koning Willem I benoemd in juni 1839. Zijn collega-commissaris was Paul Gericke van Herwijnen die twee jaar later, in 1841, de eerste gouverneur van het nieuw gevormde Nederlands Limburg zou worden. En Gericke van Herwijnen was tussen 1831 en 1839 'buitengewoon commissaris' geweest, 'bekleed met het opperste burgerlijk gezag in de provincie Limburg'. De facto ging hij daarbij alleen over Maastricht en Sint-Pieter die als enige Limburgse gemeenten tijdens de Belgische jaren in Nederlandse handen bleven. Buitengewoon commissaris Gericke van Herwijnen was niet vaak in Maastricht en gedurende zijn afwezigheid fungeerde gedeputeerde jonkheer Piërré Kerens als waarnemend gouverneur.²³

21 Leeuwen, Fred van, Pieter Defesche en Leo de Bruijn (red.) *Een gouvernement aan de Maas* (z.pl. 1999) 51.

22 Philippe Raxhon (red.), *Les Gouverneurs de la Province de Liège. Histoire d'une fonction, mémoire d'une action* (Brussel 2015).

23 Kempen, A.E.J. van, 'J.E.P.E. Gericke (1785-1845), buitengewoon commissaris, 1831-1839, en P.A.S. Kerens (1781-1862), waarnemend gouverneur, 1831-1839', in: Wieland, *De gouverneurs in de beide Limburgen* 54-56.

Bij het tellen van de gouverneurs bemoeilijkt de Belgische periode de Limburgse reken-som. Wanneer ik alleen – wat ik maar even noem – de ‘reguliere’ gouverneurs en commissarissen meetel, dus exclusief de commissarissen voor de wederinbezitneming, de buitengewoon commissaris, de waarnemers en de commissaris die werd benoemd door de Duitse bezetter, dan kom ik voor Limburg uit op achttien gouverneurs en commissarissen van de Koningin en Koning, inclusief de huidige.

Achttien: geen uitzonderlijk aantal, iets boven het Nederlandse gemiddelde van bijna zestien. (Flevoland is hierbij niet meegerekend.)²⁴

‘Limburger in hart en ziel’

Van alle Nederlandse provincies heeft Limburg verreweg het langst moeten wachten op een commissaris van de Koning (of Koningin) die in de provincie zelf geboren was.²⁵ Het reeds aangehaalde boek over het gouvernementgebouw constateert met betrekking tot de portrettenreeks in de galerij:

Een pikante bijzonderheid is, dat in de lange rij gouverneurs maar uiterst zeldzaam een Limburger aan te treffen was en is.

Om daar tussen haakjes aan toe te voegen: ‘Ook een vrouw ontbreekt trouwens’.²⁶

De eerste gouverneur die in Limburg was geboren en overigens ook getogen, was Gustave Ruijs de Beerenbrouck. Hij trad als gouverneur aan in 1893. Zijn naam was toen nog Ruijs van Beerenbroek, met o-e-k. Twee jaar later werd de familienaam verfranst.

Het Noord-Limburgs Tweede Kamerlid Leopold Haffmans ging in 1893 in het *Venloosch Weekblad* in op de reden waarom er doorgaans geen Limburgers werden benoemd tot gouverneur:

24 Het aantal gouverneurs/commissarissen van de Koning(in) sinds 1815: Friesland: 12; Gelderland 15; Noord-Holland en Noord-Brabant: 16; Zuid-Holland 17; Groningen, Overijssel, Zeeland en Limburg: 18; Drenthe en Utrecht: 22. Niet meegeteld zijn: waarnemers, commissarissen benoemd door de Duitse bezetter en de in 1839 voor Limburg benoemde commissarissen voor de wederinbezitneming. Commissarissen die na de bevrijding in hun functie werden herbenoemd, zijn niet apart meegeteld. Flevoland is buiten beschouwing gelaten.

25 Flevoland is hier buiten beschouwing gelaten. De jaartallen waarin een provincie een gouverneur (Commissaris van de Koning) kreeg die in de desbetreffende provincie geboren was: Friesland, Groningen, Utrecht, Overijssel, Gelderland en Zeeland in 1814; Noord-Brabant in 1842; Zuid-Holland in 1844; Drenthe in 1846 en Noord-Holland in 1855. Holland had ook in de periode voor 1840, toen Zuid en Noord-Holland één provincie vormden, twee gouverneurs en twee colleges van GS: één voor het noordelijk en één voor het zuidelijk deel van de provincie Holland. Bij genoemde jaartallen zijn deze twee delen als afzonderlijke provincies beschouwd.

26 Leeuwen, Fred van, *Een gouvernement aan de Maas* 19.

Vooreerst stond er te vreezen dat er van de omstandigheid, dat de heer Ruys Limburger is, een beletsel zou gemaakt worden. [...] De reden ligt voor de hand: vrees voor familieregeering, voor nepotisme. Met den heer Ruys is zulks wel niet te vreezen, daar hij geen neven heeft [...].²⁷

Nu had Ruijs wel een zoon, Charles, maar dat terzijde...

Haffmans schreef ook: 'Limburg [...] is gewoon zijn "gouverneurs" uit Noord-Brabant te ontvangen'.²⁸ Inderdaad waren de drie gouverneurs die Ruijs voorgingen in het ambt allen Bosschenaar en zij besloegen met z'n drieën een periode van bijna een halve eeuw. Dit sloot aan – zoals het wel eens is omschreven – bij het beleid van Den Haag 'om de 'onbetrouwbare' Limburgers door Brabanders in toom te laten houden [...]'.²⁹ Het niet-Limburger zijn van de gouverneurs zal, behalve bij Haffmans, ook bij andere provinciegenoten zijn opgevallen. Het zal de beeldvorming dat de commissaris in eerste instantie de belangen van de Koning en diens regering verdedigde, boven die van de provincie, in deze eerste tachtig jaar hebben versterkt. De rijkstaak die een commissaris te vervullen had, kon blijkbaar de keuze mede bepalen, namelijk of hij wel of niet uit dezelfde provincie afkomstig was, of er relaties had.

Bezien we Nederland als geheel en bekijken we de mate waarin autochtonen – dat wil zeggen: inwoners van de eigen provincie – in de afgelopen tweehonderd jaar voor een benoeming in aanmerking kwamen, dan is er sprake van een soort golfbeweging.³⁰

De eerste gouverneurs die in 1814, nog vóór de vereniging met het zuiden, in de noordelijke provincies werden benoemd, waren op één na allemaal afkomstig uit de provincie waarin zij werden aangesteld. In de zuidelijke provincies, die er in 1815 bijkwamen, waren drie van de negen gouverneurs van de eerste lichting autochtoon. In zijn totaliteit waren er toen dus heel wat gouverneurs afkomstig uit de eigen streek.

Klachten rond een aantal van deze autochtone gouverneurs zorgden nadien al snel voor een radicaal ander benoemingsbeleid. Willem I benoemde voortaan nog slechts in zeer uitzonderlijke gevallen een gouverneur die afkomstig was uit de eigen provincie. Provinciaal particularisme diende te worden voorkomen door gouverneurs aan het werk te zetten die 'van buiten' kwamen.

Koning Willem II gooide het tijdens zijn regeerperiode weer over de andere boeg: in alle provincies waar posten vrijkwamen, benoemde hij juist gouverneurs die banden hadden met het gewest, behalve in Limburg.

27 *Venloosch Weekblad* 7 oktober 1893 1.

28 Ibidem.

29 Smeets, M.K.J., 'Van der Does de Willebois (1816-1892), commissaris des konings, 1856-1874', in: Wieland, *De gouverneurs in de beide Limburgen* 146.

30 De volgende alinea's zijn gebaseerd op: Janssens, *De commissaris van de Koningin* 60-65.

Met de grondwetsherziening van Thorbecke, in 1848, begon dan weer een periode waarin de commissarissen des Konings bij voorkeur geen antecedenten hadden in de provincie die ze gingen besturen. Thorbecke wilde overal onafhankelijke commissarissen en dat kon het beste gewaarborgd worden door buitenstaanders te benoemen. Dat was het richtsnoer tot het einde van de negentiende eeuw. Toen was de vrees voor regionaal particularisme inmiddels dusdanig afgenomen dat affiniteit met de provincie wederom een pre werd. Bij deze nieuwe trend vond Limburg dus aansluiting met de benoeming van Ruijs de Beerenbrouck in 1893. Na de Tweede Wereldoorlog nam de factor herkomst bij commissarisbenoemingen weer af. Voor Limburg gold dat minder.

Zoals eerder vastgesteld: Limburg heeft van alle Nederlandse provincies het langst moeten wachten op een commissaris die uit Limburg zelf afkomstig was. Een nog onbeantwoorde vraag is: zaten ze hier in Limburg eigenlijk wel te wachten op een eigen gouverneur? En zo ja: hoe zwaar woog die wens? Had men opvattingen over de persoon die door de Koning of diens regering tot gouverneur werd benoemd, en waarop baseerde men dat oordeel?

In de eerste decennia na de Belgische afscheiding – dus na de vorming van onze huidige provincie – lijkt niet zozeer de geografische herkomst van de gouverneur van belang te zijn geacht, maar veel meer zijn religieuze achtergrond. De benoeming van Eduard van Meeuwen tot gouverneur, in 1846, ervoer het *Journal du Limbourg* bijvoorbeeld als ‘une éclatante satisfaction’ – een schitterende voldoening. De reden? Van Meeuwen was katholiek. Een niet-katholieke gouverneur, zoals Limburg die al enige jaren kende: dat was volgens de krant ‘une insulte permanente pour notre population’ – een permanente belediging voor onze bevolking.³¹

In 1874 werd Eduard de Kuijper – wederom niet afkomstig uit Limburg – benoemd tot gouverneur. De *Courier de la Meuse* omschreef hem als ‘un homme aux principes conservateurs, comme aux convictions sincèrement religieuses’ – een man dus van conservatieve beginselen en van oprecht godsdienstige overtuigingen. En daarom was de keuze van de regering voor deze gouverneur toe te juichen, aldus de Maastrichtse krant.³² Naast hetatholicisme werden hier de conservatieve beginselen van de nieuwe commissaris des Konings van belang geacht. Dat sluit aan bij de politieke context: er voltrok zich in de Nederlandse politiek een proces van ideologisering. Er vond politieke groepsvorming plaats waarbij de conservatief-katholieken de overhand kregen op de liberaal-katholieken, ook in Limburg.³³ Deze politieke component ging, naast de religieuze, een rol spelen bij de beoordeling van een nieuwe gouverneur.

31 *Journal du Limbourg* 18 februari 1846 3.

32 *Courier de la Meuse* 11 en 12 oktober 1874 1-2.

33 Lemmens, Eric, “‘Een eigenaardig kind in de Nederlandsche familie’”. De politiek-staatkundige integratie van Limburg, 1839-1918’, in Tummers, Paul e.a. (red.), *Limburg. Een geschiedenis*, deel 3: ‘Na 1800’ (Maastricht 2015) 77-80.

Gustave Ruijs de Beerenbrouck was 'Limburger in hart en ziel' en zijn benoeming werd daarom 'met zeer grote instemming begroet', zo werd later in *De Maasgouw* gememo-reerd.³⁴ Toch was er vooral ook een gevoel van opluchting dat het geen liberaal geworden was – er zat op dat moment namelijk in Den Haag een liberaal kabinet.³⁵ Onder de kop 'Een nieuwe Commissaris der Koningin' ging de *Limburger Koerier* niet in op de Limburgse herkomst van de nieuwe gouverneur. De krant oordeelde – kennelijk ook opgelucht – dat het kabinet zich 'liberaal getoond [had] in den besten zin van 't woord', door de conser-vatief-katholiek Ruijs te benoemen.³⁶ Een Limburgse afkomst was een pre, maar het was als enkel feit niet zaligmakend.

Dat bleek ook bij de gouverneurswisselingen in 1918 en 1936 toen met achtereenvol-gens Van Hövell tot Westerflier en Van Sonsbeeck twee gouverneurs van buiten Limburg aantraden. Nog voor bekend werd dat Van Hövell tot Westerflier de nieuwe gouverneur zou worden, schreef de *Limburger Koerier* al dat het de bedoeling was 'eene jonge energieke kracht van buiten Limburg ter benoeming voor te dragen'.³⁷ Er waren in de provincie zelf geen geschikte kandidaten te vinden, zo werd vanuit Limburg bericht in de landelijke pers.

Ware een van beide oud-ministers Regout nog in leven, de keuze zou dan wel als vaststaand geacht kunnen worden [...].³⁸

Maar die waren er dus niet meer.

Bij de komst van Van Sonsbeeck in 1936 legde de *Limburger Koerier* uit dat een Lim-burgse afkomst altijd wel een zekere rol speelde. De krant schreef:

Wanneer Limburgers pleiten om Limburgers in dit gewest voor belangrijke functies te benoemen, dan spruit dit verlangen niet voort uit een bekrompen, gewestelijk chauvinisme, maar wel uit een vage vrees – een vrees [...] dat men in Den Haag, met de beste bedoelingen, bekwame mannen naar Limburg zou zenden, die echter te ver af staan van de Limburgsche mentaliteit [...].³⁹

34 Panhuysen, G., 'Uit de geschiedenis van Limburg's provinciaal bestuur', *De Maasgouw* jrg.74 (1955) 121.

35 Beekelaar, G.A.M., 'Gustave Ruijs de Beerenbrouck (1842-1926), commissaris der koningin, 1893-1918, en Charles Ruijs de Beerenbrouck (1873-1936), commissaris der koningin, mei-au-gustus 1918', in: Wieland, *De gouverneurs in de beide Limburgen* 267-268.

36 *Limburger Koerier*, 30 september 1893 1.

37 *Limburger Koerier* 10 september 1918 1.

38 *Algemeen Handelsblad* 28 september 1918 9.

39 *Limburger Koerier* 23 maart 1936 1.

Desalniettemin was de komst van niet-Limburger Van Sonsbeeck een gebeurtenis waarmee de krant Limburg kon gelukwensen:

Mr. van Sonsbeeck is van huis uit geen Limburger maar hij is een Nederlander, die voldoende zuidelijk is georiënteerd om bij voorbaat Limburg een ruime plaats te geven in zijn liefde voor ons volk.⁴⁰

Voor het eerst een voorzichtige verwijzing naar affiniteit hebben met de Limburgse identiteit, lijkt me. Het kon dus zeker iemand van buiten de provincie zijn, maar op de weegschaal van voors en tegens, meestal politiek of religieus van aard, woog een Limburgse herkomst wel degelijk mee. Dat wist ook dagblad *De Tijd*. Bij de komst van Frans Houben, in 1947, als opvolger van Van Sonsbeeck, scheef de katholieke krant:

Zonder chauvinistisch te zijn, ziet men [in Limburg] den zetel van provincie-gouverneur [...] gaarne ingenomen door een streekgenoot. Zij kunnen gerust zijn: hoewel niet in Limburg geboren, heeft mr. Houben honderd procent Limburgsch bloed in de aderen.⁴¹

Frans Houben stelde zichzelf in het *Limburgsch Dagblad* voor als 'een rasecht Limburger'.⁴² Overigens, als we alleen het geboortecriterium zouden nemen, zou Houben dus buiten de categorie 'Limburgse autochtone gouverneurs' vallen. Hij was immers geboren in Woudrichem, Noord-Brabant. Dit geeft maar weer eens aan hoe bepalend definities kunnen zijn bij een onderzoek.

Bij het vertrek van de in Rotterdam geboren Charles van Rooy in 1977 bereikten minister De Gaay Fortman van Binnenlandse Zaken stemmen vanuit Limburg die verkondigden dat de provincie juist gebaat zou zijn bij een gouverneur die niet uit Limburg afkomstig was.⁴³ Toch constateerde het *Dagblad voor Noord-Limburg* een poosje later uitdrukkelijk, dat de provincie met de komst van Sjeng Kremers 'weer een commissaris van de koningin [heeft] die in Limburg geboren is uit Limburgse ouders'.⁴⁴ Kortom: de Limburgse wortels van een gouverneur vormden een aspect dat in Limburg zeker gewaardeerd werd.

40 Ibidem.

41 *De Tijd* 2 december 1946 2.

42 *Limburgsch Dagblad* 30 november 1946 2.

43 Janssens, *De commissaris van de Koningin* 65.

44 Geciteerd in: *Dagblad de Limburger*, <http://www.limburger.nl/article/20150210/TOENENNU/975518986> [geraadpleegd 27-5-2015].

Het is aannemelijk, zo wordt wel eens gesteld, dat de factor herkomst bij de commissarissen van de Koning van groter gewicht is in provincies met een eigen identiteit.⁴⁵ Dit zou in ieder geval kunnen verklaren waarom afkomst in de eerste decennia na de vorming van Limburg een minder grote rol lijkt te hebben gespeeld: toen was er van een herkenbare en gedeelde identiteit nog geen sprake, daarvoor was de provincie nog te jong.

Identiteit en ziel

Het woord identiteit is gevallen.... Ik kan niet om enkele noties mijnerzijds rond dit begrip heen. De al dan niet bestaande Limburgse identiteit is een bijzonder populair gespreksonderwerp in politieke kringen, bij culturele verenigingen en organisaties, en ook bij wetenschappers, waartoe ik zeker de beroepsgroep van de historici met ere mag rekenen, naast die van sociologen, cultureel antropologen, taalwetenschappers en volkskundigen. Ik besef dat ik dit thema met fluwelen handschoenen moet bespreken. Ik ben onmiskenbaar een historicus, maar tegelijkertijd ben ik drager van het ambt van gouverneur en wordt daarmee gemakkelijk ook onderwerp, of zo u wilt: lijdend voorwerp, van dit thema.

Alleen al de afgelopen tien jaren is veel gepubliceerd en gediscussieerd over dit thema. De jubileumviering van het Koninklijk LGOG, het schrijven van een nieuwe geschiedenis van Limburg, de herdenkingen van tweehonderd jaar Koninkrijk, 175 jaar scheiding der beide Limburgen, 450 jaar Bisdom Roermond waren alle voor historici prachtige, niet

Charles van Rooy (commissaris van de Koningin van 1964 tot 1977) was de laatste gouverneur die een ambtskostuum droeg. Foto: Provincie Limburg

⁴⁵ Janssens, *De commissaris van de Koningin* 66.

te missen aanleidingen om het bestaan van een Limburgse identiteit aan te tonen, ook door ze te relativiseren en te ontkennen. Vele artikelen zijn inmiddels verschenen.⁴⁶

Een recente aanleiding van politiek-bestuurlijke aard was de aankondiging van het kabinet Rutte-II om plannen te ontwikkelen voor een provinciale herindeling, waarbij de opheffing van Limburg in 2017 een feit zou worden.⁴⁷ Opvallend is niet de oprechte weerstand tegen dit idee binnen Provinciale Staten van Limburg en vele Limburgse organisaties, maar in dit verband wél de motivatie van de minister van BZK, Ronald Plasterk, bij de intrekking van deze plannen. Hij schreef immers dat de landsdeelvorming zich zou beperken tot negen provincies;

In Friesland, Brabant en Limburg signaleert de [...] bewindsman een sterke eigen identiteit en de meeste weerstand tegen samengaan met een andere provincie.⁴⁸

Zo berichtten de media.

Eén van de vaste elementen in mijn toespraken waar ik het over zogenaamd typisch Limburgse zaken heb, is mijn stelling dat ik niet graag over 'Limburgse identiteit' spreek, omdat dit begrip grenzen en uitsluiting veronderstelt – je hoort erbij of je hoort er niet bij – maar over de 'Limburgse ziel'. Die is immers grenzeloos, en sluit meer mensen en groepen in.⁴⁹ Dit is méér dan een semantische trouvaille. De discussie over identiteit gaat immers om te beginnen over de vraag of er sprake is van één Limburg, wanneer dat dan ontstaan is, en over welk territorium wordt gesproken. Identiteit dicht immers kenmerken, eigenschappen, vaardigheden, competenties toe aan mensen die in een bepaald gebied wonen, of die tot een bepaalde groep behoren.

46 Leerssen, Joep, 'De Limburgse identiteit' en Wessels, Jos, 'Over grenzen, beeldvorming en identiteit. Aspecten van Nederlandse natievorming en een problematische regionale identificatie: Limburg vanaf circa 1800', in: Tummers, *Limburg. Een geschiedenis*, deel 3: 'Na 1800' (Maastricht 2015), 303-322 en 279-302; Knotter, Ad (red.), *Dit is Limburg! Opstellen over de Limburgse identiteit* (Zwolle 2009); Leerssen, Joep, 'De Limburgse identiteit: laveren tussen regionalisme, provincialisme en chauvinisme', in: Hovens, Frank e.a. (red.), *Dag 25 – 15 mei 1998. Avantis! Limburg grensoverschrijdend vooruit* (De kleine geschiedenis van Limburg in 25 dagen) (Zwolle 2010) 57-93; Derix, Govert, 'De uitvinding van het Limburggevoel', in: Weelen, Paul (red.), *Waar in 't bronsgroen eikenhout. 100 jaar Limburgs volkslied* (z.pl. 2009) 28-35.

47 Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Bestuur in samenhang. De bestuurlijke organisatie in Nederland* (z.pl. 2013) 31; Dossier Landsdelen, *Binnenlands Bestuur*, <http://www.binnenlandsbestuur.nl/landsdelen> [geraadpleegd 15-6-2015].

48 *De Telegraaf* 5 februari 2014, http://www.telegraaf.nl/binnenland/22269384/_Plasterk_wil_zeven_provincies_.html [geraadpleegd 15-6-2015].

49 Zie bijv.: installatierede Theo Bovens als Commissaris van de Koningin, 7 oktober 2011, http://www.limburg.nl/Bestuur/Commissaris_van_de_Koning_Gouverneur/Twitter_toespraken_en_columns/Toespraken/2014 [geraadpleegd: 23-5-2015].

Vanuit deze opvatting kan er dus pas sprake zijn van een provinciale Limburgse identiteit als er sprake is van een provincie Limburg. Ik denk dat weinigen zullen beweren dat er in 1815 een Limburgse identiteit bestond; ik ben althans artikelen waarin dit wordt gesteld niet tegengekomen. Hoewel... In een nota uit augustus-september 1815 over de benoeming van de eerste gouverneur, werden de Limburgers al wel geduid, namelijk als een 'peuple mitoiën', een midden-volk.⁵⁰ Nota bene: de provincie was formeel nog maar enkele dagen oud.

Zodra de provinciegrenzen in de negentiende eeuw waren getrokken, en de staatkundige verhoudingen in vier etappes werden gestabiliseerd – één provincie 1815-1830, de periode van de afscheiding van België 1830-1839, de periode van Nederlandse provincie en hertogdom in de Duitse Bond 1839-1867, en de periode van 'normale' Nederlandse provincie vanaf 1867 – begint ook de vorming van een groepsdenken, gemeenschapsvorming. Dat geschiedt in vele facetten: religieus, cultureel, taalkundig, politiek, economisch, en zeker ook bestuurlijk.

Is er in deze facetten sprake van zoiets als een gemeenschappelijkheid? Het makkelijkst lijkt deze vraag te beantwoorden op het terrein van de religie. In de negentiende eeuw is Limburg zonder twijfel overwegend Rooms-Katholiek te noemen. De kerkstructuur krijgt vorm door de vorming van het bisdom Roermond in het midden van de negentiende eeuw. Het bisdom wordt voorafgegaan door een apostolisch vicariaat, terwijl daarvoor het hele territorium behoorde tot de bisdommen Aken en Luik.⁵¹ Rolduc werd in 1831 als Luikse instelling geopend, en ging in 1843 als Roermondse instelling door, na de afsplitsing van een deel dat naar St. Truiden verhuisde. De grenzen van het bisdom komen voor 99,8% overeen met die van de provincie Limburg. Het bisdom is namelijk een paar vierkante kilometer groter, omdat delen van de tot Roermond behorende parochie Molenhoek op Gelders grondgebied liggen.

Onmiskenbaar heeft het bestaan van één kerkelijk gebied, met een sterke structuur, éénduidige leiding, een eigen opleidingsstructuur en niet onbelangrijk: het plaatsings- en personeelsbeleid, aan het gevoel bijgedragen bij elkaar te horen, al moeten we dit niet te absoluut zien.⁵² Het zou nog vele jaren duren voordat de gewone gelovige dit bisdom-Roermond-gevoel zou ervaren. Feitelijk was dat pas het geval in de twintigste eeuw door de opkomst van gezamenlijke media (het bisdomblad), de actieve steun van het bisdom

50 Peters, L.A.H., 'Bij de benoeming van de eerste gouverneur van Limburg in 1815', *De Maasgouw* 96 (1977) 1-10.

51 Haye, Régis de la, 'De Franse Tijd (1794-1814), Luiks en Akens intermezzo (1801-1840)', in: Haye, R. de la en P. Hamans (samenstelling), *Bisdom langs de Maas* (Maastricht/Roermond 2009) 366-377.

52 Zie o.a. Leerssen, 'De Limburgse identiteit', in *Dag 25 – 15 mei 1998* 80. Voor het het plaatsings- en personeelsbeleid van de Limburgse bisschoppen vanaf Paradis, zie: Sniekers, Theo, 'De voorgangers van Gijzen', in 'God in Limburg', bijlage van het *Limburgs Dagblad*, 25 maart 1989 67.

bij parochievorming en kerkenbouw, het rondtrekken van de bisschop, en het bekender worden van de kerkleiding door kerkpolitieke discussies en opvattingen in de publiciteit. De groei van een Limburgse katholieke identiteit hangt nauw samen met de groei van de katholieke zuil in Nederland in het algemeen. Doordat deze zuilenmaatschappij steeds betekenisvoller werd, kon ook de 'Limburgisering' van de katholieke zuil binnen de provinciale, of zo u wilt: diocesane grenzen groeien. Het bisdom bevorderde actief de vorming van provinciale, tegelijk diocesane organisaties op gebied van onderwijs, gezondheidszorg, economie, standsorganisaties, cultuur en media.⁵³

Deze Limburgisering van de katholieke zuil en de identificatie met Limburg bij de diocesane verbanden in het bisdom Roermond werden versterkt doordat zij zich vaak als 'Limburgse' organisaties profileerden.

Bij de werkgevers bijvoorbeeld. De landelijke *Algemeene RK Werkgeversvereniging* (ARKWV) werd in 1922 omgevormd tot een federatie van diocesane verenigingen, één in elk van de vijf bisdommen. Vier van de vijf verwezen in hun naam naar het bisdom. De uitzondering was de werkgeversvereniging in het bisdom Roermond, die voerde een provincie-aanduiding: het was de *Limburgsche Katholieke Werkgevers Vereniging* (LKWV), in tegenstelling tot bijvoorbeeld de *Katholieke Werkgevers Vereniging in het bisdom 's-Hertogenbosch*.⁵⁴ En onder de vijf katholieke middenstandsbonden – ook hier weer bisdomsgewijs georganiseerd – bevond zich de *Roomsch Katholieke Limburgse Middenstandsbond*, opgericht in 1913. Het was dus niet de katholieke middenstandsbond 'in het bisdom Roermond', zoals in lijn gelegen zou hebben met de naamgeving elders in katholiek Nederland.⁵⁵

We zien dit terug in de sport. Voor de Tweede Wereldoorlog overkoepelde de *Roomsch-Katholieke Federatie van Roomsch-Katholieke Voetbalbonden in Nederland* (RKF) de katholieke voetbalbonden in de vijf bisdommen. In het bisdom Roermond was dit de RKLVB: de *Roomsch-Katholieke Limburgsche Voetbalbond*.

In 1928 werd de *Diocesane Commissie van Samenwerking Limburg* opgericht, als overkoepeling van de katholieke standsorganisaties in het bisdom Roermond.⁵⁶ En toen dat bisdom in 1947 een nieuw diocesaan weekblad ging uitgeven, kreeg dat periodiek de titel *Limburg: katholiek weekblad voor het Bisdom Roermond*.

53 Hamans, P.W.F.M., 'Het tweede bisdom Roermond (1841/1853 - heden)', in: Haye, R. de la, *Bisdom langs de Maas* 379-610.

54 Katholiek Documentatiecentrum (Nijmegen) (KDC), *Archief van de Algemene Katholieke Werkgeversvereniging*, archiefnr.917, 'Ten geleide' en plaatsingslijst nrs.6 t/m 10, http://www.ru.nl/kdc/over_het_kdc/archief/over_de_archieven/stands-_en/archieven_van/archieven_i/werkgeversvereniging [geraadpleegd 27-6-2015].

55 KDC, *Archief Aartsdiocesane Katholieke Middenstandsbond*, archiefnr.896; *Archief Katholieke Middenstandsbond, bisdom Breda*, archiefnr. 909; *Archief Katholieke Middenstandsbond, bisdom 's-Hertogenbosch*, archiefnr. 313; *Archief Katholieke Middenstandsbond, bisdom Haarlem*, archiefnr. 1015.

56 SHCL, archief van de Diocesane later Limburgse Commissie van samenwerking, EAN0804.

De gelukkige omstandigheid, dat de diocesane en provinciale grenzen samenvallen is o.m. de oorzaak geweest, dat het diocesane provinciale blad "Limburg" genoemd zal worden.

Aldus een vooraankondiging in de pers.⁵⁷

Het bisdom Roermond vergistte zich in 2013 zelfs in zijn eigen naam en noemde zich per ongeluk *bisdóm Limburg*; een abuis dat ook in de (Limburgse) pers kan worden aangetroffen.⁵⁸ Overigens bestaat er sinds 1827 in het huidige Duitsland een bisdom met de naam Limburg.⁵⁹

Belangrijk voor het ontstaan van een Limburg-gevoel was mede wellicht de eenvormige opleiding van priesters en regulieren. Rolduc speelde bijvoorbeeld een grote rol in de verspreiding van de Nederlandse taal.⁶⁰ En de onderwijsordes die in de negentiende eeuw in Limburg ontstonden, ontwikkelden onderwijsmethodes en -inhoud waarin bijvoorbeeld aandacht was voor streekgeschiedenis en de bestudering van natuur en landschap in de eigen omgeving. En individuele priesters brachten hun interesses en opleiding bijeen. De naamgever van deze lezing, pastoor Habets, is slechts één van de voorbeelden als stuwende kracht voor de regionale geschiedbeoefening.

De discussie over het bestaan van een zogenaamde 'eigen' identiteit behelst het besef, anders te zijn dan anderen buiten de groep. Voor wat betreft de religie is dit 'anders zijn' ten opzichte van de tot lang in de twintigste eeuw dominante protestantse Nederlandse religie evident. Voor de semi-religieuze aspecten, datgene dat tegenwoordig met cultureel-katholiek wordt aangeduid, geldt dat evenzo. Er zou dan echter sprake moeten zijn van één katholieke identiteit ten opzichte van een protestantse. Maar als verklaring voor de kracht van een Limburgse identiteit is dit nooit afdoende, omdat immers ook binnen de Nederlandse kerkprovincie die ene katholieke identiteit een relatief begrip is. Roermond wordt elders als een bijzonder bisdom wordt gezien, zo is althans mijn eigen ervaring.

Voor de culturele facetten geldt dit deels ook. Als eigenheid wordt vertaald in het hebben van eigen folklore, om maar iets voor de hand liggends te noemen, is mij géén folkloristische uiting bekend die overal in Limburg voorkomt én alleen in Limburg voorkomt. Schutterijen treffen we ook over de provinciegrens, en lokale dorpse tradities komen

57 *Limburgsch Dagblad* 19 oktober 1946 2.

58 Dienst Kerk en samenleving, *Jaarverslag Stichting Evangelie en Samenleving 2012* (z.n. 2013) 2. Voor de pers, zie bijv. *Limburgsch Dagblad* 21 februari 1933 8; *De Telegraaf* 17 januari 2014, http://www.telegraaf.nl/binnenland/22218982/_Bisdóm_sluit_geen_kerken_dorp_.html [geraadpleegd 28-6-2015].

59 Website Bistum Limburg, <https://www.bistumlimburg.de/bistum-limburg/ueber-das-bistum.html> [geraadpleegd 28-6-2015].

60 Bovens, Th.J.Fr.M., *De brug tussen Vlaanderen en Nederland. De Limburgse reacties op de Vlaamse Beweging 1830-1875*, onuitgegeven doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen (Nijmegen/Maastricht 1987) 41-47.

meestal ook alleen in die betreffende plaats voor, en niet van Mesch tot Molenhoek.

Voor de zogenaamde eigen taal geldt hetzelfde. Hoewel sprake is van verbindende kenmerken van één Limburgse streektaal, zijn de onderlinge verschillen en taalgrenzen significant aanwezig. Het Limburgs volkslied is niet voor niets in het Nederlands geschreven.⁶¹ En dan zwijg ik nog over ons toegedichte gemeenschappelijkheden als liefde voor de blaasmuziek ten opzichte van andere muzieksoorten, of voorkeuren voor vlaai ten opzichte van de tompouce.

En dus is er mijns inziens sprake van een te beperkte uitleg van of associatie met het thema identiteit. Alsof identiteit iets te maken heeft met gevoel, met karakter, met niet-fysieke zaken, met zaken als taal, cultuur en geloof, met hoe we met elkaar omgaan, onze gebruiken en tradities. Of hoe anderen met ons omgaan, naar ons kijken, ons behandelen, waarbij 'ons' in dit geval op alle in Limburg wonende burgers slaat. Ik doe aan het belang van al die zaken geen letter af. Volgens Leerssen zijn ze zelfs hardnekkiger en bestendiger dan ooit vermoed.⁶² Maar om politieke of economische betekenis te krijgen, heeft het begrip identiteit meer nodig, namelijk organisaties, beleid en overheid.

In Utrecht bestaan ongetwijfeld vele lokale gebruiken, en zonder dat ik daar onderzoek naar gedaan heb, voelt de gemiddelde Utrechenaar zich echt anders dan de Amsterdammer, of de Hollander. En toch zal de Utrechtse identiteit niet gauw dezelfde gevoelswaarde, laat staan dezelfde politieke lading bezitten dan die in de door Plasterk genoemde provincies. Daar is meer voor nodig.

De Limburgse identiteit is in de negentiende en twintigste eeuw ontstaan door het gevoel anders te zijn, juist omdat we in contact waren met de zich vormende Nederlandse staat en staatsorganen. Ook de Nederlandse identiteit was groeiende, net als later de Duitse en de Belgische. Nationale identiteiten groeiden vanuit de eigen machtscentra, gebaseerd op dominante beelden van gezamenlijke geschiedenis, en vaak een gezamenlijk beleefd geloof.

En zoals in zovele grensgebieden van Nederland, ja van Europa, heeft het bestuurlijke centrum het gevoel dat de grensprovincies veraf liggen.

We hebben vele voorbeelden van hoe Nederlanders en buitenlanders naar onze provincie keken, in elk geval als iets on-Nederlands.⁶³ Flamingant Julius Vuylsteke bijvoorbeeld noemde in 1872 op het 13^e Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres te Antwerpen Maastricht een bastaardstad in Nederland, toen de Limburgse hoofdstad zich daar opwierp als congresplaats voor de 14^e editie.⁶⁴ Het gevoel aan Limburgse zijde dat Den

61 Kroon, Sjaak en A.L.M. Valken, 'Dialect in Limburg', in: *Dialect en school in Limburg* (Amsterdam 2004), 27.

62 Leerssen, 'De Limburgse identiteit', in Tummers, *Limburg. Een geschiedenis* 321.

63 Zie bijv.: Camp, Rico op den, "'Wandelend in den vreemde'". Limburg en de Nederlandse natie in de reisverslagen van J. Craandijk', *De Maasgouw* 113 (1994) 161-176.

64 Bovens, *De brug tussen Vlaanderen en Nederland* 91.

Haag letterlijk, figuurlijk en mentaal veraf is, is een populair onderdeel van de boodschap die Limburgers bedoeld of onbedoeld uitdragen. En dan zijn gevoelens van minderwaardigheid of superioriteit zijden van dezelfde medaille.

Georganiseerde identiteit

Nee, mijn gedachte is, dat er pas sprake kan zijn van een betekenisvolle identiteit als die is gekoppeld aan, of samenvalt met een vorm van organisatie. Ik noem dat 'georganiseerde identiteit'. Dat begint met een provinciale overheid, een middenbestuur dat provinciale belastingen heft, provinciale verordeningen afkondigt, zich kortom bemoeit met iedereen die zich in de provincie ophoudt, er woont of werkt. Een provinciale overheid die in de negentiende eeuw een wapen kiest, in de twintigste eeuw een volkslied aanwijst, en later een vlag laat ontwerpen. Een overheid die zelfstandige relaties aangaat met regionale overheden elders in Europa en de wereld. Een provinciale overheid die in de laatste decennia van de vorige eeuw uitgroeide tot een initiatiefrijke politiek speler, met een besef van eigen kracht.⁶⁵

Een overheid die provinciale organisaties in het leven roept en financieel en organisatorisch ondersteunt op gebied van sport, cultuur, economie, gezondheidszorg en zo meer. En doordat er sprake is van provinciale politiek, ontstaan ook Limburgse afdelingen van landelijke politieke partijen en stromingen, waardoor ook geijverd kan worden voor Limburgse kandidaten op landelijke lijsten voor de Eerste en Tweede Kamer, Europees Parlement, en zelfs de regering.⁶⁶ Dit wordt ondersteund door op Limburgse schaal georganiseerde media, zelfs en met name nu ook in het televisie en sociale media-tijdperk.

Dit wordt daarnaast geschraagd door de 'territoriale congruentie', dat wil zeggen dat ook andere overheidsstructuren Limburg als eenheid nemen, hetgeen zeker niet altijd voor de rest van het land geldt. Ik noem bijvoorbeeld de reorganisaties die de afgelopen jaren binnen justitie en politie tot stand zijn gebracht en waarbij Limburg als één van de weinige provincies een eigen arrondissement of politieregio vormt.

Lokale artiesten, zingend in lokale dialecten, worden Limburgse artiesten. Beppie Kraft is mede daardoor populair van Molenhoek tot Mesch. En de aanvraag voor de erkenning van het Limburgs als streektaal zou zonder het bestaan van een provinciale overheid veel lastiger tot stand zijn gekomen.

Standorganisaties organiseren zich ook naar de bestuurlijke schaal die voor hen interessant is. En dus kennen we nog een Limburgse Land- en Tuinbouwbond, een Limburgse

65 Elmpt, Hendrik Jan van, *Een besef van eigen kracht. Limburgse provinciale politiek in de periode 1962-2007* (Sittard/Maastricht 2011).

66 Zie voor de kandidaat-Tweede Kamerleden bijv.: Lemmens, Eric, *Aan Vorst en Vaderland gehecht, doch tevreden zijn zij niet. Limburgse politici in Den Haag 1839-1918* (Amsterdam 2004) 11.

Werkgeversvereniging, en een MKB-Limburg, omdat er regionaal Limburgs economisch beleid wordt gevoerd. En de 2600 medewerkers van VdL-NedCar hoef ik er niet van te overtuigen dat ze hun baan hebben mede dankzij een Limburgse overheid en een Limburgse minister van Economische Zaken. En dat is overigens nog waar ook!

De provinciale overheid als motor en waarborg voor groei en behoud van regionaal verschil ten opzichte van de collega-provincies in Nederland. Dat doet zij door actieve steun aan organisaties met dezelfde provincie als werkgebied. Daarin is het trekken van te strakke grenzen inmiddels op velerlei terrein verlaten. Zo kennen we economische samenwerking met Zuid-Oost Brabant in het Brainport 2020-concept, of deelname van Brabantse en Duitse schutterijen aan het Oud Limburgs Schuttersfeest (samen met onze Belgische burens vanzelfsprekend). De bestudering van de streektaal gaat ook over provincie- en landsgrenzen heen. Zo beschouwd is de eerder aangehaalde gedachtesprong van begrensde identiteit naar grenzeloze ziel zeker niet onlogisch.

Maar de fascinatie groeit als het op de geschetste manier gedefinieerde begrip identiteit, de 'georganiseerde identiteit', op zijn beurt de instandhouding van een provinciale overheid bewerkstelligt. Identiteit dus als drager van de verbinding tussen gemeenschap en overheid. Hierover kunnen bestuurskundigen nog talloze studies verrichten.

Rol van de gouverneur

De rol van de gouverneur in de genoemde ontwikkeling is daarbij op voorhand interessant. De negentiende-eeuwse gouverneurs vertegenwoordigden in eerste instantie het nationaal gezag in de provincie. De twintigste-eeuwse gouverneurs blijken eerder de vertegenwoordigers van de provincie bij het nationale gezag. Alleen al het bestaan van de zelfstandige functie van commissaris of gouverneur, rijksorgaan én provinciaal orgaan tegelijk, bevordert de notie van het bestaan van een provinciale entiteit met identiteit. Het ambt van gouverneur van Limburg, door wie het ambt ook wordt uitgeoefend, is daarmee voor de discussies over bestaan en aard van de Limburgse identiteit zeker van belang.

Maakt het dan niet uit wie onze gouverneur is? Is politieke kleur van belang, of speelt eerder, wat ik een modeterm vind: de 'personality' een rol? Is de ene gouverneur belangrijker voor de waardering van identiteit dan de andere? Maakt afkomst of uitstraling nog iets uit? Gaat identiteitsvorming bijvoorbeeld beter en sneller als ook de elite zich daarmee identificeert?

Om het gezag van het ambt een steun in de rug te bieden is recruterings uit de kringen van de adellijke en burgerlijke elite in de beginjaren zeker nuttig. Bij de benoeming van Eduard baron van Hövell tot Westerflier tot gouverneur, in november 1918, schreef een Roermondse krant:

wederom een met een zeer langen naam, wat, gezien de duizenden handtekeningen die hij [...] zetten moet [...] voor hemzelf juist geen genoeg zal zijn.⁶⁷

Hoewel lange namen niet één-op-één samenvallen met een adellijke afstamming, is er wel een duidelijk verband, ook bij de Limburgse gouverneurs. Zo vermeldt het boek *Een Gouvernement aan de Maas*, de rij van Limburgse gouverneur beziende, 'Met Van Voorst tot Voorst is de dubbele naam terug [...]'.⁶⁸

Limburg telde in de voorbije tweehonderd jaar relatief veel gouverneurs van adel. Er waren hier evenveel adellijke gouverneurs als niet-adellijke. Voor de meeste andere Nederlandse provincies geldt dat er meer niet-adellijke dan adellijke commissarissen zijn geweest.⁶⁹

Na de creatie van het Koninkrijk der Nederlanden vormde de oude Nederlandse adel, samen met nieuw geadelde regentenfamilies, de bestuurlijke elite. Veel bestuurlijke functies waren voor een belangrijk deel voorbehouden aan de adel.⁷⁰ Dit zien we, tot aan de Tweede Wereldoorlog, terug bij de gouverneurs of commissarissen van de Koningin en Koning.

Limburg was hierop geen uitzondering. De provincie telde tussen 1815 en 1940 elf gouverneurs; drie waren er niet van adel.

Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw nam de nadrukkelijke rol van bepaalde families in het bestuur sterk af.⁷¹ Weekblad *Elsevier* stelde vorig jaar overigens vast in een artikel over de Nederlandse commissarissen van de Koning:

De democratiseringsgolf van 1968 veranderde alle regenten in moderne regenten, maar de commissaris des Konings het minst.⁷²

Vele Limburgse gouverneurs waren verbonden met families die op allerlei niveaus en plaatsen een rol speelden in het Nederlandse bestuurlijke en politieke leven.

⁶⁷ *De Roermondenaar* 11 oktober 1918 1.

⁶⁸ Leeuwen, Fred van, *Een gouvernement aan de Maas* 51.

⁶⁹ In de diverse provincies is voor de periode 1815-heden de verhouding tussen adellijke en niet-adellijke gouverneurs/commissarissen van de Koning(in): Groningen: 7:11; Friesland: 6:6; Drenthe: 7:15; Overijssel 11:7; Gelderland: 9:6; Utrecht: 11:11; Noord-Holland: 6:10; Zuid-Holland: 7:10; Zeeland: 11:7; Noord-Brabant: 6:10; Limburg: 9:9; Flevoland: 0:3. Van der Does de Willebois werd na zijn gouverneurschap van Limburg in de adelstand verheven en is hier als niet-adellijk meegeteld.

⁷⁰ Braak, Bert van den, 'Families in de Nederlandse politiek' (Montesquieu Instituut), http://www.montesquieu-instituut.nl/id/viufiz839ztg/families_in_de_nederlandse_politiek [geraadpleegd: 8-5-2015].

⁷¹ Ibidem.

⁷² Vrijzen, Eric, 'Anatomie van de macht'.

Er waren ook onderlinge familiebanden. In 1846 volgde Eduard van Meeuwen zijn zwager Pieter Macpherson op als gouverneur. De latere gouverneur Eduard van Hövell tot Westerflier woonde in zijn jonge jaren enige tijd bij zijn grootouders. En die bewoonden het gouvernement in Maastricht, want zijn grootvader was gouverneur Eduard de Kuijper.

En toen Gustave Ruijs de Beerenbrouck in 1918 om gezondheidsredenen zijn ontslag vroeg als gouverneur, berichtte koningin Wilhelmina hem in een telegram:

Met groot leedwezen teekende ik heden morgen uw eervol ontslag als myn commissaris in Limburg [...] Het [is] my aangenaam u te kunnen berichten dat ik uw zoon tot uw opvolger benoemd heb [...].⁷³

‘Erfopvolging in Limburg’, kopte het sociaaldemocratische weekblad *De Tribune*.⁷⁴ Ook in Limburg zelf was er kritiek: ‘één erfelijke positie lijkt ons in den lande voldoende [...]’, schreef *De Roermondenaar*, verwijzend naar het koningschap.⁷⁵ Deze liberale Roermondse krant had echter vooral moeite met de politieke signatuur van de nieuwe gouverneur: Ruijs was immers een exponent van het politiek-katholicisme.

Beschouwen we de lijst van Limburgse gouverneurs in relatie tot de vraagstelling dan wijkt deze qua herkomst en samenstelling niet zodanig af van elders dat daarmee het gevoel van anders zijn extra kan worden verklaard. De rol als provinciaal boegbeeld werd met verve, met egards vervuld. Maar dat was in Limburg niet anders dan in Drenthe of Gelderland.

‘Omdat ik uit Limburg kom’

Als het gaat om het de relatie tussen herkomst van gouverneurs en het meer of minder bevorderen van identiteit dan zouden we ook kunnen kijken naar Limburgers die in andere provincies commissaris van de Koning zijn geweest.

Er zijn drie Limburgers van geboorte die elders het commissarisambt hebben vervuld. Constant Kortmann uit Weert werd in 1959 benoemd in Noord-Brabant. Jan Hendriks, geboren en getogen in Brunssum trad in 1988 aan in Overijssel. En nog noordelijker, in Friesland, werd, in 1994, Loek Hermans commissaris van de Koningin. In de pers werd destijds bericht:

73 Telegram van koningin Wilhelmina aan gouverneur G. Ruijs de Beerenbrouck, tekst in: Beekelaar, ‘Gustave Ruijs de Beerenbrouck’ 292. In het origineel zijn alle letters in kapitaal weergegeven.

74 *De Tribune* 10 mei 1918 3.

75 *De Roermondenaar* 17 mei 1918 1.

De benoeming van de Limburger Hermans valt goed bij de Friezen. De Fryske Nationale Partij (FNP) is “niet ontevreden” en spreekt van “een dynamische, jonge commissaris”.⁷⁶

Weliswaar was in de profielschets door Provinciale Staten gevraagd om een Friessprekende commissaris, maar Hermans had toegezegd direct een taal cursus te zullen volgen. De Friezen zochten een goed bestuurder en Hermans was de beste kandidaat. Zijn Limburgse wortels vormden geen obstakel. Integendeel: ‘als Limburger’ had Hermans gevoel voor eigen cultuur en taal en dat was een pre, verklaarde de Fryske Nationale Partij.⁷⁷ Limburgers en Friezen: ze voelen elkaar aan. Of toch niet? Van Hermans wordt dus blijkbaar verwacht dat hij in zijn positie in Friesland dienstig kan zijn aan de ontwikkeling van de Friese identiteit.

Vier jaar na Hermans’ benoeming, in 1998, herdacht Friesland dat Albrecht van Saksen vijf eeuwen daarvoor aan de macht was gekomen en Friesland onder één centraal bestuur had gebracht. Sommige Friezen vonden dat daarmee de Friese vrijheid verloren was gegaan en zij boycotten de plechtigheden. Hun kritiek richtte zich niet op de laatste plaats op de commissaris van de Koningin, die voorging in de herdenking. Dat die commissaris uit Limburg afkomstig was, kwam nu de critici van pas. De *Leeuwarder Courant* schreef daarover:

Tegenstanders hebben beweerd dat de Limburger Hermans nooit iets van de Friese ziel zal begrijpen. Het stoort hem. “Omdat ik het niet met iemand eens ben zou ik de Friese ziel niet kunnen begrijpen. Of omdat ik uit Limburg kom. Maar juist als inwoner van een voormalig generaliteitsland weet ik heel goed wat het is om centraal bestuurd te worden”.⁷⁸

Zo werd Hermans geciteerd.

Overigens doet er zich ook bij het tellen van Limburgse commissarissen in andere provincies een aantal definitiekwesties voor: wie onder de gouverneurs en commissarissen elders in Nederland beschouwen we als Limburger?

Het geboortecriterium, dat zojuist is gehanteerd, sluit nu bijvoorbeeld Frank Houben uit, Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant tussen 1987 en 2003: geboren in Den Haag, maar wel als ‘telg uit een oud Limburgs geslacht van katholieke bestuurders’.

⁷⁶ *Nederlands Dagblad* 12 maart 1994 3.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ *Leeuwarder Courant* 20 juni 1998 21.

zoals zijn biografie in het Parlementair Documentatiecentrum aangeeft.⁷⁹ Hij was een zoon van de eerder genoemde Limburgse gouverneur Frans Houben.

En wat te doen met de gouverneurs die werden geboren in een plaats die tot de latere provincie Limburg zou gaan behoren, maar die dus ter wereld kwamen voordat die provincie bestond? En beperken we ons daarbij tot het latere Nederlands Limburg of tot de ongedeelde provincie Limburg uit de tijd van het Verenigd Koninkrijk? Als we de meest ruime interpretatie nemen, dan mogen we er drie gouverneurs bij optellen.

Zo was er Charles Louis baron de Keverberg de Kessel – in de *Canon van Limburg* op zijn Nederlands Karel Lodewijk genoemd en daar aangehaald als verlicht denker.⁸⁰ Hij was in de jaren 1815-1819 achtereenvolgens gouverneur in Antwerpen en Oost-Vlaanderen. De Keverberg de Kessel werd geboren in Haelen, dat toen nog behoorde tot het prinsbisdom Luik. André Charles Membrède kwam ter wereld in het twee-herige Maastricht. In 1823 werd hij gouverneur van Antwerpen; een functie die hij vijf jaar vervulde. Philippe graaf d'Arschot Schoonhoven tenslotte kwam uit Voort bij Borgloon in het huidige Belgisch Limburg, dat bij zijn geboorte behoorde tot het prinsbisdom Luik. Hij was in zijn tienerjaren page van de prins-bisschop en werd in 1818 door koning Willem I benoemd tot gouverneur van de provincie Zuid-Brabant.⁸¹

Deze drie gouverneurs uit de periode van het Verenigd Koninkrijk waren allen katholiek. En allen waren gouverneur van een overwegend katholieke provincie, in het zuidelijk deel van het koninkrijk, het latere België.

Na de Belgische afscheiding heerste er in Nederland aanvankelijk in brede kring een 'Hollandse contractiementaliteit': de scheuring van het Verenigd Koninkrijk was er alom toegejuicht en met een gevoel van bevrijding had de protestantse Nederlander zich teruggetrokken op eigen grond, zoals het wel is omschreven.⁸² De Nederlandse natie was voor velen een protestantse natie en voor katholieken was weinig plaats, zeker in het staatkundig leven.

79 'Mr. F.J.M. (Frank) Houben', biografisch archief van het Parlementair Documentatiecentrum van de Universiteit Leiden, http://www.parlement.com/id/vg09llz91jzk/f_j_m_frank_houben [geraadpleegd: 9-5-2015].

80 Venner, G., 'Baron van Keverberg. Verlicht bestuurder' in: Jos Venner (red.), *Canon van Limburg* (z.pl. 2009) 135.

81 'Mr. Ph.J.M. graaf d'Arschot Schoonhoven', biografisch archief van het Parlementair Documentatiecentrum van de Universiteit Leiden, http://www.parlement.com/id/vg09llrzdpt6/ph_j_m_graaf_d_arschot_schoonhoven [geraadpleegd: 9-5-2015].

82 Boogman, J.C., 'Achtergronden en algemene tendenties van het buitenlands beleid van Nederland en België in het midden van de 19^e eeuw', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 76 (1962) 52.

Als er al een katholieke kandidaat-gouverneur of commissaris was, dan waren decennialang alleen de overwegend katholieke provincies Noord-Brabant en Limburg beschikbaar. Deze op godsdienstig gebaseerde beperking was zeker voor bestuurders uit onze streken mede bepalend voor hun carrière. Het heeft tot 1925 geduurd voordat één van de andere provincies, te weten Overijssel, een katholieke commissaris kreeg. Dat was overigens een vertegenwoordiger van een familie die meerdere commissarissen van de Koningin zou leveren: het geslacht Van Voorst tot Voorst.⁸³

De specifieke staatkundige geschiedenis van Limburg verplicht mij om volledigheidshalve hier nog Joseph Bovy te noemen, geboren en getogen in Roermond. Hij koos, met vele Limburgers, in 1839, bij de opsplitsing van hun provincie, voor de Belgische nationaliteit. In 1872 werd hij gouverneur van Belgisch Limburg.⁸⁴

Royale zaken

Als gouverneur van Limburg ben ik onmiskenbaar in de eerste plaats commissaris van de Koning. Bij koninklijke bezoeken, onderscheidingen, festiviteiten, ceremonies heeft de gouverneur een rol, is hij aanwezig, bereidt hij voor. Ik merk dat deze verbinding met 'royale zaken' de functionaris helpt om boven de partijen te staan, boegbeeld van iedereen te zijn. Los van de formele positie wordt dit deel van mijn werk nog slechts zelden verward met het zijn van vertegenwoordiger van de regering, het kabinet in Den Haag.

Bij de start van het ambt, tweehonderd jaar geleden, was dit anders. De vorst wás regering, en de gouverneur gedroeg zich als rijksvertegenwoordiger, voelde dat ook zo. In Limburg moest het provinciegevoel nog ontkiemen. Het provinciaal ambtelijk apparaat bestond in de jaren tot 1830 uit amper 25 personen en een gemeenschappelijke basis in de geschiedenis was er niet.⁸⁵

De provinciale identiteit begon te groeien naarmate mensen meer met elkaar gingen verkeren, meemaken, ondernemen, van elkaar vernamen. De bestuurlijke ontwikkelingen die uiteindelijk zouden leiden tot de vorming en positionering van de Nederlandse provincie Limburg, zoals we die nu nog kennen, hebben hun invloed daarbij niet gemist. Over Limburg (in welke hoedanigheid ook) werd gesproken, onderhandeld, gevochten. Door het vormen van een Nederlandse en Belgische identiteit na de Scheiding, kon ook de afwijking van of afstand tot die identiteiten aan betekenis winnen.

83 A.E. (Eppo) baron van Voorst tot Voorst, commissaris van de Koningin in Overijssel van 1 juni 1925 tot 9 augustus 1941 en van 7 mei 1945 tot 6 mei 1946.

84 Mertens, J., 'Joseph Bovy (1810-1879), gouverneur van Limburg, 1872-1879, 45 jaar ten dienste van de provincie', in: Wieland, *De gouverneurs in de beide Limburgen* 193 e.v.

85 Voor de samenstelling van het ambtelijk apparaat, zie: Nuytens, E.M.Th.W., *Inventaris der archieven van het Provinciaal Bestuur van Limburg 1814-1913* (Maastricht 1982) 15-20.

De opeenvolgende gouverneurs hielden met die ontwikkelingen ambtshalve voeling. Zij rapporteerden over de stemming onder de bevolking, en waren tussenpersoon bij het formuleren en overbrengen van wensen en grieven. De ontwikkeling naar vertegenwoordiger of boegbeeld van Limburg werd ingezet.

De gouverneur als rijksorgaan heeft de keuze om het regionalisme tegen te gaan, dan wel te bevorderen. Hij kan in de provincie de eenheid van de nationale staat benadrukken, dan wel de eigenheid van de provincie naar voren halen. Deze mogelijke spagaat maakt de functie interessant, ook als onderwerp voor historisch onderzoek.⁸⁶

De vraag hoe elke gouverneur persoonlijk heeft bijgedragen aan bestaan, aan groei, definiëring en belang van een Limburgse identiteit, is in deze lezing nog steeds niet beantwoord. Evenmin hoe elke gouverneur ten opzichte van de waardering van de Limburgse eigenheid stond. Ja, er zijn aanwijzingen te halen uit herkomst, religie, statuut en roloppvatting van de diverse commissarissen. Maar de bekende biografieën zijn op dit thema niet altijd toegankelijk of duidelijk. Toch kan er wel iets over worden gezegd.

Er was de Limburgse gouverneurs in de negentiende eeuw veel aan gelegen om hun provincie te laten aanhaken bij het proces van natievorming dat toen Nederland op gang kwam. Zo schreef commissaris des Konings Van der Does de Willebois in zijn jaarverslag over 1857, dat het zijn uitdrukkelijke doel was om

den geest van het Hertogdom [Limburg dus] zoveel mogelijk met
zijn huidige nationaliteit te verbroederen.⁸⁷

Twee jaar later noteerde hij:

ik blijf doordrongen van het gewigt dat er in gelegen is in eene
volkomen staatkundige assimilatie van Limburg aan het overige
Nederland.⁸⁸

Rond 1900, zo'n veertig jaar later, was Ruijs de Beerenbrouck (senior) gouverneur. Limburg en de Limburgers zo goed mogelijk integreren in het koninkrijk, dat was 'zijn grootste verlangen'.⁸⁹

Halverwege de negentiende eeuw gebruikte de gouverneur dus de term *assimileren*; aan het einde van die eeuw ging het zijn opvolger om *integreren*. Bewuste woordkeuzes? Het toegenomen Limburgse zelfbewustzijn zal er in ieder geval toe geleid hebben dat het

86 Zie bijv. Crucq, *De commissaris van de Koningin*.

87 Geciteerd in: Smeets, 'Van der Does de Willebois' 151.

88 Uit het jaarverslag over 1959; geciteerd in ibidem.

89 Rutten, Willibrord, 'Wending naar een nieuwe tijd. Het verhaal van de periode: 1891-1900', in: Hovens, Frank e.a. (red.), *Dag 15 - 20 mei 1892. De eerste coöperatieve boterfabriek gaat van start in Tungalroy* (De kleine geschiedenis van Limburg in 25 dagen) (Zwolle 2009) 42-43.

streven om deel uit te maken van de Nederlandse samenleving inmiddels gepaard ging met het verlangen om de eigen cultuur, het eigen karakter te behouden. Men wilde wel integreren, maar niet assimileren.

Voor een functionaris die 'des Konings' is, is het bestendigen van de banden met het koninkrijk een vanzelfsprekende opgave. Voor de Limburgse commissaris van de Koning en Koning bracht dit in de afgelopen tweehonderd jaar een heel specifieke taakopdracht met zich mee, namelijk het actief tegenwerken van separatistische krachten die beoogden Limburg van Nederland af te scheiden. Dit speelde vooral in de jaren voor 1850, met name onder de gouverneurs Gericke van Herwijnen en Van Meeuwen.⁹⁰ Maar zeker tot in de jaren zeventig van de negentiende eeuw was de wijze waarop het Nederlands-nationaal gevoel zich in Limburg ontwikkelde, een prominent thema in de jaarverslagen die de gouverneur naar Den Haag stuurde.⁹¹

Ondanks al die aandacht zeggen deze rapportages weinig over de persoonlijke opvatting van de betreffende gouverneurs ten aanzien van de dubbele identiteit die zich langzaam ontwikkelde. Daartoe zullen de bronnen voor de beantwoording van deze vraag met betrekking tot alle gouverneurs opnieuw bestudeerd moeten worden. Dat is overigens ook het aantrekkelijke van het vak van historicus: steeds weer nieuwe invalshoeken kiezen om het verleden proberen te begrijpen.

Een gekozen commissaris?

Dat het gouverneursambt zoals het nu is vormgegeven (kroonbenoemd, rijksorgaan en provinciaal orgaan, neutraal, verbinder en boegbeeld), belangrijk is voor de identiteitsdiscussie, kan ik met een gedachte-experiment wellicht illustreren. In dit land woedt de discussie over de gekozen burgemeester. Minder bekend is, dat daaraan gekoppeld is: de verkiezing van de commissaris. Als die straks door de inwoners van Limburg rechtstreeks gekozen gaat worden, wordt hij of zij meer een provinciaal en minder een koninklijk commissaris. Dit zou wellicht kortstondig leiden tot versterking van het Limburg-gevoel, en zou bijvoorbeeld een Limburgse kandidaat wel eens meer kans maken dan een kandidaat van elders. Versterking van de boegbeeldfunctie dus. Echter, de kans dat een grote minderheid van de kiezer zich per definitie niet in de keuze van de meerderheid kan vinden, gaat afbreuk doen aan die boegbeeld-rol. De gouverneur dreigt dan de gouverneur van de meerderheid te worden.

⁹⁰ Zie o.a.: Van Kempen, 'J.E.P.E. Gericke, gouverneur van Limburg' en 'Jhr mr E.J.P. van Meeuwen', 92-104 en 128-138.

⁹¹ Zie Boessen, Manuël, "Geest der Provincie". Commissaris des Konings Van der Does de Willebois over de ontwikkeling van een Nederlands-nationaal gevoel in Limburg, 1856-1874', *De Maasgouw* 119 (2000) 1-38.

Hoe u ook in die discussie staat, u begrijpt dat het gouverneursambt als zodanig deel is van het eigenaardige van deze eigenaardige provincie. En in alle bescheidenheid: wie het ambt vervult, maakt voor dit eigenaardige waarschijnlijk weinig uit, hetgeen ik niet onaardig naar mijn voorgangers en mijzelf bedoel.

Slot

Het is zonder meer opmerkelijk dat de op Flevoland na jongste provincie van Nederland, met een kunstmatige grens, zonder een eenduidige gezamenlijke geschiedenis, noch met eenzelfde taal, anno 2014 door de nationale regering als meest identiteitsrijke provincie wordt gezien, waardoor de discussie over haar voortbestaan zelfs op middellange termijn wordt beslecht. Op de meeste aspecten van identiteit waren de ontwikkelingen immers niet uitsluitend typisch Limburgs.

De uitzondering vormt wellicht het samenvallen van de provinciegrens met die van het bisdom. Dat is nergens anders in Nederland het geval. Daardoor konden zowel de provinciale overheid als het diocesaan bestuur vanaf het midden van de negentiende eeuw gaan bouwen aan een sterk ontwikkeld maatschappelijk middenveld op Limburgse schaal. En zelfs als dit bouwwerk hier en daar wordt geschraagd door mythevorming of misplaatste romantiek, dan nog draagt dit bouwwerk onmiskenbaar bij aan het gevoel dat in deze provincie het anders wonen en leven is dan elders. Voeg dat bij de uniciteit van natuur en landschap, en de geografische ligging aan culturele en landsgrenzen, en het nog jaren doordiscussiëren over identiteit is verzekerd; hetgeen onderdeel van onze identiteit schijnt te zijn!

En midden in dat gevoel van anders zijn, opereert een commissaris van de Koning die zich gouverneur noemt, die kantoor houdt niet in een provinciehuis, maar in een Gouvernement aan de Maas. Die mede leiding geeft aan een provinciaal bestuur dat de Limburgse schaal versterkt; een schaal waarop problemen spelen en opgepakt worden. En die een provincie representeert waar talloze provinciale organisaties in functioneren. Daarmee is het Limburgse gouverneursambt ook zelf een voorbeeld van de afwijking van de Nederlandse standaardnorm. Of om het populair te zeggen: zolang we een Limburgse ziel ontwaren en erkennen, zal er een gouverneur zijn; zolang er een gouverneur in het gouvernement huist, zal er een Limburgse ziel bestaan. Die uitspraak heeft geen eeuwigheidswaarde, maar tweehonderd jaar ontwikkeling van het ambt laat wel zien dat het einde van het ambt, én de provincie, nog lang niet in zicht is.

ABSTRACT

Theo Bovens

'A somewhat singular province'

The Limburg governors: two hundred years of acting as the monarch's commissioner, two hundred years of Limburg Habets lecture by governor Theo Bovens

From the establishment of the Province in 1815 onwards, Limburg has known eighteen governors/King's or Queen's commissioners. In the past two hundred years, they were one of the most visible representatives of the Kingdom of the Netherlands in Limburg. Striking a proper balance between the interests of that kingdom and those of the province has always presented a challenge to the governor. At first, the governor was mainly considered responsible for implementing the wishes of central government. Over time, the governorship has become more of a provincial position.

As soon as the provincial borders were established in the nineteenth century and political relationships had stabilised, group thinking and community building began to take hold. The fact that the borders of the Diocese of Roermond coincided with those of the province definitely enhanced the feeling of belonging a common identity. A meaningful identity does not exist until it is linked to or coincides with a form of organisation: 'organised identity'.

Even if this Limburg 'edifice' is shored up here and there by mythologisation or misplaced romanticism, it undeniably contributes to the feeling that living in this province differs from living elsewhere. Add to this the unique character of nature and landscape here as well as its geographical location alongside national borders and its proximity to different cultures and the debate about identity is guaranteed for years to come. And amidst that feeling of being different, there is a King's commissioner who calls himself a governor. A governor who helps to manage a provincial authority that reinforces the Limburg dimension; a dimension in which problems occur and are dealt with. And who represents a province in which countless provincial organisations are active. The office of governor in Limburg is therefore in and by itself an example of deviation from the Dutch standard.

Bij de aanbieding van *Limburg. Een geschiedenis*

Op 28 maart 2015 vond in de aula van de Universiteit Maastricht de presentatie plaats van de nieuwe driedelige geschiedenis van onze provincie, *Limburg. Een geschiedenis*. Daarmee werd de viering van het 150-jarige jubileum van het sedert 27 mei 2013 Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG), afgesloten.¹

Na het welkomstwoord van drs. Karel Majoor, voorzitter van het Genootschap, kreeg deze uit handen van prof.dr. Paul Tummers, voorzitter van de redactie, het eerste exemplaar van het driedelige, 1600 pagina's tellende boekwerk. Aansluitende overhandigde Karel Majoor dit eerste exemplaar aan drs. Theo Bovens, gouverneur van Limburg, die daarna een woord van dank en waardering uitsprak.²

Na de aanbieding van het eerste exemplaar stond de rest van de middag in het teken van een symposium over de uitgave, waarbij drie externe referenten ieder een deel van het werk bespraken. Hans Mol besprak het eerste deel, Maarten Duijvendak deel 2, en Margit van der Steen de moderne tijd. De drie toespraken worden hieronder afgedrukt, waarbij natuurlijk de redactionele vorm van een toespraak, bovendien noodzakelijk beperkt in tijd, wordt gerespecteerd.

Foto's © Max Wijnen

1 Henk J.L.M. Boersma, 'Koninklijk' LGOG, *De Maasgouw* 132 (2013), p. 87; id., 'Jubileumviering 150 jaar (Koninklijk) LGOG', *De Maasgouw* 132 (2013), p. 88-91.

2 Henk J.L.M. Boersma, 'Limburg. Een geschiedenis', *De Maasgouw* 134 (2015), p. 2.

Een paar kanttekeningen bij het eerste deel van de middeleeuwse geschiedenis van Limburg

J.A. (Hans) Mol

Er zijn vast lezers die zich afvragen wat een middeleeuwenman uit Friesland die nog nooit iets over het Maasdal heeft geschreven voor zinnig commentaar kan geven op het eerste deel van de nieuwe geschiedenis van Limburg. Eerlijk gezegd heb ik me die vraag ook gesteld toen ik in een overmoedige bui de uitnodiging aangenomen had om deze bijdrage te verzorgen. Het zal wel niet veel helpen als ik meld dat ik van huis uit geen Fries ben maar een Zeeuw, uit hetzelfde dorp en met dezelfde achtergrond als Jan Peter Balkenende en Jan Cees de Jager. In mijn jeugd hoorde Limburg voor polder-Zeeuwen tot de wondere buitenlandse wereld van zand, heuvels en Roomsens, die al bij Woensdrecht begon. Wellicht stelt het sommigen gerust dat ik toch al als zes- en zevenjarige kennis heb gemaakt met Zuid-Limburg, op vakanties bij een kasteelhoeve in Slenaken, waar je zo leuk dammen in het riviertje de Gulp kon bouwen en je niet zo heel ver af was van echte bergen - die van Vaals bijvoorbeeld. Fascinerend was het om over een heel dal te kunnen uitkijken in plaats van uren naar de vlakke horizon op de Schelde.

In Friesland heb je dus ook bergen – aldaar terpen geheten – maximaal 10 meter hoog. Van daaraf loont het even goed de moeite een blik op de zuidelijke Maasprovincie te werpen, niet alleen vanwege het andere landschap maar ook vanwege de ten opzichte van Friesland afwijkende maatschappijstructuur. Vergelijken en verwonderen zijn immers de eerste stappen op weg naar kennis en inzicht. Het Friese kustgebied was net als het Maasdal in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen verhoudingsgewijs dicht bevolkt, maar maakte een heel andere ontwikkeling mee. Het raakte na de Frankische verovering niet gefeodaliseerd, hield opdringerige landsheren buiten de deur en wist zich ondanks zijn natuurlijke fragmentatie lange tijd als één territorium te presenteren. Misschien vormt het daarmee eerder een uitzondering of anomalie op het Europese patroon dan Limburg. Niettemin geeft de Friese optiek wel enig houvast om aan het slot van mijn verhaal nog kort een centraal probleem van Limburg aan te stippen, namelijk: hoe kan het dat een regio – en dat geldt zeker voor Maastricht en naaste omgeving – die deel uitmaakte van het hartland der Merovingen en Karolingen, in de loop van de Middeleeuwen geen eigen politieke macht heeft ontwikkeld maar verdeeld en opgesplitst

geraakt is onder naburige landsheerlijkheden. Limburg is een negentiende-eeuws maakwerk en dus voor de middeleeuwen een anachronisme, een zeepbel, in de woorden van Ubachs. Het was staatkundig sterk gefragmenteerd en bezat tot ver in de Nieuwe Tijd amper een eigen, tenzij lokale identiteit. Andere provincies kennen dat probleem ook wel enigszins – Zeeland is eveneens een 1815-constructie met een stuk Vlaanderen erin. Maar Limburg heeft het probleem in extreme mate. En dat heeft gevolgen voor de historische benadering ervan.

Commentaar op de opzet en aanpak

Voordat ik daar nader op inga, eerst echter het een en ander over de opzet en aanpak van de *Geschiedenis van Limburg*. Dit driedelige werk past in een reeks van provinciegeschiedenissen die de laatste decennia het licht hebben gezien. Denk aan die van Utrecht uit 1997, Holland uit 2002, Brabant (met inbegrip van Belgisch Brabant) uit 2004, Groningen uit 2008 en Zeeland uit 2012-2014. We kunnen eruit concluderen dat de regionale geschiedenis als nooit tevoren bloeit en dat er qua onderzoek veel vooruitgang is geboekt op tal van terreinen. Voor Friesland hebben we alleen nog maar een moderne geschiedenis voor de laatste twee eeuwen, en zoeken we naar een goed model voor het middeleeuwse part. Een reden te meer om deel 1 van Limburg nader te bekijken, naast dat van bijvoorbeeld Zeeland en Groningen.

Daarbij mag dan wel bedacht worden dat het in het geval van Zeeland en Groningen om lange termijnprojecten gaat met een uitgebreide financiering. Commissies zijn jaren aan het werk geweest, zelfs met het uitzetten van proefschriften die moesten uitmonden in kennis die beknopt in het overzichtswerk kon worden samengevat. Ze konden zodoende sterk sturend optreden en toewerken naar een handboek waarin landschap, politiek, economie, instellingen, religie, sociale structuur en cultuur systematisch zijn behandeld. De redactie van de geschiedenis van Zeeland heeft daarbij het geheel voor de periodisering voorzien van ijkpunten – voor het middeleeuwendeel zijn dat de jaren 400, 950, 1300 en 1550. Daarin wordt geduid hoe de samenleving in het Zeeuwse territorium veranderd was en hoe zij zich verhiel met andere gebieden. Iets dergelijks vinden we ook in de Groningse boeken waar drie auteurs voor drie grote perioden tekenden en elk deel een slotbeschouwing heeft waarin een poging wordt gedaan de samenhang en grote lijnen aan te geven.

De *Geschiedenis van Limburg* heeft een minder strakke opbouw. Volgens de inleiding van Ad Knotter ging het de redactie er in de eerste plaats om de resultaten van specialistisch en professioneel onderzoek van de afgelopen twee decennia over de brede linie te presenteren. De opdracht aan de auteurs was om te bepalen wat we nu meer en beter weten dan in de jaren zeventig. De themavelden waarbinnen veel vooruitgang is geboekt, hebben

daardoor de hoofdaandacht gekregen. Dat betekent dat relatief veel geleerden aan het woord zijn gelaten: te weten 22 (in deel 1), wat veel meer is dan de 9 in de geschiedenis van Zeeland en de 4 in die van Groningen. De afzonderlijke bijdragen hoefden niet door hoofdauteurs aaneengesmeed te worden tot een doorgaand verhaal. Meer een bundel dus dan een handboek. Dat is een keuze, die – al wordt het zo in de introductie niet verwoord – mede zal zijn ingegeven door de korte aanloop- en productietijd. Als ik het goed begrepen heb, is het project na een aanlooperperiode pas in 2010 echt gestart en moesten de boeken al binnen drie jaar worden gepresenteerd. Zo'n schema laat weinig ruimte voor vooronderzoek en afstemming.

Houden we daar rekening mee, dan hebben de redactie, de uitgeverij en de vele auteurs een bewonderenswaardige prestatie geleverd. De stukken, met om en nabij de 20 pagina's elk, zijn vlot geschreven en dus goed behapbaar. Sommige, meer inventariserende bijdragen zoeken het basismateriaal alleen in het territorium binnen de huidige provinciegrenzen, andere betrekken de naburige streken uitgebreid in hun beschouwing. Dat laatste zal aangemoedigd zijn door de redactie, maar niet dwingend voorgeschreven. De meeste – maar niet alle – stukken eindigen met een conclusie waarin de hoofdlijnen van het betoog worden samengetrokken. De vormgeving, in twee kolommen, is aangenaam, de illustraties zijn prachtig en met name de kaartjes fraai getekend en gekleurd; ik had er nog wel meer van willen hebben. Kortom, het is een prima blader en inzoomboek voor zowel de koffie- als de leestafel geworden.

De opbouw in grote lijnen is wel klassiek, met een visueel aangebrachte driedeling in 1. vroege middeleeuwen en alles daarvoor, 2. volle middeleeuwen en 3. late middeleeuwen. Het eerste part begint dan met een landschapsbijdrage, waaruit diverse elementen enigszins overlappen met andere artikelen, zoals die over kastelen en steden. Er zijn twee stukken prehistorie en drie archeologische bijdragen over de Romeinse tijd, waarover al het nodige is gezegd. De archeologie is ook in volgende perioden ruim vertegenwoordigd, met een mooi nieuw stuk van Frans Theuws over cultus, bezit en macht in de vroege middeleeuwen. Er is er eentje van Henk Stoeper over het platteland tussen 950 en 1200, en nog een van Jacob Schotten, over de stadswording in de Late Middeleeuwen. Die archeologische inbreng juich ik toe, want ik denk dat de samenwerking tussen archeologen en ruimtelijk geïnteresseerde mediëvisten de komende decennia nog veel gaat opleveren. Zolang elk zijn eigen methodieken maar streng genoeg hanteert en geen overhaaste conclusies trekt met leentjebuurlenkennis van de ander. Wat dat betreft verdient Schottens nuchtere analyse van het karakter der oudste stenen burgerhuizen in Venlo een eervolle vermelding: de mythe van de mikwe – die overigens in een andere, bouwhistorische bijdrage nog wel als vaststaand wordt aangenomen – blijkt al te zwak gefundeerd te zijn geweest.

Politiek, kerk en cultuur

Op politiek en institutioneel vlak beschikt deel 1 over een stevig skelet. Het sleutelstuk is hier de bijdrage van Arnoud-Jan Bijsterveld over de machts- en territoriumvorming tussen 900 en 1200, waarin het thema van de elfde-eeuwse fragmentatie en de latere externe machtsvorming centraal staat. Aansluitend voor de late middeleeuwen zijn er de bijdragen van Jens Lieven over Gelre met het Overkwartier, van Hans van Hall over Brabant Overmaas, en van Jacques van Rensch over het tweeherige bestuur van Maastricht. Nooit geweten trouwens dat de slag bij Woeringen in 1288 zulke grote, verstenende gevolgen voor de verdeling van het Limburgse territorium heeft gehad. Tussen deze bijdragen past dan zeer wel de kastelenstudie van Wim Hupperetz en Hans Janssen over Limburg als drukst 'bekasteelde' regio van Nederland. Meer op zichzelf staat voorts Hans van Halls classificatie van de Limburgse steden. Heel anders van aard, maar machtsinhoudelijk aanvullend en verrijkend is het opstel van Aart Noordzij over de historiografie van Limburg in de late middeleeuwen. Niet dat de geschiedschrijving in alle opzichten door landsheerlijke gezichtspunten werd bepaald, maar de relatie blijkt toch wel zeer nauw te zijn geweest.

Ook kerkelijk wordt meer dan voldoende geboden: allereerst in het stuk van Régis de la Haye over kerk en cultuur in de vroege middeleeuwen, vervolgens in de bijdrage over bisdommen, kapittels en kloosters in de periode tot 1200 van Arnoud-Jan Bijsterveld, en tot slot in de beschrijving van kerk en religie in de late middeleeuwen van Krijn Pansters. Elk van deze drie auteurs legt zijn eigen accenten. Stellen de eerste twee logischerwijs de instituties centraal, de laatste plaatst de gelovige mens meer in het middelpunt van zijn beschouwing. Het gaat Pansters om de godsdienst in haar antropologische dimensie, wat inhoudt dat hij veel interesse heeft voor volksdevotie en wonderbeleving, moralisering, disciplineren en boekcultuur. Aan die onderdelen van de religiositeit blijkt aan het slot overigens moeilijk een eigen regionaal karakter toe te kennen: veeleer zou sprake zijn van een variant op een algemeen Europees patroon.

Voor de vergelijking was het interessant geweest wanneer de individuele kerken en kloosters van de late middeleeuwen net zoveel aandacht hadden gekregen als die van voor 1200, desnoods in een aparte bijdrage. Mogelijk had dan bij het inzoomen op bepaalde instellingen qua tempo en fasering toch een aantal bijzondere patronen aangewezen kunnen worden, qua beïnvloeding van, en door instellingen in omringende streken. Denk aan de sterke interactie tussen de kartuizers, de kruisheren en andere moderne devoten. Op dit terrein lijkt me nog heel wat onderzoek te verrichten. Dat geldt stellig ook voor de al wat oudere ridderorde- en hospitaalstichtingen, die er nu wat bekaaid vanaf komen. Mogelijk heb ik niet goed gezocht, maar ik zag de antonieten van Maastricht en johannieten van Mechelen nergens vermeld. Men zal het me niet kwalijk nemen dat ik als ridderordespecialist in dit verband pleit voor een grondige studie naar de centrumfunctie van

de Nieuwenbiezen voor de Duitse Orde in de Zuidelijke Nederlanden na 1360. Niet het latere kasteel van Aldenbiezen vormde het middelpunt van het gelijknamige ordedistrict maar Nieuwenbiezen, dat blijkens de plaatjes die we ervan kennen, over een indrukwekkend complex in Maastricht heeft beschikt.

Voor de cultuur qua beeld en bouw en beleving is traditioneel veel ruimte ingelast. Ik noemde al de bijdrage van De La Haye. Vermelding verdient ook het chronologisch aansluitende stuk van Elizabeth den Hartog over kunst en cultuur van 800 tot in de vroege dertiende eeuw, waarin ze terecht haar blik op het gehele Maasland richt. In de romaanse periode hoort Maastricht dan tot de voornaamste cultuurcentra van Europa. Den Hartog stelt vast dat de verschuiving van het machtszwaartepunt naar de landsheerlijkheden grote gevolgen voor de artistieke kwaliteit heeft gehad. Timmers blijkt gelijk te hebben gehad: Maastricht raakte zijn voortrekkersrol op het gebied van kunst en architectuur kwijt; voor de twaalfde- en dertiende-eeuwse kerkelijke bouwwerken van Rolduc en Roermond bijvoorbeeld oriënteerde men zich op Keulen.

Deze conclusie zet meteen de toon voor de Limburgse cultuuruitingen van de late middeleeuwen, die deels in de steden moeten worden gelokaliseerd. Mogelijk juist omdat ze een minder hoog niveau hadden dan vóór 1200, is er vanouds weinig onderzoek naar gedaan. Het gevolg is dat er nog veel basiswerk moest en moet worden verricht. In een aantal bijdragen presenteren de auteurs zo recente resultaten van inspanningen op uiteenlopende terreinen. Qua architectuur geeft Birgit Dukers een overzicht van de laatmiddeleeuwse burgerhuizen. Rob Dückers bespreekt de gedecoreerde handschriften – die overigens wel in groepen onderscheiden kunnen worden. En Paul le Blanc inventariseert de laatmiddeleeuwse muur- en gewelfschilderingen, met de voor sommigen misschien teleurstellende conclusie dat ook op dit terrein nergens van een specifiek Limburgse stijl sprake is. Peter Nissen rondt deze groep bijdragen af met een wat breder gepenseelde beschouwing over de stadscultuur in het Maasdal. Dat doet hij onder meer door de stad – met Maastricht als blikvanger – als sacrale ruimte te beschouwen, vanuit de overweging dat elke middeleeuwse stad er uiteindelijk naar streefde het hemelse Sion te weerspiegelen, niet alleen met tempels en kerken maar ook met een voortdurende temporele presentie via processies en dergelijke.

De themavelden van politiek, kerk en cultuur – met inbegrip van de archeologische benadering – zijn daarmee goed afgedekt in het eerste deel van de Limburgse geschiedenis. Desiderata zijn er wel aan te wijzen, op militair historisch terrein bijvoorbeeld, maar dat is onvermijdelijk bij zulk soort overzichtswerken. De lezer wordt in dat geval aangeraden zijn toevlucht tot een ouder handboek te nemen. Om één belangrijk manco kunnen we echter niet heen, namelijk dat de sociale en economische ontwikkelingen maar heel zijdelings aan de orde komen. Kennelijk hadden de voor de hand liggende auteurs allemaal

andere prioriteiten. De redacteurs zaten en zitten daar kennelijk wel mee, want aan het eind van de inleiding doen ze een poging in trefwoorden dan toch de grote lijn op dit gebied te schetsen. Verder verwijzen ze door naar de economisch-historische bijdrage van Erwin Steegen in deel twee, die ik voor mijn kanttekeningen jammer genoeg niet meer heb kunnen nalezen. Vermoedelijk betreft het een stevig noodverband, maar de schoonheidsprijs verdient deze oplossing niet.

Oorsprong van de staatkundige versnippering

Blijft nog de fascinerende vraag te beantwoorden – fascinerend vanuit Fries perspectief tenminste – waarom het Limburgse gebied van Maasdal en mondingen van zijrivieren, dat in de vroege middeleeuwen verhoudingsgewijs al zo rijk was en tot het Frankische hartland behoorde, zelf niet de kern van een eigen landsheerlijk territorium is geworden. Een deel van de verklaring lijkt juist al in die Frankische tijd gezocht te moeten worden. Frans Theuws maakt, steunend op het bezitshistorisch onderzoek van Rolf Hackeng, aannemelijk dat Maastricht in de zevende eeuw een belangrijk centrum, of zelfs *het* epicentrum van de Merovingische koningsmacht is geweest. De vestiging van de bisschopszetel te Maastricht past in dat beeld. De materiële basis werd gevormd door een omvangrijk kroondomein waarvan zeker de latere Sint Servaasgoederen van Vroenhoven en op tal van andere plaatsen meer naar het westen, en wellicht ook het latere paltsbezit van Meerssen deel heeft uitgemaakt. De machts- en bezitsovername door de Pippiniden, die hun eigen goederen meer in het oosten en zuiden hadden, bracht daar dan verandering in, in zoverre ze de verhuizing van de bisschop naar Luik bevorderde en in Maastricht een tweedeling van het domein veroorzaakte. Zo bezien is het Maastrichtse twee-herenbestel met de OLV en de Sint Servaas als respectievelijk Merovingische en Karolingische love baby's, dus van zeer oude oorsprong.

In de negende en tiende eeuw speelde deze structurele dualiteit nog geen belangrijke staatkundige rol, omdat de heersers toen nog geen vaste residenties hadden. In de elfde en twaalfde eeuw lijkt dat anders te zijn geworden. De opgang van Luik als centrum van een prinsbisdom leidde tot een dependancestatus van het ene deel van Maastricht. Het andere deel had vervolgens te lijden onder de omstandigheid dat de koning, die er direct en indirect over kon beschikken, na de investituurstrijd zeer snel aan macht inboette. Zijn hoven en paltsen werden tot restdomeinen die maar het beste aan individuele kerkelijke instituties konden worden meegegeven. Aan Sint Servaas bijvoorbeeld of aan de proosdij van Meerssen. Anders dan de opkomende gravendynastieën konden en wilden deze instituties hun oude domeinen niet gebruiken voor machtsuitbouw en politieke territoriumvorming. In veel andere regio's kreeg het territoriaal gezag vastere vorm door de ontginning van woeste gronden, waarover de machthebbers vanuit centrale domeinen en

met geïsurpeerde wildenisrechten hun hand konden uitstrekken. Zo bijvoorbeeld in de Hollandse en Utrechtse veenvlakten. Of in Friesland waar de veengebieden communaal in bezit werden genomen, wat dan weer terugsloeg op het bestuur van het oude land. In Zuid-Limburg kon dat niet lukken door de bovengenoemde fragmentatie van de oude domeinen die naast elkaar in de rivierdalen lagen. Zie daarvoor het mooie kaartje in de landschapshistorische bijdrage van Hans Renes. Elke hof werkte zich als het ware ontgin-nend langs de helling omhoog tot het plateau, waar men dan als vanzelf de buurman ontmoette. Zodoende werd de fragmentatie van het oude land in de twaalfde en dertiende eeuw voortgezet op het nieuwe.

Ten opzichte van de noordelijke gewesten die pas na 1100 tot bloei kwamen - niet in de laatste plaats door grootschalige ontginningen - lijkt Limburg aldus een bijzondere regio. Arnoud-Jan Bijsterveld heeft echter wel terecht betoogd dat Limburg in dit op-zicht toch geen uitzondering op de Europese regel vormt. Elders in het Maas- en Rijnge-bied, en verder naar het oosten, waar de koningsmacht eveneens sterk verzwakt raakte, vindt men voor diverse oude cultuurregio's eenzelfde ontwikkeling van versnippering in 'Kleinlandschaften'. De Karolingische domaniale infrastructuur kon alleen dáár een bouwsteen van territoriaal gezag worden waar ze in handen van krachtige aristocratische dynastieën kwam die ze met nieuwe instrumenten - zoals stadstichtingen - in hun eigen machtsbases wisten te integreren. Zo bijvoorbeeld de graven van Gelre, die van Loon en de hertogen van Brabant.

Het is vast geen nieuw en verrassend inzicht dat ik u hiermee bied. Ik zou het echter wel willen aangrijpen om te pleiten voor verder onderzoek naar domeinen en grondbezit. Dat zou dan het beste interdisciplinair kunnen: economisch en juridisch-institutioneel naast landschappelijk-ruimtelijk en archeologisch, voor zover die twee niet gelijk met elkaar oplopen.

Reflectie op de regionale geschiedenis van Limburg; de ontwikkeling van economie en samenleving

Maarten Duijvendak

Het is een bijzonder genoeg om gevraagd te zijn een feestelijk-kritische reflectie te geven op de delen 2 en 3 van *Limburg, een geschiedenis*, en dan daarbinnen de hoofdstukken over economie en samenleving. Maar voor ik daarmee start, wil ik u eerst, bij wijze van opening, meenemen naar een ander deel van Nederland.

Provinciale en regionale geschiedenis

Ver, ver weg van hier, is een regio met dorpen en een paar steden waar men verlangt naar een regionale geschiedenis. Ze willen daar graag een overzicht van de ontwikkelingen in dat gebied; een mooi boek waarin op wetenschappelijke wijze het verleden wordt ontrafeld, goed geïllustreerd en toegankelijk wordt gemaakt voor ook de algemene lezer. Zo'n soort boek als er nu in Limburg verschijnt.

Er bestaat daar een stichting die het initiatief tot het hare heeft gemaakt. En er zijn groepjes professionele historici bijeengeweeft om een mooie opzet en projectplan te schrijven voor een geschiedenis van dit gebied. Uit dat plan blijkt dat er voor de uitvoering wel wat geld nodig is. De stichting heeft het projectplan met enthousiasme ontvangen, zelfs een brochure van gemaakt. En ze is op zoek gegaan naar sponsors. Zij vond een gewillig oor bij de overheid, maar dat leidde tot weinig extra geld, veel minder dan een cent per capita. Vervolgens werd een comité van aanbeveling gevormd, met een burgemeester en een aantal andere vooraanstaanden, die de bekende fondsen en bedrijven in de regio benaderden.

Tot de verbazing van velen kwam daarop bijzonder weinig respons. Een enkel kleiner fonds wilde wel doneren, maar alleen wanneer de grote fondsen ook hun aandeel zouden nemen. En dat gebeurde niet. Dit leidde bij sommigen tot de gedachte dat er in het gebied mensen zijn die een negatief beeld bij het project hadden. Een journalist heeft dat onderzocht en sprak met enkele bestuursleden van de grote regionale fondsen. Uit zijn verslag wordt duidelijk dat er inderdaad een groepje families de financiering van dit historisch onderzoek in de streek blokkeert.

De journalist tekende uit de mond van een van de betrokken op: "We hebben besloten niks te geven ... het ligt heel gevoelig De twintigste eeuw was een bewogen periode

... de textielstakingen hoeven niet te worden overgedaan ... we zijn beducht voor een eenzijdige berichtgeving". Ik citeer enkele fragmenten uit *Tubantia* van 5 oktober 2013. U had het misschien al gedacht, het gaat over Twente, om precies te zijn: Enschede en omgeving. Daar verschijnt voorlopig geen, op wetenschappelijk onderzoek gebaseerd, geschiedenisboek dat de stedelijke en regionale ontwikkelingen in een breder perspectief zal zetten. De vrees voor het verleden bij een handvol nazaten van de leidende textiel-families is daarvoor te groot. De weerstand betreft overigens niet alleen de bewogen geschiedenis van de grote textielstakingen en uitsluitingen in het Interbellum; het gaat ook om 1940-45, waarover tot nu toe, weinig uit de regionale archieven zelf bekend is.

Ik noem dit geval, omdat we hiermee op een aantal relevante vragen stuiten, namelijk: wie beslist over het doorgaan van regionaal historisch onderzoek? Wat wordt er aan geschiedenis geschreven en waarover wordt gezwegen? Wat is eigenlijk een goede en onafhankelijke infrastructuur waarin regionaal historisch onderzoek kan gedijen? In Twente bepalen de nazaten van de textielbaronnen blijkbaar waarover (niet) geschreven wordt. Zij wensen geen geschiedschrijving over voor hen gevoelige onderwerpen.

De lokale en regionale overheden in Twente zijn niet in staat om voldoende geld op tafel te leggen voor professioneel historisch onderzoek, en dit lijkt voor geheel Overijssel te gelden. In deze provincie wordt al decennia gewerkt aan de voorbereiding en financiering van een nieuwe provinciale geschiedenis, tot op heden zonder succes. Gelukkig is de situatie elders vaak beter. In Zeeland is in de jaren 2005-2014 een geschiedschrijving van de provincie tot stand gekomen, gefinancierd door het provinciaal bestuur en mede ondersteund door NWO-onderzoekstijd van historici verbonden aan de universiteit Utrecht.¹ In Groningen werd in de jaren 1999-2009 gewerkt aan een nieuwe geschiedenis van de provincie gefinancierd uit een miljoenenlegaat en mede mogelijk gemaakt door de inzet van medewerkers van de universiteit Groningen. Ik heb als hoofdredacteur dat interessante en uiterst plezierige project mogen leiden.² In Gelderland financierde het provinciaal bestuur in samenwerking met het Gelders Archief en de Gelderse Bibliotheek de totstandkoming van de in 2006 verschenen geschiedenis. En hier was het de universiteit van Nijmegen die een belangrijke inhoudelijke en ondersteunende bijdrage leverde.³ In eerdere jaren verschenen er provinciale geschiedenissen van Holland, Friesland, Utrecht en Drenthe, op zijn minst gedeeltelijk, door deze provincies gefinancierd.

De regio's in Nederland (en in dit opzicht zijn provincies niets anders dan een soort regio) dienen zelf te investeren in historisch onderzoek en als zij dat doen, dan stellen ze daarbij vaak de publieksfunctie voorop. Het wetenschappelijk belang moet in dat geval

1 Paul Brusse e.a. (ed.), *Geschiedenis van Zeeland* (Utrecht, Zwolle, WBooks 2012-2014, vier delen).

2 Maarten Duijvendak e.a. (ed.) *Geschiedenis van Groningen* (Groningen, Zwolle, Waanders Uitgevers 2008-2009, drie delen).

3 Dolly Verhoeven e.a. (ed.) *Gelderland 1900-2000* (Zwolle, Waanders Uitgevers 2006).

door anderen worden bewaakt en gelukkig zijn bij de meeste universiteiten daartoe nog wel mogelijkheden. Immers deze instellingen zien voor zichzelf een taak in de omgeving weggelegd, waaronder geschiedschrijving kan worden gerangschikt. En voor historisch onderzoekers kan deze regionale geschiedenis een goede kans vormen een boeiende casus uit te diepen. Echter slechts incidenteel blijken er projecten via de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek aan dit soort provinciale geschiedenissen te koppelen. Utrecht en Zeeland slaagden daar op gelukkige wijze in, maar ook bij NWO is de spoeling tegenwoordig dun.⁴ Het gevolg voor Overijssel en Twente is dat er voorlopig weinig gebeurt, op enkele individuele projecten na. Daar verschijnen niet zulke prachtige boeken als hier. Twente is geen Limburg.

De boeken waarover we vandaag spreken zijn gebaseerd op uitgebreid en vakkundig onderzoek. Soms is dit onderzoek specifiek verricht voor deze delen, maar het meeste is te zien als een samenvatting van resultaten uit bestaand onderzoek. De in de boeken opgenomen literatuurlijsten vallen op door hun omvang. Over Limburg bestaat echt veel literatuur. Het gewest heeft een interessant verleden waarvan heel wat thema's zijn onderzocht, maar waarop toch, zo blijkt ook nu weer, nieuwe perspectieven mogelijk zijn.

Ik wil de redactie graag complimenteren met het uitgangspunt van deze delen om niet de huidige staatsgrenzen als kader te kiezen, maar de huidige provincie te beschouwen als een tijdelijke constructie binnen een Europese ruimte. Daarbij sluit men aan bij de actuele ontwikkelingen en doet men recht aan die eeuwen vóór 1839 toen er nog geen provincie Limburg in het Koninkrijk der Nederlanden bestond. Immers alleen door de Limburgse gebieden in hun verkeers-geografische, economisch-geografische en sociaal-culturele context te bezien, zijn processen te begrijpen en ontstaat zicht op de ontwikkelingen hier en de betekenis van de ontluikende bestuurlijke grenzen in de periode tussen 1600-1800. Alleen zo is er zicht te krijgen op de spanning tussen interne en externe factoren, op de dialectiek van binnen en buiten.

De vraag voor mij is in hoeverre dit ook sociale en economische implicaties had en hoe die in deze boeken zijn verwerkt. Daartoe zal ik enkele interregionale en internationale draden door de acht hoofdstukken over mijn onderwerpen trekken. Ik start met de stukken over de landbouw, de nijverheid, de handel, en eindig tot slot bij de Limburgse mens. Telkens zal ik de bijdragen typeren, en opvallende zaken en eventueel dingen die ik mis aanstippen. En wellicht valt het u ook op, de openheid die in deze delen wordt benadrukt lijkt ook een pendant te hebben, een duidelijke karakteristiek, dat verbonden lijkt met deze speciale plek in Europa en de uitkomsten van de specifieke ontwikkeling in Limburg en rond Maastricht.

4 P.G. Brusse en W.W. Mijnhardt, *Towards a new template for Dutch history. De-urbanization and the balance between city and countryside*. (Utrecht, Zwolle, Wbooks 2011).

Landbouw en nijverheid

Willibrord Rutten schrijft in zijn zeer informatieve betoog over de agrarische ontwikkeling op welke markten de boeren in deze streken gericht waren. Zij leverden natuurlijk op markten in Maastricht en Heerlen, en ook op die te Aken, Luik, Verviers, terwijl vanaf het einde van de 18^e eeuw steeds meer werd verhandeld in de richting van Holland, met name naar Rotterdam en Dordrecht.

Rutten karakteriseert de boeren met hun gemengde bedrijven als dubbel balancerend, tussen akkerbouw en veeteelt en tussen zelfvoorziening en productie voor de markt. De boeren in de 17^e en 18^e eeuw waren in eerste instantie gericht op zelfvoorziening, hetgeen dat overschoot ging naar de markt, na het veiligstellen van de voorraden nodig voor het eigen bedrijf. De kans op een surplus verschilde echter wezenlijk tussen de delen van Limburg. Hierbij was de Limburgse bodem bepalend, de grondsoort. De natuurlijke vruchtbaarheid van de schrale zandgronden was geheel anders dan die van de rivierklei en lössgronden. En ook de nabijheid van stedelijke bevolkingsconcentraties, met hun vraag naar voedsel, verschilde sterk per gebied.

Rutten bespreekt en verklaart de productiviteit en marktoriëntatie op heldere wijze. Hij toont daarbij ook wat voor type boerenbedrijven er waren in deze streken tussen 1500 en 1900. Dat waren op de eerste plaats de eigenerfde boeren, soms keuter met een kleinbedrijf, soms ook met enig aanvullend pachtbezit, terwijl de productieve pachtboer met een vaak interregionaal marktgericht bedrijf vaak de elite van het dorp vormde. Veel keuters waren vaak ook arbeider, op het land en later vaker in de textielnijverheid. De hoofdlijnen van de sociale verscheidenheid op het Limburgse platteland is hiermee aangeduid. Waar Rutten betrekkelijk weinig over schrijft is de rol van het grootgrondbezit, van oudsher berustend bij de adel en de Rooms-katholieke abdijen en kloosters. Grootgrondbezit dat in grote delen van de Lage Landen in de 17^e en 18^e eeuw meer en meer in handen viel van de rijke burgerij, en dat in deze streken met zijn mindere invloed van de Reformatie mogelijk ook variaties hierop kende. Spijtig is dan dat naar dit onderwerp betrekkelijk weinig onderzoek blijkt te zijn verricht in Limburg. Te meer omdat recent Vlaams onderzoek heeft laten zien dat administraties van dit bezit zeer informatief kunnen zijn over de interne dynamiek van het grootgrondbezit, over het reilen en zeilen van de pachtbedrijven hier en soms kijkjes mogelijk maken tot in de huishoudens aan toe.⁵ Deze inkleuring ontbreekt hier.

Voor de periode 1850-1940 sluit de bijdrage van Yves Segers over de fruitteelt op een bijzonder interessante wijze op de bijdrage van Rutten aan. Bij hem valt het volle licht op een zeer marktgerichte sector, de teelt van vooral appels en kersen in het zuiden, die

5 Bijvoorbeeld: Eline van Onacker, *Leaders of the pack? Village elites and social structures in the fifteenth- and sixteenth-century Campine area* (Antwerpen, 2014).

langzaam maar zeker een voorname rol krijgt binnen het Limburgse agrarische landschap en ook naar het noorden toe zich uitbreidt. Het fruit werd vooral na 1880 een belangrijk product. Eerst voor de vervaardiging van stroop, toen als fabrieksfruit voor de jam (een van de modernisering in die jaren) en later ook als handfruit voor de Nederlandse en buitenlandse markt.

Segers schreef er een mooi hoofdstuk over. En in de coulissen van deze bijdrage krijgt de lezer ook informatie mee over de toestand van de agrarische sector in bredere zin, met het dominante kleine gemengde bedrijf en de modernisering die gestimuleerd werd door onder meer de Limburgse Landbouwbond en vooral de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond. De ontwikkeling van de tuinbouw is een prachtige voorbeeld van hoe dat vernieuwingsproces verliep, hoe relatief goede prijzen voor fruit de boeren lokten meer fruitweides te creëren en hoe vooral de katholieke agrarische organisaties met knowhow en kredieten daarbij hielpen. Zo ontwikkelde zich een belangrijke sector in de Limburgse rurale economie – overigens de rol van agrarisch krediet noemt Segers niet.

De keuze voor fruitteelt als voorbeeld heeft wel tot gevolg dat we over andere agrarische sectoren en over andere perioden weinig lezen. De modernisering van de landbouw met rol van de kunstmest op de zandgronden, de komst van de aspergeteelt daar, de ruilverkavelingen en later de uitbreiding van de intensive veehouderij en maisteelt worden niet in hun onderlinge verband besproken.

Het hoofdstuk van Ad Knotter behelst de ontwikkeling in de textielnijverheid tot en met begin 19^e eeuw en de paradoxen van de grens, waarover hij ook elders schreef. Hij vergelijkt de nijverheid in het gebied tussen Maastricht, Aken en Verviers met dat rond Roermond en Mönchengladbach. In de deze textielgebieden ziet hij dat arbeiders de verschillen tussen de Nederlandse en omringende arbeidsmarkten optimaal proberen te benutten om het inkomen op peil te houden. En de ondernemers hanteerden een vergelijkbare strategie om de gildereguleringen te ontlopen en zo een maximale winstmarge te boeken. Het betreft parallelle fenomenen, niet om identieke grootheden.

Het effect van de zich ontwikkelende nationale grens is ook zichtbaar in de tweede bijdrage van Knotter over industrialisatie en vakbeweging. Hier gaat het om de ontwikkeling van arbeidsomstandigheden in de keramische industrie en de mijnbouw. Het Nederlands wettelijk kader en het katholicisme spelen natuurlijk een grote rol. Tevens zijn persoonlijke factoren werkzaam, zoals de verschillen tussen de generaties in het bedrijf Regout. En ook opnieuw blijken de invloeden van de grens. Vanuit Duitsland was in de Zuid-Limburgse vakbeweging het strijdbare inter-confessionalisme invloedrijk totdat de Eerste Wereldoorlog met een gesloten grens daaraan een einde maakte en de Limburgse vakbewegingen in het Nederlands verzuilde kader werd opgenomen.

Interregionale handel

De aan- en afwezigheid van grenzen, interregionale en internationale verbindingen spelen ook een belangrijke rol in het hoofdstuk over de handelsnetwerken dat Erwin Steegen schreef. Zijn bijdrage gaat over de rivieren en de zandwegen daartussen. De Maas was natuurlijk een voorname Noord-Zuid verbinding. Maar in hoeverre vormde dit stroomgebied nu een schakel in de goederenbeweging tussen het Rijnland en de westelijk gelegen verstedelijkte gebieden in Brabant, Vlaanderen en Holland? Dat is het centrale thema van de zeer opmerkelijke bijdrage. Steegen kiest in zijn exposé voor een lange termijn perspectief, zijn hoofdstuk omvat ruim 1000 jaar handelspatronen. Het gaat hier dus om relatief duurzame relaties tussen productie- en consumptiecentra, met de Maas als onderdeel van een transportzone en Maastricht als mogelijk centraal station voor overslag en voorraadvorming.

Het hoofdstuk bevat veel interessante beschouwingen over de betekenis van Maastricht als handelsstad en de concurrentie met vooral Luik. In de loop van de tijd ontwikkelden Luik en Maastricht hun eigen oriëntaties, de eerste meer naar het zuidwesten en de ander op de noordwestelijk gelegen streken, om een uitkomst kort samen te vatten. Zo raakte Maastricht via Antwerpen betrokken bij de opkomende zeehandel aan het einde van de 15^e eeuw. Waarna dan, in de 16^e en 17^e eeuw, de vele oorlogen volgen met een minder gunstige ontwikkeling. Het strijdgewoel in de Maasvallei liet op veel plaatsen zijn sporen achter.

Interessant is dat Steegen laat zien dat oorlog niet voor iedereen en altijd een negatief punt was. Immers, juist dankzij de regelmatig oplaaiende strijd was de levering aan militairen telkens weer een winstgevende business. Bovendien dankzij het bestaan van linies en de daar geheven tollens, en dan vooral dankzij de registratie daarvan, weten we nu hoe de handel in deze periode toenam. De territoriale en militaire complexiteit in de omgeving verschaft Maastricht een bijzondere positie. En ook dit is een fraai voorbeeld van de paradox van de grens.

Het toenemende handelsverkeer in de 18^e eeuw, betrof vaak nieuwe producten, de *new luxuries*: thee, tabak, koffie en katoen. Dries Lyna analyseert dit in zijn bijdrage op een heel elegante wijze. De komst van nieuwe producten had te maken met de veranderende smaak van elites en met de intensivering in de exploitatie van koloniën, de toenmalige fase in het proces van globalisering. Lyna laat zien hoe haven- en hoofdsteden als Parijs, Antwerpen, Brussel, Amsterdam en Den Haag focuspunten waren van de goederenstromen en door hun koopkrachtige elites, als *gateways* fungeerden voor de nieuwe producten, die soms als zinkend cultuurgood ook naar andere mensen, meestal eerst de middenklassen, hun weg vonden.

Voor Maastricht was daarbij een rol op de tweede plaats weggelegd. Hier leefde niet zo veel *haute élite*. Wel was de aanwezigheid van het garnizoen een belangrijke factor. De

hoge militairen, soms van adel, bezaten een luxueuze levensstijl en hun consumptieve vraag bracht nieuwe producten in de stad. Dat gold niet alleen voor de Staatse troepen. Lyna wijst er op dat ook de verschillende Franse bezettingen leidden tot kennismaking met de nieuwste consumptieartikelen en modieuze kleding. De auteur concentreert zich op de ontwikkeling van het consumptiepatroon van de rijken. Dat in dezelfde periode ook veranderingen optraden in het verbruik van de lagere klassen blijft zo goed als buiten beeld. Steegen wijst in zijn verhaal wel op de vervanging van speltkoeken door het goedkopere (maar voedzame) haveremout en Rutten noemt de komst naar de regio van de aardappel als nieuw agrarisch product. Dit waren geen *new luxuries*, integendeel, eerder waren dit de *new basics*, voedsel met een beduidend hogere calorische waarde, mogelijk een zeer welkome aanvulling in een tekortschietend voedselpakket. Maar hoe dit de voedingssituatie van de grote meerderheid van de bevolking raakte en met welke effecten, blijft in deze hoofdstukken ongewis.

Zoals blijkt, zijn er kanttekeningen bij de teksten te plaatsen, maar het moet helder gezegd worden, de bijdragen van Rutten, Segers, Knotter, Lyna en Steegen zijn fraaie illustraties van de combinatie van de specifiek lokaal-territoriale complexiteit rond Limburg en Maastricht en de bredere internationale ontwikkelingen die zo invloedrijk waren.

De Limburgse mens

Theo Engelen schetst in deel 2 en 3 de bevolkingsontwikkeling van 1600-1800 en de laatste twee eeuwen op de hem toevertrouwde wijze. In zijn hoofdstukken worden een aantal economische en demografische lijnen bij elkaar gebracht. Hij beklemtoont het onzekere karakter van de levens van de bewoners, maar schat dat de bevolking tussen 1600 en 1800 toenam van ongeveer 110 tot 140 duizend zielen.

Die mensen leefden in een omgeving die hij 'arcadisch' en 'overzichtelijk' noemt, maar wel regelmatig in kommervolle omstandigheden. Tekorten en honger waren zelden ver weg, zo betoogt hij. Engelen geeft in dat verband een grove schatting van de totale regionale voedselproductie en stelt dat het gebied zelf tot begin van de 19^e eeuw zo'n 100.000 mensen kon voeden. Er was dus voortdurend en wellicht in toenemende mate behoefte aan voedsel van elders. Het geld voor dit geïmporteerde voedsel verdiende men met de verkoop van diverse producten, van nijverheid, landbouw, diensten en door het werk voor anderen. Het is opmerkelijk dat de schatting van Engelen niet expliciet wordt voorbereid en onderbouwd in het betoog over de landbouw van Rutten.

Engelen biedt vooral een analyse van de ontwikkeling van het geboortecijfer, het sterftecijfer en de migratie. Limburg kende meer uitgaande dan inkomende migratie, een paar periodes uitgezonderd, zoals tijdens de sterke groei van de mijnbouw, en in de jaren 1970-2000. Daarna nam de migratie weer af door een strenger immigratiebeleid, plus

door minder aanlokkelijke kansen in Limburg. Engelen komt tot de wellicht verrassende slotsom dat de bevolking in het huidige Limburg, meer 'autochtoon' is dan die in Nederland gemiddeld, ondanks de zo directe nabijheid van de staatsgrenzen.

Deze hoofdstukken bevestigen het beeld van een in economische opzicht open gebied, met belangrijke interregionale verbindingen, een kruispunt tussen verkeerstromen, met een specifieke territoriale complexiteit, waar tevens een wat verbrokkeld en geïsoleerde enclave-samenleving lijkt te zijn ontstaan. De meeste mensen in deze gebieden hadden het waarschijnlijk niet gemakkelijk, en hoewel het niet expliciet uit al de teksten naar voren komt, lijken in de 18^e en (vroeg) 19^e eeuw de elites rijker te worden, terwijl het levenspeil van de gewone mens meer en meer onder druk kwam te staan.

Dit samengebrachte beeld, met zijn mogelijke contradicties, roept een aantal vragen op, bijvoorbeeld naar de mate en proces van integratie in het gebied tijdens de 17^e tot 19^e eeuw. Dat zou onder meer te onderzoeken zijn door te kijken naar herkomst van de bruiden en bruidegoms, over welke afstand de huwelijksmigratie verliep en welk patroon dat aannam. Waren daarin inderdaad enclaves te zien en hoe lang bleven die bestaan, heeft het eventuele patroon daarvan iets te maken met een langdurige interne gerichtheid? Hoe ontwikkelde zich het leven in de rurale huishoudens, de man-vrouwverhoudingen, de rol van kinderen, de voedselsituatie voor de mindere mens en de zorg voor behoeftigen en valt er precisie te geven aan de ontwikkeling van de levensstandaard?

Ook belangrijk lijkt het om meer zicht te krijgen op de financiële stromen in deze perioden, van en naar het centrum van de Republiek, van en naar het Koninkrijk, zowel langs private financiële instellingen, als langs overheidswegen. Waarvandaan kwamen bijvoorbeeld de investeringen voor de modernisering van de landbouw en de nijverheid, van binnen of van buiten de regio? De aansluiting tot het latere Nederland komt, voor verschillende aspecten, stapsgewijs tot stand, maar in de 19^e eeuw lijkt ook een proces van periferisering zichtbaar te zijn. Limburg moet dan haar plaats in het nieuwe bestel veroveren, en slaagt daarin uiteindelijk dankzij de mijnbouw en de katholieke emancipatie? Het is daarbij opmerkelijk dat de provincie in de 19^e en 20ste eeuw – de mijnbouwperiode uitgezonderd – zo weinig mensen van elders trekt. Waarom dat zo is blijft onduidelijk, de economische en sociale geschiedenis van die jongste periode is nog niet, over de gehele breedte, in deze boeken opgenomen.

Tot besluit

De hier geformuleerde kwesties laten onverlet het positieve oordeel dat ik over deze boeken heb. Deze Limburgse geschiedenis toont in zijn selecties, fraaie thematisch afgeronde hoofdstukken, waarmee diepgang en toegankelijkheid wordt gecombineerd. Dat in deze delen niet een alles omvattend overzicht wordt geboden is ingecalculeerd. En het is juist

door de kwaliteit van de voorliggende teksten dat de nieuwe vragen op tafel komen. En toekomstige historici vinden in deze boeken vast een uitdaging voor nieuw onderzoek.

Dat het Limburgse historische onderzoek voortgang blijft vinden leidt voor mij geen twijfel. In de vele voetnoten en literatuurverwijzingen in de huidige studies toont zich reeds de aanwezige breedte en intensiteit van het werk van de afgelopen decennia. Dit is het resultaat van vele jaren onderzoek naar de Limburgse geschiedenis. Zelfs wanneer de jubilea van de bij deze boeken betrokken organisaties worden opgeteld, dan doet die 260 jaar geen recht aan de geïnvesteerde arbeidsjaren. Immers de Universiteit Limburg, de andere universiteiten in de directe nabijheid, plus de activiteiten van de vele lokaal-historische verenigingen dienen daaraan te worden toegevoegd.

Al deze organisaties, elk met een eigen rol, hebben een historische infrastructuur gecreëerd die in veel delen van Nederland minder ontwikkeld is. Het historisch netwerk in Limburg is breed, van hoge kwaliteit en bindt onderzoekers, bestuurders, financiers en belangstellenden. Mogelijk is de kracht van deze infrastructuur een gelukkig uitkomst van Limburgs gecompliceerde eigen geschiedenis. Belangrijk is dat binnen dit netwerk van belanghebbenden een *balance of power* lijkt te bestaan die zorgt voor een brede dekking van verschillende soorten onderzoek, en die borg lijkt te staan voor continuïteit en onafhankelijkheid. De geconstateerde lacunes, zoals die rond de Tweede Wereldoorlog of over de levensstandaard lijken allerm minst voort te komen uit een blokkade tegen een bepaald type onderzoek, integendeel. De aanwezigheid van meerdere belangrijke spelers in dit historische netwerk lijkt de dominantie van één centrale opdrachtgever te voorkomen. Limburg is geen Twente.

Rest me niets anders dan de provincie Limburg, de hier actieve groep geschiedbeoefenaars en de historisch belangstellenden van harte en feestelijk te feliciteren met het hier voorliggende resultaat en hen succes te wensen met het vervolg.

De moderne politieke geschiedenis in *Limburg. Een geschiedenis*.

Margit van der Steen

Onze woonkamer bevatte vroeger thuis een wandvullende boekenkast met vele strekkende meters *Limburgensia*, waaronder *Limburgs verleden*¹ met zijn witte banden en zwarte sterretjes op de ruggen. Zodoende ben ik als kind opgegroeid in een omgeving waarin de geschiedenis van Limburg letterlijk zichtbaar was. Nu, bijna een halve eeuw na *Limburgs Verleden*, is er een nieuw, driedelig standaardwerk verschenen onder de noemer *Limburg. Een geschiedenis*². Om meerdere redenen is dat verheugend.

Het tweedelige *Limburgs Verleden* is niet alleen vijf decennia geleden verschenen, belangrijker nog is dat deze delen niet ingaan op de periode na 1815, een moment waarop het huidige Limburg nog niet eens bestond. De nieuwe publicatie vult zo de lacune van de twee meest recente eeuwen. Daarenboven komt de politieke geschiedenis van Limburg er in de recente Nederlandse historiografie bekaaid van af. In het *Land van Kleine Gebaren, Ons stipje op de wereldkaart* en *Een nieuwe staat* zijn de verwijzingen naar de ontwikkelingen in en rond Limburg uiterst bescheiden.³ En dat terwijl het verleden van juist dit gebied zo interessant is.

Het huidige Limburg kent een uiterst complexe politieke geschiedenis. De diverse Limburgse territoria met hun verschillende besturen en instituties zijn in de loop der eeuwen uitgroeid tot een bestuurlijk samenhangende provincie van Nederland. Maar wel een provincie die nog tot 1876 deel uitmaakte van de Duitse Bond en waar tot dat jaar Duitse wetten golden. De identificatie van Limburgers met Nederland vond eigenlijk pas in 1914 plaats met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog terwijl van een vernederlandsing van de politiek pas na 1970 worden gesproken, zo blijkt uit *Limburg. Een geschiedenis*. Toen was Nederland echter al lid van de Europese Unie. Nu werkt men juist in Limburg veel samen in Euregio verband. Kortom, de politieke geschiedenis van Limburg is niet eenvoudig te schrijven. Alleen al daarom is het een prestatie dat het voorliggende werk er nu ligt.

In deze bijdrage zal ik reflecteren op de manier waarop de politieke geschiedenis aan bod komt in de delen die de periode vanaf 1500 behandelen, waarbij het grootste accent ligt

1 E.C.M.A. Batta e.a., *Limburgs Verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815* (2 dln), (Maastricht 1960-1967).

2 Paul Tummers e.a., *Limburg. Een geschiedenis* (3dln), (Maastricht 2015).

3 Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 2004, vierde druk); Ido de Haan en Paul den Hoed, *Een nieuwe staat. Het begin van het koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2013); Piet de Rooij, *Het stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2014).

op de periode na 1839. Ik zal met name ingaan op de vraag wat er nieuw is aan de manier waarop de auteurs over de politieke geschiedenis in de periode na 1500 schrijven. Om die kwestie goed te kunnen behandelen, sta ik eerst kort stil bij ontwikkelingen in de politieke geschiedschrijving. Daarna ga ik in op de diverse bijdragen in *Limburg. Een geschiedenis* aan de hand van een aantal thema's.

De vernieuwing van politieke geschiedenis

Politieke geschiedenis staat weer volop in de belangstelling. Sinds circa twee decennia is er sprake van een vernieuwing en verbreding van het vakgebied. Kort samengevat vindt er een verschuiving plaats van *high politics* naar *new political history*. Binnen *high politics* staan met name de natiestaat centraal en het bestuur op 'hoog niveau', zoals bijvoorbeeld de verwikkelingen van politieke partijen, de levens van landelijke politici en de beslissingen van nationale parlementen. Maar het vakgebied is inmiddels verbreed en er zijn nieuwe thema's en benaderingen bij gekomen. Er is tegenwoordig meer oog voor *popular politics*, 'de stem van het volk', populisme en sociale bewegingen. De aandacht voor taal en retorica groeit, evenals onderzoek naar culturele praktijken. Historici bestuderen bijvoorbeeld als ware antropologen de rituelen in het parlement en kijken hoe de stam der politici zich gedraagt. Door informele macht te bestuderen komt onder meer de rol van vrouwen beter naar voren. Wat werd er besproken tijdens de bals van het Wener congres, na afloop van de vergaderingen? Want ook dat deed ertoe. Hier zien we ook de invloed van vrouwenstudies en gendergeschiedenis. Er is – onder invloed van de zogenoemde *spatial turn* – meer aandacht gekomen voor de rol van ruimte, het territorium. Verder is er veel meer oog voor internationale vergelijkingen, transnationale perspectieven en politiek die niet aan de natiestaat is gebonden. De katholieke kerk kan bijvoorbeeld als een internationale politieke organisatie worden gezien, de ontwikkeling van het parlement kan als Europees fenomeen worden bestudeerd en onderzoek naar sociale bewegingen doet zijn voordeel met aandacht voor de uitwisseling of transfer van praktijken met buitenlandse zusterorganisaties. Deze nieuwe manier van kijken gaat zo ver dat historici zich afvragen: waar staat politiek voor in bepaalde situaties? Wanneer wordt iets politiek? Is het niet beter te spreken over de geschiedenis van het politieke? ⁴

⁴ Peter A. Hall & Rosemary A. Taylor, 'Political Science and the Three New Institutionalisms', *Political Studies* XLIV (1996) pp. 936-957; Charles S. Maier, 'Consigning the Twentieth Century to History: Alternative Narratives for the Modern Era', *The American Historical Review*, Vol. 105 no. 3 (June 2000) pp. 807-831; Willibald Steinmetz, Ingrid Gilcher-Holtey and Heinz-Gerhard Haupt (eds), *Writing political history today* (Frankfurt/New York 2013). Een illustratie van de verbreding van het vakgebied vormen de onderwerpen van de proefschriften van de promovendi politieke geschiedenis in Nederland en de bijdragen aan de internationale promovendicongressen politieke geschiedenis georganiseerd door de Association for Political History in Lucca (2014), Leiden (2014) en Bielefeld (2015). Zie hiervoor www.associationforpoliticalhistory.org.

Politieke geschiedenis in *Limburg. Een geschiedenis*.

Wat vinden we terug van de vernieuwing van het vakgebied in de voorliggende uitgave? En hoe heeft de redactie politieke geschiedenis opgevat? Geconcludeerd kan worden dat er sprake is van een combinatie van een klassieke aanpak met meer vernieuwende bijdragen. Daarbij is het opvallend dat een van de meest vernieuwende benaderingen zich onder de noemer cultuur en religie bevindt, namelijk de bijdrage van Leo Wessels over Nederlandse natievorming en problematische regionale identificatie.⁵ Hier zal ik mijn conclusies toelichten door de politieke geschiedenis in *Limburg* te bespreken aan de hand van een aantal thema's. Dit zijn achtereenvolgens territorium, sekse en de rol van vrouwen, *high politics* versus *popular politics*, transnationale benaderingen en tenslotte de rol van oorlog en geweld.

Territorium en seksevraagstukken

Allereerst het begrip territorium. Voor de geschiedschrijving van Limburg is de nieuwe aandacht voor ruimte een positieve ontwikkeling. Territorium is een cruciaal concept om de geschiedenis van het Limburgse te begrijpen. Terecht wordt daar in deze bundels veel aandacht aan geschonken. Deel twee en drie van *Limburg* openen met gedetailleerde en rijk geïllustreerde overzichten van de staatkundige en institutionele geschiedenis door Louis Berkvens.⁶ Vooral in het deel over het Ancien Regime is veel materiaal dat de lappendeken aan Limburgse territoria goed laat zien. Hier is sprake van een grote verbetering ten opzicht van *Limburgs Verleden*, waar maar weinig kaarten werden gebruikt. Daarnaast is veel ander beeldmateriaal ingezet en dat maakt deze bijdragen ook visueel aantrekkelijk. De uitvoerige aandacht voor het territorium maakt de lezer goed duidelijk dat de geschiedenis van het huidige Limburg niet los is te zien van de ons omringende landen. Zo wordt letterlijk zichtbaar gemaakt dat de natiestaat een te beperkt kader is om Limburgse politieke geschiedenis te kunnen schrijven.

Mooi is dat in de bijdragen aan de vroegmoderne tijd zelfs een enkele keer vrouwen in woord en beeld voorkomen, zoals bijvoorbeeld de abdisen van Thorn. Want ondanks het feit dat de redactie zich verontschuldigt voor het ontbreken van aandacht voor sekse, gender en de positie van vrouwen, blijft het opvallend dat in hoofdstukken over politiek en bestuur in de moderne tijd vrouwen in woord en beeld ontbreken. Waar de Canon van Limburg het eerste vrouwelijke gemeenteraadslid in Roermond nog opvoert – en

5 Leo Wessels, 'Over grenzen, beeldvorming en identiteit. Aspecten van Nederlandse natievorming en een problematische regionale identificatie. Limburg vanaf circa 1800.' In: *Limburg*, deel 3, 279-302.

6 Louis Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795', in *Limburg*, deel 2, 18-116; Louis Berkvens, 'Staatkundige en institutionele geschiedenis, 1794-1867' in: *Limburg*, deel 3, 23-87.

die Canon omvat veel minder pagina's dan het voorliggende werk – maakt het nieuwe standaardwerk zelfs niet eens gewag van Mathilde de Haan.⁷ Dergelijke omissies hadden niet mogen voorkomen.

High politics en popular politics

Lemmens besteedt in zijn bijdrage⁸ veel aandacht aan zogenoemde *high politics*. Hij onderzoekt hoe de staatkundige relatie tussen Limburg (en de rest van) Nederland juridisch en verdragsrechtelijk gestalte kreeg. Daarnaast beschrijft hij de - weinig succesvolle - opstelling van Limburgers in het Nederlandse parlement, maar hij zegt ook iets over participatie in het Duitse Parlement. Hij concludeert dat als gevolg van onderlinge animositeit en uiteenlopende belangen niet veel terecht kwam van het streven in het Nederlandse parlement zoveel mogelijk als een geheel op te treden in katholieke kwesties. Pas onder leiding van Nolens groeide de katholieke fractie in de Tweede Kamer uit naar een zekere homogeniteit. In juli 1918 vormden de katholieken met 30 zetels zelfs de grootste fractie in de Tweede Kamer. Charles de Ruys Beerenbrouck werd in dat jaar zelfs de eerste katholieke en eerste Limburgse premier van Nederland.

Waar Lemmens aandacht heeft voor de parlementariërs richt Spoormans zich ook op de kiezers. Interessant aan zijn bijdrage⁹ is het feit dat hij oog heeft voor de diverse niveaus waarop politiek wordt bedreven. Niet alleen het nationale kiesgedrag, maar ook het stemgedrag op lokaal niveau komt aan bod. Tot 1970 stemden Limburgers bij de Kamer- en Statenverkiezingen voor 80 à 90 % op katholieke partijen. Lokale politiek liet men veelal over aan lokale politieke entrepreneurs. Bij veel lokale verkiezingen ontbrak de Katholieke Volks Partij (KVP, de katholieke voorloper van het CDA) zelfs lange tijd. De Sittardse politici bijvoorbeeld bestonden uit dezelfde groep personen, die telkens op andere lijsten en in andere combinaties verscheen. De politicus ontleende zijn gezag niet aan een partij of partijprogramma, maar aan zijn aanzien in de lokale gemeenschap. Spoormans maakt hiermee ook iets zichtbaar van een politieke cultuur die - als ik me niet vergis - tot op de dag van vandaag zijn uitwerking kent. Indirect laat hij iets zien van informele machtsmechanismen. Hier had hij wellicht meer kunnen zeggen over de rol van vrouwen in families die politieke posities bekleedden.

Interessant is ook de vraag of de Limburgse politieke cultuur niet veel op die van België leek. Spoormans constateert namelijk dat Limburg in godsdienstig, cultureel en economisch opzicht meer aan België en het Duitse Rijnland was verwant dan aan de rest van

⁷ Jos Venner, *Canon van Limburg* (Venlo 2010).

⁸ Eric Lemmens, "Een eigenaardig kind in de Nederlandsche familie". De politiek-staatkundige integratie van Limburg 1839-1939', in: *Limburg*, deel 3, 67-87.

⁹ Huub Spoormans, 'Honderd jaar politiek in Limburg: katholieke dominantie, lokalisme en verzuiling.', in: *Limburg*, deel 3, 89-116.

Nederland. Maar gold dat ook niet zo in politiek opzicht, althans tot 1970? Dat jaar vormde een keerpunt voor de lokale politiek. Toen pas drongen de landelijke Nederlandse partijen door in de Limburgse lokale politiek. De vernederlandsing van de lokale politiek was echter van korte duur. Sinds 1994 zijn in Limburg – en daar niet alleen – de lokale lijsten weer uiterst belangrijk op gemeentelijk niveau.

Spoormans probeert te verklaren waarom Limburgers tot 1970 zo massaal op katholieke partijen stemden, en waarom die steun daarna zo snel verdween. Volgens hem kwam dit omdat de partij onderdeel uitmaakte van de katholieke zuil. Niet de katholieke partij was geliefd, maar de katholieke zuil was allesdoordringend in het Limburgse leven. De katholieke zuil kon zich naar de bevolking presenteren als een emancipatiebeweging onder leiding van de clerus ten behoeve van de Limburgse bevolking. De KVP ontwikkelde zich slechts in beperkte mate tot een moderne en volwaardige politieke partij. Deze analyse laat mooi zien dat de kerk onderdeel is van de moderne geschiedenis van politiek in Limburg en daarmee laat deze bijdrage iets zien van een bredere benadering van politiek.

Ik wil wel kanttekeningen plaatsen bij de conclusie van Spoormans. Hoe is het mogelijk dat de katholieken een ander stempatroon vertoonden dan de leden van de protestante zuil? Wat lukte de katholieken wel wat elders niet mogelijk was? Naar mijn overtuiging is er bovendien een complexer verhaal te vertellen. De katholieke stem verloor niet alleen aan betekenis door het verbrokkelen van de katholieke zuil en de daarmee gepaard gaande secularisering, ook het afschaffen van de opkomstplicht (voor 1972 was het verplicht te gaan stemmen) heeft juist de KVP hard geraakt. Verder zorgde de uitdijende verzorgingsmaatschappij ervoor dat de kerk aan invloed verloor en de staat meer macht kreeg.

Spoormans spreekt in zijn bijdrage ook over opmerkelijke incidenten in de Limburgse politiek: de steun voor extreem rechts in de jaren 1930 en 1960. In de jaren dertig was die steun volgens hem voor een belangrijk deel te wijten aan de economische crisis. Die verklaring vind ik te eenvoudig. De economische crisis raakte andere delen van Nederland ook hard. Daar was echter geen vergelijkbare aanhang van extreem rechts. Er moet dus meer aan de hand zijn geweest.

Na 2000 brachten Limburgers onevenredig veel stemmen uit op de LPF en de PVV. Helaas staat Spoormans daar niet bij stil. Hier is sprake van een opmerkelijke paradox: steun voor de PVV is een stem op een partij die tegen Europa is, juist in een Europese regio bij uitstek. Hoe anders is het gelopen als in *Limburgs Verleden* werd voorspeld: 'Dit stukje "Vaderland" zal in de eerste helft van de 20e eeuw echt ingelijfd worden en zou als nakomertje in het gezin der elf provincies de terugkeer naar Europa kunnen vergemakkelijken'.¹⁰

Limburg besteedt aandacht aan nationale en lokale politici én aan de kiezers. De rol van sociale en politieke bewegingen komt helaas nauwelijks aan bod. Een uitzondering is het protest tegen de afschaffing van het Nederlands gezantschap bij de paus in de bijdrage van

¹⁰ E.C.M.A. Batta e.a., *Limburgs Verleden*, p. 307.

Lemmens. Bijna de helft van de Limburgers tekende een petitie tegen de aantasting van het wereldlijk gezag van de paus. Dat zijn indrukwekkende percentages. Andere politieke bewegingen, zoals de kiesrechtstrijd, of de emancipatiebewegingen in de jaren zestig blijven buiten beeld.

Transnationale dimensie, geweld en oorlog

In studies die de natiestaat als vertrekpunt hanteren, komt het unieke karakter van de ontwikkelingen in grensstreken, *border regions*, vaak onvoldoende uit de verf. Het is daarom een goede ontwikkeling voor de geschiedschrijving van Limburg dat de regio weer volop in de belangstelling staat. Dit constateert ook Leo Wessels in zijn interessante bijdrage over aspecten van de Nederlandse natievorming en problematische regionale identificatie¹¹. In *Limburg* zien we zowel bijdragen waarin het Nederlandse perspectief dominant is, als elementen waarin het transnationale karakter naar voren komt. Een goed voorbeeld van dit laatste zijn de bijdragen van Berkvens met zijn heldere kaarten, of de verwijzingen naar het lidmaatschap van de Duitse Bond. Ook de katholieke kerk - als internationale organisatie - draagt bij aan de transnationale dimensie van politiek in Limburg. Zo leverde Limburg bijvoorbeeld een onevenredig groot aandeel in het Nederlandse contingent van pauselijke soldaten.

Maar hoewel de Europese dimensie in met name het deel over de periode 1500 – 1800 letterlijk zichtbaar is, is dat niet meer het geval bij de moderne geschiedenis. De Europese Unie komt niet aan bod en de Europese dimensie van de recente Limburgse politieke geschiedenis komt weinig uit de verf. Opvallend is tenslotte dat er relatief weinig oorlog en geweld voorkomt in *Limburg*. Zelfs de Tweede Wereldoorlog ontbreekt, een keuze die toch eigenlijk onbegrijpelijk is te noemen. Dit wekt de indruk dat de geschiedenis van Limburg weinig gewelddadig is geweest. Dat is in andere grensgebieden in Europa wel anders. Het lijkt zo wel of Limburg tamelijk gemakkelijk Nederlands is geworden. Maar is dat niet te optimistisch? Dat daagt uit om comparatief onderzoek te doen en Limburg te vergelijken met andere vergelijkbare grensregio's. Maar dat is stof voor een ander boek.

Tot slot

Tot slot. Dé politieke geschiedenis van Limburg bestaat niet, maar er is wel veel te zeggen over de geschiedenis van het politieke in Limburg. De redactie heeft gekozen voor een veelheid van onderwerpen en benaderingen, meer klassieke en meer vernieuwende thema's en benaderingen. Dat is een prestatie van formaat. Maar er zijn ook omissies. Daarom smaakt deze uitgave vooral naar meer. Zoals Lou de Jong zijn geschiedschrijving over de Tweede

¹¹ Leo Wessels, a.w.

Wereldoorlog steeds deed uitdijen, zo verdient het aanbeveling een nieuw deel toe te voegen aan *Limburg. Een geschiedenis* waarin in ieder geval de moderne geschiedenis van Limburg in Europa, inclusief het oorlogsverleden aandacht krijgt. Vanzelfsprekend een uitgave waarin vrouwen er ook toe doen. In *Limburgs Verleden* werd al opgemerkt: 'Limburgse geschiedenis is Europees'.¹² Een nieuw deel zou die constatering waar kunnen maken. Juist nu de digitalisering van archiefbescheiden een grote vlucht neemt en kwantitatief onderzoek mogelijk is op een manier die eerder ondenkbaar was, zou het KLGOG moeten overwegen de leemtes te vullen en een vierde deel te publiceren.

¹² Deel II, p. 306.

Personalialia van de auteurs

Drs. Marion (M.E.N.) Aarts (1959) studeerde kunstgeschiedenis, mediterrane archeologie en prehistorie aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Van 1990 tot 2002 werkzaam als Conservator Stedelijke Historie en Archeologie in Museum Het Domein in Sittard en diens voorgangers. Sedert 2002 werkzaam als gemeentelijk archeoloog in de gemeente Sittard-Geleen en vanaf 2007 als zelfstandig adviseur archeologie. Mailadres: schuring.aarts@wxs.nl

Drs. Th.J.F.M. Bovens (1959), studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Eerder werkzaam als wethouder sociale en economische zaken Maastricht (1994-2003), voorzitter CvB Open Universiteit (tot 2011), sedert 2011 gouverneur / commissaris van de Koning in de Provincie Limburg. Adres: Sint Antoniuslaan 27, 6221 XH Maastricht, theo.bovens@home.nl

Prof. dr. M.G.J. (Maarten) Duijvendak is hoogleraar economische, sociale en regionale geschiedenis aan de Universiteit van Groningen. Adres: Oude Kijk in 't Jatstraat 26, 9712 EK Groningen

Drs. Béatrice de Fraiture (1961) studeerde klassieke taal- en letterkunde, hoofdvak klassieke archeologie (1988) aan de Universiteit van Amsterdam. Van 1988 tot 1996 werkzaam in het Al-lard Pierson Museum te Amsterdam, van 2002 tot 2006 beleidsmedewerker archeologie bij de Provincie Limburg. Sedert 2006 is zij als zelfstandig cultureel ondernemer (zzp, Bdfproducties) werkzaam op het gebied van publieksarcheologie. Zij produceerde diverse films voor musea en tentoonstellingen. Zij verzorgde de content van de website *ViaBelgicaDigitalis*. In 2013 was zij in opdracht van het Limburgs Museum projectleider van de werkgroep Haantje van Buchten. Dit resulteerde in de publicatie Derks, T./B. de Fraiture (eds.), 2015: *Een Romeins heiligdom en een vroegmiddeleeuws grafveld bij Buchten (L)*, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 226, Amersfoort). Sinds maart 2016 is zij inhoudelijk adviseur presentaties bij het Thermenmuseum te Heerlen. Adres: Breemakkerwaard 41, 6227 HR Maastricht, b.fraiture@wxs.nl

Drs. ing. Jaap Ligthart (1985), studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Leiden en Human Technology aan de Haagse Hogeschool. Werkt momenteel als promovendus aan de Universiteit Leiden aan een proefschrift over de financiële et politieke problemen van gewestelijke vorsten in de Lage Landen in de 15^e eeuw. Adres: Johan Huizingagebouw, Doelensteeg 16, Leiden, j.ligthart@hum.leidenuniv.nl

Prof. dr.J.A. (Hans) Mol (1954) is hoogleraar aan de Universiteit van Leiden. Adres: Johan Huizinga Building, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden

Dr. Titus Panhuysen (1949) studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (1968-1974) en promoveerde in 1996 *cum laude* op het proefschrift *Romeins Maastricht en zijn beelden* bij wijlen prof.dr. Jules Bogaers. Deze studie is deels gebaseerd op de

schitterende collectie Romeins beeldhouwwerk die in 1963 uit de resten van de Romeinse Maasbrug te Maastricht boven water is gebracht, en deels op zijn eigen opgravingen in de stad sinds 1979, toen hij werd aangesteld als eerste stadsarcheoloog. Een van de hoofdaccenten in zijn actieve periode als stadsarcheoloog (1979-2004) lag op de continuïteit van de Romeinse bewoning naar de Middeleeuwen, d.w.z. het gehele eerste millennium. Pièce de résistance vormde het langjarige onderzoek in de Sint-Servaaskerk en onmiddellijke omgeving (Servaasklooster, Theater a/h Vrijthof). De resultaten waren de aanleiding voor de Universiteit van Amsterdam (prof.dr. Frans Theuws) om het door NWO en de gemeente Maastricht gesubsidieerde Servatiusproject te beginnen, dat de uitwerking, ontsluiting en publicatie van de vroegmiddeleeuwse opgravingen in en rond de Servaasbasiliek ten doel heeft. De auteur is daar als opgraver, onderzoeker en schrijver direct bij betrokken. Adres: Sint Amandusstraat 22, 6212 CM Maastricht, tasmpanhuysen@gmail.com

Joris Roosen MA (1987), studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Utrecht. Werkt momenteel aan een proefschrift over de Zwarte Dood in Noord-Frankrijk. Mailadres: joris.roosen@gmail.com

Dr. Margit van der Steen (1961) studeerde aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In 2011 promoveerde zij aan de Universiteit Leiden op een dissertatie, getiteld *Drift en koers*. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004). Zij was onder meer werkzaam bij de Universiteit Leiden. Thans is zij werkzaam bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen. Sinds 2011 is zij eveneens verbonden aan het KNAW Huygens Instituut Nederlands Geschiedenis als coördinator van de Onderzoekschool Politieke Geschiedenis. Mailadres: margit.van.der.steen@huygens.knaw.nl

Dr. G.H.A. (Gerard) Venner (1951) studeerde vrije studierichting rechten (hoofdvak: Nederlandse rechtsgeschiedenis) aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en promoveerde in 1985 op het proefschrift *De Meinweg, Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied, circa 1400-1822*. Sinds 1973 is bij chartermeester bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg (voorheen: Rijksarchief in Limburg). Hij publiceert met name over de (rechts) geschiedenis van Roermond en het Overkwartier van Gelder almede over middeleeuwse zegels. Adres: Kennedylaan 29, 6245 EP Eijsden

Dr. Leo Verhart (1952) studeerde culturele prehistorie aan de Universiteit van Leiden. Promoveerde in 2000 op het proefschrift getiteld *Times fade away. The neolithization of the southern Netherlands in an anthropological and geographical perspective*. Van 1977 tot 2008 werkzaam als conservator Nederland-Prehistorie bij het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Thans werkzaam als conservator archeologie en oude geschiedenis bij het Limburgs Museum in Venlo. Adres: Postbus 1203, 5900 BE Venlo, l.verhart@limburgsmuseum.nl

Verslag over 2015 van het Koninklijk LGOG

Samengesteld door drs. Henk J.L.M. Boersma MBA
m.m.v. mw. G.H.J.M. Verhulst-Willems onder verantwoordelijkheid van
mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth, secretaris van het hoofdbestuur

Beschermvrouwe

Hare Koninklijke Hoogheid Prinses Beatrix der Nederlanden

Genootschapsbestuur

Bestuursmutaties

Gedurende het verslagjaar werd afscheid genomen van drs. C.J.J.S. (Karel) Majoor en dr. P.A.J. (Pieter) Caljé. Drs. A.M.J. (Armand) Cremers trad toe tot het bestuur. Prof. dr. P.M.J. Tummers (adviseur) trad terug als voorzitter van de redactie van de *Publications*. Hij werd opgevolgd door mr. dr. Th.J. van Rensch (adviseur).

Samenstelling van het genootschapsbestuur per 31 december 2015

Drs. A.M.J. (Armand) Cremers, Maastricht, voorzitter
Mr. F.L.M. (Frank) Bouts, Roermond, vice-voorzitter.
Mw. ir. J.M.M. (Joke) Jongeling-Rooth, Weert, secretaris
Drs. R.F.M.H. (René) Imkamp, Roermond, penningmeester
Drs. M.P.G.M. (Marcel) van den Munckhof, Horst, lid
Mw. drs. B.M.P. (Béatrice) de Fraiture, Maastricht, lid
P.L.J. (Piet) Wolters, Gennep, lid
Drs. M.W.J. (Martin) van der Weerden, Heerlen, lid.
Mr. dr. Th. J. (Jacques) van Rensch, Gronsveld, voorzitter van de redactie van de *Publications*, adviseur
Drs. A.M.P.P. (Guus) Janssen, Sittard, voorzitter van de redactie van *De Maasgouw*, adviseur
Prof. dr. A.M.J.A. Berkvens, Maastricht, bijzonder hoogleraar UIM, adviseur
Drs. H.J.L.M. (Henk) Boersma MBA, Maastricht, directeur LGOG, q.q. adviseur

In 2015 vergaderde het genootschapsbestuur op 5 februari, 26 maart, 16 juni, 3 september, 17 september en 26 november. De vergaderingen werden voorbereid door het dagelijks bestuur. Het dagelijks bestuur kwam in vergadering bijeen op 20 januari, 20 februari, 13 april, 18 mei, 11 juni, 24 augustus, 5 oktober, 9 november en 15 december.

Leden

De inspanningen van Kringbesturen, Sectiebesturen, Commissieleden, het Hoofdbestuur, individuele leden en het Bureau van het LGOG ten spijt nam het aantal leden in 2015 iets af. De uitschrijvingen vanwege overlijden of opzegging konden helaas niet in zijn geheel worden opgevangen door de aanwas van nieuwe leden. Een actieve houding voor wat betreft het werven van nieuwe leden houdt dus ook voor de komende jaren een hoge prioriteit. Eerder werd al geconstateerd dat met name jongeren, studenten en docenten geschiedenis zwaar ondervertegenwoordigd zijn op de ledenlijst. Dat geldt ook voor leden van lokale historische verenigingen en heemkundeverenigingen. Deze groepen blijven extra aandacht vragen. Eind 2015 werd specifiek actie ondernomen om Limburgse gemeenten aan te zetten om het lidmaatschap van het LGOG aan te gaan.

Het aantal leden per	31-12-2012	31-12-2013	31-12-2014	31-12-2015
Ereleden	16	14	14	15
Gewone leden	2.205	2.171	2.150	2.127
Gezinsleden	434	442	434	434
Junior leden	16	23	25	22
Gemeenten	14	14	13	13
Instellingen	120	124	120	121
	2.805	2.788	2.756	2.732
Ruilrelaties	91	87	86	80

Een lijst van personen en instellingen die in 2015 lid zijn geworden van het LGOG is achter dit verslag opgenomen.

Als blijk van erkentelijkheid voor langdurig lidmaatschap werd in 2011 de LGOG-verenigingsspeld geïntroduceerd. De spelden worden jaarlijks, meestal tijdens de jaarvergaderingen van de Kringen, uitgereikt aan leden die 25, 40 of 50 jaar lid zijn van het genootschap. In 2015 kregen 67 leden het kleinoord uitgereikt. In het verslagjaar waren 39 personen 25 jaar lid, 23 personen 40 jaar lid en 5 leden liefst 50 jaar. Deze laatste groep betreft erelid prof. mr. A.Fl. Gehlen (Heerlen) en de leden J.P.W. Huinen (Maastricht), H.J. Pleijers (Maastricht), mw. A.M.F. Slijpen (Maastricht) en drs. J.H. op den Kamp (Munstergeleen).

De belangstelling voor geschiedenis, genealogie en archeologie, en dan met name die van dicht bij huis en op provinciaal niveau blijft onverminderd groot, getuige de vele TV-programma's die hieraan aandacht schenken en de vele historische items die in dag- en weekbladen worden opgenomen. Met de Maand van de Geschiedenis (oktober) wordt hierop zelfs landelijk ingesprongen.

Het LGOG is voor wat Limburg betreft een belangrijke speler in het veld. Jaar-in-jaar-uit worden lezingen, dagtochten, meerdaagse excursies en studiereizen georganiseerd. Onderzoekers staan vele publicatiemogelijkheden ter beschikking in het *Jaarboek (Publications)*, het kwartaalblad *De Maasgouw*, het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*, in de reeks *Werken* en in de serie *Maaslandse Monografieën*. Er zijn daarenboven voldoende secties, commissies en werkgroepen binnen het LGOG die een bepaald onderdeel van de rijke historie van Limburg tot onderwerp hebben en waarin leden zitting kunnen nemen. Het aantal commissies blijft toenemen om steeds weer nieuwe vraagstukken adequaat te kunnen aanpakken. Het LGOG streeft erna om de samenwerking met lokale historische verenigingen en heemkundeverenigingen te intensiveren. Op dit moment is dit vaak nog beperkt tot het gezamenlijk organiseren van activiteiten.

Om de belangstelling voor de geschiedenis van de directe omgeving onder de aandacht te brengen van jongeren werden meerdere initiatieven ontplooid waaronder de jaarlijkse uitreiking van de Profielwerkstukprijs voor leerlingen van HAVO en VWO, de organisatie van familiedagen en (jeugd)wandelingen, de ontwikkeling van leskisten en het geven van lessen, de organisatie van opgraafmiddagen en het werken met de *Canon van Limburg*. Bezien wordt of het samenstellen en beschikbaar stellen van een MOOC (*massive open online course*, ofwel een vrij toegankelijke cursus via internet) hierbij eveneens een rol kan spelen. Dat zelfde geldt voor het organiseren van voorlees- en vertelmiddagen.

De organisatie van al deze LGOG-activiteiten wordt in belangrijke mate gedragen door een vaste kern van ongeveer 150 enthousiaste en deskundige vrijwilligers, professionals en liefhebbers, die in de Kringen, Secties en Commissies of anderszins voor het LGOG hun tijd en deskundigheid inzetten om de historische kennis van Limburg te onderzoeken, te verbreden en uit te dragen. Zij geven het LGOG al meer dan 150 jaar een gezicht en zorgen voor de continuïteit binnen het Limburgs historische werkveld in al zijn facetten.

Ereleden

Het hoofdbestuur heeft in zijn vergadering van 16 juni 2015 besloten het erelidmaatschap van het LGOG aan te bieden aan drs. C.J.J.S. (Karel) Majoor vanwege zijn vele verdiensten voor het LGOG gedurende zijn achtjarig voorzitterschap. Tijdens de Algemene Ledenvergadering van 17 oktober werd hij geïnstalleerd en kreeg hij de bijbehorende oorkonde overhandigd.

Ereleden per 31 december 2015

Dr. J. Kremers, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, Bilthoven, 1978

A.F. Henrar, oud-penningmeester van het LGOG, Eben-Emael (B), 1990

Drs. J.H.M. Wieland, oud-voorzitter van het LGOG, Nebian (F), 1991

Mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, 's-Gravenhage, 1994

Mgr. F.J.M. Wiertz, bisschop van Roermond, Roermond, 1994
Dr. H.J.C.G. Vandermeulen, oud-gouverneur van Belgisch Limburg, Hasselt (B), 1995
J.M.H. Hoen, oud-voorzitter van de Sectie Genealogie van het LGOG, Sittard, 1997
Prof. mr. A. Fl. Gehlen, emeritus bijzonder hoogleraar Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria, Heerlen, 1998
Drs. B.G.J.C. Fasol, oud-voorzitter van het LGOG, Horst, 1999
Mw. H. Houben-Bertrand, oud-gouverneur van Belgisch Limburg, Genk (B), 2001
J.M. Prakken, oud-voorzitter sectie Archeologie (AVL) van het LGOG, Heerlen, 2002
L.J.P.M. Frissen, oud-gouverneur van Nederlands Limburg, Maastricht, 2009
Drs. Th.J.F.M. Bovens, gouverneur van Nederlands Limburg, Maastricht, 2012
Drs. C.J.J.S. Majoor, oud-voorzitter van het LGOG, Geulle, 2015
en
Commission Royale d'Histoire, Brussel (B), 1934

Eerbetoon

Habetspenning

De Habetspenning werd in 1998 geïntroduceerd als *Jaarprijs van het LGOG* om daarmee een persoon, vereniging, institutie, bedrijf of initiatief binnen of buiten het genootschap erkenning te tonen voor de afronding van een uitzonderlijke activiteit, waarmee de zorg voor het Limburgs erfgoed nieuw elan heeft gekregen. De prijs wordt slechts sporadisch toegekend.

Op 18 juni 2015 werd de Habetspenning uitgereikt aan de voltallige redactie van *Limburg. Een geschiedenis* in de persoon van prof. dr. Paul Tummers, voorzitter van de redactie. De redactie bestond verder uit prof. dr. Louis Berkvens, prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, prof. dr. Ad Knotter, prof. dr. Leo Wessels, drs. Frans Hermans en drs. Eric van Royen. *Limburg. Een geschiedenis* werd gepresenteerd op 28 maart 2015. Het eerste exemplaar werd aangeboden aan erelid drs. Th. Bovens, gouverneur van Nederlands Limburg. Zie hierna voor de Laudatio.

Houders van de Habetspenning (leden van het LGOG)

Dr. J. Venner, Grathem, 2001
Drs. J.W.M. Schatorjé, Horst, 2004
Dr. G.H.A. Venner, Eijsden, 2010

Houders van de Habetspenning (overig)

De redactie van *Limburg. Een geschiedenis*, Maastricht, 2015

Laudatio ter gelegenheid van de uitreiking van de Habetspenning op donderdag 18 juni 2015 te Roermond aan de redactie van Limburg. Een geschiedenis in de persoon van prof. dr. Paul Tummers, voorzitter van de redactie, uitgesproken voorafgaand aan de Habetslezing op 18 juni 2015 door de voorzitter van het LGOG, drs. Armand Cremers.

Geachte dames en heren,

bij besluit van 16 juli 1998 heeft het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (inmiddels Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap) een jaarprijs LGOG ingesteld, bestaande uit een oorkonde, de Habetspenning met inscriptie en een geldprijs, ter erkenning voor de afronding van een uitzonderlijke activiteit, waardoor de zorg voor het Limburgs erfgoed nieuw elan heeft gekregen. Deze prijs werd voor het eerst uitgereikt op 26 oktober 2001 aan dr. Jos Venner, als initiatiefnemer en verantwoordelijke voor de totstandkoming van de twee lesboeken over de geschiedenis van Limburg; op 9 oktober 2004 aan drs. Jos Schatorjé, directeur van het Limburgs Museum te Venlo, wegens zijn vele verdiensten op het gebied van het toegankelijk maken van de Limburgse geschiedenis en cultuur voor een zo breed mogelijk publiek; en op 17 april 2010 te Ottersum aan dr. Gerard Venner, wegens het voor vakspecialisten en voor het bredere publiek toegankelijk maken van de geschiedenis, met name van het voormalige hertogdom Gelre op basis van diepgravend archiefonderzoek.

Vandaag wordt de Habetspenning voor het eerst na vijf jaren opnieuw uitgereikt en wel aan de redactie van *Limburg. Een geschiedenis*, als blijk van erkentelijkheid voor de bijzondere prestatie die zij in de afgelopen jaren heeft verricht.

Om deze bijzondere prestatie in het juiste licht te stellen moet in herinnering worden geroepen, dat in 2008 werd besloten ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het LGOG in 2013 een driedelige wetenschappelijke geschiedenis van de tegenwoordige provincie Limburg uit te geven, waarbij Arnoud-Jan Bijsterveld als redacteur voor het eerste deel, betreffende Oudheid en Middeleeuwen zou fungeren, terwijl voor de delen II en III drie redacteurs verantwoordelijk zouden zijn voor de drie gekozen invalshoeken: Louis Berkvens voor de politiek- institutionele en rechtshistorische invalshoek, Leo Wessels, al spoedig gesecondeerd door Frans Hermans, voor de cultureel-godsdienstige invalshoek, en Ad Knotter voor het sociaal-economisch perspectief; Paul Tummers zou als redactievoorzitter optreden.

Liever dan verder te gaan op gebaande wegen, koos de redactie voor een gedurfde nieuwe opzet, waarbij het kader van de hedendaagse provincie Limburg werd losgelaten en waarbij de steeds verschuivende geografische ruimtes werden gethematiseerd. Deze vernieuwende aanpak vormt een bron van inspiratie voor toekomstig onderzoek.

Om de grote krachtsinspanning van de redactie naar waarde te kunnen schatten, is het goed de ontstaansgeschiedenis van *Limburgs Verleden* in herinnering te roepen, waarvan de twee delen in 1960, respectievelijk 1967 zijn verschenen. Het initiatief voor deze eerste synthese

van de Limburgse geschiedenis dateerde van 1953; bij de verschijning van deel I in 1960 werd de verwachting uitgesproken, dat deel II in 1962 zou volgen, maar uiteindelijk is het 1967 geworden. Al met al een tijdspanne van bijna vijftien jaar.

Een dergelijke luxe was voor de redactie van *Limburg. Een geschiedenis* niet weggelegd. Zij heeft vanaf het begin onder hoge tijdsdruk toegewerkt naar de presentatie op de jubileumzitting van 28 juni 2013 in het Gouvernement te Maastricht. Dat is niet zonder slag of stoot gegaan.

De kernredactie werkte in het voorjaar van 2009 een eerste opzet voor de drie delen uit en benaderde de benodigde auteurs voor de voorziene bijdragen. Nadat in het voorjaar van 2010 voor de auteurs van deel I een gezamenlijke vergadering was belegd, en in het najaar van 2010 een overeenkomstige vergadering voor de auteurs van de delen II en III, was de voorbereidende fase afgerond en konden de auteurs, voor zover inmiddels gevonden, hun werkzaamheden aanvangen. Nadat eind november 2011 de eerste auteur haar tekst had aangeleverd, begon het werk van de redactie eerst goed. Elke bijdrage van de uiteindelijk 47 auteurs werd door twee redacteuren gelezen en van commentaar voorzien, waarna deze bijdrage een of meer malen tussen redactie en auteur heen en weer ging, alvorens definitief te worden geaccepteerd. Eerst daarna kon zo'n bijdrage in handen worden gegeven van de eind- en opmaakredacteur, waartoe in januari 2012 Erik van Royen was aangetrokken. In september 2012 werd geleidelijk aan duidelijk, dat de oorspronkelijke doelstelling – drie delen gereed in juni 2013 – niet haalbaar zou zijn; sommige auteurs haalden hun deadline niet of moesten om vaak volstrekt plausibele redenen afhaken, waarna de redactie voor de taak stond vervangende auteurs te zoeken, of in sommige gevallen de ontbrekende delen dan maar zelf voor haar rekening te nemen. De redactie heeft een buitengewone prestatie geleverd door aan 47 vaak eigenzinnige coryfeeën zodanig richting te geven, dat uiteindelijk een coherent resultaat werd bereikt, dat – naar het oordeel van externe referenten – de toets der wetenschappelijk kritiek kan doorstaan.

Dankzij een grote krachtsinspanning konden nog tijdig vóór de geplande academische zitting op 28 juni 2013 enkele exemplaren van deel I van *Limburg. Een Geschiedenis* gereed worden gemaakt, zodat deze door de voorzitter van LGOG, Karel Majoor, aan de beschermvrouwe van het Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap kon worden aangeboden.

Ook nadien heeft de redactie, onder de bezielende leiding van Paul Tummers, nog vele honderden uren geïnvesteerd in het redigeren en corrigeren van bijdragen – waarvan de laatste pas in september 2014 is binnengekomen – alvorens de drie delen van *Limburg. Een Geschiedenis* in februari 2015 naar de drukker konden, om vervolgens op 28 maart 2015 – tijdens een druk bezocht symposium in de aula van de Universiteit Maastricht – aan drs. Theo Bovens, Commissaris des Konings in Limburg te worden overhandigd.

Het bestuur van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap heeft dit alles overziend – mede gelet op de grote en belangeloze inzet van de redactie – in zijn vergade-

ring van donderdag 26 maart 2015 besloten, de voltallige redactie te eren met de vierde Habetspenning en deze thans als blijf van grote waardering uit te reiken aan de redactie-voorzitter Paul Tummers, met het verzoek het kleinood namens de redactie te aanvaarden en het blijvend te bewaren.

LGOG-draagspeld

De LGOG-draagspeld werd in 1998 geïntroduceerd om met name leden van het LGOG te kunnen eren voor hun (bestuurlijke) inzet voor de vereniging.

In het verslagjaar 2015 werd de LGOG-draagspeld uitgereikt aan drs. H.A. (Huub) Coopmans uit Ottersum en F. (Frits) Weerts uit Weert.

Dragers van de speld (leden van het LGOG)

Drs. B.G.J.C. Fasol, Horst, 1999
 J.Ph.W. Huinen, Maastricht, 1999
 G.F. Verheijen, Horst, 2000
 J.A. van der Heijden, Geleen, 2002
 W.S. van Dinter, Gennep, 2004
 Drs. P.J.A. van Meergeren, Venray, 2004
 Mw. G.J.H. Raaijmakers-Janssen, Tienray, 2005
 Mw. drs. L. Wiggers, Sweikhuizen, 2008
 M.P.J. van den Brand, Venray, 2009
 Mr. dr. Th. J. van Rensch, Gronsveld, 2009
 M.J. Goedmakers, Venlo, 2010
 P.A. Linssen, Venlo, 2010
 Drs. W.J. Moorman, Horst, 2010
 J.H. Strijkers, Sittard, 2011
 Dr. A.P.J. Jacobs, Hoensbroek, 2013
 Drs. J.M.P. Ewalds, Venray, 2013
 H. Huijs, Tegelen, 2014
 Drs. H.A. Coopmans, Ottersum, 2015
 F. Weerts, Weert, 2015

Bureau LGOG

Bezetting gedurende 2015

Drs. H.J.L.M. Boersma MBA, directeur (1fte)
 Mw. G.H.J.M. Verhulst-Willems, administratief medewerkster (0,75fte)
 Drs. W.J. Moorman, beheerder van de website van het LGOG (0,2fte)

Het takenpakket van het Bureau is zeer divers: het onderhouden van de ledenadministratie, het voeren van de financiële administratie (inclusief het onderhouden van de subsidiërelatie met de Provincie Limburg), archiefbeheer, de secretariële ondersteuning van het Genootschapsbestuur en van enkele commissies, de verzending van convocaten en publicaties van de verschillende gremia (*De Maasgouw*, *Publications*, *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*, *Werken LGOG*), het onderhouden van de website, PR-zaken, het onderhouden van de boeken- en tijdschriftenvoorraden en het verzorgen van bestellingen. Naar buiten toe is het Bureau het eerste aanspreekpunt van het LGOG en vraagbaak op historisch, archeologisch en genealogisch gebied. Voorts is het Bureau intensief betrokken bij de organisatie van de KSC-vergaderingen en de Voor- en Najaarsvergadering (Algemene Ledenvergaderingen). Voor de Commissie Studiereizen verzorgt het Bureau de reisadministratie, de kamerindeling en de financiële afwikkeling van de studiereizen. Daarnaast verleent het Bureau handen-spandiensten bij bijzondere gelegenheden, bijvoorbeeld bij de organisatie van symposia. In het verslagjaar werd veel tijd besteed aan de uitlevering van *Limburg. Een geschiedenis*, de nieuwe wetenschappelijk geschiedenis van Limburg in drie delen.

Vrijwilligers

Voor de verzending van onder meer *De Maasgouw*, *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie* en het *Jaarboek* (Publications) kon weer een beroep worden gedaan op een aantal vrijwilligers. Het betreft: J.M.G. Narinx (1990), N.J.G. Bollen (2001), mw. A.C. Stallinga (2001), A.L.M.J. Daniëls (2001), H.M.Th. Provaas (2009), A.M.J. Brorens (2013), W.L.H. Philippens (2013) en L. Vonhögen (2014).

Algemene Ledenvergaderingen en vergaderingen met besturen van Kringen, Secties en Commissies

Algemene Ledenvergaderingen

Voorjaarsvergadering

De Voorjaarsvergadering (Algemene Ledenvergadering) vond plaats op 18 april 2015 in het Oude Stadhuis aan de Markt te Gennep. Ruim 50 leden namen aan de vergadering deel. Het bestuur van Kring Maas en Niers trad op als gastheer en verzorgde het educatief deel van het programma. Na welkomstwoorden van de voorzitter van de kring, Mayke Lam-Jetten, en van de burgemeester van Gennep, Peter de Koning, werd door de voorzitter van het LGOG, Karel Majoor, de vergadering geopend onder dankzegging aan degenen die de organisatie van de dag voor hun rekening hadden genomen. Na het (ongewijzigd) vaststellen van de notulen van de Najaarsvergadering van 11 oktober 2014 (Weert) werd door de secretaris het jaarverslag van het bestuur over 2014 voorgelezen. De jaarrekening over 2014, zoals opgesteld door de directeur en de penningmeester onder verantwoordelijkheid van het bestuur en door een onafhankelijke accountant van een goedkeurende verklaring

voorzien, werd door de vergadering aangenomen. Het verslag van de kascontrolecommissie oordeelde positief over de wijze waarop door het Bureau administratie werd gevoerd en door de penningmeester en het bestuur aan het financieel beleid invulling werd gegeven. Derhalve verleende de vergadering decharge aan penningmeester en bestuur. Dhr. J. Trienekens nam afscheid van de kascontrolecommissie. Tot nieuw lid werd gekozen C.A.J. Aarnoutse. Ir. ing. L.H.F. Ortman werd gekozen tot reservelid.

Pièce de résistance was de vaststelling van het Beleidsplan LGOG 2015-2018, *Van convocaat naar community*. Na een laatste uitgebreide toelichting door de voorzitter van de werkgroep, mw. Béatrice de Fraiture, werd het voorliggende plan door de vergadering aangenomen. Het plan is themagewijs opgezet. Delen van de thema's zijn ondergebracht in 6 portefeuilles.

Portefeuillehouders zullen de voortgang bewaken.

Huub Coopmans en Frits Weerts werden aangenaam verrast met de uitreiking van de LGOG-draagspeld. Huub Coopmans was gedurende zeventien jaar (1997-2014) voorzitter van Kring Maas en Niers. Hij was nauw betrokken als bestuurslid en gastheer bij Museum Het Petershuis in Gennep en ontwikkelde voor het museum een educatief programma over de archeologie en de historie van Gennep. Daarenboven ijverde hij voor het vastleggen van het dialect van de gemeente Gennep, met name dat van Ottersum. Frits Weerts is sedert 2001 lid van het bestuur van Kring Weert, waarvan de periode 2001-2005 voorzitter. Zijn inbreng is voornamelijk van volkskundige en cultuurhistorische aard. Hij ijvert ervoor om de Weerter geschiedenis voor een breed publiek toegankelijk te maken.

Bij ontstentenis van zowel de voorzitter als de secretaris van de redactie van het Jaarboek was het aan redactielid Jacques van Rensch om de 150ste uitgave van het Jaarboek te presenteren. Na een korte toelichting werd het eerste exemplaar aangeboden aan de voorzitter van het LGOG.

De rest van de vergadering stond mede in het teken van het elkaar informeren over de laatste ontwikkelingen binnen het genootschap.

Van geheel andere aard was de bestuursverkiezing. Er werd afscheid genomen van Pieter Caljé en van voorzitter Karel Majoor. Beiden waren niet herkiesbaar. Het voorstel van het bestuur om Armand Cremers te benoemen tot nieuwe voorzitter werd door de vergadering met instemming begroet. Met de overhandiging van de voorzittershamer werd dit besluit bekrachtigd, waarna de vergadering werd gesloten.

Na een korte pauze hield Vincent Freriks een boeiende lezing over *De Noord-Brabantsch-Duitsche Spoorweg-Maatschappij (NBDS)*, waarvan in Gennep het hoofdkantoor, het grensstation en de werkplaatsen waren gevestigd.

De middag werd besloten met een feestelijke bijeenkomst waarbij met een drankje en een hapje afscheid werd genomen van scheidend voorzitter Karel Majoor en nader kennis gemaakt kon worden met zijn opvolger Armand Cremers.

Najaarsvergadering

Op 17 oktober 2015 vond te Valkenburg aan de Geul de Algemene Ledenvergadering (Najaarsvergadering) plaats in Grand Hotel Monopole. Precies vijftig LGOG-leden waren daarbij aanwezig. Zij werden welkom geheten door de voorzitter van Kring Valkenburg en Heuvelland, Constant De Maeijer, die *en passant* in zijn inleiding enige historische mythen over Valkenburg vakkundig rechtzette. Nadien werd de vergadering geopend door Armand Cremers, voorzitter van het LGOG. De notulen van de Voorjaarsvergadering die gehouden werd te Gennep op 18 april 2015 werden conform concept vastgesteld. De begroting voor 2016 werd bij acclamatie goedgekeurd. Dat geldt ook voor de contributieverhoging voor leden en instellingen per 2016 van 5 euro per jaar. De laatste keer dat een contributieverhoging werd doorgevoerd dateert alweer van 2010. In de begroting is geld gereserveerd voor het bouwen van een nieuwe website en het aantrekken van een historisch consulent voor twee dagen per week gedurende een jaar.

Tijdens de ALV van 18 april 2015 werd afscheid genomen van bestuurslid Pieter Caljé. Ter opvolging stelde het bestuur voor drs. M.J.M. (Marcel) Put (Heerlen 1963). Hij werd met algemene instemming door de vergadering gekozen. Een ander belangrijk agendapunt betrof de rapportage over de voortgang van het Beleidsplan LGOG 2015-2018. De onderscheiden werkgroepen deden in het kort verslag van de stand van zaken. De vergadering stond verder mede in het teken van het informeren van de leden over de ontwikkelingen binnen de vereniging (onder meer over de Zesde Habetslezing, de Commissie Landschaps-geschiedenis i.o., de Meerdaagse Studiereis 2016 en de uitgave van de *Geschiedenis van de Literatuur in Limburg*).

Hoogtepunt van de ALV was ongetwijfeld de installatie van oud-voorzitter Karel Majoor tot erelid van het LGOG, een en ander ter uitvoering van het besluit van het hoofdbestuur van 16 juni 2015. Karel was voorzitter van 2007-2015. Gedurende zijn voorzitterschap vierde het LGOG op grootse wijze zijn 150-jarig bestaan en kwamen tal van nieuwe initiatieven tot stand. De bij het erelidmaatschap behorende oorkonde werd hem staande de vergadering overhandigd door zijn opvolger Armand Cremers. In zijn dankwoord benadrukte Karel het bijzondere karakter van het LGOG en de veelal plezierige wijze waarop hij aan het voorzitterschap invulling kon geven. De grote verrassing zat echter in een grijze plastic zak: een portrettekening van Karel, gemaakt bij gelegenheid van zijn 50^e verjaardag. Hij stelde het portret ter beschikking aan het LGOG ter aanvulling van de reeks portretten van voorzitters van het LGOG die hem daarin voorgingen.

Na een eenvoudige edoch voedzame lunch volgde een lezing van drs. Jacquo Silvertant over de herkomst van de mergel die gebruikt werd voor de bouw van de vesting en kasteel Valkenburg. Aansluitend leidde hij belangstellenden rond over de kasteelheuvel van Valkenburg. De dag werd besloten met de inmiddels gebruikelijke gezamenlijke borrel.

Vergaderingen van Kringen, Secties en Commissies

De gezamenlijke vergaderingen van het Hoofdbestuur met afgevaardigden van de besturen van Kringen, Secties en Commissies (KSC) vonden plaats op 5 maart (Roermond, Wijkaccommodatie Het Trefpunt) en op 17 september (Weert, Wijkgebouw Keenter Hart). Tijdens deze vergaderingen werden de ontwikkelingen binnen de vereniging bediscussieerd (jaarrekening, begroting, terugblik en vooruitblik op activiteiten, de voortgang en uitvoering van het beleids- en activiteitenplan *Van convocaat naar community*, de profielwerkstukprijs, bestuursbenoemingen, uitbouw en verbetering website, diverse historische herdenkingen, de Habetslezing, ledenwerving, de vanuit de Provincie geïnitieerde ontwikkelingen, etc.) en werd voorwerk gedaan voor de algemene ledenvergaderingen. De vergadering biedt voorts een belangrijk podium voor bestuursleden van KSC om hun bevindingen in het werkveld en datgene wat leeft onder de leden onderling te bespreken en in een ongedwongen sfeer aan het hoofdbestuur voor te leggen.

Van de ontwikkelingen binnen de vereniging is meer in detail vastgelegd in de onderscheiden paragrafen in dit jaarverslag en in de notulen c.q. verslagen van de vergaderingen. Ook in *De Maasgouw* wordt regelmatig verslag gedaan van de actuele zaken die binnen de vereniging spelen. De veelal korte berichten zijn opgenomen in de rubriek *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken*.

Commissies

Redactiecommissie Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg (Jaarboek van het LGOG)

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

De samenstelling van de redactiecommissie van de Publications kende in 2015 meerdere wijzigingen. Per 1 januari 2015 zag dr. D. (Dries) Lyna, wegens drukke werkzaamheden, zich genooddacht terug te treden en per 1 september 2015 ontstond een vacature door het beëindigen van de termijn van dr. E.D. (Erwin) Stegen die bijna 9 jaar lid is geweest van de redactie. In opvolging kon worden voorzien met het aantrekken van dr. C.F.H.A. (Chris) Dols (1 januari 2015).

Per 1 september 2015 beëindigde prof. dr. P.M.J.E. Tummers, na de gebruikelijke twee termijnen, zijn werkzaamheden voor de redactie van de Publications. Hij was lid van de redactie gedurende de periode 2005-2015 en sedert 2006 voorzitter. Het voorzitterschap werd overgenomen door (toen nog) mr. Th.J. van Rensch.

Samenstelling van de redactie per 31 december 2015

Mr. dr. Th.J. van Rensch, voorzitter, dr. R.M. de la Haye, secretaris, en de leden dr. P.A.J. Caljé, drs. R.A.M.J. Dückers, dr. E.W.G. Lemmens, drs. H. Stoeper en dr. C.F.H.A. Dols.

De redactie vergaderde vijf maal, waartoe gastvrijheid werd geboden door het Regionaal Historisch Centrum (Limburgs Archief) in Maastricht.

Beleidsplan LGOG 2014-2018

Op 27 februari 2015 vond een gesprek plaats van de voorzitter en de redactiesecretaris met het Dagelijks Bestuur van het LGOG over het *Beleidsplan LGOG 2014-2018*. Aan de orde kwam de plaats van de *Publications* binnen de publicaties van het Genootschap (*De Maasgouw, Publications, Limburgs Tijdschrift voor Genealogie, Maaslandse Monografieën, Werken LGOG*). De redactie van de *Publications* hecht eraan te stellen dat de *Publications* een specifieke plaats hebben binnen het geheel, als medium voor artikelen van een zekere omvang en van wetenschappelijk niveau, en als medium voor de jaarverslagen van het Genootschap. De redactie is van mening dat op de tot nu toe gevolgde weg moet worden voortgegaan. Aan de orde kwamen ook de relaties met wetenschappelijke instellingen. De redactie van de *Publications* is zich bewust van de noodzaak goede relaties te onderhouden en in de toekomst meer samen te werken met de wetenschappelijke instellingen in en buiten de provincie, in het bijzonder met Universiteiten en archiefdiensten.

De redactie heeft besloten de maximale omvang van de bijdragen in de *Publications* te stellen op ongeveer 20 à 50 bladzijden, hetgeen overeenkomt met ca. 160.000 tekens inclusief voetnoten en spaties. Wanneer een auteur voornemens is een langer artikel in te leveren is vooraf overleg met de redactie noodzakelijk.

Zoals momenteel gebruikelijk in wetenschappelijke publicaties, zal in de toekomst de auteurs gevraagd worden een Engelstalige samenvatting van hun artikel te maken, bestaande uit de vertaling van de titel, en een samenvatting van ongeveer 200 woorden.

Tijdens de Algemene Ledenvergadering in Gennep op 18 april 2015 werd het jaarboek 2014, deel 150, gepresenteerd.

Redactiecommissie De Maasgouw, Tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie *Wijzigingen in de samenstelling van de redactie*

Met ingang van het verslagjaar werd afscheid genomen van mw. drs. L. Mostert. Mw. dr. B.M.J. Mater trad per 1 juli toe tot de redactie.

Samenstelling redactie per 31 december 2015

Drs. A.M.P.P. Janssen, voorzitter, drs. F.J. Hermans, secretaris, en de leden, drs. F.E.R. Hovens, ir. A.W.J. Bruekers, ir. J.P.L.M.N. de Warrimont, mw. drs. M.E.N. Aarts, drs. G.A. van de Garde, S.C. van Daal BA en mw. dr. B.M.J. Mater.

In 2015 verschenen de gebruikelijke 4 nummers van de kwartaaluitgave *De Maasgouw, Tijd-*

schrift voor Limburgse geschiedenis en archeologie (Jaargang 134) en de Index op de nummers van de jaargang van het jaar daarvoor (Jaargang 133). De rubriek *Limburgs Historisch Aktueel* en de subrubriek *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken* werden verzorgd door de directeur van het LGOG. In *Limburgs Historisch Aktueel* wordt aandacht geschonken aan recent verschenen boeken, tentoonstellingen en varia uit onder meer de wereld van de Limburgse geschiedenis, heemkunde, archeologie en genealogie. In *Samen de geschiedenis van Limburg ontdekken* komen actuele zaken die binnen het LGOG spelen aan de orde. Ook fungeert deze rubriek als kroniek van het LGOG en als contemporaine bron voor de (latere) geschiedschrijving over het LGOG. De rubriek blijkt in een duidelijke behoefte te voorzien en geniet veel aandacht van de leden van het LGOG.

De Activiteitenagenda van het LGOG completeert iedere *Maasgouw*. De agenda wordt verzorgd door het Bureau van het LGOG met medewerking van de secretarissen en voorzitters van de Kringen, Secties en Commissies. De gemiddelde omvang van *De Maasgouw* steeg tot 46 pagina's (voorheen 36 pagina's). Voor 2016 wordt de omvang bepaald op gemiddeld 44 pagina's per uitgave.

Ter uitvoering van de wensen zoals verwoord in het nieuwe beleidsplan van LGOG is binnen de redactie discussie over vernieuwing van de inhoud van het blad.

Commissie Collecties LGOG

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

In het verslagjaar bleef de samenstelling van de commissie ongewijzigd.

Samenstelling commissie per 31 december 2015

Prof. dr. P.M.J.E. Tummers, voorzitter, drs. H.J.L.M. Boersma MBA, secretaris q.q., en de leden prof. dr. A.M.J.A. Berkvens, drs. R. Paulussen, drs. J. van de Walle en drs. R.A.M.J. Dückers.

De voorzitter heeft – tweemaal samen met R. Paulussen, eenmaal met R. Dückers – gesprekken gevoerd met delegaties van respectievelijk het Regionaal Historisch Centrum Limburg (april 2015), Centre Céramique (april 2015), het Limburgs Museum (juni 2015) en van het Bonnefantenmuseum (september 2015). Onderwerp was vooral het sluiten van vier nieuwe bruikleen-overeenkomsten ter vervanging van de oude (onder)bruikleenovereenkomsten. Een eerste concept-raamovereenkomst werd hierbij besproken.

Verder zijn in die gesprekken de ontwikkelingen bij de verschillende instellingen aan de orde gekomen, voor zover relevant voor de collectie LGOG. Van de kant van het LGOG is de valorisatie en het tentoonstellen, ontsamen, uitwisselen en eventueel restaureren van de collectie LGOG ter sprake gebracht. Op 14 december is de commissie bijeengekomen om het resultaat van deze gesprekken te bekijken en heeft de raam-bruikleen-overeenkomst dienovereenkomstig waar nodig of gewenst aangepast. Deze is vervolgens naar de vier in-

stanties toegezonden voor een laatste commentaarronde. Naar verwachting zullen in 2016 de nieuwe bruikleenovereenkomsten getekend kunnen worden.

Aan de collectie Limburgensia konden omvangrijke toevoegingen worden gedaan. Het betrof voornamelijk boeken en tijdschriften die door uitgevers, auteurs en verenigingen aan het LGOG werden geschonken. De collectie nam ook in omvang toe vanwege de vele ruilabonnementen die het LGOG onderhoudt met zusterverenigingen. Voor zover de beschikbare plaats dat toeliet werden de uitgaven in de rubriek *Limburgs Historisch Aktueel* van *De Maasgouw* onder de aandacht van de leden van LGOG gebracht. Van de aanvullingen op de collectie werd registratie gevoerd in overdrachtsprotocollen tussen Bureau LGOG en de Stadsbibliotheek (Centre Céramique) te Maastricht, waar de collectie Limburgensia van het LGOG wordt bewaard.

De commissie stelt het zeer op prijs wanneer LGOG-leden publicaties van hun hand of uitgaven van verenigingen waarvan zij lid zijn aan het LGOG ter beschikking stellen voor opname in de collectie Limburgensia, zodat deze unieke collectie op peil blijft en onderzoekers makkelijk toegang houden tot de meest recent verschenen publicaties.

Aan meerdere musea werden stukken uit de LGOG-collecties in bruikleen gegeven voor tijdelijke exposities, steeds onder de nadrukkelijke voorwaarde dat ter plaatse een vermelding moest worden gedaan dat de stukken onderdeel uitmaken van de LGOG-collectie.

Zoals bekend verondersteld mag worden, hebben de leden van het LGOG op vertoon van hun lidmaatschapspas gratis toegang tot het Bonnefantenmuseum (Maastricht) en wordt korting verleend op de toegangsprijs van het Museum de Kantfabriek in Horst. Verder kunnen leden van het LGOG tegen kostprijs een leenpas krijgen van de Stadsbibliotheek te Maastricht waarmee materialen uit de informatieve collecties geleend kunnen worden.

In het volgende overzicht is weergegeven waar de collecties van het LGOG in (langdurige) bruikleen zijn ondergebracht:

Kunsthistorische collectie (Bonnefantenmuseum, Maastricht)
 Historische collectie (Limburgs Museum, Venlo)
 Topografisch Historische Atlas (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Archeologische voorwerpen (Centre Céramique, Maastricht)
 Munten en penningen (Centre Céramique, Maastricht)
 Incunabelen en handschriften (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Collectie Limburgse Iconografie (Bureau LGOG)
 Statisch archief LGOG (1863-1965) (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)
 Collectie Bronnenmateriaal (Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht)

Collectie Boeken en Tijdschriften (Limburgensia I)(Centre Céramique, Maastricht)
 Collectie Boeken en Tijdschriften (Limburgensia II)(Gemeentearchief Roermond)(schenking van LGOG aan de gemeente Roermond)
 Bibliotheek sectie archeologie (Gemeentearchief Roermond)
 Bibliotheek sectie genealogie/Limburgs Genealogisch Archief (Euregionaal Historisch Centrum, Born)

Verder zijn aan een aantal particuliere partijen stukken uit de LGOG-collecties in (onder) bruikleen gegeven.

Commissie Educatie

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

De samenstelling van de commissie onderging in 2015 geen wijzigingen.

Samenstelling per 31 december 2015

Gedurende 2015 bestond de Commissie Educatie uit Zorynda Janssen, voorzitter, Paul Backus, secretaris, de leden Peer Boselie, Marie-Jes Boonekamp, Liesbeth Dirks-Jessen, Jack Claessen, Frank Bouts, Kitty Jansen-Rompen en Harrie Schlechtriem en de adviseurs Marian Janssen, Jos Erdkamp en Kris Förster.

In het verslagjaar heeft de commissie vijf reguliere vergaderingen belegd. Besloten werd minder uitgebreid te vergaderen en meer nadruk te gaan leggen op de uitvoering van afspraken (acties). In december bracht de commissie op uitnodiging van Harrie Schlechtriem een bezoek aan het verbouwde Continium Discovery Centre in Kerkrade.

Werkgroep MOOC

In 2015 werden de werkzaamheden voor het Project MOOC (*massive open online course*) voortgezet. Met een kick-off bijeenkomst in Roermond, waar ca. 20 personen uit diverse geledingen van het LGOG en andere organisaties aan deelnamen, werden de hoofdlijnen uitgezet en naderhand in kleiner verband uitgewerkt. Naar verwachting zal de MOOC, in tegenstelling tot eerdere berichten, in 2016 beschikbaar komen. De werkgroep bestaat uit Jos Erdkamp (kartrekker), Harrie Schlechtriem, Zorynda Janssen en Paul Backus. Het onderwerp van de MOOC betreft 200 jaar Koninkrijk [der Nederlanden] en de rol die Limburg daarin heeft gehad. Zo mogelijk zal het eerder gestarte verhalenvertellersproject hierin worden geïntegreerd.

PWS-prijs

De Profielwerkstukprijs (PWS-prijs) werd in 2009 geïntroduceerd en is bedoeld om leerlingen van HAVO en VWO enthousiast te maken voor het schrijven van een profielwerkstuk met een onderwerp uit de geschiedenis van Limburg en de belangstelling voor de geschiedenis van Limburg te vergroten. Uiteraard heeft de Commissie Educatie ook in 2015 weer

zorg gedragen voor de uitreiking van inmiddels de zesde PWS-prijs. Namens de commissie heeft Marie-Jes Boonekamp deze werkzaamheden voor haar rekening genomen, samen met Simon Wolfs en voorzitter Pieter Caljé. Voor de PWS-prijs 2015 werden 5 inzendingen ontvangen (8 deelnemers) van 4 verschillende scholen. Het aantal deelnemende scholen en het aantal deelnemers blijft achter bij de verwachtingen die binnen het LGOG hieromtrent leven. De prijs werd dit jaar alleen toegekend aan leerlingen van het HAVO. De prijswinnaars zijn Anke Savelberg en Lidia Kupczyk van het Sintermeertencollege in Voerendaal. Zij schreven gezamenlijk hun werkstuk over *De bokkenrijders. De duistere kant van Limburg*. De winnaars kregen beiden € 150,-, een award, en gedurende twee jaar een gratis jeugdlidmaatschap van het LGOG. Van de mogelijkheid om een samenvatting van het PWS in *De Maasgouw* te publiceren werd vooralsnog geen gebruik gemaakt.

In de loop van 2015 werden docenten en leerlingen alweer ingelicht over de mogelijkheden tot deelname aan de PWS-prijs 2016.

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

Drs. M.M.M. Bohnen en Kees Schutgens hebben hun lidmaatschap van de commissie beëindigd.

Samenstelling per 31 december 2015

Dr. A.P.J. Jacobs, voorzitter, dr. R.M. de La Haye, secretaris, en de leden, drs. A.M.P.P. Janssen en drs. P.J.A. van Meegeren.

De leden Régis de la Haye en Antoine Jacobs waren betrokken bij de totstandkoming van een nog te verschijnen publicatie over de oudste geschiedenis van Susteren. Guus Janssen vertegenwoordigde de Commissie Kerkgeschiedenis op 13 november 2015 tijdens een colloquium te Luik over bisschop Cornelis van Bommel. In zijn lezing ging hij in op de visitaties van Van Bommel in Nederlands-Limburg.

Commissie (Limburgse) Literatuurgeschiedenis

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

De samenstelling van de commissie onderging in 2015 geen wijzigingen. De voorzitter zette vanaf januari zijn werkzaamheden voort als waarnemend voorzitter in afwachting van een geschikte opvolger.

Samenstelling per 31 december 2015

Per 31 december 2015 bestaat de Commissie Literatuurgeschiedenis uit dr. Lou Spronck, waarnemend voorzitter (Maastricht), Adri Gorissen (Venlo), dr. Hannie van Horen-Verhoosel (Weert), drs. Herman van Horen (Weert), drs. Harrie Leenders (Heerlen), drs. Ben

van Melick (Hoensbroek), drs. Emile Ramakers (Maastricht), Ine Sijben (Heerlen), drs. Peter Winkels (Reuver). Adviseurs zijn: prof. dr. Wiel Kusters (Maastricht), prof. dr. Joep Leerssen (Amsterdam) en prof. dr. Peter Nissen (Nijmegen). Namens het Letterkundig Centrum Limburg (LCL) worden de vergaderingen bijgewoond door Pia Spaan, met Irene Borghans als vervangster. Met het Huis voor de Kunsten Limburg (Roermond) in de persoon van drs. Maaïke Frencken worden frequente contacten onderhouden.

De activiteiten van de Commissie Literatuurgeschiedenis speelden zich af in diverse werkgroepen. Met één plenaire vergadering op 29 oktober kon worden volstaan.

Het auteursteam van de *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* (GGL), bestaande uit Ludo Jongen, Herman van Horen, Hannie van Horen-Verhoosel, Lou Spronck, Peter Winkels, Wiel Kusters, Jos Perry en Ben van Melick, maakte grote vorderingen. Tweemaal vergaderden de auteurs plenair in het Huis voor de Kunsten in Roermond, waarbij eenmaal ook Guus Janssen als adviseur voor het vertalen van Neolatijnse teksten aanwezig was. Werkvergaderingen van auteurs in wisselende samenstelling vonden plaats in Heerlen, Sittard, Reuver, Weert (5x) en Montfort.

Toen de kopij van de verschillende hoofdstukken een meer definitief karakter kreeg, begon de redactie, bestaande uit Wiel Kusters, Ben van Melick en Lou Spronck, haar werk. Zij vergaderden viermaal met elkaar over kopij-kwesties en driemaal met DB en directeur van het LGOG over de vormgeving en uitgave van de GLL. Ten behoeve van de illustraties werden in het najaar met Jan van Tol op diverse locaties een zestal fotosessies gehouden. Naar verwachting zal op 1 februari 2016 vaststaan wie de vormgeving en de uitgave van de GLL zal verzorgen en in welke maand de GLL zal verschijnen.

In de periode januari-april heeft de waarnemend voorzitter op diverse plaatsen in zuid-, midden- en noord-Limburg belangstelling voor de GLL kunnen wekken: tijdens spreekbeurten voor LGOG-kringen in Maastricht en Horst, bij gelegenheid van de presentatie van het Jaarboek Veldeke 2014 in Grathem, voor de microfoon van L1 in Venlo, bij de Vereniging Literaire Activiteiten Maastricht, voor de aanwezigen op de ALV van het LGOG in Gennep en tijdens het samenzijn na de presentatie van *Limburg. Een geschiedenis* in Maastricht.

De plenaire vergadering van de Commissie op 29 oktober werd door de leden van de Werkgroep Limburgportaal DBNL tevens benut voor afspraken over de opmaak van de definitieve Bronnenlijst Limburgportaal (dat is het overzicht van de werken die de geschiedenis van de literatuur in Limburg illustreren). De lijst zal in februari 2016 gereedkomen.

Commissie Geschiedenis van de ondernemingen en het ondernemen in Limburg (COOL)

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

De samenstelling van de commissie onderging in 2015 geen wijzigingen.

Samenstelling per 31 december 2015

Prof. Ernst Homburg (UM), voorzitter, Mijke Harst-van den Berg MA (Continium), prof. Ad Knotter (SHCL), ir. Joep Orbons (KIVI regio Maastricht en ArcheoPro), drs. Jos Peeters (LGOG kring Venlo), drs. Eric van Royen (HistoryWorks) en dr. Willibrord Rutten (SHCL).

Doordat het LGOG en het SHCL fondsen ter beschikking stelden om de commissie administratief te ondersteunen, kon vanaf 1 april 2015 Ellen Langenkamp voor 1 dag per week worden aangesteld. Zij woonde vanaf die datum ook de vergaderingen van COOL bij als toehoorder en notulist.

Werkzaamheden

De commissie kwam in 2015 driemaal bijeen, op 24 februari, 23 juni en 20 november. Daarnaast was er op 11 juni in Heerlen een bijeenkomst met vrijwilligers, voorafgaand aan een door COOL samen met de Kring Parkstad van het LGOG georganiseerd symposium *Onbekende kanten van de mijnindustrie*. Het werd bezocht door ruim 40 deelnemers.

COOL beoogt de belangstelling voor de bestudering van Limburgse ondernemers en ondernemingen aan te wakkeren door contacten met vrijwilligers en door het publiceren van korte biografieën en andere publicaties op een te bouwen website van het LGOG. Daarnaast wil ze de kennis van ondernemers en ondernemingen verdiepen door gegevens systematisch te ordenen in een database en door het invoeren van beschikbare gegevens uit de Staatscourant, de Kamers van Koophandel en de Limburgse Werkgevers Vereniging.

Nadat in 2014 de structuur van de database was vastgesteld en er formats waren opgesteld voor het invoeren van gegevens over (a) personen, (b) ondernemingen, en (c) fabrieken, lag in 2015 het accent op de systematische verwerking van de in 2013 en 2014 door de vrijwilligers aangeleverd gegevens door Ellen Langenkamp.

Nadat deze werkzaamheden waren voltooid heeft zij eerst een pilot-study gedaan om de door het SHCL verzamelde uittreksels van oprichtingsakten van firma's, zoals gepubliceerd in de Staatscourant, in de database te verwerken. Als pilot werd de gemeente Tegelen gekozen. Hierbij werd ervaring opgedaan met de systematiek van de database en de Staatscourant, maar tevens geconstateerd dat het zeer veel tijd zou gaan kosten om de gehele SHCL-verzameling in de computer in te voeren. Het onderzoek naar de bedrijven in Tegelen heeft er mede in geresulteerd dat COOL een symposium over de daar bestaande industriële netwerken heeft georganiseerd dat op 28 april 2016 zal worden gehouden.

Vanaf september is er voorrang gegeven aan het bouwen van een website voor COOL. Ellen heeft de basisstructuur daarvoor ontwikkeld, in overleg met de voorzitter van COOL. Een

student van de UM, Arthur Maurer, heeft daarnaast onderzoek gedaan naar biografieën van Limburgse ondernemers, om zo in korte tijd zoveel mogelijk *content* op de website te kunnen plaatsen. Om die reden is voorlopig prioriteit gegeven aan het bundelen van, en doorverwijzen naar, bestaand materiaal. Later zullen daar door COOL en de vrijwilligers verzamelde gegevens aan toe worden gevoegd. De website bestaat momenteel uit een hoofdmenu met 5 keuze mogelijkheden: recent, ondernemers, bedrijfstak, regio en organisatie. Het is de bedoeling dat de site in 2016 voor alle geïnteresseerden wordt open gesteld.

Contacten met de Limburgse Werkgevers Vereniging hebben nog niet tot structurele samenwerking geleid.

Commissie Meerdaagse Studiereizen

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

In 2015 werd de commissie uitgebreid met mw. drs. Béatrice de Fraiture en drs. Kris Förster.

Samenstelling per 31 december 2015

Dr. A.P.J. Jacobs, voorzitter, mw. drs. L. Wiggers, mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth, mw. drs. B. de Fraiture, drs. K. Förster en drs. H.J.L.M. Boersma MBA q.q.

De vooralsnog driejaarlijkse studiereiscyclus -Frankrijk, Duitsland, Engeland- bracht dit jaar ruim 120 LGOG-leden naar het graafschap Wiltshire (Engeland). In het najaar van 2014 werd de zesdaagse reis inhoudelijk voorbereid door Antoine Jacobs, terwijl Henk Boersma de organisatorische aspecten voor zijn rekening nam. Eind december 2014 werden de convocaties verstuurd, begin januari 2015 waren de reizen al nagenoeg volgeboekt. Met het enigszins gedateerde, maar verder uitstekende, typische Engelse hotel Grasmere House in Salisbury als uitvalsbasis werden bezoeken afgelegd aan Salisbury (kathedraal met de Magna Carta) en directe omgeving, waaronder Old Sarum, Wilton House, de fraaie Stourhead Gardens en het unieke Stonehenge. Maar ook de wat verder weggelegen plaatsen Bath, vermaard vanwege de Romeinse baden, en de wereldberoemde universiteitsstad Oxford werden uitgebreid bezocht. Het was een hele trip om ter plaatse te komen, maar het was alleszins de moeite waard, hetgeen ook uit de evaluatie van de reizen (er zijn drie reizen geweest) door de deelnemers is gebleken.

De administratieve afhandeling, de reisindeling en de financiële afwikkeling van de volledig kostendekkende reizen werden door Bureau LGOG verzorgd (Gaby Verhulst en Henk Boersma).

Commissie Bronpublicaties

Wijzigingen in de samenstelling van de commissie

De samenstelling van de commissie onderging in 2015 geen wijzigingen.

Samenstelling per 31 december 2015

Dr. G.H.A. Venner, voorzitter, drs. F.J. Hermans, drs. E.J. Harenberg, drs. A.M.P.P. Jansen, prof. dr. C.J.H.M. Kneepkens, drs. C.J.J.S. Majoor, mw. dr. G. Van Synghel, prof. dr. L.H.M. Wessels.

Het bestuur van het LGOG heeft op 7 oktober 2010 de Commissie Bronpublicaties opgericht met als taakomschrijving: het onderzoeken van de bronnen voor de Limburgse geschiedenis die, gezien de verhouding tijd/middelen en kwaliteit, in aanmerking komen om digitaal en/of analoog gepubliceerd te worden, evenals het begeleiden van het uitgeven van deze bronnen.

Een project van lange adem is het uitgeven van oorkonden in origineel of afschrift aanwezig in de archieven van in het huidige Limburg gevestigde met name kerkelijke instellingen. Wanneer de einddatum op 1300 wordt gelegd, komen nog zo'n vijfhonderd oorkonden in aanmerking. Het verdient volgens de commissie de voorkeur om oorkonden per archief-fonds uit te geven, omdat dan de kosten en de tijdsduur te overzien zijn. Uitgangspunt is voorts dat de wetenschappelijke standaard wordt gehanteerd die voor andere recente Nederlandse oorkondenboeken (Noord-Brabant, Gelderland) geldt.

Evenals vorige jaren had fondsenwerving om de plannen te verwezenlijken de hoogste prioriteit. Dit heeft nog niet tot succes geleid.

Stichting Vrienden van het LGOG

De Stichting Vrienden van het LGOG werd in 2009 opgericht en is de rechtsopvolger van de opgeheven commissie Fondsenwerving 150-jarig jubileum LGOG. De stichting heeft ten doel *de stimulering en ondersteuning van het werk van het LGOG en het verrichten of doen van verrichten van al hetgene met het vorenstaande verband houdt of daartoe bevorderlijk kan zijn.*

Het bestuur van de Stichting Vrienden van het LGOG bestaat uit mr. H. van der Bruggen, voorzitter, drs. A.M.J. Cremers, vice-voorzitter, drs. H.J.L.M. Boersma MBA, penningmeester en secretaris, en de leden mw. ir. J.M.M. Jongeling-Rooth, drs. R.F.M.H. Imkamp en prof. mr. A. Fl. Ghelen.

Kascontrolecommissie (boekjaar 2014)

De leden van de kascontrolecommissie voor het boekjaar 2014 zijn J. Trienekens (Venlo) en P.J.M. Jakobs (Horst).

Kascontrolecommissie (boekjaar 2015)

De leden van de kascontrolecommissie voor het boekjaar 2015 zijn P.J.M. Jakobs (Horst) en prof. dr. C.A.J. Aarnoutse (Nijmegen). Reservelid is ir. ing. L.H.F. Ortman (Nijmegen).

Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria

De in 1989 door het LGOG ingestelde bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria bij de Universiteit Maastricht wordt sedert 1 juni 1998 bekleed door prof. dr. A.M.J.A. Berkvens. Per 1 juni 2013 werd hij herbenoemd in zijn functie. De aanstelling van 0,2 fte (een dag per week) eindigt 1 mei 2018.

In 2015 werden de werkzaamheden ten behoeve van de redactie van *Limburg. Een Geschiedenis* afgerond. In dit op 28 maart 2015 gepresenteerde, en op 18 juni 2015 met de Habetspenning onderscheiden nieuwe standaardwerk, verschenen twee omvangrijke hoofdstukken van prof. Berkvens, *Staatkundige en Institutionele geschiedenis van de Limburgse territoria, 1548-1795* (in dl. II, p. 19-114) en *Staatkundige en institutionele geschiedenis van 'Limburg', 1794-1865* (in dl. III, p. 23-63).

Op 21 oktober fungeerde Berkvens als promotor van mr. Th.J. van Rensch, die onder grote publieke belangstelling promoveerde tot doctor aan de Universiteit Maastricht op zijn dissertatie *Licht op het zonneleen Gronsveld*.

In het late voorjaar van 2015 werd met subsidie vanwege de Albert Cortenstichting een begin gemaakt met een tweejarig rechtshistorisch onderzoek betreffende de Keurkeulse Mankamer te Heerlen.

Voor het overige begeleidde prof. Berkvens vier externe promovendi op het gebied van de Limburgse rechtsgeschiedenis en verzorgde hij het keuzevak Comparative Legal History of the Euregio voor derdejaars studenten van de European Law School. Daarnaast verrichtte hij werkzaamheden als vice-redactievoorzitter van de Maaslandse Monografieën, als lid van de commissie collecties LGOG en als adviserend bestuurslid van het hoofdbestuur van het LGOG.

Werken LGOG

In 1956 verscheen Nr. 1 in de reeks *Werken* van LGOG. De bedoeling van de reeks was/is om de gemeenschappelijke geschiedenis van de beide Limburgen te onderzoeken en daarover te publiceren. Inmiddels zijn 22 delen in de reeks verschenen. Voor 2016 is een nieuw deel voorzien. Het betreft het proefschrift van mr. dr. Th.J. van Rensch, *Licht op het zonneleen Gronsveld. Ontwikkeling en instellingen van het rijksonmiddellijke graafschap Gronsveld (elfde eeuw tot circa 1795)*.

Maaslandse Monografieën

Sedert 1964 wordt door het LGOG in samenwerking met het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg (SHCL), Maastricht, de historische reeks *Maaslandse Monografieën* uitgegeven.

De reeks is met name bedoeld voor het publiceren van proefschriften. De redactie ziet dan ook graag voorstellen daartoe tegemoet.

Het bestuur van de stichting bestaat uit vertegenwoordigers van het LGOG en van het SHCL. Namens het LGOG hebben thans prof. dr. P.M.J.E. Tummers (vice-voorzitter) en drs. H.J.L.M. Boersma MBA (penningmeester) zitting in het bestuur.

In 2014 bestond de Stichting Maaslandse Monografieën vijftig jaar. Bij gelegenheid daarvan werden de wetenschappelijke werken in de reguliere reeks (77 delen) gedigitaliseerd. Op 28 maart 2015, aansluitend aan het symposium bij gelegenheid van het verschijnen van *Limburg. Een geschiedenis*, werd de website waarop de gedigitaliseerde uitgaven gratis beschikbaar zijn opengesteld (www.shclimburg.nl/maaslandse-monografieen).

In het verslagjaar verscheen in de reguliere reeks deel 78. Het betreft *Een arbeidersbuurt onder de rook van "De Sphinx". Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis van het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, 1829-1904* van Thijs van Vught.

Habetslezing

Op 8 juni 2011 werd de eerste Habetslezing gehouden. De Habetslezing is inmiddels uitgegroeid tot een jaarlijks weerkerend fenomeen waarin een vooraanstaande spreker een geheel nieuw licht werpt op een bepaald aspect van de Limburgse geschiedenis. De naamgever van de lezing is Joannes Josephus (Jos) Habets (Oirsbeek 1829-Maastricht 1893), kapelaan, pastoor, medeoprichter van het LGOG, langjarig voorzitter van het LGOG en redactievoorzitter van de *Publications*, eerste rijksarchivaris in de provincie Limburg, historicus, archeoloog en kerkgeschiedschrijver.

De Habetslezing, alweer de vijfde in successie, werd gehouden door erelid, gouverneur van Limburg en historicus drs. Th. Bovens op 18 juni 2015. Zijn onderwerp: *'Een enigszins eigenaardige provincie'. De Limburgse gouverneurs: 200 jaar des Konings, 200 jaar van Limburg*. Hij gaf een gedetailleerd beeld, volop verluchtigd met anekdotes en voorvallen uit zijn eigen praktijk, van het ambt van gouverneur in de provincie Limburg, zoals zich dat in de onderhavige periode heeft ontwikkeld. De geannoteerde lezing is elders in dit Jaarboek gepubliceerd.

Kringen

Kring De Westelijke Mijnstreek

Bestuursmutaties

Tijdens de jaarvergadering van 23 april traden twee bestuursleden terug. Het betreft Gert Tempelman, secretaris en Frans de Kok, penningmeester. Zij werden opgevolgd door mw.

drs. G.A.C.M. (Godelieve) Boselie en C.H.J.M. (Cor) Baltis. Tot secretaris werd Cor Baltis benoemd en tot penningmeester Bas de Coninck.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2015

Dr. C.F.H.A. (Chris) Dols, voorzitter, C.H.J.M. (Cor) Baltis, secretaris, S.J.M. (Bas) de Coninck, penningmeester, en de leden Kees Schutgens, drs. J. (Jac) Lemmens, P.G.H. (Paul) Mennens en mw. drs. G.A.C.M. (Godelieve) Boselie.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar tweemaal.

Bestuursleden namen deel aan de vergaderingen van de Federatie Historie Sittard-Geleen-Born en de Vereniging Heemkunde Zonder Grenzen. Binnen deze Federatie en Vereniging wordt nauw samengewerkt met de heemkunde- en geschiedkundige verenigingen en instellingen in de Westelijke Mijnstreek.

Leden

De kring telde 281 leden per 31 december 2015 (op 31 december 2014 waren dat er 288).

Lezingen

29 januari	Rob Dückers, <i>Verluchte Middeleeuwse handschriften in Maastricht en omgeving</i> (ca. 50 belangstellenden)
26 februari	Joost Welten, <i>Het Grand Canal du Nord</i> (ca. 40 belangstellenden)
12 maart	Jean Knoors, <i>Barbou van Roosteren tot Born</i> , in samenwerking met de LGOG-sectie genealogie (ca. 40 belangstellenden)
23 april	Theo Engelen, <i>Met de loep op de historische demografie van Limburg</i> (ca. 70 belangstellenden)
28 mei	Jos Pouls, <i>Van Henri Jonas tot Jan Dibbets</i> (ca. 50 belangstellenden)
3 september	Antoine Jacobs en Ruud Lammerink, <i>Leven en werk van kunstenaar Frans Timmers</i> , aansluitend een bezichtiging van de gelijknamige tentoonstelling, in samenwerking met Museum Het Domein (ca. 90 belangstellenden)
5 oktober	Joost Welten, <i>Dromen en daden van gewone Limburgers uit de tijd van Napoleon</i> (ca. 70 belangstellenden)
17 december	Paul Arnold, <i>Het mijnverleden van Limburg verbeeld</i> (ca. 30 belangstellenden)

Overige activiteiten

30 mei	Euregionale wandeling van Stevensweert naar Maaseik <i>In de voetsporen van pater Willem Sangers osc</i> , in samenwerking met de Heimatverein Selfkant en de Pater Sangerskring te Maaseik. De wandeling begon bij zijn geboortehuis in Stevensweert, vervolgde langs de Maas naar Maaseik, alwaar de manifestatie Mater Mosa op de markt werd meebeleeft. De dag werd in de

- Kruisherkerk afgesloten met de bezichtiging van de tentoonstelling *Van Eyck onder de loep* (60 deelnemers)
- 10 oktober Jaarlijkse Euregionale Contactdag, in samenwerking met de Heimatverein Selfkant en de Pater Sangerskring te Maaseik. LGOG DWM was gastheer. Peter Schulpfen nam de belangstellenden in vogelvlucht mee door de geschiedenis van Sittard en omgeving. Via Fort Sanderbout (lezing door Frank Keyzers) werd vervolgens het Kloosterkwartier bereikt, waar de Michielskerk, het Dominicanenklooster, de Basiliek en het Mariapark werden bezocht (lezingen door Guus Janssen)(37 deelnemers).

Sponsoring

De kring ontving subsidie van de gemeente Sittard-Geleen en sponsorbijdragen van Laudy Bouw & Ontwikkeling en Rabobank De Westelijke Mijnstreek.

Kring Gelders Overkwartier van Roermond

Bestuursmutaties

Aanvang 2015 heeft dr. K. Pansters bedankt voor het bestuur. Tijdens de jaarvergadering op 20 april traden mw. M. Muller-Klaar en drs. R.A.M.J. Dückers terug na drie termijnen bestuurslid te zijn geweest. Tot nieuwe bestuursleden werden gekozen drs. S. Brentjens en mr. H. van der Bruggen. R.J.P.M. Vroomen trad terug als voorzitter. In zijn plaats werd mr. H. van der Bruggen gekozen. Rob Dückers bleef aan als adviseur, René Vroomen werd vice-voorzitter.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2015

Mr. H. van der Bruggen, voorzitter, R.J.P.M. Vroomen, vice-voorzitter, mw. mr. F.P. de Boer-Rennings, secretaris, drs. S. Brentjens, penningmeester a.i., het lid mr. M.M.G.M. Richter en drs. R.A.M.J. Dückers, adviseur.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar viermaal.

Leden

De kring telde 213 leden per 31 december 2015 (op 31 december 2014 waren dat er 217).

Lezingen

2 februari	Rob Dückers, <i>Gebedenboek van Maria van Gelre</i>
2 maart	Mart Bohnen, Kees Schutgens en Guus Janssen, <i>Kerkvisitaties in het oude Bisdome Roermond en het Landdekenaat Montfort</i>
20 april	Rob Merckx en Gerard Venner, <i>De Reliekenschat van de Munsterkerk</i>
7 september	Peter Thissen, <i>Bidden met Inkt</i>
5 oktober	Hein van der Bruggen, <i>Roermond en de Eerste Wereldoorlog</i>

2 november Joost Welten, *Antihelden, over gewone mensen ten tijde van Napoleon*

Alle lezingen vonden plaats in MFC 't Paradies te Roermond. Er waren gemiddeld 30 belangstellenden aanwezig.

Kring Land van Valkenburg en Heuvelland

Bestuursmutaties

De samenstelling van het bestuur onderging in 2015 geen wijzigingen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2015

C.J.L. (Constant) De Maeijer, voorzitter en secretaris, mw. R.M.W.G. (Roos) Spits-Vossen, penningmeester, ir. G.S.J.A. (Giel) Xhonneux, notulist, en de leden H. (Herbert) Kuijpers, S.H.J. (Simon) Wolfs en drs. E.J.C.G. (Emil) Thewissen.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar tienmaal.

Leden

De kring telde 117 leden per 31 december 2015 (op 31 december 2014 waren dat er 125).

Lezingen

15 januari	Lei Heijenrath, <i>Frans Corneli, een vergeten parlementariër</i> (in samenwerking met de Heemkundekring Sankt Tolbert in lokaal Óp Sankt Tolbert in Vaals) (40 belangstellenden)
26 februari	Jaarvergadering gevolgd door een lezing van François Van Gehuchten, <i>Bokkenrijders, de processen der schande in Limburg</i> (in samenwerking met de Heemkundevereniging Schimmert en het Bokkenrijdersgenootschap, in zaal 't Weverke in Schimmert)(50 belangstellenden)
9 april	Karen Jeneson, <i>Augustus en de Euregio</i> (in samenwerking met de heemkundevereniging Klimmen georganiseerd in Zalencentrum Keulen te Klimmen) (55 belangstellenden)
30 april	Rombout Nijssen, <i>De eerste wereldoorlog in Belgisch Limburg</i> (in hotel Monopole te Valkenburg)(35 belangstellenden)
20 augustus	Karen Jeneson, <i>Archeologische opgravingen te Xanten</i> (in samenwerking met de Heemkundevereniging Schin op Geul georganiseerd, in 't Geboew te Schin op Geul)(45 belangstellenden)
15 september	Geert Verbeet, <i>1914-18, Moeilijke jaren voor beide Limburgen</i> (in samenwerking met de heemkundevereniging Houthem-Sint Gerlach, in de Holle Eik te Houthem)(50 belangstellenden)
8 oktober	Lou Heijnsens, <i>Hoe herinneren wij ons het NSB-kopstuk Max graaf de Marchant et d'Ansembourg</i> (in café De Zwarte Ruiter te Gulpen)(50 belangstellenden)

Excursies

- 11 april Bezoek aan de tentoonstelling over keizer Augustus in het Thermenmuseum in Heerlen (2 deelnemers)
- 30 mei Bezoek aan het oorlogsmuseum De Brug in Vroenhoven (8 deelnemers)
- 22 augustus Excursie naar Kevelaar en Xanten onder leiding van Karen Jeneson in samenwerking met de heemkundevereniging Schin op Geul (49 deelnemers)

Overige activiteiten

- 14 maart Jaarlijkse contactdag voor heemkundeverenigingen (in samenwerking met Kring Parkstad en Heemkundevereniging De Auw Kapel) te Lemiers. Het onderwerp was mondelinge geschiedenis: *Je kunt me nog meer vertellen, Wat, hoe en waarom?* Lezing door Marcel Put.
- 17 oktober Kring was gastheer voor de Algemene Ledenvergadering van het LGOG (Hotel Monopole te Valkenburg). J. Silvertand hield in de middag een lezing over en verzorgde daarna een bezoek aan de kasteelheuvel van Valkenburg.
- 17 november Gezamenlijke bijeenkomst met Veldeke Krink Vallekeberg en IVN Valkenburg in hotel Monopole te Valkenburg. M. Stevens gaf een lezing over kadastrale gegevens van de gemeente Valkenburg (49 belangstellenden)

Kring Maas en Niers

Bestuursmutaties

De samenstelling van het bestuur onderging in 2015 geen wijzigingen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2015

Mw. mr. M.H.A. Lam-Jetten, (interim) voorzitter, tevens secretaris, P.L.J. Wolters, penningmeester, en de leden mw. G.P.J.M. Dinnessen-Wijers, mw. M.J.P.L. Simons-Martens, mw. C. Gotink en E. Rijniers.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar negenmaal.

Leden

De kring telde 109 leden per 31 december 2015 (op 31 december 2014 waren dat er 113).

Lezingen

- 15 januari Mw. Anneke Vahl, *Leven en werk van Pierre Cuypers* (48 belangstellenden)
- 5 maart Jaarvergadering met aansluitend lezing door mw. dr. Annelies Koster, *Het grafveld van Noviomagus* (36 belangstellenden)
- 9 april Prof. dr. Peter Nissen, *Norbertus van Gennep en zijn spiritualiteit* (oude stadhuis van Gennep)(38 belangstellenden)

- 21 mei T. Couwenberg, *Geschiedenis van Hotel De Plasmolen* en mw. T. Dinnessen, *Documenten uit het parochiearchief van Ottersum* (38 belangstellenden)
- 22 oktober Bert van Laer, *DNA en genealogie* (31 belangstellenden)
- 10 december Xavier van Dijk, *Huys de Hildert* (bibliotheek Bergen) (23 belangstellenden)

Excursies

- 21 februari Bezoek aan het Nationaal Bevrijdingsmuseum te Groesbeek in verband met herdenking 70 jaar bevrijding van Noord-Limburg (32 deelnemers)
- 7 maart Excursie en tegenbezoek van de leden van Kring Ter Horst aan Gennep (67 deelnemers)
- 26 september Excursie naar Peeldorp Griendtsveen (28 deelnemers)

Overige activiteiten

- 18 april Kring Maas en Niers was gastheer voor de Algemene Ledenvergadering van LGOG
- 7 juni Opening tentoonstelling *Een kennismaking met Norbertus van Gennep*, in de crypte te Gennep (18 belangstellenden)

Kring Maastricht

Bestuursmutaties

Tijdens de jaarvergadering op 13 april werd afscheid genomen van dr. T.A.S.M (Titus) Panhuysen, voorzitter, en van J.M.E. (Joep) Mans, penningmeester. Mw. mr. L.T.M. (Lucy) Willems en mw. drs. L. (Lita) Wiggers traden toe tot het bestuur. In opvolging van Panhuysen werd mw. L. Wiggers gekozen. Het penningmeesterschap werd voortgezet door mw. M. Dickhaut.

Er werd vijf keer vergaderd.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2015

Mw. drs. L. Wiggers, voorzitter, prof. dr. E. (Ernst) Homburg, vice-voorzitter, dr. E.W.G. (Eric) Lemmens, secretaris, mw. drs. M.F.A. (Monique) Dickhaut, penningmeester, en de leden, drs. K. (Kris) Förster, dr. A.P.M. (Fred) Cammaert en mw. mr. L.T.M. (Lucy) Willems.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar vijfmaal.

Leden

De kring telde 646 leden per 31 december 2015 (op 31 december 2014 waren dat er 637).

Lezingen

- 5 januari Nieuwjaarsborrel gevolgd door een lezing van dr. Titus Panhuysen, *Hoe zit het nou met die Romeinse steden in Limburg en waarom steekt Nijmegen Maastricht de loef af?* (210 belangstellenden)
- 2 februari Prof. dr. Flor Aarts, *Taalverloeding in Nederland* en dr. Lou Spronck, *Literatuur in Limburg* (90 belangstellenden)
- 2 maart Mw. mr. Willy Keijser-Schuurman, *Limburgse zilversmeden en hun productie in het Ancien régime* (101 belangstellenden)
- 13 april Jaarvergadering gevolgd door een lezing van mw. dr. Bernadette van Hellenberg Hubar, *De genade van de steiger, monumentale schilderkunst in het interbellum (met een accent op Maastrichtse voorbeelden)* (100 belangstellenden)
- 5 oktober Dr. Geert Verbeet, *1915: het cruciale jaar voor de beide Limburgen in de moeilijke tijd van WO I* (150 belangstellenden)
- 2 november Prof. dr. Ad de Jong, *Kruisbestuiving of stoorzenders? Voorwerpen van kunst en geschiedenis in Genootschapscollecties* (68 belangstellenden)
- 7 december Dr. Chris Dols, *Feitenhonger. Godsdienstsociologen en hun instituten en analyses in Limburg in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog, met een focus op Maastricht* (80 belangstellenden)

Alle lezingen werden gehouden in Stayokay, Maasboulevard 101 te Maastricht.

Excursies

- 21 maart *Op bezoek bij de bureu* in Gronsveld (thematische wandeling). Na een inleidende lezing van Maarten Heijnen (voorzitter van de Stichting Grueles) volgde een rondleiding in de kerk van Gronsveld en een wandeling door het kasteelpark met uitleg door mr. Jacques van Rensch. Daarna werd een bezoek gebracht aan het Streekmuseum met demo's en uitleg door medewerkers van de sectie Streekmuseum van Grueles (64 deelnemers)
- 12 en 13 mei *Lieux de Mémoire* (avondexcursies). Deze excursies stonden in het teken van het thema *Gedrukt in Maastricht*. Eén wandeling leidde door de stad langs verschillende locaties waar ooit Maastrichtse drukkers actief waren, gevolgd door een bezoek aan het depot van het Regionaal Historisch Centrum Limburg (gids: drs. Emile Ramakers). De tweede wandeling leidde naar het Drukkunstmuseum in de Jodenstraat (gids: René Glaser) en aan het FabLab Maastricht (42 deelnemers)

Sponsoring

Er werd sponsoring genoten van ThissenGroutarsVrancken-Team Notarissen.

Er konden vrijwilligers worden aangetrokken voor het distribueren van de *Publications en Maaslandse Monografieën*. De opbrengst daarvan kwam ten goede aan de Kring.

De verslagen van de diverse activiteiten zijn na te lezen op de website (rubrieken: Terugblik en Archief). Het jaarprogramma werd bij de leden en bij derden bekendgemaakt door middel van een poster, boekenlegger, website en persberichten.

Kring Parkstad Limburg

Bestuursmutaties

In verband met drukke werkzaamheden heeft H. Beyer zijn bestuurslidmaatschap beëindigd. Tijdens de jaarvergadering op 7 september werden mw. T. Berben-Anemaat en drs. M. Put tot bestuurslid gekozen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2015

Drs. M.W. van der Weerden, voorzitter, mw. ing. E.T.A. Peerboom-van der Meer, secretaris, mw. M.J.H. van der Weerden, penningmeester, en de leden drs. R.J. Herpers, R. Moermans, mr. ir. J.J.W.M. Smeets, mw. A. Wolters MA, mw. T. Berben-Anemaat en drs. M. Put. Het bestuur vergaderde in het verslagjaar vijfmaal.

Externe contacten/belangenbehartiging

Bestuursleden waren in het verslagjaar aanwezig bij een aantal studie- en contactdagen, bij de organisatie van de Open Monumentendag Heerlen, symposia en openingen van tentoonstellingen.

Leden

De kring telde 260 leden per 31 december 2015 (op 31 december 2014 waren dat er 263).

Lezingen

Het jaarprogramma werd bij leden en derden bekendgemaakt door middel van de website, een boekenlegger en het gebruik van *social media*. De kringbijeenkomsten werden gehouden in het Bernardinuscollege, Akerstraat 95 te Heerlen.

19 januari	Lezing Ton Hendricks en Aryan Klein, <i>De herbouw van kastelen</i> (105 belangstellenden)
23 februari	Lezing Piet van Hees, <i>Van Lust, Spot en Zinnelijk genot</i> (50 belangstellenden)
31 maart	Lezing Willibrord Rutten, <i>Russische gevangenen voor de mijnen</i> (Bibliotheek Kerkrade 50 belangstellenden)
13 april	Lezing Jan de Jong, <i>Staatstoezicht op de Mijnen</i> (publicatie van Frans Bastin) (110 belangstellenden)

- 11 mei Lezing Holger Dux, *Historie van Aken* (45 belangstellenden)
- 7 september Jaarvergadering met aansluitend lezing Jo Schoormans, *De Rode Reus* (60 belangstellenden)
- 26 oktober Ben Gales, Het begin van de mijnbouw in Limburg (Bibliotheek Nieuwenhagen)(63 belangstellenden)
- 23 november Karen Jeneson, *Ontwikkelingen omtrent het Romeins badhuis in Heerlen* (in samenwerking met sectie Archeologie, AVL)(75 belangstellenden)
- 14 december Lezing Bernard Jochems, *Het verloop van de mijnsluiting* (65 belangstellenden)

Excursies

- 31 januari Excursie naar Leiden, Tentoonstelling Carthago (35 deelnemers)
- 25 april Excursie naar Stolberg en Cornelimünster (D)
- 7 juni Excursie Leuven (B)(41 deelnemers)
- 10 oktober Excursie *Verwondering in Beton*, Duitsland (30 deelnemers)
- 31 oktober Excursie *Verwondering in Beton*, België (27 deelnemers)

Overige activiteiten

Ondernemers in de steenkolenmijnbouw

Op 11 juni werd een middagsymposium georganiseerd in samenwerking met de LGOG commissie COOL, *Ondernemers in de steenkolenmijnbouw* (55 deelnemers)

Verwondering in beton/Wunder in Beton

Op 20 oktober organiseerde Kring Parkstad samen met de Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis van het LGOG en de Vrienden van SCHUNCK*/Architectuur in het Continium te Kerkrade het Euregionaal Symposium *Verwondering in beton/Wunder in Beton* Aan dit symposium werkten mee: architectuurhistoricus dr. Holger A. Dux (Volkshochschule Aachen), dr. Antoine Jacobs (voorzitter Commissie Limburgse kerkgeschiedenis), voormalig stadsbouwmeester van Heerlen, Ton van Mastrigt, architect Hans Pannemans (voormalig voorzitter Vrienden van het Vitruvianum), prof. Dr. Frank Pohle (RWTH Aachen, Geschichte und Kultur der Region Maas/Rhein) en dr. ir. architect Stephanie Van de Voorde (Vrije Universiteit Brussel)(65 deelnemers).

Aan dit symposium waren twee excursies verbonden. Op 6 oktober werd een bezoek gebracht aan *Wunder in Beton* in de regio Aken/Keulen onder leiding van prof. Pohle en op 31 oktober aan Brussel onder leiding van dr.ir. Van de Voorde.

Kring Ter Horst

Bestuursmutaties

De samenstelling van het bestuur onderging in 2015 geen wijzigingen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2015

Drs. M.P.G.M. van den Munckhof, voorzitter, P.J.T. Vissers, secretaris, P. Jakobs, penningmeester, en de leden ing. P.J.M. Jakobs, mw. W.J.G. Seuren-Keijzers, A.H. Snellen en drs. X.C.C. van Dijk.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar zesmaal.

Leden

De kring telde 150 leden per 31 december 2015 (op 31 december 2014 waren dat er 155).

Lezingen

28 januari	Eric Lemmens, <i>"Tweehonderd jaar Koninkrijk" met speciale aandacht voor de plaats die de provincie hierin had</i> (55 belangstellenden)
12 maart	Jaarvergadering met aansluitend een lezing van Xavier van Dijk, <i>Huis De Hildert</i> (40 belangstellenden)
8 april	Peter te Poel, <i>De Meester van Elsloo</i> (55 belangstellenden)
16 september	Jan Sanders, <i>De Norbertijnen in Horst</i> (46 belangstellenden)
11 november	Cees Verhagen, <i>Spotten met de vijand. Spotprenten tijdens de Eerste Wereldoorlog</i> (52 belangstellenden)
16 december	Mw. Kitty Jansen, <i>Decembergebruiken in beweging; over Sinterklaasgebruiken en rituelen rondom Kerstmis</i> (45 belangstellenden)

Excursies

7 januari	Bezichtiging van de St. Odakerk, met inleiding en rondleiding door Harrie Litjens (50 deelnemers)
7 maart	Kleine excursie naar Gennep, in samenwerking met Kring Maas en Niers. Eerst werd de St. Martinuskerk bezocht met daarin het Religieus Museum. Deken Huisman verzorgde een inleiding. Daarna bezichtiging van de tentoonstelling in de bibliotheek over de gebeurtenissen in het voorjaar van 1945 (37 deelnemers)
14 maart	Planten mispelboom. Bij gelegenheid van het 40-jarig bestaan van Kring Ter werd aan de gemeente Horst een mispelboom aangeboden (in samenwerking met de <i>Stichting Horster Landschap</i>) (30 belangstellenden)
5 april	Eendaagse excursie naar Antwerpen waar de beeldentuin van Middelheim en het MAS werden bezocht. Onder leiding van een gids werd een wandeling door Berchem gemaakt en konden de vele gebouwen uit de Jugendstilperiode worden bewonderd (47 deelnemers)
22 december	Excursie naar de Kerk van de parochie O.L. Vrouw Troosteres der Bedrukten in Tienray met een inleiding door Harrie Raaymakers en pastoor Verheggen (45 deelnemers)

Overige activiteiten

- 1 juli Zomeravondwandeling door Swolgen. Na een korte inleiding door Eric Elbers over de St. Lambertuskerk volgde een rondleiding door het dorp waar onder meer het graf van Bertus Aafjes werd bezocht (30 deelnemers)

Cursus

Zoals ieder jaar werd in het winterseizoen een cursus georganiseerd. Dit jaar werd gekozen voor drie cursusavonden over *Literatuur in Limburg*. De lezingen werden verzorgd door drie inleiders. Dit waren Lou Spronck, *van Veldeke tot Ton van Reen*. *Literatuur in Limburg tussen 900 en nu*; Rob Molin, *Bertus Aafjes* en Ton van Reen over zijn leven als schrijver. De cursus werd gehouden in de instructieruimte van museum De Kantfabriek in Horst op 20 januari, 3 februari en 10 februari (26 deelnemers).

INFO LGOG Kring Ter Horst

In 2015 verschenen onder redactie van J.H. Jenniskens en J.T.L. Duijf de nummers 52 (februari) en 53 (september) van *INFO*. In de *INFO* zijn onder meer opgenomen de verslagen van de jaarvergadering, de wintercursus, lezingen en andere activiteiten. Verder verzorgden Wim Moorman, Xavier van Dijk, Hans Steenmetz, Hay Mulders en Harrie Raaymakers regelmatig een vaste rubriek. De redactie verzorgde in ieder nummer een interview met een bekende streekgenoot. Verder waren er losse artikelen en interviews die inhaakten op de actualiteit. Het blad verschijnt in een oplage van 200 exemplaren en wordt mede mogelijk gemaakt dankzij bijdragen van regionale sponsors.

TerHorstNet

Mede op initiatief van het bestuur van de LGOG Kring Ter Horst heeft de gemeente een werkgroep ingesteld om tot een digitale database te komen van archieven, oude foto's en ander beeldmateriaal, dat te maken heeft met het verleden van de gemeente Horst aan de Maas. Als voorbeeld is genomen het Venrayse RooyNet. Het bestuur van LGOG Kring Ter Horst is vertegenwoordigd in de werkgroep. Gedurende het jaar 2011 is TerHorstNet gestart en draait nu op verschillende plaatsen. In 2013 werd het project ondergebracht bij de bibliotheek in Horst. In 2015 werd besloten het project te stoppen wegens een gebrek aan financiën.

Historisch Educatief Platform (HEP)

De website van Het Historisch Educatief Platform wordt veelvuldig geraadpleegd. Deze site bevat veel lesprogramma's voor het onderwijs. De onderwerpen die gekozen worden moeten betrekking hebben op de historie van de omgeving in de ruimste zin van het woord. Momenteel wordt bekeken of er mogelijkheden zijn om de website te moderniseren en aan te vullen.

Overleg Heemkundeverenigingen

Jaarlijks wordt een bijeenkomst georganiseerd van het Regionaal Overleg met de Heemkundeverenigingen. Aanwezig zijn vertegenwoordigers van America, Broekhuizen, Grubbenvorst, Meerlo-Wanssum, Melderslo, Merselo, Sevenum, Venray, Castenray, Helden en Horst. Er wordt uitgebreid van gedachten gewisseld over elkaars activiteiten. In het verslagjaar werd op 2 december in Helden vergaderd. Kring Ter Horst was vertegenwoordigd door Jacques Kelleners.

Kring Venlo

Bestuursmutaties

Tijdens de Jaarvergadering op 16 maart werd H. van Dijk gekozen als bestuurslid. Per 22 juni is Frits van Wijlick op eigen verzoek teruggetreden als bestuurslid. Per 9 juli is Hay Clabbers toegetreden als kandidaat bestuurslid (secretaris).

Bestuurssamenstelling per 31 december 2015

Drs. J. Peeters, voorzitter, G. Driessen, penningmeester, H. Clabbers, secretaris, en de leden (tevens Activiteitencommissie) mw. L. van Hees, M. Walter, H. van Dijk en mw. I. Metzemaekers-Douma.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar negenmaal.

Leden

De kring telde 269 leden per 31 december 2015 (op 31 december 2014 waren dat er 277).

Lezingen en excursies

De convocaten voor de lezingen en de excursies werden ook naar persdiensten en bevriende verenigingen gezonden. De lezingen werden gehouden in gemeenschapshuis *De Bantuin*. Niet-leden betaalden voor het bijwonen van een lezing € 5,-.

Lezingen

12 januari	Piet Pepels, <i>Maasboulevard Venlo en andere grote ontwikkelingen in de binnenstad van Venlo</i> (98 belangstellenden)
16 maart	Marcel Hoogenhuis, <i>Mythes uit de Venlose oorlogshistorie</i> (128 belangstellenden)
13 april	Rene Vos en Jan Boeijen, <i>Limburgse jongens in Nederlands-Indië en Nieuw Guinea 1945-1962</i> (105 belangstellenden)
1 juni	Hans van den Broek, <i>Geneeskundige achtergronden bij wonderen</i> (84 belangstellenden)
22 augustus	Jan Voss, <i>Steilrand en fotopresentatie</i> (19 belangstellenden)
14 september	John Jagt, <i>Was Venlo e.o. óók een Jurassic Park</i> (38 belangstellenden)
19 oktober	Winfried Timmers, <i>Steyl een veilige haven: toppunt van Gastfreundschaft</i> (66 belangstellenden)

- 16 november Gerrit van der Vorst, *Venlo en de Jodenvervolging* (87 belangstellenden)
 7 december Rob Vos, *Het ontstaan van het Limburgse Landschap* (66 belangstellenden)

Excursies

- 21 maart Middag excursie naar museum *Van wasrol tot dvd* (19 deelnemers)
 13 juni *Topstukken RMO* in het Limburgs Museum te Venlo (15 deelnemers)
 3 oktober Kasteel Kessel (44 deelnemers)
 10 oktober Dagexcursie naar het Ketelhuis Steyl en Wagenwerkplaats Blerick (in samenwerking met WIEL (Werkgroep Industrieel Erfgoed Limburg))(48 deelnemers)

Overige activiteiten

Symposium 1815-2015

Op 12 september organiseerde de Kring in samenwerking met de Historischer Verein für Geldern und Umgegend in Gedern (D) het symposium 1815-2015. *Het noordelijke Maas-Rijn gebied na het Congres van Wenen/ (1815-2015. Der nördliche Maas-Rhein-Raum nach dem Wiener Kongress)*. Het programma voorzag in een aantal lezingen en de mogelijkheid tot discussie. Er waren lezingen van prof. dr. Ralf Peter Fuchs (*Der Rhein-Maas-Raum und das Gleichgewicht in Europa*; een historisch overzicht van de ideeën over het machtsevenwicht in Europa en hun betekenis voor het Maas-Rijn gebied), prof. dr. Irmgard Hantsche (*Territoriale Veränderungen im Rhein-Maas-Raum durch den Wiener Kongress*), dr. Gerard Venner (1815. *Preußen an der Maas?*; de problemen bij het trekken der nieuwe grenzen), Gerd Halmanns (*Niederrheinische 'Franzosen' werden 'Preußen'*; de concrete gevolgen van de periode 1814/15 voor Weeze, nu: Kreis Kleve), drs. Bert Thissen (*Nach dem Regimewechsel die Abrechnung? Beamte in Kleve und das Ende der französischen Herrschaft*; de kwestie breuk of continuïteit bij de ambtenaren), drs. Frans Hermans (*Nieuw land in kaart. De kaart van de linker Maasoever 1819*) en prof. dr. Heinz Eickmans (*Das Ende der 'hiesigen Landes-Niederländischen Sprache' - das sprachliche Auseinanderwachsen der nördlichen Rhein-Maas-Region nach dem Wiener Kongress*; het effect van de nieuwe staatsgrens ten Oosten van de Maas op het taalgebruik van de nu weer bij Pruisen horende mensen).

Alle voordrachten worden gebundeld in een uitvoerig geïllustreerd boek. *De Historische Verein für Geldern und Umgegend* brengt het in de herfst van 2016 uit. Er waren 120 deelnemers aan dit symposium, waarvan 35 uit Nederland.

Project Venlo in kaart

Einde 2011 is op initiatief van het LGOG Kring Venlo in samenwerking met het Gemeentearchief van Venlo een werkgroep gestart met als doel historische kadastrale kaarten en andere gegevens uit het archief van de Gemeente Venlo voor een ieder digitaal te ontsluiten met behulp van een geografisch informatiesysteem. In andere gemeenten in Limburg wor-

den ondertussen soortgelijke projecten uitgevoerd, alle geïnspireerd door het *Aezel-project* in Sittard-Geleen. De Kring Venlo is lid van de Stuurgroep.

Inmiddels zijn de percelen van de binnenstad getekend en samengevoegd. Het tekenen van de buitengebieden kan pas opgestart worden als de problemen met de (digitale) opslagruimte bij het Gemeentearchief zijn opgelost. De kadastrale gegevens vanaf 1842 tot en met 1900 zijn reeds ingevoerd.

Stedenatlas Venlo.

Met de landelijke redactie is overlegd over de inhoud van de Venlose atlas. Er is een basisontwerp van de inhoud in 35 hoofdstukjes gemaakt. Op basis van de opmerkingen van de landelijke redactie zal hier nog aan worden gewerkt. In klein comité zal een nieuwe opzet worden gemaakt, waarna de uitvoering kan beginnen. Het is de bedoeling dat dit werk in 2016 wordt verricht en dat het boek dan in 2017 kan verschijnen. Een koppeling met de herdenking van *150 jaar einde van de vesting 1867-2017* is mogelijk.

Cultuurpad

In 2014 is het eerste contact gelegd met Cultuurpad, de organisatie die in het basisonderwijs in de regio het cultuuronderwijs ondersteunt. Kring Venlo heeft aangeboden om bij daarvoor geschikte lessen ondersteuning te verlenen ten aanzien van de streekgeschiedenis. Als uitvloeisel daarvan heeft de kring in het verslagjaar een bijdrage geleverd aan een project over Oorlog en Vrede van Basisschool (BS) 't Maasveld in Tegelen. Daarnaast is op persoonlijke titel meegewerkt aan een project over het Romeinse Leger van BS De Schalm in Steyl. Ook werd overleg gevoerd met J. Schatorjé, directeur van het Limburgs Museum (LM), over de mogelijkheid voor begeleiding van het LGOG bij schoolbezoeken aan het museum. Het bezoek van de schoolklas uit Steyl aan het LM kon helaas wegens een gebrek aan begeleiding vanuit de school niet doorgaan. Soortgelijke initiatieven werden ook ontwikkeld voor het voorgezet onderwijs. Alhoewel deze contacten nog zeer pril zijn, verwacht de kring er veel van. Ook is het de bedoeling dat contact gelegd wordt/gaat worden met elke school voor middelbaar onderwijs in het werkgebied van de kring. Het is duidelijk dat daarbij overlappingen tussen LGOG kringgebieden en schoolregio's niet te vermijden zijn. Zo zijn dit in de gemeente Venlo het Blaricum college, College den Hulster en het Valuascollege. In de gemeente Peel en Maas het Bouwens van der Boijecollege. In de gemeente Beesel, College Broekhin en in Horst aan de Maas, het Dendroncollege en het Cita-Verde. De contacten moeten inzicht geven welke, bij hun afstuderende, leerlingen een vervolgstudie op historische gebied gaan doen. Die leerlingen willen we voornamelijk volgen en informeren over onze activiteiten en zo mogelijk een podium bieden voor (lokaal) historisch onderzoek, het geven van presentaties, scriptiebegeleiding en zo meer.

Op deze wijze hopen wij de betrokkenheid van hen bij onze regio te vergroten en mogelijk ook het aandeel jongeren bij het LGOG te laten groeien.

Kring Venray en omgeving

Bestuursmutaties

Er werd afscheid genomen van Jan Min, voorzitter, en Frans Wilms. Zij zijn respectievelijk 9 en 5 jaar lid geweest van het bestuur. Ernest Raedts is toegetreden tot het bestuur.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2015

E.J.H.M. (Ernest) Raedts, voorzitter, G.L.A. (Geert) Nelissen, secretaris, F.L. (Frans) Vogelzangs, penningmeester, en de leden mw. C.M.G.I. (Carla) Smits, mw. M.P.G. (Mia) Storms en mw. M. (Rita) van Gestel.

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar negenmaal.

Leden

De kring telde 161 leden per 31 december 2015 (op 31 december 2014 waren dat er 158).

Lid van verdienste: J.J.A. (Jan) Gootzen (1995).

Externe contacten en belangenbehartiging

De Kring is aangesloten bij en neemt deel aan de activiteiten van het Historisch Platform Venray (HPV), een samenwerkingsverband van meer dan 40 verenigingen, organisaties en instellingen op het gebied van geschiedenis en volkscultuur in Venray. De Kring neemt ook deel aan het Regionaal Overleg Heemkundeverenigingen.

Lezingen

19 januari	Hans van den Broek, <i>Koorts en Honger, ofwel de geneeskunde in vroeger tijd op het platteland</i> (75 belangstellenden)
23 februari	Funs Patelski, <i>Verwantschappen tussen bekende Limburgers, met speciale aandacht voor Noord-Limburgers</i> (in samenwerking met de Sectie Genealogie)(70 belangstellenden)
23 maart	Rien van den Brand, <i>De Geschiedenis van Oostrum</i> (70 belangstellenden)
20 april	Ad Otten, <i>De geschiedenis van Gemert</i> (60 belangstellenden)
22 september	Willibrord Rutten, <i>De mijnbouw en de mijnwerkers in Limburg</i> (70 belangstellenden)
19 oktober	Frans Hoebens, <i>Achtergronden van de Kulturkampf en de gevolgen voor Limburg</i> (70 belangstellenden)
16 november	Eric Lemmens, <i>200 jaar Koninkrijk der Nederlanden. Limburg, een eigenaardig kind in de Nederlandse familie</i> (60 belangstellenden)
14 december	Ton Spamer, <i>Van Sint Maarten tot Maria Lichtmis. Kerst- en Carnavalsgebruiken en hun heidense oorsprong</i> (45 belangstellenden)

De lezingen werden georganiseerd door Sjeng Ewalds in samenwerking met het bestuur.

Excursies

- 11 april Excursie naar Oostrum, met een wandeling door het dorp, langs onder andere de Oude Watermolen, Trans Cedron, Vlasakker (voormalig klooster Bethlehem), het Bolwerk en het huidige Kerkgebouw onder leiding van leden van de Historische Kring Oostrum en Spraelant (18 deelnemers)
- 9 mei Excursie naar Gemert, met ontvangst in de Heemkamer in de voormalige Latijnse School. Hier een presentatie over lokale historische bijzonderheden en de geschiedenis van het dorp. Aansluitend een geleide wandeling door het centrum (onder meer Hofgoed, D'n Hubert (bisschoppelijk paleis), de Keulse Kar, de Bidkapel, de Pelikaan en de Heilige Losbol, de voormalige residentie van de landcommandeur van Gemert aan het Ridderplein (kasteel))(21 deelnemers)
- 21 november Excursie naar het Nederlands Mijnmuseum te Heerlen (9 deelnemers).

Overige activiteiten

Vak-O

Gemeente Venray heeft, naast andere historische verenigingen, ook het LGOG verzocht om zitting te nemen in een klankbordgroep met als taak de maatschappelijke waarde van graven in het zogeheten Vak-O van de algemene begraafplaats Boschhuizen te bepalen. Voor het LGOG is het van belang dat de historische waarde van dit deel van de begraafplaats, ontstaan door overplaatsing in 1972 van bestaande kerkhoven in het centrum van Venray, behouden blijft. In het verslagjaar zijn de graven gefotografeerd en is de monumentale waarde van de graven vastgesteld. Besluitvorming heeft niet plaatsgevonden.

Maquette

De maquette van het centrum van Venray van vóór 1940 is destijds door het LGOG geschonken aan de Gemeente Venray en gefinancierd door de uitgifte van stukken die inwoners van Venray konden adopteren. De maquette heeft geruime tijd in het Gemeentehuis gestaan, is vervolgens gaan zwerven op verschillende plekken in Venray en daarna ergens opgeslagen. Door toedoen van het LGOG is de maquette sinds 2014 weer op de vertrouwde plek in het Gemeentehuis terug. Nu zet de kring zich in om samen met de *Stichting Venray Monumentaal* de belangrijkste panden te beschrijven voor het publiek.

Rooyonet

Op de site van het LGOG binnen Rooyonet, het digitale geheugen van Venray, is de opschoningsactie van al het aanwezige materiaal voltooid. Maandelijks worden door de Kring en Rooyonet in samenwerking met verpleeghuizen bijeenkomsten georganiseerd voor het detecteren en beschrijven van oude foto's met behulp van belangstellenden. Deze bijeenkomsten zijn een doorslaand succes en worden druk bezocht.

Zorgboerderijen

Ook in 2015 heeft de Kring een aantal bijeenkomsten in zorgboerderijen georganiseerd. Met behulp van Power Point-presentaties over diverse volksgebruiken door de jaren heen wordt bij deelnemers het lange termijn geheugen geactiveerd.

Basiscursus streekgeschiedenis Venray

De door Kring Venray opgezette cursus streekgeschiedenis voorziet in een grote behoefte. In 2013 werd met de cursus gestart en was met 25 deelnemers geheel bezet. In 2015 namen 52 personen deel aan de cursus (twee groepen). Na evaluatie met cursisten en inleiders is in samenspraak met het *Rooyse Gidsen Gilde* besloten tot een herstructurering van de cursus met de Venrayse Canon als leidraad.

Kring Weert

Bestuursmutaties

De samenstelling van het bestuur onderging in 2015 geen wijzigingen

Bestuurssamenstelling per 31 december 2015

P.J.M. Korten, voorzitter, J.H.P. Lammeretz, secretaris, mw. A.M.G.C. van Wegberg-Veugen, penningmeester, en de leden G.J.F. Weerts, M. Bukkems, J.H.B. Kremers en M.J.J. van Hoef. Het bestuur vergaderde in het verslagjaar zesmaal.

Leden

De kring telde 260 leden per 31 december 2015 (op 31 december 2014 waren dat er 254).

Samenwerking

In 2015 werden de bestaande contacten met collega-verenigingen verder aangehaald. Dit betreft met name de Stichting De Aldenborgh.

P.J.M. Korten had zitting in de adviescommissie *Roerend Erfgoed en Beeldende Kunst* van de gemeente Weert; J.H.P. Lammeretz in de gemeentelijke adviescommissie *Cultuurhistorie*.

Lezingen

26 januari	Drs. E. Werps, <i>Helden van Weert</i> (115 belangstellenden)
30 maart	Jaarvergadering met aansluitend lezing door ing. Bert van Laer, <i>DNA en genealogie</i> (85 belangstellenden)
31 augustus	Drs. F. Nies en P. Korten, <i>Het bewogen leven van Antje van de Statie</i> (140 belangstellenden)
7 september	Drs. F. Nies en P. Korten, <i>Het bewogen leven van Antje van de Statie</i> (200 belangstellenden)
8 september	Drs. F. Nies en P. Korten, <i>Het bewogen leven van Antje van de Statie</i> (125 belangstellenden)

- 5 oktober Dr. Wassing, *De beeldenstorm/ Alva's Raad van Beroerten* (125 belangstellenden)

De lezingen vinden sinds augustus plaats in Brasserie-Hotel Antje van de Statie, Stationsplein 1 te Weert.

Excursies

- 21 maart Tweedaagse excursie naar Haarlem en bezoek abdij van Egmond (30 deelnemers)
- 30 mei Excursie naar Zutphen (60 deelnemers)
- 19 september Reis naar Dendermonde (86 deelnemers)
- 20 december Dagexcursie naar Dorsten inclusief Weihnachtsoratorium Bach (83 deelnemers)

11de editie van de *Cultuurhistorisch Zomer* (in samenwerking met de Geschied- en heemkundige Kring Het Land van Thorn)

- 23 juni Gluren bij de burens: Heythuysen (245 deelnemers)
- 7 juli Gluren bij de burens: Leveroy (250 deelnemers)
- 19 juli Bal Champêtre (850 deelnemers)
- 21 juli Gluren bij de burens: Sterksel (305 deelnemers)
- 4 augustus Gluren bij de burens: Bocholt Sluis-18 (B)(225 deelnemers)
- 18 augustus Gluren bij de burens: Heppeneert (B)(210 deelnemers)

Andere activiteiten

- 1 maart Cultureel evenement *Beleef de Franse tijd* (Roermond, De Oranjerie)(550 belangstellenden)
- 9 mei Genealogische contactdag (250 belangstellenden)
- 15 mei Culturele erfgoedmiddag Thorn (120 belangstellenden)
- 17 mei Zonen van het Limburgse Leveroy (210 belangstellenden)
- 2 juni Begin promotie uitgave boek *Keent, namen en bijnamen*
- 12/13 sept. Open Monumentendagen
- 10 oktober Boekpresentatie *Antje van de Statie* (110 personen belangstellenden)
- 31 oktober/ 1 november Keenter Weekend met fototentoonstelling (3.000 belangstellenden)
- 7 november Boekpresentatie *Stamtafel Weert* (325 belangstellenden)
- 9 november Thema-avond *Neutraal Midden-Limburg in WO I*, door mr. H. van der Bruggen en M. Wieërs (120 belangstellenden)
- 21 november Regiodag Archeologie in Weert

Filips van Horne 1568-2018

In 2015 werd met Cultuurwerking Sotteghem een internationaal project opgestart in het kader van de herdenking van de 450-ste sterfdag van graaf Filips van Horne en Lamoraal graaf Van Egmont. Internationale wetenschappers zijn benaderd om een onderzoek te starten. Ook worden er plannen gemaakt voor een passende herdenking.

Secties

Sectie Archeologie (Archeologische Vereniging Limburg)

Bestuursmutaties

De samenstelling van het bestuur onderging in 2015 een aantal wijzigingen. Er werd afscheid genomen van H. Sizoo, J. van den Boorn en W. Dijkman. Zij werden opgevolgd door L. Verhart, mw. A. Van de Water en mw. H. Vanneste.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2015

Drs. R. Paulussen, voorzitter, mw. drs. B. de Fraiture, secretaris, ir. J.P.L.M.N. de Warri-
mont, penningmeester (tot 30 juni) mw. A. Van de Water, penningmeester (per 30 juni) en
de leden L. Verhart en mw. H. Vanneste

Het bestuur wordt ondersteund door de regiovertegenwoordigers R. Bloemen (regio Ven-
ray), drs. X.C.G. van Dijk (regio Horst), mw. D. Habets (regio Kerkrade), J. Wijnen (regio
Weert), A.J.M. Lupak (regio Roermond), W. Luys (regio Reuver/Swalmen/Roermond), B.
Puts (regio Simpelveld) en A. Schutte (regio Maasgouw per 30 juni).

Mw. K. Winthagen en B. Moonen, beleidsmedewerkers archeologie van de Provincie Lim-
burg, en Sjeng Kusters, depotbeheerder, zijn agendaleden.

Bestuursactiviteiten

Het bestuur vergaderde in het verslagjaar driemaal. De jaarvergadering vond plaats op 30
juni in het Huis voor de Kunsten te Roermond. De goedgekeurde notulen staan op [http://
www.lgog.nl/lgogAVL.htm](http://www.lgog.nl/lgogAVL.htm) en zijn alleen voor leden van de sectie via de login (lidnummer
en paswoord) beschikbaar.

Op 8 oktober was het dagelijks bestuur in gesprek met de collega's van de Provincie Lim-
burg. Gespreksonderwerpen waren de problematiek van vondstmeldingen, de stand van
zaken rondom het nieuwe provinciale depot, het EAA 2017, het aanvragen van project-
subsidies en het vergroten van het publieksbereik bij archeologische manifestaties. Op 25
november vergezelden Rob Paulussen en Béatrice de Fraiture leden van het hoofdbestuur
bij hun officiële kennismaking met de nieuwe gedeputeerde voor archeologie, Hans Teunis-
sen.

Leden

De sectie telde 339 leden per 31 december 2015 (op 31 december 2014 waren dat er 331).

Activiteiten

De AVL vormt een actieve koepelorganisatie voor archeologie in Limburg. De AVL- leden vormen een groot netwerk waarin kennis en ervaring wordt uitgewisseld.

24 januari	Rondleiding 'In het spoor van de Vikingen' door Wim Dijkman in het Centre Céramique te Maastricht (25 deelnemers)
31 januari	Archeo-wandeling onder leiding van Wiel Luys en Leo Verhart in Swalmen (60 deelnemers)
7 februari	Lezing Op zoek naar de Neanderthaler in de Limburgse löss: 35 jaar pleistocene archeologie in historisch perspectief door Jean Pierre de Warrimont. Bijdrage aan 25 ^e Steentijddag te Leiden (220 belangstellenden)
8 maart	Vrouwen in de Archeologie Dag-lezing over keizerin Agrippina door Ylva Klaassen te Roermond (20 belangstellenden)
12/13 maart	Cursus vuursteen artefacten tekenen in samenwerking met het Huis voor de Kunsten en Ex-Situ Silex, Roermond (14 deelnemers)
11 april	Limburgse Archeologie Dag in het Limburgs Museum (LM) te Venlo in samenwerking met het LM, Steunpunt Archeologie en Monumentenzorg en archeologisch adviesbureau RAAP (80 deelnemers)(zie hierna)
7 juni	Archeo-Familiedag in Praktisch Educatief Buitencentrum Moerveld (50 deelnemers)
13 juni	Busexcursie naar Archeopark Xanten en Burg Linn bij Krefeld (30 deelnemers)
13 november	Studiemiddag Haantje van Buchten in het Limburgs Museum in samenwerking met het LM, Museum Het Domein en het Euregionaal Historisch Centrum Sittard (53 deelnemers)
14 november	Publieksmiddag Haantje van Buchten in het Euregionaal Historisch Centrum te Born (50 deelnemers)
21 november	Regiodag in Weert in samenwerking met Stichting Streekarcheologie Peel, Maas en Kempen (PMK)(29 deelnemers)(zie hierna)
23 november	In samenwerking met Kring Parkstad lezing over nieuw onderzoek Romeins Badgebouw te Heerlen door Karen Jeneson(120 belangstellenden)
12 december	Rondleiding tentoonstelling Top!stukken in het Limburgs Museum door Leo Verhart (20 deelnemers)
13 december	Lezing Eugène Dubois en zijn besluit om de missing-link te zoeken door Jean Pierre de Warrimont in het Familiemuseum te Eijsden (100 belangstellenden)

Overige activiteiten

Werkgroep Educatie

De Werkgroep Educatie was samengesteld uit mw. H. Vanneste, voorzitter (per 30 juni), B. Puts, secretaris, en de leden J.P. de Warrimont, mw. M. Aarts, mw. D. Habets, R. Paulussen, mw. A. Van de Water en J. van den Boorn. Zij kwamen driemaal in vergadering bijeen.

Werkgroep AiL

Vanwege het opgaan van het kwartaalblad *Archeologie in Limburg* in *De Maasgouw* werd de werkgroep eind 2015 opgeheven. Archeologische inbreng in *De Maasgouw* is nu geborgd met Marion Aarts en Jean Pierre de Warrimont.

Werkgroep Archeologische Kroniek van Limburg

De werkgroep Kroniek (ten behoeve van het Jaarboek) was samengesteld uit L. Verhart en mw. B. de Fraiture. De werkgroep vergaderde tweemaal.

In de Publications 2014 (PSAHL 150) verscheen de Archeologische Kroniek van Limburg 2013. Dit overzicht van de belangrijkste archeologische onderzoeken in Limburg werd samengesteld door Leo Verhart (prehistorie), Marion Aarts (Middeleeuwen) en Karen Jensen (Romeinse tijd). De coördinatie lag in handen van Béatrice de Fraiture.

Werkgroep Ruimtelijke Ontwikkeling (RO)

De werkgroep was samengesteld uit R. Paulussen, W. Vroom, J.P. de Warrimont, W. Luys en mv. A. Van de Water. De werkgroep vergaderde negenmaal.

Overige activiteiten

LAD 2015

Op zaterdag 11 april werd in het Limburgs Museum te Venlo de Limburgse Archeologie Dag (LAD) gehouden. De LAD stond 's ochtends in het teken van het thema *Zeven vette jaren? Archeologisch onderzoek in de provincie Limburg 2006-2013* en 's middags in het teken van *Archeologen in actie: nieuwe onderzoek en bijzondere ontdekkingen*.

Guillonpenning

Tijdens de LAD werd aan Henk Plettenberg, sinds 1992 lid van de gemeentelijke werkgroep archeologie Kerkrade, de Guillonpenning uitgereikt.

Regiodag

De jaarlijkse regiodag werd dit jaar op 21 november in Weert georganiseerd. Er werden vier

lezingen gegeven door archeologen die professioneel werkzaam zijn binnen het archeologische werkveld en die ook actief zijn bij hun plaatselijke amateurvereniging.

Website

De layout van de website van de AVL werd onder handen genomen en aangepast (www.lgog.nl/archeologie.htm). Hans Sizoo stak veel energie in het up to date houden van de site. Intranet – het besloten gedeelte van de site alleen toegankelijk voor AVL-leden – krijgt steeds meer vorm. Veel extra informatie (archeologische rapporten, beleidsstukken, artikelen) wordt als service aan de leden geboden.

Nieuwsflits

Dit verslagjaar werden 2 Nieuwsflitsen gepubliceerd. In januari en in oktober verscheen respectievelijk de 17de en 18de Nieuwsflits. In totaal 15 A4-tjes met korte actuele berichtjes over archeologie in Limburg en andere archeologische wetenswaardigheden. De Nieuwsflitsen worden per e-mail aan 250 AVL-leden verstuurd.

De redactie bestaat uit Anneleen Van de Water (eindredactie), Jean-Pierre de Warrimont, Béatrice de Fraiture en Hans Sizoo.

Limburgs Landschap

In het tijdschrift van Limburgs Landschap vervolgde Leo Verhart dit zijn serie columns over de relatie archeologie en landschap. Voorwaarde was dat alleen landschappen genoemd mochten worden die in bezit zijn van deze stichting. Van de regio-vertegenwoordigers ontving hij diverse suggesties daartoe.

Archeologische vondsten in Limburg

Leo Verhart trad 6 keer op in L1 Avondgasten. Hij vertelde daar over archeologische vondsten in Limburg.

Advisering archeologisch onderzoek

Wiel Luys heeft de gemeenten Roermond en Beesel geadviseerd met betrekking tot archeologische onderzoeken en potentiële archeologische terreinen. Ook heeft hij informatie verschaft aan archeologische bureaus die onderzoek deden in de gemeenten Roermond en Beesel.

Onderzoek Romeins dakpannenmateriaal

Wiel Luys en Leo Verhart en enkele leden van de Heemkundevereniging Maas- en Swalm-dal zetten het onderzoek van Romeins dakpanmateriaal voort. Het doel is om te bepalen of er relaties bestaan tussen Romeinse productieplaatsen en nederzettingen in de regio tussen Roermond en Venlo. Afronding zal begin 2016 plaats vinden.

Glasvondst Roermond

Het werk – naar aanleiding van de eerste en tweede glasvondst in Roermond – dat Ton Lupak met de Werkgroep Archeologie Roermond (WAR) en een aantal vrijwilligers in 2014 is begonnen werd in 2015 voortgezet. Het materiaal bestaat voor het overgrote deel uit neo-gotisch glas, waarschijnlijk afkomstig uit het atelier van de firma Nicolas, een van de drie grootste glasfirma's uit het Nederland van de 19^e eeuw.

Opgraving Oppe Brik in Reuver

In oktober werd onder leiding van Wiel Luys en Leo Verhart door leden van de heemkundevereniging Maas- en Swalmdal meegeholpen aan een opgraving van een laat neolithische vindplaats te Oppe Brik in Reuver. Enkele groepen van een basisschool en een VO-school in Reuver werden rondgeleid op het opgravingsterrein en mochten zelf ook onderzoek doen.

Jong geleerd

Voor leerlingen van groep 8 van de basisschool St. Theresia (Boukoul) heeft Wiel Luys een rondleiding en een speurtocht verzorgd in het museum van Asselt.

Sectie Genealogie

Bestuursmutaties

In het verslagjaar werd afscheid genomen van M.M.J.A. (Thieu) Wieërs en trad C.M.W. (Kees) Hessels toe tot het bestuur. Wieërs blijft wel verbonden aan de sectie als adviseur.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2015

H.J. (Bert) van Laer, voorzitter, ing. F.C.A.J. (Fred) Baltus, secretaris en webbeheerder, A.J. (Arno) Coopmans, vice-voorzitter, C.M.W. (Kees) Hessels, penningmeester, het lid mw. E.P.A.M. (Liesbeth) Dirks-Jessen en de adviseurs R.J.P.M. (René) Vroomen (tevens voorzitter Commissie Heraldiek & Banistiek), A.S.M. (Funs) Patelski (hoofd- en eindredacteur LTG) en M.M.J.A. (Thieu) Wieërs.

Bestuursactiviteiten

Het bestuur had in het verslagjaar vijf reguliere vergaderingen.

Het bestuur vertegenwoordigde de sectie bij diverse bijeenkomsten en onderhield contacten met zusterverenigingen. Arno Coopmans heeft zitting in het voorzittersoverleg van enkele grote Nederlandse genealogische organisaties en verenigingen.

Gedurende het verslagjaar werd uitvoering gegeven aan het Werkplan 2015/2016 en aan de voorbereidingen voor het organiseren van de 11^e Genealogiedag Limburg op 12 maart 2016. Dit laatste samen met NGV afdeling Kempen- en Peelland, NGV afdeling Zuid-Limburg, Koninklijke Vereniging Familiekunde Vlaanderen - Provincie Limburg vzw en het Regionaal Historisch Centrum Limburg. Hiervoor vergaderde het bestuur in 2015 vijfmaal.

Vanwege de Sectie werden in 2015 twee Nieuwsbrieven uitgegeven voor de leden en werd de website verder aangevuld en geperfectioneerd. Fred Baltus en Arno Coopmans vormen de redactie voor de digitale Nieuwsbrieven en onderhouden de website.

De werkzaamheden voor het samenstellen van het *Derde Limburgs Kwartierstatenboek* werden in 2015 afgerond. Dit project werd mede gedragen door de NGV afdeling Zuid-Limburg. Op 21 november 2015 vond de presentatie van het boek plaats in het Cuypershuis te Roermond.

Leden

De Sectie telde 442 leden per 31 december 2015 (op 31 december 2014 waren dat er 444). Er werden 11 (2014: 11) ruilabonnementen onderhouden en 21 personen (2014: 17) hadden alleen een abonnement op het *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*.

Activiteiten

23 februari	Lezing te Venray door Funs Patelski, <i>Noord Limburgse Verwantschappen</i> (i.s.m. Kring Venray)(ca. 70 belangstellenden)
12 maart	Lezing te Sittard door Jean Knoors, <i>Barbou van Born</i> (i.s.m. Kring Westelijke Mijnstreek)(ca. 30 belangstellenden)
9 mei	Genealogische Markt te Weert i.s.m. Stichting de Weert en het Gemeentelijk Archief Weert (ca. 90 belangstellenden)
9 mei	Jaarvergadering te Weert met aansluitend lezing door Funs Patelski, <i>Verwantschappen tussen bekende Limburgers, met speciale aandacht voor Midden-Limburgers</i> (ca. 50 belangstellenden)
22 oktober	Lezing te Ottersum door Bert van Laer, <i>DNA en Genealogie</i> (i.s.m. Kring Maas en Niers)(ca. 70 belangstellenden)
14 oktober	Lezing te Maaseik door Fred Baltus, <i>WieWasWie</i> (i.s.m. Koninklijke Vereniging Familiekunde Vlaanderen - Provincie Limburg vzw)(ca. 40 belangstellenden)

Limburgs Tijdschrift voor Genealogie (LTG)

Wijzigingen in de samenstelling van de redactie

In het verslagjaar vonden geen wijzigingen plaats in de samenstelling van de redactie.

Samenstelling redactie per 31 december 2015

A.S.M. (Funs) Patelski, hoofd- en eindredacteur, H.J. (Bert) van Laer, redactiesecretaris, en de leden A.P.J.H. (Ton) van den Berg en J.H. (Jan) Hanssen.

Het redactionele beleid van de 43e jaargang (2015) is een voortzetting van de weg die door de huidige redactie is ingeslagen. Verbetering van kwaliteit zowel naar inhoud als uitvoering staan hoog in het vaandel. Hierbij wegen de wensen van de leden van Sectie Genealogie

uiteraard zwaar mee. De totale omvang van deze jaargang omvatte 132 pagina's, 4 meer dan het vorige jaar. Dit alles heeft er mede toe geleid dat de oplage en het aantal leden van Sectie Genealogie stabiel is gebleven. In de vrije verkoop is een relatief sterke vraag ontstaan naar losse en eerder verschenen nummers hetgeen aan de beoogde kwaliteitsverbetering mag worden toegeschreven en de verbeterde PR-activiteiten door middel van de Nieuwsbrieven en de website. Ook de goede samenwerking met de medewerkers van drukkerij De Eco-noom in Beek heeft hieraan bijgedragen.

De redactie heeft besloten dat de verslagen van de Jaarvergadering niet meer in het tijdschrift worden opgenomen maar aan de leden worden kenbaar gemaakt middels een Nieuwsbrief. Dit mede omdat niet-leden van de Sectie Genealogie zich kunnen abonneren op het tijdschrift en er steeds meer vraag is naar een abonnement.

De 43e jaargang bevat een of meerdere bijdragen van de auteurs: A.P.J.H. (Ton) van den Berg, H.J.L.M. (Henk) Boersma, Gerard Cruys +, Lian Geuns, Mart Graef, Jan H. Hanssen, H.J. (Bert) van Laer, Régis de la Haye, Peter-Paul Kolber (fotografie), Jean Maenen, H.J.O. (Joep) Martens, A.S.M. (Funs) Patelski, Truus Roks en Pierre van Rijswijk.

Commissie Heraldiek & Banistiek

Samenstelling commissie per 31 december 2015

R.J.P.M. (René) Vroomen, voorzitter, en de leden drs. J.H. (Jan) Hanssen en dr. R.M. (Régis) de la Haye.

In 2015 werd nader overleg gevoerd over een nieuw wapen voor de gemeente Bergen. Voorts werden enige familiewapens getekend ten behoeve van het *Derde Limburgs Kwartierstatenboek*.

Sectie Monumenten

Bestuursmutaties

De samenstelling van het bestuur onderging in 2015 geen wijzigingen.

Bestuurssamenstelling per 31 december 2015

Ing. P.H.M.J. (Peter) Lambriex, voorzitter, mr. F.L.M. (Frank) Bouts, vicevoorzitter, W.G.F.M. (Wiel) Jenniskens, penningmeester, J.S.M. (Hans) Pijpers, secretaris, mw. drs. B.A.J.T. (Birgit) Dukers, A.J.G. (Ton) Hendricks, mw. M.M.G.L. (Marieke) Gerrits, leden, mr. M.M.G.M. Richter, adviseur.

Bestuursactiviteiten

Het bestuur vergaderde in 2015 zes maal. Tijdens de bestuursvergaderingen werd veel aandacht besteed aan de organisatie en evaluatie van de excursies in 2015, de Sectie Monumenten op de website van het LGOG, de organisatie van een symposium in de winter

van 2016, de samenwerking met andere geledingen binnen de organisatie en daarbuiten (in 2015 onder meer met *Het Limburgs Landschap*), alsmede de gebruikelijke bestuurlijke besognes. Verder was de sectie vertegenwoordigd op de algemene ledenvergaderingen van het LGOG en de KSC-vergaderingen.

Leden

De sectie telde per 31 december 2015 302 leden (op 31 december 2014 waren dat er 304).

Activiteiten

23 januari	Wintersymposium met als thema <i>Wederopbouw in Limburg</i> . Joosje van Geest hield een exposé over <i>F.C.J. Dingemans, stadsarchitect van Maastricht</i> en Chris Meys vervolgde met het thema <i>Roermond, stilstand en groei van een stad</i> (14 deelnemers)
11 april	Jaarvergadering en excursie in Urmond. Ontvangst in het Protestants (Oud) kerkje in Urmond. Na de jaarvergadering bezichtiging van het kerkje en orgelspel aldaar door Roy Jaspers. Na de lunch was er een inleiding over Oud-Urmond door Tjeu Hendrix en aansluitend rondleiding in twee groepen door het oude dorp (35 deelnemers)
27 juni	Excursie naar de kerk van Klimmen, met lezing en rondleiding. Pastoor Fr. Crutzen gaf een lezing over de (bouw) geschiedenis van de kerk, waarbij ruimschoots gelegenheid was voor interactie tussen presentator en deelnemers. Na de lunch volgde een bezoek aan de St. Remigiuskerk en was er de mogelijkheid om de kapconstructie en de 14e eeuwse toren te bekijken (39 deelnemers)
22 augustus	Excursie naar Vaals, Oud-Lemiers, Holset en de Frankenmolen (in samenwerking met <i>Het Limburgs Landschap</i>). In de ochtend was er een rondleiding door mevr. Büsse in het zaalkerkje van Oud-Lemiers. Daarna was er aandacht voor het Lambertus zaalkerkje in Holset. Na de lunch vertrek naar de Frankenmolen en daar uitleg over de geschiedenis en restauratie van de molen door R. Gerats. Aansluitend een rondleiding in twee groepen door E. Staal en R. Gerats (42 deelnemers)
10 oktober	Dagexcursie naar het vestingstadje Wachtendonk (Duitsland). Na het ontvangst een lezing in Haus Püllen door Nikolaus Roesler over de geschiedenis van en de bouwwerken in het stadje. Na de lunch volgde er in twee groepen een rondleiding door Wachtendonk met de gidsen N. Roesler en G. Gijsemans (32 deelnemers)

Register van plaatsen, eigennamen en zaken

Samengesteld door Régis de la Haye

Geïndiceerd werden de teksten van de redactionele bijdragen, met uitzondering van de noten, de bijschriften bij de illustraties, de tabellen en de literatuurlijsten. Middeleeuwse eigennamen zijn op voornaam geïndiceerd.

A

Adams, priester 136
Affligem, abt 94
Aken, bisdom 289; Onze-Lieve-Vrouwekapittel 126; Salvatorstift 179; schepenbank 156
Alarts, Henricus, pastoor van Sint-Anthonis, officiaal 162, 164, 167
Albert en Isabella, aartshertogen 147
Aldekerk, klooster 136
Antoon, hertog van Brabant 75, 79, 85-87, 89, 91-92, 96-97, 99-100
Aquino, van, Thomas, denker 82
Archer, l', majoor 139
Arensberg, Joanna 136
Arschot Schoonhoven, d', Philippe graaf 298
Aruba 279
Aubel 178

B

Baarlo, Sint-Nicolaasbeneficie 156
Bachman, Catharina Louisa Sibilla 139
Baesweiler, slag 81
Baexem, De Borg 219-222; Haelensche Beek 219-222
Baillencourt, de, François, raadsheer 151
Bastogne 90
Batenburg, prebende 165
Bavel, van, Bas, auteur 173, 181, 194-195, 200

Bedburg 80
Beek, Keutelbeek 211-212; Maastricht-Aachen-Airport 210-211; Oude Pastorie 211-212; Vroenhof 211-212
Beek, van, Willibrord, commissaris van de koning 279
Belfeld, Hutten van Egypte 231; Kleine Hoeve 231; Loherschans 255-259
Bemelmans, Joannes Theodorus 111; Reijner 187
Berkelaer, van, Christianus, vicaris kapittel 136
Bergen, heer 94
Bergh, van den, gravin, vrouwe van Boxmeer 162
Berkvens, Louis, auteur 324, 327
Bertins van Leuven, Joannes, advocaat 106, 112
Berwinne, rivier 178
Beumer, Arnold, beneficiant 127
Beuningen, van, auteur 106
Bijsterveld, Arnoud-Jan, auteur 309, 312
Bilzen 204
Blanc, le, Paul, auteur 310
Blerick, Fort Sint-Michiel 259-266; Kazernekwartier 259-266; pastoor 164
Blondel, Pierre, raadsheer Geheime Raad 151
Boeren, P.C., auteur 84
Bonsels, Anna Elisabeth 131
Boonaerts, J.W., pastoor van Mill 163

Boorse 203-204; uithof van Hocht 181, 194-198, 201
Borgharen, Daalderveld-Pasestraat 232-243; Pasestraat 243-248
Borgloon 298
Borret, Antonius, commissaris 281
Bosman, Antonius, kanunnik 127; Gerardus, kanunnik 127
Boukoul, Blankwater 229
Bovens, Theo, gouverneur 305
Bovy, Joseph, gouverneur van Belgische Limburg 299
Boyens, Piet, veldarcheoloog 34
Brederode van Bolswart, van, Jan Adolf, proost 12
Brenner, Robert, auteur 173, 200
Breugel, van, Jacobus, officiaal 113
Broeck, van den, Matheus, pastoor van Vierlingsbeek, officiaal 162
Brugge, kapittel 127; officialiteit 144; Sint-Janshospitaal 193
Brunas, Philippus 159
Brussel, Geheime Raad 147, 149, 170
Buyckman, Petrus, promotor 120

C
Caesmaker, P.D., advocaat te Gent 118

Capiet, Elsearus, pastoor van
Haps, officiaal 162
Carvajal, de, Joannes
Ludovicus, officiaal 113-114
Castenray, De Diepeling
266-268
Castro, bisschop van
Roermond 154
Charles, Guilielmus
Gerardus, officiaal 113-114;
Joannes Judocus, officiaal
113-115
Cielen, Theunis, pachter 189-
190, 192, 200
Claessens, Gerard 141
Clemens IV, paus 185
Coemans, Martinus, vicaris
156
Coesveldt, van, Alard, deken
160
Coloma, Alexander 127;
Carolus Josephus, graaf
van Bornem 127
Coninx, Nicolaas, kapelaan
te Walbeck 146
Cono, heer van Heers 193
Coppel, van den, Petrus 129
Coriache, de, Amatus
Ignatius, officiaal van
Mechelen 117
Cosselaer, van, Jan III (= Jan
van Wittem) 89-91, 93-94,
98
Costerius, Arnoldus Ignatius,
officiaal, vicaris-generaal
113-114
Coumans, Servaes, pachter
186
Cox, Joannes Henricus,
promotor 120-121
Craesbeeck, van, Steven, raad-
heer Raad van Brabant 158
Craex, Rutger 142
Creusen, Andreas,
aartsbisschop van
Mechelen 150
Crompvoets, Herman 250
Cruysancker, Antonius,
promotor 120-121

Cuijk, dekenaat 161-168; H.
Kruisaltaar 165; land 105
Curaçao 279
Cuyckius, Henricus, bisschop
van Roermond 110, 119, 154
Cuypers, P., architect 43-44

D

Daal-en-Opgrimbie 203
Daemen van Mierlo, Joannes,
officiaa 106, 112-113
Daenen, Godefridus
Josephus, rentmeester 176;
Gulielmus, rentmeester
176, 179
Dalem, van, Daniel, advocaat
106, 112
Dalen, van, Bruno, burger
van Roermond 107, 136
Dalhem 80, 85, 87
Daniëls, M., archeoloog 43
Dauven, Christiaan, pachter
196-198
Deckers, Renerus, pastoor
van Nedercruchten 127
Derix, Theodora 138
Deschorsin, juffrouw 128
Deventer, bisschop 105
Dibbets, baron B.J.C.,
generaal 19
Diest, heer 94
Diester, Henricus, griffier
122-124
Dilsen, van, Henricus,
kanunnik 127; Henricus,
officiaa 113-115
Dispa, Joannes Franciscus,
officiaa 113-118, 130, 132,
160
Does de Willebois, van der,
gouverneur van Limburg
300
Doornik, kapittel 136
Doppler, P., archivaris 12, 43
Dresens, Johannes Henricus,
rentmeester 176
Driessen, Theodorus
Andreas, pastoor van
Brunssum 160

Driessens, Gerardus Ignatius,
officiaa 113-114; Gerardus,
griffier 123-124
Dryvener, Antoon 108-109
Dubien, Godefridus,
rentmeester 176-177
Ducker, religieuze in Hocht
179
Dückers, Rob, auteur 310
Dukers, Birgit, auteur 310
Durbuy 90-91

E

Eberbach, klooster 178
Echt-Susteren, Lange
Akkersweg-Doorderweg
212-213
Eckelrade 185
Eijdsen 204
Emael 204
Emma, koningin-regentes
275
Engelen, Theo, auteur 319-
320
Erkelenz, ambt 124; kapittel
126; pastoor 126
Espee, l', Ignatius 127
Eyll, Theodorus 145

F

Fabri, Adam, promotor 119,
121-124, 150
Farnese, Alessandro, hertog
van Parma 14
Faschamps, Bartholomij,
pachter 186
Filips de Stoute, hertog van
Bourgondië 81, 85, 89
Filips II, koning 78
Filips van Sint-Pol 75-76
Fimbry, Joannes 127
Fleury (Saint-Benoît-sur-
Loire), abdij 40
Frencken, Joannes,
deurwaarder 140
Frissen (Frisschen),
Theodorus, officiaal 159-
160; Wilhelmus, notaris
167

G

- Gaay Fortman, de, minister 286
 Gammans, Maximiliaan Antoon, cantor 128
 Gangelt 80-81, 85-86
 Gaule, de, Balduinus, vicaris-generaal van Mechelen 150
 Geeten, secretaris schepensbank Echt 152
 Gelder, Gelre 103-170
 Gelderland, commissaris van de koning 278
 Geldern, capucijnenklooster 145-146
 Geldulfus, proost 12, 40
 Geleen, parochiekerk 165
 Gericke van Herwijnen, gouverneur van Limburg 281, 301
 Geuns, Judocus 128
 Gherinx, Gregorius, officiaal, vicaris-generaal 109-110, 113-114, 153, 158
 Gielen, Henricus, scholaster 112, 118, 132-133
 Gisbert, hertog 30-31, 37, 47
 Gladbach, van, Catharina, religieuze 136
 Glazema, P., archeoloog 25
 Gobert, Frans, graaf van Rekem 196
 Goeseman, Theodorus, griffier 123-124
 Gondulfus, bisschop 43
 Goossens, W. archivaris 20-22, 24, 42-45
 Görlitz, van, Elizabeth 87
 Graffinger, kanunnik 128
 Gregorius van Tours, kroniekschrijver 25, 39, 45
 Grobbendonck, de, bisschop van Gent 118
 Groenen, Hendrick, pachter 196
 Groningen, bisschop 105
 Gronsveld, van, Hendrik 89
 Grote-Spouwen 204; uithof van Hocht 181, 192-194, 201
 Grouwels, Johannes Erardus, rentmeester 176; Peter, rentmeester 176
 Grubbenvorst, De Comert 217-218
- H**
 Haan, de, Arnold, veldtechnicus 29; Mathilde 325
 Habets, J. rijksarchivaris 20, 42; pastoor 291
 Habrix, Joannes Josephus, promotor 120, 131
 Hackeng, Rolf, auteur 203, 311
 Haelen 298; Napoleonsweg 222-225
 Haes, de, Hermanus, promotor 120-121, 125
 Haesen, Joannes, pastoor van Klimmen, officiaal 159
 Haffmans, Leopold, politicus 282-283
 Halbertsma, H., archeoloog 25
 Hall, van, Hans, auteur 309
 Hamb, heerlijkheid 156
 Hardenberg, H., auteur 44
 Harderwijk, universiteit 121
 Hardij, Andries, pachter 193-194; Jan, pachter 193-194
 Haren, altaar 167
 Hartog, den, Elizabeth, auteur 310
 Havensius, auteur 105-106, 112, 119, 124, 137
 Haye, de la, Régis, auteur 309-310
 Heck, Willem, leidekker 12-13
 Heer 204
 Heerlen, heerlijkheid 80; Sint-Nicolaasaltaar 165; Trilandis 213-216
 Heers, 193
 Hees 204
 Helden, van, Willem, kapelaan 164
 Hendrikx, Jan, commissaris van de koning in Overijssel 296
 Henschenius, jezuïet 17
 Hergraven, Joannes, promotor 119-122
 Hermans, Loek, commissaris van de koning in Friesland 296-297
 Hermans, M., stadsarchitect 42-43
 Hertogenrade, 's, 78, 80, 84, 86, 95, 98, 101
 Heverlee, van, Hendrik 95
 Heyden van Asch, Joannes, promotor 106, 119
 Heylerhoff, van, Martinus 16-17, 19, 21-22, 42, 44-45, 48
 Hochstaden, van, Dirk II 80
 Hocht, abdij 173-207
 Hoeck, in gen, Petronella 129
 Hoek van Grave, Theodoricus, procureur 106, 124
 Hoen, A., pastoor van Schinnen 160
 Hof van Gelre en Zutphen 103-170
 Holwerda, J., archeoloog 43
 Honorius, paus 188, 194
 Horenbeke, van, bisschop van Gent 118
 Hornes, de, bisschop van Gent 118
 Horst, beneficie 127; Schengweg 218-219
 Houben, Frank, commissaris van de koning in Noord-Brabant, 297-298; Frans, gouverneur van Limburg 286, 298
 Hövell tot Westerflier, Eduard baron van, gouverneur van Limburg 285, 294, 296
 Hubertus, bisschop 11, 40
 Huchten, van, Petrus 128
 Hugo, Joannes 142; Willem 142

Hulselmans, Antonius,
 officiaal 161
 Humbertus, proost 40
 Hupperetz, Wim, auteur 309
 Hürth, Sint-Catharina-altaar
 166
 Huyn, Johan Godfried,
 kanunnik 127; Werner,
 heer van Amstenrade 158

I

Itteren, pastoor 158

J

Jabeek, Etsenrade, kapel
 165
 Jacob I, graaf van Horn 272
 Jacoba van Beieren 77, 93
 Jacques, Georges,
 rentmeester 176
 Jan I, hertog van Brabant 80
 Jan III, hertog van Brabant 90
 Jan IV, hertog van Brabant
 75-102
 Jan zonder Vrees, hertog van
 Bourgondië 93
 Jansen, Baltus, pachter 199;
 J.C.G.M., auteur 182;
 Paulus, pachter 198
 Janssen, Arnold 127; Hans,
 auteur 309; Joannes,
 pastoor van Hulsberg 164;
 notaris 187; Simon, pachter
 196; Wilhelmus 127
 Jocundus, kroniekschrijver
 10-11, 30, 39, 48
 Johanna van Brabant 78, 80,
 85, 89-90
 Joly, Petrus Ludovicus,
 officiaal 113
 Jong, de, Lou, auteur 327
 Jozef II, keizer 140

K

Kalf, J., auteur 44
 Kanne 204
 Kapellen, parochie 156
 Karel de Grote 10, 44
 Karel Martel 10-11

Karel V, keizer 78, 149
 Karel van Lotharingen 11
 Kauwenbergh, van, Frank 145
 Kemmer, Ludolf, pastoor van
 Kapellen 155
 Kerens, jhr. Pierre,
 gedeputeerde 281
 Kerpen 80, 86
 Kerpen, proost 127; Sint-
 Martinuskapittel 127
 Kessel, ambt 121
 Kvelaer, Mariakapel 144
 Keverberg de Kessel, de,
 Charles Louis baron 298
 Keverbergh, religieuze in
 Hocht 179
 Knotter, Ad, auteur 307, 317,
 319
 Kortmann, Constant,
 commissaris van de koning
 in Noord-Brabant 296
 Kraft, Beppie, zangeres 293
 Krekelmans, Ambrosius, 128;
 Anna, fundatie 128
 Kremers, Sjeng, gouverneur
 van Limburg 276, 286
 Krickenbeck, ambt 121
 Kroonenbroek, Mathias,
 assessor 132
 Krufft, H. 127
 Kuijper, de, jhr. Eduard,
 gouverneur van Limburg
 275, 284, 296
 Kupers, Johannes, pachter
 183-184

L

Laer, van, Joannes, pastoor
 van Horst 129
 Laet van Vlierden, Daniel,
 procureur 106, 124
 Leblanc, C.F., vicaris 111
 Leck, van der, Hendrik 92-93
 Leefdael, van, Theresia, abdis
 van Hocht 177, 197
 Leemputte, van, Paul,
 raadsheer 151
 Leerssen, auteur 292
 Leeuwarden, bisschop 105

Lemmens, Eric, auteur 325,
 327
 Leudal, Kelperweg 253;
 Oudenhof 253
 Leunen, Horsterweg 268
 Leurs, Jan, pachter 183
 Leuven 75, 99-100
 Leyen, van der, Godefridus
 Henricus, pastoor van
 Nuth, officiaal 159
 Liefkens, W.G., pastoor van
 Wanroy 163
 Lieven, Jens, auteur 309
 Limburg, hertogdom 80,
 86-87
 Lindanus, Wilhelmus,
 bisschop van Roermond
 105-106, 108, 112, 124, 149
 Linden, van der, Henricus
 128
 Linne, pastoor 111
 Lith, van, Joannes, cantor,
 kanunnik 128, 156
 Lobberich, schepenbank 136
 Lommersum 80, 86
 Lottum, pastoor 108
 Ludowici, W., archeoloog 43
 Luik, bisdom 289
 Lumes, Mathias 131
 Lux, auteur 188
 Luxemburg, groothertogdom
 277; hertogdom 87, 90-92,
 94, 100
 Luyten, J.M., promotor 160
 Lyna, Dries, auteur 318-319

M

Maasmechelen 203-204
 Maastricht 80;
 Dominicanenklooster,
 archeologie 39;
 Generaalshuis 19, 35-37;
 Sint-Servaasgasthuis 16-19,
 42, 48; Sint-Servaaskapittel
 158; Sint-Servaaskerk,
 archeologie 9-74; Sint-
 Servaaskerk, pandhof
 24-26; Sint-Servaasklooster
 archeologie 29-33; Theater

aan het Vrijthof 35-37;
 Vrijthof parkeergarage
 27-28, 38-39; Vrijthof,
 archeologie 9-74;
 Wittevrouwenklooster 19
 Macpherson, Pieter,
 gouverneur 296
 Maes, Claes, pachter 196-197
 Majoor, Karel, voorzitter
 LGOG 305
 Marchant et d'Ansembourg,
 de, graaf, gouverneur van
 Limburg 281
 Marche-en-Famenne 90
 Mariënweerd, abdij 181
 Mechelen, aartsbisschop 115,
 117; concilie 108; officiaal
 130
 Medemblick, auditeur
 rekenkamer 119
 Meers, Hermen, pachter 189,
 191; Reijner, pachter 189,
 191
 Meerssen, Voulwames 249-
 250
 Meeuwen, van, Eduard,
 gouverneur van Limburg
 284, 296, 301
 Meijel, Startebos 250-251
 Meissen, Andreas, pastoor
 van Oud-Valkenburg 164
 Melick-Herkenbosch,
 Luzenkamp 229
 Membrière, André Charles
 298
 Mentiens, Servatius 138
 Meo, Antoon,
 plaatsvervangend griffier
 123
 Merkelbeek, parochiekerk
 127
 Merlo, van, Jacobus, officiaal
 113-114
 Mesch 292-293
 Meurs, van, Frederik III 75,
 79, 89, 91, 93-99, 101
 Meyers, Martinus, pastoor
 van Voerendaal 160
 Milendonck, van, baron 156

Millen 80-81, 85-86
 Minckwitz, de, Marie Ursula,
 abdis van Hocht 184, 196
 Moeits, Guilielmus, officiaal
 113-115; Theodorus,
 officiaal 113
 Molenhoek 289, 292-293
 Molmans, Caspar, pastoor
 van Sint-Anthonis, officiaal
 163
 Mols, Godefridus 157
 Montaigne, de, Maximiliaan,
 rentmeester 176
 Montfort, ambt 124, 150;
 dekenaat 119
 Monulfus, bisschop 11-12, 25,
 33, 39-40, 43-44
 Moonen, W., auteur 159-160
 Mooren, secretaris 131

N

Namen, van, Hubertus,
 promotor 120
 Nassau, van, Engelbert 92-93
 Nederweert, kerkmeesters
 128; Tengelroyse Beek
 252-253
 Neer, van, Gerard 141
 Neerharen 176, 203; uithof
 van Hocht 198-199, 201
 Neerloen, pastoor 163
 Nelissen, Johan, inwoner van
 Boxmeer 164
 Neuss, Alexianen 146
 Neynens, Henricus, pastoor
 van Hoensbroek 160
 Niers, rivier 146
 Nieuwstadt, Altaarweideweg
 226
 Nispen tot Sevenaer, van, E.,
 auteur 45
 Nissen, Peter, auteur 310
 Noordzij, Aart, auteur 309

O

Oddaer, Joannes Christianus,
 pastoor te Echt 119, 143, 152
 Oetgens, Henricus, uit Elmpt
 144-145

Oeveren, van, Jacobus,
 vicaris-generaal 114, 119,
 162
 Opgrimbie 176, 204
 Oud-Valkenburg, pastoor
 160-161

P

Palandt, van, Johan
 Frederik, heer in 't
 Hemken 156
 Panningen, kapel Onze Lieve
 Vrouw van Smarten 144
 Pansters, Krijn, auteur 309
 Peelen, Antonius, pastoor
 van Boxmeer, officiaal
 161-162
 Pelzer, Henricus 127
 Pesch, Jacobus, pastoor van
 Nuth, officiaal 159
 Petit, Petrus Henricus,
 officiaal 113, 115, 118,
 128, 132-133; Theodorus
 Ludovicus, officiaal 113-
 115, 117, 128, 130-131
 Philips II, koning 149
 Pitten Marten, secretaris van
 Weert 142
 Plasterk, Ronald, minister
 289, 292
 Pontanus, pastoor van Blerick
 126
 Portz, Joannes Albertus,
 officiaal 113-114, 116-117
 Proost, Jean, raadsheer 151
 Protin, Wilhelmus
 Theodorus, rentmeester
 176

R

Ramaeckers, Franciscus
 Joannes Albertus,
 promotor 120-122; Seger,
 procureur 125
 Rameckers, Lietgen 146-147
 Randenraedt, van, Willem,
 officiaal 113
 Ravensteyn, van, Joannes 167
 Rekem 196, 203-204

Renaud, J. archeoloog 25
 Renes, Hans, auteur 312
 Rensch, van, Jacques, auteur 309
 Requesens, landvoogd 108
 Reul, Caspar, rentmeester 176
 Reynders, Herman, gouverneur van Belgisch-Limburg 276
 Reypkens, Gerardus Antonius 128
 Rickelrath, kapel 158
 Robiano, de, Joannes Antonius, bisschop van Roermond 132
 Robiano, secretaris 151
 Roelofs, Theodorus, pastoor van Goch 127
 Roermond, bisdom 103-170, 289-291; Gasthuispoel 145; kapel in 't Zand 144; Munsterabdij 107, 136; officiaalaat 103-170
 Rogier, historicus 277
 Rolduc 289, 291
 Roosen, Aldegonda 164
 Rooy, van, Charles, gouverneur van Limburg 286
 Rosmeer, uithof van Hocht 188-192, 200
 Ruijs de Beerenbrouck, Charles 283; Gustave, gouverneur van Limburg 282-285, 296, 300
 Rutten, Willibrord, auteur 173, 175, 180, 186, 316, 319
 Ruwet, Jan, pachter 196-198
 Ruyters, advocaat 160

S

Saksen, van, Albrecht 297
 Sanguessa, bisschop van Roermond 116, 118, 133
 Sarias, de, Isabella 159
 Schils, N., notaris 160
 Schmeitz, pastoor 44
 Schmerling, Albertus Henricus, officiaal 163

Schofield, Philippe, auteur 200
 Schoonvorst, van, Jan 89-90, 94-100
 Schotten, Jacob, auteur 308
 Schuers, Leonardus 163
 Schuyl, Joannes, officiaal 162
 Schwarzenberg, von, Bernard 78, auteur 78
 Schweikhuizen, Kempkensweg 226
 Seerlings, Joannes, griffier 123
 Segers, Yves, auteur 316-317, 319
 Servatius, heilige 10-12, 44, 46
 Sigismund, keizer 93
 Sijben, Marcellus Albertus, officiaal, vicaris-generaal 113, 132
 Sint-Geertruid, uithof van Hocht 185-188, 200
 Sint-Maarten 279
 Sint-Pieter 204
 Sittard, Bergerweg 226; kapittel 127
 Sonsbeeck, van, gouverneur van Limburg 285-286
 Spaubeek, kapelanie 168
 Specken, L. en M.H., kooplieden te Roermond 111
 Spiers, Rijkskamergerecht 156
 Spits, Jan, pachter 186-187; Thewis, pachter 186
 Spoormans, Huub, auteur 325-326
 Sprenger, W., architect 43, 45
 Sprimont 80
 Staels, Henricus 167
 Stalins, Jean Baptiste, raadsheer Grote Raad Mechelen 151
 Stas, Guilielmus, promotor 110, 118-119, 121, 125, 154
 Steegen, Erwin, auteur 311, 319
 Stein-Meers, Maas 253-255
 Steintgens, advocaat 125
 Stevens, Geurdt, pachter 189-190

Stevensweert, schepensbank 107, 138
 Stoeper, Henk, auteur 308
 Straelen, klooster Mariazand 145
 Stramproy, Vloedmolenweg 272-274
 Susteren, Aardenweg 229; Hommelweg 227-229; Lauwerhof, uithof van Hocht 183-184, 200
 Swalmen 121-122; archeologie 230-230

T

Tailor, Ignatius, pastoor 127
 Tak van Poortvliet, minister 275
 Therry, auteur 138
 Theunissen, Josephus Antonius, griffier 123-124
 Theuws, Frans, auteur 38, 308, 311
 Thoen, Erik, auteur 182, 195
 Thorbecke, minister 284
 Thorn, kapittel 141
 Tilmans, Severijn 142
 Timmermans, Theodorus, promotor 120
 Timmers, auteur 310
 Tongerlo, abt 94
 Tsungen, Aegidius (Gillis Tsiengen), griffier 106, 122, 124
 Tummers, Paul, auteur 305
 Twente 314

U

Uevekoven, kapel 158
 Uikhoven 204
 Uyttebrouck, André, auteur 78, 84

V

Valkenburg 75-102; dekenaat 158-161, 164-158
 Veldwezelt 204
 Venray, schepenen 109; vicaris 136

Verburgh, Anselmus,
 pastoor van Wanroy,
 officiaa 162-163
 Verhaegh, Antonius 143
 Verhulst, auteur 195
 Verstraeten, pastoor van
 Sambeek 163
 Vervaet, Lies, auteur 193
 Vierlingsbeek, pastoor
 163
 Viersen, Helenabron 111;
 kapelaan 114
 Vlessers, Jan 136
 Vlijtingen 204
 Vlodrop, Onze-Lieve-
 Vrouwealtaar 127
 Voerendaal, Op gen Hek
 269-270
 Vogelins, de, Petrus
 Ferdinandus 141
 Voorst tot Voorst, van,
 familie 299; gouverneur
 van Limburg 279, 295
 Vormans, Andreas, schepen
 van Weert 142
 Vos, pastoor van Mill, griffier
 163
 Vostermans, Maria Francisca
 128
 Vulvegisus, bisschop 11-12, 40
 Vuylsteke, Julius, auteur 292

W

Waldfeucht 80-81, 85-86
 Waltwilder 204
 Wanssum, Busserhofweg
 268-269; vicaris 136
 Warnant, de, Claire
 Scholastique, abdis van
 Hocht 176-177, 194
 Warsage, uithof 178
 Wassenberg 80, 86
 Weert, land 105; Maasstraat
 270-272
 Wegberg 157
 Weiler, Carolus Petrus 141
 Wenceslas, hertog van
 Brabant 78, 80-81, 85, 100;
 Rooms koning 90

Werbrouck, van, bisschop
 van Roermond 115
 Wessels, Leo, auteur 324, 327
 Wetten, Sint-Anna-altaar 155
 Wetzels, Joannes 167
 Wezemaal, van, Jan 95
 Wilhelmi, Petrus, koster in
 Wegberg 157
 Willem I, koning 14; 276, 281,
 283, 298
 Willem II, koning 283
 Wittem, van, Jan, zie :
 Cosselaer
 Wittenhorst, van, Johan,
 drost van Kessel en
 Montfort 107
 Woeringen, slag 80
 Woestingh, Henricus,
 officiaa 113
 Worms, van, Rudolf,
 ordestichter 35
 Woudrichem 286
 Wuestenraedt, Joannes,
 officiaa 159
 Wylich, van, Christoffel,
 heer van Lottum en
 Grubbenvorst 108

Y

Ypey, J., archeoloog 25

Z

Zype, van der, Bernard
 Alexander, raadsheer 151